

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

idee

Nº 208

april 2020

**'Onze scholen
zijn nationale
schatten.
Koester ze!'**
Interview
Paul A. Kirschner

**Onderwijs
als grote
ongelijkmaker**

**Een andere
kijk op de
economische
meerwaarde
van onderwijs**

**Mr. Hans
van Mierlo**
Stichting

Waarom
onder-
wijs?

APPÈL
PODCAST

Mr. Hans van Mierlo Stichting

De Mr. Hans van Mierlo Stichting heeft haar eigen podcast, Appèl. Daarin gaan wij opzoek naar verdieping bij actuele politieke onderwerpen, altijd geïnspireerd door het sociaal-liberale gedachtegoed.

AFLEVERING 12

De kosten van de zorg

Zijn zorgkosten af te wegen in geld of moeten we meer kijken naar onze welvaart?

Met Michiel Verkoulen en Bram Wouterse.

AFLEVERING 13

De erfenis van D66

In 2016 bestond D66 50 jaar, in deze podcast geeft Daniël Boomsma een overzicht van de partijgeschiedenis, van Hans van Mierlo tot Rob Jetten.

AFLEVERING 14

Toegang tot het recht

Iedere burger wordt geacht de wet te kennen, maar zijn we ook echt betrokken bij de wet?

Met Marijke Malsch, Mies Westerveld en Bernard de Leest.

Beluister de podcast van de Van Mierlo Stichting

vanmierlostichting.d66.nl/podcast

... en via onder andere iTunes, Spotify & Transistor.fm

woord vooraf

'D66 wil het beste onderwijs voor iedereen.

Dat betekent gelijke en de beste kansen. Voor iedereen.' Dit citaat staat prominent op de website van de partij. D66 ziet zich graag als dé onderwijspartij. De waarde van onderwijs wordt ook benadrukt in de meest recente publicaties van de Mr. Hans van Mierlo-stichting (over burgerschap, kansengelijkheid, meritocratie en robotisering). De *oplossing* voor veel van onze maatschappelijke problemen lijkt te vinden in beter onderwijs. Opvallend genoeg is er de afgelopen jaren vanuit de VMS niet gepubliceerd over de positie en betekenis van onderwijs zelf. Met deze *idee* komt daar eindelijk verandering in! In deze *idee* staan nadrukkelijk geen snelle recepten voor beter onderwijs, en ook geen kritiek op huidige beleidsmaatregelen. Wij willen stil staan bij fundamentele vragen, zoals: wat verstaan wij onder onderwijs, welke rol speelt het in onze samenleving en welke functie zou het idealiter hebben?

Daarom zijn wij er trots op dat een groot aantal academici en denkers bereid is gevonden een bijdrage te leveren aan deze *idee*, waaronder Gert Biesta en Paul Kirschner. Gert Biesta waarschuwt ervoor dat het onderwijs niet louter een perfect functionerende 'klusjesman' voor de

samenleving hoeft te zijn, maar dat onderwijs ook ruimte krijgt om 'scholè' te zijn, de oefenruimte, de tijd die we vrijmaken om met rust en zonder voortdurende druk de wereld en onszelf te ontmoeten en verkennen. Paul Kirschner is niet gerust over de vele vernieuwingsplannen binnen het onderwijs die volgens hem lang niet altijd op empirie gebaseerd zijn. 'Onze leerlingen zijn onze toekomst. Onze scholen zijn nationale schatten. Koester ze! Ga er zorgvuldig mee om. Ze bepalen wat voor land wij zijn.'

In deze *idee* onderscheiden wij vier antwoordrichtingen binnen het geïnstitutionaliseerd onderwijs (in willekeurige volgorde): maatschappelijke kansen; burgerlijke vorming; individuele ontwikkeling en economische noodzaak. Binnen deze richtingen zoeken wij naar antwoorden op bovengenoemde vragen.

Tenslotte is *idee* het platform om het debat binnen D66 aan te jagen, met het doel om het sociaal-liberale gedachtegoed te versterken en verdiepen. In dat kader verschenen de afgelopen tijd waardevolle bijdragen van Coen Brummer, en van Marty Smits, Joris Backer en Joost Snelter. In deze *idee* staan drie bijdragen die daarop reageren: van Mark van Ostaijen, Nadia Arsieni, Coen Brummer en Daniël Boomsma. Het is goed dat er ruimte is voor het debat over wezenlijke vraagstukken binnen het sociaal-liberalisme, een politieke beweging die immers blijvend in beweging is. Voelt u zich geroepen om hierop te reageren? De redactie ontvangt graag uw bijdragen.

Om met Gert Biesta te spreken: er is binnen deze *idee* ruimte voor scholè, een oefenruimte om de randen en kern van ons denken te verkennen. Dat kan alleen met goede scribenten. Ik wens u met deze *idee* een onderhoudend onderricht!

Joost Röselaers hoofdredacteur *idee*

joost.roselaers@d66.nl

thema

Waarom
Onderwijs?

FOTO: HERMAN WOUTERS

06
Paul Kirschner
'Onze scholen zijn nationale schatten. Koester ze!'

interview

40
Gelijke kansen voor leerlingen
De terugkeer van de middenschool?

door Roel Schoonveld

72
Investeer in volwassen-onderwijs!
Individuele ontwikkeling

door Peter van der Voort

94
De versimpeling van de valkuil
Doordenken over het sociaal-liberalisme

door Mark van Ostaijen

Waarom onderwijs?

06 'Onze scholen zijn nationale schatten. Koester ze!'

interview Paul Kirschner door Duane van Diest

12 Wat voor samenleving heeft de school nodig?

door Gert Biesta

Maatschappelijke kansen

19 Onderwijs als grote ongelijkmaker
door Louise Effers

26 Onderwijs als maatschappelijk ideaal
door Henk Pijlman

32 Zie de basisschool als een mini-gemeenschap
door Frank van Mil

37 Een gelijk speelveld voor alle schoolkinderen
door Martje van der Brug

40 Gelijke kansen voor leerlingen – de terugkeer van de middenschool?
door Roel Schoonveld

Burgerlijke vorming

44 Maatschappelijk relevant onderwijs
door Liesbeth Noordegraaf & Julien Kloeg

49 Unieke, algemeen toegankelijke scholen in een monistisch onderwijsstelsel
door Siebren Miedema

54 Uitsluitend Europa
door Gosse Vuijk

58 #FridaysForFuture – Wat is de toekomst van onze universiteit?
door Olga Wessels

Individuele ontwikkeling

62 Onderwijs dat vrij maakt
door Hartger Wassink

67 Docenten moeten uitdagen en inspireren
door Frank Assies

72 Investeer in volwassenonderwijs!
door Peter van der Voort

75 Welkom in de wereld
door Wilma Kempinga & Tjeerd Wessel

Economische ontwikkeling

81 Waartoe is de hogeschool op aarde?
door Jelle van Baardewijk

86 Een andere kijk op de economische meerwaarde van onderwijs
door Gertrud van Erp

89 Aan de slag met een leven lang ontwikkelen!
door Ria van 't Klooster

Buiten het thema

94 De versimpeling van de valkuil
door Mark van Ostaijen

100 Nieuwe sociale vraagstukken vragen juist om radicaal sociaal-liberalisme
door Coen Brummer & Daniël Boomsma

104 Een beter klimaat begint niet bij jezelf
Sociaal-liberaal debat Jaap Tielbeke & Maarten Meester

106 De micromodernistische veren van de publieke gedragsveranderaar
door Joram Feitsma

111 Echt vrije individuen
In reactie op 'Wat is sociaal-liberalisme?' Nadia Arseni

114 De legitimiteit van paternalisme bij voltooid leven
door Remy Schuurmans

120 De strijd om een nieuwe politiek-economische richting
Boekrecensie Laura de Vries

123 'Neem grote beslissingen op grond van wetenschappelijke kennis!'
Sociaal-liberaal buiten de politiek Herman Philipse

132 Put your money where your mouth is!
Column Jasper Zuule

123
Herman Philipse
'Neem grote beslissingen op grond van wetenschappelijke kennis!'

Sociaal-liberaal buiten de politiek
interview door Piet van Mourik

Mr. Hans van Mierlo
Stichting

Emeritus professor *Paul A. Kirschner* schuwt het publieke debat niet. Als *myth buster* en *grumpy old man* van de onderwijsexperts – zo zegt hij zelf spottend – strijdt hij tegen wat hij onzinnige vernieuwingen vindt, onjuiste aannamen en niet onderbouwde stellingen. Er zijn geen 'onderwijsmythes' of 'pedagogische onzinypes' die Kirschner niet op hun pad vinden. *Idee* interviewt Kirschner telefonisch, over de ideale klas – waarin de leraar het sprankelende middelpunt moet zijn –, de creativiteit van Picasso en Dali, de evolutie van onze hersenen en het zijn van een goede burger. De *grumpy old man* mag dan soms mopperen, maar uit iedere zin blijkt nog veel nadrukkelijker zijn liefde voor goed onderwijs en de leerlingen.

Interview door Duane van Diest

interview
Paul A. Kirschner

'Onze scholen zijn nationale schatten. Koester ze!'

Hoe ziet uw ideale klas er uit? 'Alles in de klas begint en eindigt met de docent. Deze docent moet diep conceptuele kennis en uitgebreide vaardigheden in haar of zijn vakgebied hebben. Dit gaat hand in hand met kennis van de didactiek (het lesgeven) en van hoe mensen leren (de psychologie van het leren), de docent moet weten hoe kennis en vaardigheden worden overgedragen. Als zo'n docent aanwezig is, is de rest van veel minder belang. Nieuwe scholen, oude scholen, klassieke leeromgevingen, digitale leeromgevingen ... het valt of staat met de docent en de inhoud. Ik vergelijk het vaak met een topchef. Die heeft diepe kennis van de producten, van de *hardware* aan materialen en van de kooktechnieken en de manier waarop ingrediënten samenwerken of niet. Iemand die een snackbar runt, weet dat niet.'

‘Nieuwe scholen, oude scholen, klassieke leeromgevingen, digitale leeromgevingen ... het valt of staat met de docent en de inhoud’

‘Het medium is niet doorslaggevend. We zien dat Nederland dertig jaar lang onderwijsvernieuwingen heeft doorgevoerd, maar we verslechteren op de internationale PISA-lijst qua leesvaardigheid en rekenen. We lezen nu gemiddeld slechter dan andere rijke landen. Twintig jaar geleden hebben we gezegd dat minstens de helft van Nederland hoogopgeleid moest worden. Maar we hebben de bevolking niet meer kennis en vaardigheden geleerd, we hebben de lat van het hoger onderwijs lager gelegd!’

U hamert op een vast, noodzakelijk corpus aan kennis. Betekent dit dat we altijd moeten starten bij de basis van lezen, schrijven en rekenen?

‘Ja! Zonder fundering bouw je een huis op los zand. Zonder een breed en diep kennisfundament zijn we nergens. Daarop moet worden gebouwd. Ik twitterde recentelijk over onderzoek van de Amerikaanse psycholoog Daniel Willingham uit 2017. Hij stelde de vraag: wat moeten leerlingen eigenlijk kunnen, als ze school verlaten? Welk niveau van maatschappelijke participatie verwachten we van hen (en wat verwachten we dus van docenten?). Hij geeft tien voorbeelden, die volgens mij in de goede richting wijzen.’

‘Volgens Willingham moeten leerlingen, als zij school verlaten, in staat zijn het programma te lezen van een politieke partij. Ze moeten cao-onderhandelingen kunnen volgen. Ze moeten belastingaangifte kunnen doen, advies kunnen inwinnen van (medische) experts en dat kunnen begrijpen, en ze moeten hun huurtoeslag kunnen berekenen. Het is uiteraard wenselijk dat ze bijsluiters kunnen lezen, dat ze instructies van een arts kunnen volgen en dat ze brieven van de overheid kunnen ontcijferen. Tot slot moeten ze een huishoudelijke begroting kunnen maken en een juridisch contract kunnen doorgronden. En het volgende is hierbij cruciaal: je moet dus goed kunnen lezen, rekenen en schrijven én veel kennis hebben van de wereld en sociale conventies! Een goede docent geeft leerlingen hier de basis en handvatten voor.’

Voor mij als leek zijn er verschillende manieren om iets te leren. Iemand kan iets uitleggen, je kunt zien hoe iemand iets doet en het nadoen, je kunt iets zomaar zelf uitproberen. Is er een ideale manier om iets te leren? ‘Het is een specifieke combinatie van dat alles. We weten hier veel over, want er zijn duizenden onderzoeken naar verricht. Natuurlijk begint het bij modelleren. Directe instructie en uitleg dus. Als leerlingen zomaar iets uitproberen is het niet efficiënt, niet effectief en vaak ook niet een bevredigende ervaring. Eerst leer je onder begeleiding, daarna versoepelen we die begeleiding. We grijpen in bij fouten.’

‘Herhaal wat eerder is geleerd. Presenteer nieuwe informatie in kleine stapjes. Stel veel vragen, ga constant na of daadwerkelijk wordt begrepen wat de oefening inhoudt. Eis en monitor daarna zelfstandige oefening. Activeer de geleerde kennis uiteindelijk regelmatig. Hoewel er niet één weg is die naar Rome leidt en hoewel leerlingen van elkaar verschillen, blijft dit het basismodel.’

U verzet zich onder andere tegen nieuwe ‘leerstijlen’ – waaronder digitaal leren –, tegen multitasking, tegen ontdekkend leren en tegen te veel aandacht voor creativiteit. Voorstanders van nieuwe methoden zeggen dat de wereld nu eenmaal verandert door mondialisering, digitalisering, technologisering en flexibilisering en dat we onze kinderen daarop moeten voorbereiden. Hoe bereiden we onszelf het beste voor op de 21e eeuw?

‘Ik ben voor vernieuwing, maar wel de goede vernieuwing. Geen onzin.

Net als in de 18e, 19e en 20e eeuw geldt inderdaad dat mensen nu de relevante kennis, kunde en basis nodig hebben om adequaat te kunnen functioneren in de samenleving. Maar die basis verschilt niet zoveel van honderd jaar geleden, want als we niks weten, komen we sowieso niet verder. Zoveel verandert de wiskunde niet, rekenen blijft rekenen. Zoveel verandert lezen ook niet. Ja, er is steeds meer informatie, maar dat betekent niet dat ‘klassieke’ informatie of vaardigheden irrelevant zijn geworden. Integendeel!’

‘Informatie kunnen begrijpen en onderscheiden en beoordelen is van alle tijden. Je hebt niets aan dingen opzoeken op internet als je niet weet wat het verschil is tussen echte informatie en onzin. Creativiteit op zichzelf is niks. Je hebt niets aan creatieve schaakvormen, als je niet kunt schaken. Je kunt niet creatief schilderen, als je niet weet wat schilderen is. Kijk naar Picasso en Dalí, die eerst waren geschoold in klassiek schilderen voordat ze anders zijn gaan schilderen. Het is moeilijk ‘out-of-the-box’ te denken als je niet weet wat in die doos zit. De algemene vorming, daar ging het vroeger om en daar gaat het nu nog steeds om.’

‘Creativiteit op zichzelf is niks. Je hebt niets aan creatieve schaakvormen, als je niet kunt schaken.’

Gelden uw lessen grosso modo evenzeer voor volwassenen als voor kinderen? En wat betekent dit bijvoorbeeld voor een leven lang leren?

‘Het gaat niet om jongeren versus ouderen, het gaat om beginners versus gevorderden! Een kind van zes kan ten opzichte van de voor hem of haar relevante te leren stof gevorderd zijn. Iemand van 60 kan, ten opzichte van de relevante te leren stof, een beginner zijn. Leeftijd is dus niet zo relevant. De mechaniek van het leren is eigenlijk constant.’

‘Mensen zijn stabiele biologische wezens. Er bestaat bijvoorbeeld het idee – de Amerikaanse zelfgenoemde “practical visionary” op het gebied van onderwijs Mark Prensky kwam hier twintig jaar geleden mee – dat kinderen van nu *digital natives* zouden zijn. Kinderen van nu zouden anders denken dan ouderen en zij zouden bijvoorbeeld goed kunnen *multitasking* met computers. Wat een nonsens! Uiteraard is dit niet waar, iedereen die dit denkt moet een les biologie volgen. Onze hersenen veranderen niet over één of twee generaties – laat staan een halve –, onze hersenen zijn over honderdduizenden jaren gevormd, dus het bestaan van *digital natives* is volstrekt onmogelijk. Kinderen van nu zijn niet biologisch beter in staat om met computers te werken dan wij. Dat ze er eerder mee in aanraking komen, en dus eerder en meer getraind zijn en er misschien meer mee werken, is iets anders. Maar hun hersenen zijn niet anders. Als we het hebben over een leven lang leren moeten we daar dus ook naar kijken: is iemand een beginnening of een gevorderde, en van daaruit moeten we, voortbouwend op de basis, werken.’

Uw onderzoek richt zich voornamelijk op de basisvaardigheden lezen, schrijven en rekenen. Stel dat de overheid iedere Nederlander bepaalde kennis over burgerschap, de rechtsstaat en democratie wil bijbrengen. Werkt dat vergelijkbaar? ‘Ook hiervoor geldt dezelfde mechaniek. Je kunt iemand niet zomaar leren hoe het zit met ‘de democratie’. Iemand moet enige basiskennis hebben van geschiedenis, staatsvorming, iemand moet enige notie hebben van het openbaar bestuur en de economie. ‘De democratie’ is een abstract begrip en je kunt iemand wel een definitie aanleren van dat begrip, maar om te snappen wat het écht is, is context nodig. Dan moeten we het hebben over burgerschap, gewoonten, historische ontwikkelingen. Ook hier werkt de uitleg alleen als er een degelijke ondergrond is. Democratie is niet een lijst met regels aan iemand leren.’

‘Die context is dus cruciaal, als die context er niet is, zijn mensen ontvankelijk voor demagogen die maar wat roepen, omdat er geen notie is van wat de democratie werkelijk is, wat de rechtsstaat werkelijk is en wat een burger werkelijk is. Een brede en diepe kennisbasis zorgt ervoor dat je een goede burger kunt zijn, dat je mee kunt onderhandelen in de publieke sfeer én dat je zélf ook democratische waarden uit kunt dragen!’

‘Kijk naar de ‘joods-christelijke samenleving’. Dat is nu een soort ‘feitelijk’ begrip geworden. Maar het klopt niet, of op zijn minst is het zeer ambigu. We hadden oorspronkelijk in West-Europa een christelijke samenleving en deze was niet bepaald open te noemen. Protestanten en katholieken vochten elkaar de pan uit en veel zin in joodse immigranten

‘Kinderen van nu zijn niet biologisch beter in staat om met computers te werken dan wij’

hadden beiden niet. Op den duur ‘werd’ deze samenleving in de terminologie opeens joods-christelijk, maar in het midden van de vorige eeuw, was er weinig joods-christelijks aan. Enige historische kennis en besef is cruciaal om te snappen wat we bedoelen met dit soort begrippen en wat er wel en niet aan klopt. Je kunt burgerschap op zichzelf niet zomaar doceren. Er zijn geen lijstjes waarmee je kunt bewijzen: nu ben je een goede burger. Het idee, het concept, dat kost veel tijd om te leren en moet worden ingebed in iets anders.’

Is de leraar ook een opvoeder? ‘Ik houd me bezig met didactiek, met wat de cognitieve- en onderwijspsychologie ons kan leren. Ik ben geen pedagoog. Maar vanzelfsprekend voedt de leraar in algemene termen de leerlingen op, de leraar leert ze wat normen en waarden zijn, en belangrijker nog: waarom. We zien dat verschil ook duidelijk, want we hebben openbare scholen in Nederland en we hebben streng gereformeerde of islamitische scholen. Op sommige scholen wordt nog altijd geleerd dat vrouwen minderwaardig zijn aan de man.’

‘Dat heet de vrijheid van onderwijs. Maar ik ben zeer kritisch op artikel 23 van onze Grondwet. In 1917 had het een belangrijke functie, dat klopt, maar nu is het anachronistisch. Ik vergelijk het met de wapenwetten in de VS en het tweede amendement. In de Verenigde Staten ten tijde van de revolutie in het einde van de 18e eeuw was dat een logisch amendement, maar nu niet meer. Zo ook met artikel 23. Iedere Nederlander kan nu op basis van ieder bedenksel een school openen en dat is niet goed. Dat is experimenteren met kinderen, en daarmee zetten we hun hele toekomst op het spel! Ik ben dus voor een nationaal curriculum en voor een nationale toetsingsinstantie op dat curriculum.’

Wat is, na 35 jaar bij de Open Universiteit, de belangrijkste les die u zou meegeven aan bestuurders? ‘Zorg dat het geven van onderwijs is gebaseerd op bewijs. Ik zie te veel initiatieven en aannamen en uitingen waarvan dit niet het geval is. Ik wil dat er een wetenschappelijke basis voor het didactisch handelen is. Vernieuwingen moeten gebaseerd zijn op empirie, niet op wat we graag willen of denken dat waar is.’

‘Onze leerlingen zijn onze toekomst. Onze scholen zijn nationale schatten. Koester ze! Ga er zorgvuldig mee om. Ze bepalen wat voor land wij zijn.’ ●

‘Je kunt burgerschap op zichzelf niet zomaar doceren. Er zijn geen lijstjes waarmee je kunt bewijzen: nu ben je een goede burger.’

Paul A. Kirschner is een onderwijsexpert met een uitzonderlijke staat van dienst. Hij is emeritus hoogleraar Onderwijspsychologie aan de Open Universiteit, eredoctor aan Oulu University in Finland, gastprofessor aan de Thomas More Hogeschool in België en eigenaar van Kirschner-ED. Hij was onder andere universiteitshoogleraar en hoogleraar Onderwijspsychologie aan de Open Universiteit, hoogleraar Onderwijswetenschappen aan de Universiteit Utrecht en hoogleraar Contact en Afstandsonderwijs aan de Universiteit Maastricht. Hij is een internationaal erkende expert op zijn gebied met meer dan 350 wetenschappelijke publicaties.

De moderne samenleving heeft veel verwachtingen ten aanzien van het onderwijs. Ofschoon veel van die verwachtingen legitiem zijn, is de afgelopen jaren de druk op het onderwijs om aan al die verwachtingen te voldoen zo toegenomen dat het onderwijs er hier en daar onder lijkt te bezwijken. Daar komt nog bij dat sommige verwachtingen, zoals 'gelijke kansen' of 'burgerschap', weliswaar redelijk klinken, maar het maar zeer de vraag is of het onderwijs hier iets kan betekenen, vooral als de ontwikkelingen in de samenleving de andere kant op gaan. Is het beeld van de school als 'klusjesman' van de samenleving nog houdbaar? Of wordt het tijd om onze ideeën over de relatie tussen onderwijs en samenleving fundamenteel bij te stellen? Over die vragen gaat het in dit essay van Gert Biesta.

essay

Door Gert Biesta

Wat voor samenleving heeft de school nodig?

Gelijke kansen voor iedereen?

Een paar jaar geleden formuleerde een Engelse onderwijsminister een heldere ambitie, namelijk dat alle middelbare scholen in het land zo goed zouden moeten worden dat iedere leerling een gelijke kans zou hebben om in Oxford of Cambridge te gaan studeren. Die ambitie was niet alleen kraakhelder – zij zette een duidelijke 'benchmark' voor alle scholen – maar lijkt ook volkomen terecht in het licht van het ideaal van gelijke kansen. Voor je kans op een plek in Oxford of Cambridge zou het immers niet uit mogen maken of je in Notting Hill of Windsor naar school gaat, of in Lowestoft of Sunderland.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Het hele punt van 'Oxford' en 'Cambridge' is dat het 'succes' van de een alleen mogelijk is dankzij het mislukken van de ander

Toch wringt er iets, want stel je eens voor dat deze ambitie realiteit wordt. Stel je voor dat alle leerlingen uit het middelbaar onderwijs hun gelijke kansen zo goed zouden benutten dat ze allemaal met precies dezelfde topprestaties bij Oxford en Cambridge zouden aankloppen. Zou in dat geval de overheid alle andere universiteiten sluiten en Oxford en Cambridge vijftig keer zo groot maken om de stroom van briljante studenten aan te kunnen? Dat lijkt hoogst onwaarschijnlijk, want het hele punt van 'Oxford' en 'Cambridge' is juist dat er geen ruimte voor iedereen is. Scherp gezegd: het hele punt van 'Oxford' en 'Cambridge' is dat het 'succes' van de een alleen mogelijk is dankzij het mislukken van de ander. Oxford en Cambridge bestaan bij de gratie van ongelijkheid.

Dit verklaart misschien de populariteit van de idee van gelijke kansen en de snelle morele verontwaardiging wanneer blijkt dat het onderwijs die kansen nog steeds niet weet te realiseren. Immers, zo lang we over gelijke kansen blijven spreken, kunnen we de schuld voor ongelijke uitkomsten bij individuele leerlingen leggen, in de trant van 'dan had je de kansen die we je hebben geboden maar beter moeten benutten,' 'dan had je maar beter je best moeten doen,' of ook 'dan hadden je ouders je maar beter moeten ondersteunen,' 'dan hadden ze maar geld in bijles moeten stoppen,' enzovoorts. In deftige taal heet dit het meritocratisch principe, maar de Engelse uitdrukking 'blaming the victim' lijkt hier eerder op zijn plaats.

Dat we wel graag over gelijke kansen spreken, maar niet over gelijke uitkomsten, is niet omdat de idee van gelijke uitkomsten politiek niet 'haalbaar' is. Zelfs bij voldoende politieke wil, wordt duidelijk dat we een onderwijssysteem hebben dat daar eigenlijk niet op is ingericht. Maar wat ook snel duidelijk wordt, is dat we een samenleving hebben die daar eigenlijk weinig mee kan of, scherper gezegd, die er juist baat bij heeft dat niet iedereen zijn of haar gelijke kansen omzet in gelijke uitkomsten. Als iedereen een PhD van Oxford of Cambridge heeft, moeten de straten immers nog steeds schoongehouden worden, hebben de slachthuizen nog steeds personeel nodig, net als de bejaardenhuizen, en is het loon dat we daarvoor bereid zijn te betalen significant lager dan wat er met veel ander werk verdiend kan worden.

Wat voor school heeft de samenleving nodig?

Ik ben wat langer stil blijven staan bij de kwestie van gelijke kansen, omdat het een belangrijk voorbeeld is van de verwachtingen die de samenleving koestert ten aanzien van het onderwijs. 'Gelijke kansen' is een redelijk recente verwachting. Het is immers nog maar een kleine 150 jaar geleden dat Aletta Jacobs naar de universiteit mocht, en ook in het hedendaagse hoger onderwijs zijn er nog steeds veel eerste generatie studenten. Andere verwachtingen hebben een langere geschiedenis. De idee dat iedereen zou moeten (en mogen) leren lezen en schrijven – het thema van de geletterdheid – is bijvoorbeeld verbonden met de Reformatie. Dat het onderwijs de taak heeft een beroepsbevolking te scholen wordt eigenlijk pas een kwestie met de industrialisatie; een agrarische samenleving heeft de school veel minder hard nodig. En dat het in het onderwijs om burgerschap zou moeten gaan, wordt eigenlijk pas een

thema wanneer democratie en sociale samenhang onder druk komen te staan. En dan moeten we natuurlijk ook niet vergeten dat het onderwijs ook een belangrijke bewaarfunctie heeft; het onderwijs houdt immers ook de jeugd van de straat.

De grootste gemene deler bij al deze verwachtingen is dat we menen dat de school ergens goed voor zou moeten zijn. Of nauwkeuriger gezegd: dat al het geld, alle menskracht en alle tijd die we in het onderwijs investeren iets moeten opbrengen voor de samenleving. Geschoolde, beschaafde burgers die hard kunnen werken, zich aan de regels houden en gezond kunnen leven, dragen immers bij aan de economie en drukken de kosten op collectieve voorzieningen zoals politie, gevangenis en de gezondheidszorg.

Dat we als samenleving dit soort verwachtingen hebben, is begrijpelijk. Wanneer we kijken naar de geschiedenis van het onderwijs, dan zien we dat de school – en vooral de school voor iedereen, niet de elite school – tot ontwikkeling komt op het moment dat samenleving hun educatieve 'kracht' beginnen te verliezen. Zolang leven en werk nauw met elkaar verbonden zijn, zoals op de boerderij, pikt de nieuwe generatie het meest wat ze moeten kennen en kunnen op door gewoon mee te draaien. Maar wanneer het werk zich verplaatst naar fabrieken en kantoren is 'gewoon meedraaien' niet meer mogelijk. Dan ontstaat de behoefte aan instituties waar de nieuwe generatie wordt voorbereid op hun toekomstige werkzame en maatschappelijke leven.

Vanuit die geschiedenis vervult de school dus een belangrijke taak voor de samenleving. Dat betekent dat de vraag wat voor school (of onderwijs en onderwijssysteem) de samenleving nodig heeft een legitieme vraag wordt; de samenleving, heeft anders gezegd, legitieme verwachtingen te aanzien van de school. En in deze geschiedenis is het ook legitiem dat de samenleving van tijd tot tijd onderzoekt of de school nog aan al die verwachtingen voldoet, en dat collectieve middelen daarbij efficiënt worden ingezet.

'So far, so good,' zouden we kunnen zeggen. Dit is een geschiedenis die we kennen en herkennen. Het is een geschiedenis waarin we begrijpen waarom we een onderwijsinspectie hebben, waarom opbrengstgericht werken nog niet zo een slecht idee is, waarin we willen weten of onderwijs effectief is en of er efficiënt wordt omgegaan met tijd en geld, en waarin we voortdurend een blik houden op de – volgens sommigen snel – veranderende samenleving om ervoor te zorgen dat onderwijs haar 'klus' voor de samenleving optimaal blijft vervullen.

De 'dubbele geschiedenis' van de school

Maar dat is niet het hele verhaal. Want het is ook vanuit de logica van deze geschiedenis dat de druk op het onderwijs de afgelopen jaren enorm is toegenomen. Dat verwachting op verwachting is gestapeld (niet alleen taal en rekenen, maar ook sociale inclusie, burgerschap, vreedzaamheid en duurzaamheid); dat we bij voortduring willen weten of het onderwijs wel datgene opbrengt wat we ervan verwachten; dat er veel

De samenleving, heeft anders gezegd, legitieme verwachtingen te aanzien van de school

geld in onderzoek wordt gestoken om te kijken hoe het allemaal effectiever zou kunnen; dat we managementconsultants zoals McKinsey op het onderwijs afsturen om uit te vinden of het allemaal efficiënt genoeg gebeurt; dat we daarbij, via PISA en de OECD, ook nog eens in een internationale prestatiewedloop zijn beland; en dat niet alleen leraren maar ook leerlingen dreigen te bezwijken onder de druk die uiteindelijk bij hen op het bordje komt te liggen. En dan hebben we het nog niet eens over de vraag hoe reëel alle verwachtingen die we ten aanzien van het onderwijs hebben eigenlijk zijn.

Wat in al deze nerveuze drukte veelal wordt vergeten, is dat er nog een tweede geschiedenis valt te vertellen over de school. Dit is een geschiedenis waarin de school niet de klusjesman van de samenleving is of, in sociologische taal, een functie van en voor de samenleving, maar waar de school een wat merkwaardige plaats of ruimte is, ergens halverwege tussen 'thuis' en de 'straat,' ergens halverwege tussen het private leven en het maatschappelijke leven.

De school is niet thuis. We weten al eeuwen dat naar school gaan betekent dat je je (t)huis verlaat, letterlijk en figuurlijk. Wat dat betreft is het instructief om te zien dat de 'pedagoog' de benaming was voor de slaaf was die in het oude Griekenland de taak had kinderen naar school te brengen. Maar de school is ook niet de 'straat.' De school is geen kantoor of fabriek. Er wordt in de school geen werk verricht door leerlingen en (dus) ook geen salaris betaald.

De school is, in deze geschiedenis, misschien nog het best te begrijpen als een oefenplaats, een plek waar geoefend kan en mag worden. Dat betekent ook dat het mis *mag* gaan en in zeker opzicht ook dat het mis *moet* gaan – van je fouten kun je leren, zeggen we immers. Of met de mooie formulering van Samuel Beckett: de school als de plaats 'where we try, fail, try again, and fail better.' Het idee van oefenplaats, van de school als niet-productieve ruimte, vinden we overigens ook in de oorspronkelijke betekenis van het Griekse woord 'school' zelf. 'σχολή' betekent allereerst 'vrije tijd,' dat wil zeggen, tijd waarop door de samenleving nog geen beslag is gelegd. De tijd die nog niet is overladen met allerlei verwachtingen, vooral ten aanzien van wat die tijd – of in economische taal: tijdsinvestering – zou moeten opbrengen.

In deze geschiedenis is de school dus geen 'krachtige leeromgeving.' Fabrieken en mijnen zijn krachtige leeromgevingen, maar het hele punt van de leerplicht, te beginnen bij het 'kinderwetje' van Van Houten (1874), was juist om kinderen te bevrijden van de noodzaak om te werken. Het was juist bedoeld om kinderen letterlijk school-tijd te geven. In deze geschiedenis is de school daarom het beste te begrijpen als tijd en, meer precies, als tijd die we als zittende generatie letterlijk vrijmaken voor de nieuwe generatie, zodat ze de wereld kunnen ontmoeten en verkennen en zichzelf in relatie tot die wereld kunnen ontmoeten en verkennen, en daarbij niet onmiddellijk onder de druk staan om productief en perfect te zijn.

De school is misschien nog het best te begrijpen als een oefenplaats, een plek waar geoefend kan en mag worden

Of dat iets opbrengt, of het een efficiënte investering is, is een vraag die we hier eigenlijk helemaal niet zouden moeten stellen en zouden moeten *willen* stellen. Dat is namelijk net zo een oneigenlijk vraag als de vraag of de investering in je levenspartner voldoende 'opbrengt.' Zodra je die vraag stelt, laat je eigenlijk zien dat je niet begrijpt wat het betekent om je leven met iemand anders te delen. Terwijl in de eerste geschiedenis van de school zo een *opbrengstenargument* legitiem is, gaat het in de tweede geschiedenis om wat we het beste een *beschavingsargument* zouden kunnen noemen. Dat we als beschaafde samenleving het simpelweg belangrijk vinden dat de nieuwe generatie de tijd krijgt om aan te komen in de wereld, ongeacht of dat wat 'opbrengt' of niet. Beschaving kost geld, en als we dat allemaal proberen te becijferen in termen van opbrengsten, effectiviteit en efficiëntie, hebben we in feite onze ambitie om een zeker niveau van beschaving te proberen in stand te houden al opgegeven.

Een kwestie van balans

Het inzicht dat de moderne school – en 'school' staat hier voor onderwijs en onderwijssysteem – twee geschiedenissen in zich bergt, betekent niet dat we daarin een keuze zouden moeten maken voor de ene of de andere geschiedenis. Beide geschiedenissen zijn immers legitiem en beide geschiedenissen bevatten ook waardevolle ideeën voor de alledaagse praktijk van het onderwijs. Wat de blik op beide geschiedenissen laat zien is dat er een inherente spanning in al het onderwijs zit. De uitdaging is om beide geschiedenissen – we zou ook kunnen zeggen beide 'gestalten' van de school – in een betekenisvolle balans te houden. En die uitdaging is in deze tijd urgent, omdat in veel landen, en het van oudsher kindvriendelijke Nederland vormt daarop zeker geen uitzondering, de balans veel te ver is doorgeslagen naar geschiedenis nummer 1.

Veel leraren zijn eigenlijk heel goed in het creëren van zo een balans. Ze weten dat de school geen speeltuin is waar iedereen maar zou moeten kunnen doen wat ze willen, met inbegrip van niks doen als je nergens zin in hebt. Het gaat er wel degelijk om dat de dingen goed gebeuren, dat er met aandacht wordt gewerkt, en dat er eerlijke feedback wordt gegeven. Maar ze weten ook dat onderwijs zonder enige speelruimte, onderwijs dat 100 procent in de eerste geschiedenis staat, onderwijs dat niet meer weet wanneer het de touwen moet laten vieren, uiteindelijk geen onderwijs meer is; het is onderwijs dat de menselijke maat heeft verloren. Het punt van de school is immers óók om leerlingen ruimte te geven, om ze niet voortdurend op hun nek te zitten, om dingen te laten gebeuren, ook dingen die niet voorzien en voorspeld kunnen worden. Onderwijs dat alleen maar alles voortdurend zichtbaar wil maken, onderwijs waar geen ruimte meer is voor het onverwachte, is onderwijs waar de balans echt zoek is.

Waar de balans tussen de twee geschiedenissen ligt, moet overigens steeds opnieuw worden uitgedokterd. Vandaag ligt die balans ergens anders dan gisteren en morgen zal die weer ergens anders liggen. Voor de ene klas of leerling ligt de balans hier, voor een andere klas of leerling daar en ook dat verandert steeds weer. In dit uitdokteren ligt de virtuo-

Onderwijs waar geen ruimte meer is voor het onverwachte, is onderwijs waar de balans echt zoek is

Literatuur

Mijn recent verschenen boek gaat dieper in op de relatie tussen onderwijs en samenleving:

Biesta, G. (2019). *Obstinate education: Reconnecting school and society*. Leiden: Brill/Sense.

Wie meer wil lezen over waar het in het onderwijs ook al weer om zou moeten gaan, raad ik met name ook de volgende publicatie aan:

Meijer, W.A.J. (2016). *Onderwijs: Weer weten waarom*. Amsterdam: SWP.

En over de school als 'vrije tijd' zie met name:

Masschelein, J. & Simons, M. (2011). *Apologie van de school*. Leuven: Acco.

Gert Biesta

is Professor of Public Education aan het Centre for Public Education and Pedagogy van de National University of Ireland at Maynooth en Professorial Fellow in Educational Theory and Pedagogy verbonden aan de Moray House School of Education and Sport van de University of Edinburgh. Tot eind 2020 bezet hij de part-time NIVUZ-leerstoel voor de pedagogische dimensies van onderwijs, opleiding en vorming aan de Universiteit voor Humanistiek. Van 2015 tot 2018 was hij geassocieerd lid van de Onderwijsraad.

siteit van de leerkracht, dat wil zeggen diens vermogen om niet alleen effectief en efficiënt te handelen – de vraag van het *hoe* – maar ook met wijsheid te kunnen oordelen wat hier en nu wenselijk is, juist ook als dat betekent dat effectiviteit en efficiëntie even niet de prioriteit moeten hebben – de vraag van het *waartoe*.

Terwijl leraren goed weten wat het betekent om balans te houden, lijkt dat ons als samenleving veel minder goed te lukken. In het publieke en politieke gesprek over onderwijs en de manier waarop zich dat vertaalt in beleid, lijkt geschiedenis 1 dominant te zijn geworden. Als gevolg daarvan wordt de druk op het systeem steeds verder opgevoerd, en leggen we ook verwachtingen bij de school neer die, als we eerlijk zijn, de school eigenlijk helemaal niet waar kan maken, in ieder geval niet als we die verwachtingen over de schutting van de school gooien en ons niet afvragen hoe we binnen de samenleving zelf eigenlijk met die verwachtingen om gaan.

Wat de situatie ook lastig maakt, zijn de vele valse profeten die om het onderwijs heen cirkelen en die beloven dat wanneer je hun receptuur volgt het onderwijs 'perfect' kan worden – meer meten, meer evidence, meer neuroscience, meer 'visible learning,' meer zelfregulatie, meer PISA, meer directe instructie, enzovoorts, maar ook meer keuze, meer personalisering, meer de leerling centraal, meer al je talenten ontwikkelen, enzovoorts. Dit soort beloften klinken vaak aantrekkelijk, zeker vanuit korte termijn perspectief, maar wie met een wat langere termijn blik naar de onderwijsgeschiedenis kijkt, weet dat al dit soort beloften uiteindelijk maar ten dele ingelost kunnen worden. En dat is niet omdat er iets mis is met die beloften – ze bevatten allemaal een stukje van de waarheid – maar vooral omdat die beloften vaak maar aandacht hebben voor één van de geschiedenissen van de school, en daarmee eerder bijdragen aan disbalans dan aan balans. Maar de aantrekkingskracht van dit soort beloften blijft onverminderd groot, wat het ook lastig maakt voor de politiek om hier met enige rust en afstand het juiste midden in te houden.

Wat voor samenleving heeft de school nodig?

Daarmee komt uiteindelijk een andere vraag in beeld – niet de vraag wat voor school de samenleving nodig heeft, maar de hand-in-eigen-boezem-vraag wat voor samenleving de school eigenlijk nodig heeft, zodat de school niet louter een perfect functionerende 'klusjesman' voor de samenleving hoeft te zijn, maar de school ook ruimte krijgt om 'scholè' te zijn, de oefenruimte, de tijd die we vrijmaken voor de nieuwe generatie om met rust en zonder voortdurende druk de wereld en zichzelf te ontmoeten en verkennen. Dit essay is dus niet een pleidooi om geschiedenis 1 in te wisselen voor geschiedenis 2, maar om onze obsessie met geschiedenis 1 in perspectief te plaatsen, en tussen beide geschiedenissen, die beide legitiem zijn, een betere balans te creëren. Daar zouden we als beschaafd land toch toe in staat moeten zijn. ●

Veel discussies over het functioneren van ons onderwijs zijn gericht op de rol die onderwijs heeft in het aanleren van kennis en vaardigheden: wat moeten leerlingen leren en wat is ervoor nodig om dat te realiseren? Soms lijkt te worden vergeten dat onderwijs veel meer is en doet dan leerlingen in een schoolse setting kennis en vaardigheden aanleren. In de meritocratisch georganiseerde samenleving speelt onderwijs een sleutelrol in de verdeling van maatschappelijke posities. Het kan ongelijkheid reduceren, maar wordt evenzeer ingezet om ongelijkheid te realiseren en legitimeren. De waarde die daarbij aan onderwijskwalificaties wordt toegekend, heeft welhaast mythische proporties aangenomen.

Door Louise Elffers

Waarom onderwijs?

Maatschappelijke kansen

Onderwijs als grote ongelijkmaker

Onderwijsexpansie en het meritocratisch ideaal

De afgelopen decennia worden gekenmerkt door een wereldwijde onderwijsexpansie: steeds meer individuen volgen steeds meer jaren onderwijs op steeds hogere niveaus. Was in de jaren zestig van de vorige eeuw krap vijf procent van de Nederlandse beroepsbevolking hoger opgeleid, tegenwoordig heeft – zeker in de grote steden – bijna de helft een hbo- of universitair diploma op zak (Compendium van de Leefomgeving, 2018; Ministerie van OCW, 2013). De groei van het aantal en aandeel hogeropgeleiden werd ingezet met de invoering van de Mammoetwet, waarmee breed toegankelijke onderwijsroutes voor algemeen vormend onderwijs en beroepsonderwijs werden gevormd. Niet langer zouden kinderen uit lagere sociale milieus vanzelfsprekend naar de ambachts- of huishoudschool worden gestuurd, noch zou het gymnasium voortaan voorbehouden blijven aan kinderen uit de maatschappelijke bovenlaag. De vergrote toegankelijkheid van het onderwijs betekende een ongekende sprong

voorwaarts voor veel families, en voor de samenleving als geheel. Veel voorheen 'verborgen talenten' uit de lagere sociale klassen wisten aan de hand van het onderwijs hun maatschappelijke positie aanzienlijk te verbeteren. Zogeheten arbeiderskinderen van wie de ouders soms niet meer dan lagere school hadden, stroomden in een keer door naar het hoger onderwijs. Het gemiddelde opleidingsniveau en de algehele welvaart namen toe. Nederland werd – net als veel ons omringende landen – een 'geschoolde samenleving' (Baker, 2011), waarin opleidingsniveau de bepalende factor werd voor de maatschappelijke positie van individuen.

Het meritocratisch principe werd leidend in onze samenleving, en onderwijs kreeg daarin de functie toebedeeld van 'de grote gelijkmaker'. Niet langer zou de plek waar je wieg heeft gestaan bepalend zijn voor je toekomstperspectieven. Voortaan bepaalde het schooldiploma – als tastbaar resultaat van je talent en inzet (i.e. je merites) – je kansen in de maatschappij. Het meritocratisch ideaal is een leidend principe geworden in de meeste postindustriële samenlevingen (Milanovic, 2019), en onderwijs speelt een centrale rol in het realiseren van zo'n meritocratie. Het selecteert en sorteert leerlingen naar talent, draagt bij aan de ontwikkeling van talent en geeft diploma's af op basis waarvan werkgevers inzicht krijgen in de merites van een individu.

Het meritocratisch principe werd leidend in onze samenleving, en onderwijs kreeg daarin de functie toebedeeld van 'de grote gelijkmaker'

De centrale en bepalende rol van het onderwijs in de samenleving is niet zonder gevolgen gebleven. Was de samenleving vroeger georganiseerd langs levensbeschouwelijke zuilen, tegenwoordig bepaalt het opleidingsniveau van je ouders naar welke school je gaat, bij welke voetbalclub je speelt en met wie je omgaat. Hoewel een hiërarchisch onderscheid naar hoog- en laagopgeleid regelmatig wordt bekritiseerd – met name uit onvrede over de ogenschijnlijk minderwaardige positie van het beroepsonderwijs in die hiërarchie – komt dit onderscheid terug in veel meer domeinen van onze samenleving dan enkel het onderwijs en de arbeidsmarkt. Hogeropgeleiden mogen zich goedkoper verzekeren of zich inschrijven voor besloten dating platforms. Hbo- en universitair geschoolden mogen exclusief deelnemen aan activiteiten die geen beroep doen op in het hbo of wo verworven kennis en vaardigheden, zoals sportklasjes voor hogeropgeleiden (Elffers, 2019a). Hoger opgeleiden hebben niet alleen gemiddeld genomen betere banen met een hoger salaris dan lager opgeleiden, maar genieten vaak ook meer aanzien, hebben stabielere relaties en minder gebroken gezinnen, wonen beter, zijn gezonder en gelukkiger, zijn actiever in het verenigingsleven, zijn sterker vertegenwoordigd in politiek en bestuur en hebben meer vertrouwen in de maatschappij en politiek (Van de Werfhorst, 2015). Het onderwijs, en in het bijzonder de kwalificaties die het afgeeft, zijn een bepalende kracht geworden in de samenleving (Baker, 2011).

Ongelijkheid ondanks onderwijsexpansie

De bredere toegankelijkheid van het onderwijs die met de Mammoetwet werd gerealiseerd, bood ontwikkelkansen aan individuen die dat voorheen niet zouden hebben gekregen. En een meritocratische verdeling van maatschappelijke posities wordt doorgaans als rechtvaardiger gezien dan een verdeling op basis van – bijvoorbeeld – familienaam, vermogen, sekse, religie of etniciteit. De onderwijsexpansie wordt dan ook wel gezien als indicator van de toegenomen kansengelijkheid in onze samenleving. Cijfers die tonen dat het verband tussen afkomst en het behaalde opleidingsniveau nog altijd aanzienlijk is (SCP, 2014), ontlokken daarom veelal teleurgestelde reacties: kennelijk lukt het nog niet om het meritocratisch ideaal volledig te verwezenlijken en écht gelijke kansen te creëren. Dat de ongelijkheid in schoolloopbanen de afgelopen jaren bovendien weer toeneemt (Inspectie van het Onderwijs, 2016), baart nog meer zorgen. Hoe kan het dat de schoolloopbanen van leerlingen met hoger- en met lageropgeleide ouders juist weer verder uit elkaar gaan lopen?

Er zijn verschillende obstakels in het onderwijs en daarbuiten die maken dat leerlingen met lageropgeleide ouders minder kansen hebben om een hoger opleidingsniveau te bereiken dan leerlingen met hogeropgeleide ouders, ook wanneer ze in beginsel op gelijk niveau presteren. In Nederland speelt de overgang van het primair naar het voortgezet onderwijs een sleutelrol in het doen ontstaan, bestendigen en vergroten van sociale ongelijkheid in schoolloopbanen (Elffers, 2018). Vanaf dat moment gaan schoolloopbanen steeds verder uit elkaar lopen en neemt de invloed van sociaal milieu op hun koers toe (zie ook: Dumont, Klinge & Maaz, 2019).

Tegenwoordig bepaalt het opleidingsniveau van je ouders naar welke school je gaat

In Nederland krijgen leerlingen met lageropgeleide ouders bij de overgang naar het voortgezet onderwijs structureel lagere schooladviezen

In Nederland krijgen leerlingen met lageropgeleide ouders bij de overgang naar het voortgezet onderwijs structureel lagere schooladviezen – waarna ze vaker doorstromen naar de lagere onderwijsniveaus – dan leerlingen met hogeropgeleide ouders, óók in het geval van een gelijk prestatieniveau (Gemeente Amsterdam, 2019; Inspectie van het Onderwijs, 2016). Ook later in de schoolloopbaan, bij de overgang naar het hoger onderwijs, zijn duidelijke verschillen naar afkomst zichtbaar. Zo stromen havo- en vwo-leerlingen met lageropgeleide ouders of een migratie-achtergrond minder vaak door naar selectieve opleidingen in het hoger onderwijs (Inspectie van het Onderwijs, 2017; Van den Broek et al., 2018).

Deze patronen zijn aanleiding voor voorstellen om minder vroeg en rigide te selecteren, om routes en schoolsoorten meer met elkaar te verbinden, en om de gehanteerde selectieprocedures minder afhankelijk te maken van inschattingen door individuele docenten, of van indicatoren die aantoonbaar leunen op het sociaal, cultureel en economisch kapitaal van ouders (Elffers, 2019a, 2019b; 2019c; Toekomst van ons onderwijs, 2020). Zulke voorstellen worden doorgaans ondersteund door empirisch onderzoek, en hebben zeker potentie om meer kansengelijkheid in het Nederlandse onderwijs te realiseren. Ze geven daarmee echter geen antwoord op de vraag of onderwijs wel als grote gelijkmaker kan fungeren in een meritocratisch systeem waarin datzelfde onderwijs bepalend is voor het bereiken van een maatschappelijke positie.

Ongelijkheid dankzij onderwijsexpansie

De premisse van onderwijs als grote gelijkmaker in een meritocratische samenleving heeft wat weg van de slang die zichzelf in de staart bijt. Als de verdeling van maatschappelijke posities wordt gebaseerd op onderwijs, wordt onderwijs het centrale vehikel voor het realiseren van opwaartse sociale mobiliteit (emancipatie) en voor statusbehoud (reproductie). Onderwijsexpansie is het resultaat van deze dynamiek. Maar opleidingsniveau kan het behalen of behouden van een bepaalde positie enkel legitimeren wanneer dat niveau onderscheidend is van andere. Ten gevolge van de onderwijsexpansie hebben individuen steeds meer, hoger, of (als) beter (aangeschreven) onderwijs nodig om zich te kunnen onderscheiden van anderen. Er ontstaat competitie om het behalen van het hoogste niveau. Hoe hoger opgeleid de bevolking raakt, hoe meer die competitie wordt gedreven door de noodzaak tot statusbehoud voor de hogeropgeleide klasse. Met behulp van onderwijs wordt een zo gunstig mogelijke positie ten opzichte van anderen nagestreefd. Onderwijs wordt, kortom, ingezet om ongelijkheid te realiseren.

Deze onderwijscompetitie is zowel in Nederland als daarbuiten steeds duidelijker zichtbaar. We zien bijvoorbeeld een flinke groei van het gebruik van bijlessen en examentrainingen (Elffers, 2019a). Het is een van de talloze strategieën (zie voor andere voorbeelden: Elffers, 2019c) die ouders hanteren om hun kind geplaatst te krijgen op scholen en onderwijsroutes met de beste perspectieven op het bereiken van het hoogst mogelijke niveau. Leerlingen en studenten kiezen vaker voor programma's waarmee ze zich kunnen onderscheiden van andere hogeropgelei-

den, zoals honors programma's, university colleges, selectieve masters of uitstroomprofielen die staan aangeschreven als pittiger dan andere profielen. Om hun kansen op instroom in selectieve programma's te verhogen, kiezen sommige leerlingen ervoor hun cijfergemiddelde extra op te krikken met examentrainingen of door vrijwillig te blijven zitten. Anderen doen na schooltijd betaald of onbetaald werk waarmee ze hun talent en motivatie kunnen onderstrepen ten behoeve van de toelatingsprocedures voor bepaalde studies.

Hoewel er nogal eens negatief wordt gesproken over dergelijk gedrag, doen leerlingen en ouders daarmee weinig anders dan het maximaliseren van hun kansen in de competitie waarop de samenleving de verdeling van maatschappelijke posities baseert. Het verbeteren of overdragen van kansen op een zo goed mogelijke positie in de maatschappij behoort tot de meest fundamentele processen binnen gezinnen (Merry & Arum, 2018). Het zou daarom vreemd zijn te verwachten dat ouders afzien van pogingen om de beste vooruitzichten te creëren voor hun kinderen. Het probleem voor de kansengelijkheid zit er dan ook niet zozeer in dat ouders alles doen wat ze nodig achten om optimale kansen te realiseren voor hun kinderen, als wel dat de mogelijkheden om dat te doen ongelijk verdeeld zijn. Ouders verschillen in de beschikking over de kennis en vaardigheden, het netwerk en de financiële middelen om de schoolloopbaan van hun kinderen op sleutelmomenten een extra zetje te geven. Die verschillen zijn van invloed op de kansen van leerlingen om toegang te krijgen tot bepaalde scholen of vormen van onderwijs.

Onderwijs als grote ongelijkmaker

De functie van onderwijs in de meritocratische samenleving wordt gekenmerkt door een tegenstelling tussen een streven naar gelijkheid en een streven naar onderscheid (Bornschie, 1996). Onderwijsexpansie is zowel het resultaat van vergrote kansengelijkheid, als de oorzaak van toenemende kansengelijkheid. Het is van belang om in het debat over het functioneren van ons onderwijs – en in het bijzonder in het debat over kansengelijkheid – oog te hebben voor deze paradox. In dat debat wordt doorgaans gefocust op het versterken van de emancipatoire functie van onderwijs, door het vergroten van de kansen van kinderen uit lageropgeleide gezinnen op het beklimmen van de maatschappelijke ladder. Dat is een mooie en belangrijke missie. We moeten ons echter realiseren dat de reactie op het stimuleren van opwaartse sociale mobiliteit zal zijn dat degenen die reeds bovenaan de ladder staan nieuwe treden omhoog zullen zoeken, om hun relatieve voordeel te behouden en neerwaartse mobiliteit te voorkomen. De groeiende populariteit van categorale gymnasia, van selectieve programma's in het hoger onderwijs en van het volgen van een tweede of zelfs derde masteropleiding zijn voorbeelden van deze dynamiek, die ook wel *effectively maintained inequality* wordt genoemd (Lucas, 2001). Waar meer gelijkheid wordt gerealiseerd, wordt nader onderscheid gecreëerd. Het streven naar onderwijs als grote gelijkmaker wordt beantwoord met een streven naar onderwijs als grote ongelijkmaker.

De premisse van onderwijs als grote gelijkmaker in een meritocratische samenleving heeft wat weg van de slang die zichzelf in de staart bijt

Het streven naar onderwijs als grote gelijk-maker wordt beantwoord met een streven naar onderwijs als grote ongelijkmaker

Louise Elffers is lector *Kansrijke Scholloopbanen in een Diverse Stad* aan de Hogeschool van Amsterdam en universitair docent Onderwijswetenschappen aan UvA.

Voor het debat is het bovendien van belang de ongelijkheid die voortvloeit uit verschillen in opleidingsniveau niet zonder meer te interpreteren of legitimeren als uitkomst van een meritocratisch proces. De verschillen in aanleg tussen leerlingen in de verschillende onderwijsroutes zijn bijvoorbeeld minder groot dan ons sterk gedifferentieerde onderwijsstelsel doet vermoeden. Het prestatieniveau van leerlingen in vmbo, havo en vwo overlapt zelfs zodanig dat daarin geen directe aanleiding kan worden gevonden voor de vroege en volledige scheiding die op dit moment in het voortgezet onderwijs wordt gehanteerd (Elffers, 2018). Bovendien varieert de kans op plaatsing in een van de routes ook bij een gelijk prestatieniveau naar gelang het opleidingsniveau van ouders. Eenzelfde kanttekening kan geplaatst worden bij de selectiecriteria die sommige opleidingen in het hoger onderwijs hanteren. Hoewel die meritocratisch worden beargumenteerd, blijkt de kans op selectie toch deels afhankelijk van achtergrondkenmerken van leerlingen die samenhangen met het sociaal milieu waarin ze zijn opgegroeid (Van den Broek et al., 2018).

Deze bevindingen impliceren dat de waarde van onderwijskwalificaties als meritocratische *markers* ten behoeve van de verdeling van maatschappelijke posities gerelativeerd moet worden, en zeker niet als rechtvaardiging voor sociale ongelijkheid in de samenleving kan worden opgevoerd. Het is opvallend dat die rechtvaardiging in het geval van toenemende ongelijkheid juist vaker plaatsvindt. Hoe groter de ongelijkheid in een samenleving, hoe sterker burgers geneigd zijn deze te rechtvaardigen als de uitkomst van een meritocratisch proces (Mijs, 2019). Onderwijs socioloog Meyer (1977: 75) concludeerde niet voor niets: *if education is a myth, it is a powerful one.* ●

Aangehaalde bronnen

- Baker, D.P. (2011). The future of the schooled society: the transforming culture of education in postindustrial society. In: M.T. Hallinan (ed.) *Frontiers in sociology of education*. Dordrecht: Springer.
- Bills, D.B. (2004). *The sociology of education and work*. Malden: Blackwell Publishing.
- Bornschieer, V. (1996). *Western societies in transition*. New Brunswick: Transaction.
- Compendium voor de leefomgeving (2018). *Hoogopgeleiden, 2017*. Via: <https://www.clo.nl/indicatoren/nl2100-opleidingsniveau-bevolking>. gepubliceerd op 29 mei 2018.
- Dumont, H., Klinge, D. & Maaz, K. (2019) The many (subtle) ways parents game the system: mixed-method evidence on the transition into secondary-school tracks in Germany. *Sociology of Education* 92 (2), 199-228.
- Elffers, L. (2018). *De bijlesgeneratie. Opkomst van de onderwijscompetitie*. Amsterdam: AUP.
- Elffers, L. (2019a). *Het kopen van kansen: de inzet van schaduwonderwijs in de onderwijscompetitie*. in: H. van de Werfhorst & E. van Hest (red.) *Gelijke kansen in de stad*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Elffers, L. (2019b). Het is het stelsel, stupid! *S&D* 75 (3), 38-46.
- Elffers, L. (2019c). Een onzekere wedstrijd op een oneerlijk speelveld. Hoe keren we het tijd in de onderwijscompetitie? in: F. Dekker, M. Ham & J. van der Meer (red.). *Nieuwe zekerheden in onzekere tijden. Jaarboek Sociale Vraagstukken 2019*. Soest: BoekXpress.
- Gemeente Amsterdam (2019). *Het basisschooladvies en doorstroom in onderbouw vo*. Amsterdam: OIS.
- Inspectie van het Onderwijs (2016). *De staat van het onderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie van het Onderwijs (2017). *Selectie: meer dan cijfers alleen*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Lucas, S.R. (2001). Effectively maintained inequality: education transitions, track mobility, social background effects. *American Journal of Sociology* 106 (6), 1642-1690.
- Merry, M.S. & Arum, R. (2018). Can schools fairly select their students? *Theory and research in education* 16 (3), 330-350.
- Meyer, J. W. (1977). The effects of education as an institution. *American Journal of Sociology* 83 (1), 55-77.
- Mijs, J.J.B. (2019). The paradox of inequality: inequality and belief in meritocracy go hand in hand. *Socio-economic review* 2019.
- Milanovic, B. (2019). *Capitalism, alone*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ministerie van OCW (2013). *Trends in beeld*. Den Haag: OCW.
- SCP (2014). *Gescheiden werelden? Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Toekomst van ons onderwijs (2020). *Discussiestuk Toekomst van ons onderwijs: pleidooi voor groot onderhoud aan het Nederlandse onderwijssysteem*. www.toekomstvanonsonderwijs.nl, 21 januari 2020.
- Van den Broek, A., Mulder, J., Korte, K. de, Bendig-Jacobs, J. & Essen, M. van (2018). *Selectie bij opleidingen met een numerus fixus & de toegankelijkheid van het hoger onderwijs*. Nijmegen: ResearchNed.
- Werfhorst, H. G. van de (2015). *Een kloof van alle tijden : verschillen tussen lager en hoger opgeleiden in werk, cultuur en politiek*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Het bieden van gelijke kansen op goed onderwijs voor elk kind is een rode draad in het leven en werken van Henk Pijlman. Op grond van persoonlijke ervaringen komt hij tot kritische observaties. Uiteindelijk moeten we toe naar een integraler onderwijsstelsel, waar de administratieve grenzen van het systeem de individuele ontplooiing van jongeren niet in de weg staan.

Door Henk Pijlman

Onderwijs als maatschappelijk ideaal

Vorig jaar constateerde de Onderwijsraad dat de differentiatie in het Nederlandse onderwijsstelsel is doorgesloten, waardoor de maatschappelijke opdracht van het onderwijs onder druk komt te staan.¹ Dit bedreigt ons welzijn, onze welvaart en de sociale samenhang. Niet alleen komen jongeren uit verschillende sociale groepen elkaar steeds minder tegen, het is voor kinderen ook veel moeilijker om opleidingen te stapelen. De plek waar een leerling terecht komt op de middelbare school bepaalt daardoor steeds vaker het verdere verloop van de schoolloopbaan. Deze trend wordt versterkt doordat steeds minder leerlingen in het eerste jaar in een dakpanklas of in een brede brugklas zitten.

Het was overigens niet de eerste keer dat de raad deze knelpunten constateerde. Wie de rapporten van de afgelopen tien jaar bekijkt, ziet dat de deskundigen al langere tijd adviseren om de leerling centraal te stellen en de vroege selectie te heroverwegen.² Het gaat uiteindelijk steeds om het “creëren van gelijke kansen voor iedereen op het best mogelijk onderwijs”, zoals de raad zelf stelt. Een advies dat we als sociaal-liberalen niet naast ons neer kunnen en mogen leggen.

Misschien trek ik me deze adviezen ook wel persoonlijk aan, omdat ik zelf een stapelaar ben. Ik heb ervaren hoe belangrijk het is dat jongeren in een stimulerende omgeving terecht komen, waar ze worden aangesproken op hun talenten en vermogens. Dat is een voorwaarde voor persoonlijke groei, voor het daadwerkelijk creëren van een omgeving waarin mensen kansen krijgen en kunnen grijpen.

1 | Onderwijsraad, *Doorgesloten differentiatie in het onderwijsstelsel. Stand van educatief Nederland 2019* (Den Haag 2019).

2 | Zie bijvoorbeeld de rapporten: *Vroeg of laat* (2010), *Overgangen in het onderwijs* (2014), *Het bevorderen van gelijke kansen en sociale samenhang* (2017).

Ik groeide op in een klein dorp in de buurt van Heerenveen. Mijn vader had een boerderij met Fries stamboekvee dat de hele wereld over ging – zelfs de Sjah van Perzië kocht er zijn koeien. Op zaterdagen hielp ik 's ochtends eerst met de dieren en moest ik 's middags vaak het gras in de tuin maaien.

Het was een doopsgezind vrijzinnig liberaal gezin waarin ik groot werd gebracht. Mijn overgrootvader had nog voor de Vrijzinnig Democratische Bond in de gemeenteraad gezeten. Deze overtuiging kwam ook terug in mijn opvoeding: mijn ouders vonden dat er veel kon en mocht, als we maar hard werkten. Ze stimuleerden het benutten van kansen zo sterk, dat het me ook wel eens de keel uit kwam. Zo moest ik op vrijdagmiddag tussen de lessen door in de lunchpauze naar pianoles, had ik na school schaakles en kon ik me na het avondeten nog opmaken voor dansles. De vrijdag was niet mijn favoriete dag.

Het dorp was met 500 inwoners te klein voor een kleuterschool. Op de dorpsschool deed de juf klas 1, 2 en 3 en de meester klas 4, 5 en 6. Binnen deze twee groepen differentieerden de juf en de meester alleen naar klas. Binnen de klassen bestond een grote verscheidenheid, maar de juf en meester deden of konden daar niets mee. Aan het einde van de lagere school kregen de meeste mensen het advies om naar de landbouw-, ambacht- of huishoudschool te gaan. Het was heel wat als je naar de ulo (mavo) mocht en zo ongeveer een keer in de vier jaar ging bij hoge uitzondering iemand naar de HBS. Volgens een test die in de zesde klas afgenomen werd, kon ik naar de HBS, maar ik was een dromerig kind en de meester adviseerde daarom dat het beter zou zijn om de ulo te gaan doen.

Het schooladvies is ook tegenwoordig nog steeds een punt van discussie, ook al is er veel verbeterd en kijken we nu veel breder naar de ontwikkeling van het kind. Vooral het moment van selectie is problematisch: we weten al enige tijd dat vroege selectie vooral negatieve effecten heeft voor leerlingen uit lagere sociaaleconomische milieus en leerlingen met een migrantenachtergrond.³ In Duitsland en Finland wijst onderzoek uit dat juist deze leerlingen baat hebben bij twee extra oriëntatiejaren en een latere schoolkeuze.

Daar komt bij dat er tegenwoordig steeds strengere eisen zijn voor het opstromen naar een hoger niveau. De keuze voor het niveau binnen het voortgezet onderwijs vindt dus niet alleen (te) vroeg plaats, maar heeft ook een steeds definitiever karakter. Stroom je eenmaal in op het vmbo of de mavo, dan is het moeilijk om nog door te groeien naar havo of vwo, ook al heb je wel de potentie en de juiste mentaliteit. Kinderen uit de kwetsbaarste gezinnen ondervinden hiervan de negatieve gevolgen en we moeten ons serieus afvragen of dit systeem nog wel houdbaar is.

De ulo vond ik overigens een rotschool: er was nauwelijks begeleiding, het onderwijs was tergend ouderwets en ik moest ook nog eens verfietsen. Ik ging klieren, verwaarloosde mijn huiswerk en bleef zitten in de tweede klas, met alleen een voldoende voor gymnastiek. Ik werd

De keuze voor het niveau binnen het voortgezet onderwijs vindt dus niet alleen (te) vroeg plaats, maar heeft ook een steeds definitiever karakter

3 | Voor een overzicht van verschillende onderzoeken die vroege selectie analyseren, zie o.a.: Kennisronde. (2017). *Draagt later keuzemoment voortgezet onderwijs bij aan schoolsucces?* (KR. 225). Den Haag: Kennisronde.

Van de recalcitrante leerling die ik op de mavo was, veranderde ik in geïnteresseerde en gemotiveerde scholier

zelfs nog kort van school gestuurd. Deze situatie veranderde pas in de derde klas, door het overlijden van mijn broer. Op school maalde daar trouwens niemand om, alleen de conciërge informeerde hoe het met me ging. Ik besepte me echter dat mijn ouders het er niet bij konden hebben dat ik op school verzaakte en besloot mijn best te gaan doen.

Na het behalen van het mavo-diploma, ging ik naar de havo-top. Op deze school waren de bovenbouwjaren verbonden aan de pedagogische academie, daardoor was deze havo in feite een vooropleiding van de pabo. Het was een kleinschalige omgeving, waar de oudere PA-leerlingen in hetzelfde gebouw zaten. Er heerste een volstrekt andere cultuur dan op de mavo: we werden behandeld als volwassenen, vergelijkbaar met de oudere studenten. In de klas was ruimte voor levensvragen – daarvoor kwam een vrijzinnige dominee op school – en we deden aan politiek en maatschappelijk debat, toneel en sport. De medezeggenschap was sterk ontwikkeld en als leerling kon je echt meepraten over het onderwijs. In deze omgeving, waar er serieuze aandacht voor leerlingen was en serieuze inzet geëist werd, bloeide ik op. Van de recalcitrante leerling die ik op de mavo was, veranderde ik in geïnteresseerde en gemotiveerde scholier.

Ik rondde de havo af, ging op mezelf wonen en begon aan de lerarenopleiding Nederlands en Geschiedenis. Deze stond toen bekend als “de nieuwe lerarenopleiding” en nu ik me helemaal kon richten op wat mijn interesse had, rondde ik dit programma zonder problemen af. Na de lerarenopleidingen ging ik naar de Universiteit om mijn doctoraal Geschiedenis te halen, met als tweede studie Fries.

Na het behalen van mijn doctoraal, werd ik leraar op de HBS, vervolgens bij een scholengemeenschap voor voortgezet onderwijs en later bij de lerarenopleiding. Op de scholengemeenschap zaten mavo, havo en vwo bij elkaar in een 1-jarige brugklas. Voor leerlingen en leraren was dit een ingewikkelde samenstelling. De vwo-leerlingen werden nauwelijks uitgedaagd en haalden op hun dooi gemak hoge cijfers, voor de mavoleerlingen was de aangeboden stof te lastig. In de praktijk gaven we les op havo-min niveau.

Met een aantal collega's wilden we daarom experimenteren binnen het vak geschiedenis. In een 2-jarige brugklas gingen we differentiëren naar niveau, zodat we alle kinderen konden bedienen op hun eigen niveau. Soms zijn kinderen intrinsiek geïnteresseerd in een vak, soms kun je ze alleen de basis meegeven – maar in beide gevallen was onze opdracht om ze proberen uit te dagen. Met een gemotiveerd team van leraren gingen we aan de slag en misschien wel het belangrijkste: we kregen extra tijd van de school om lesmateriaal te ontwikkelen. Zo slaagden we erin om de kinderen van alle niveaus te onderwijzen.

Ook nu geven leraren vaak aan dat het lastig is om les te geven in een brede brugklas. Het kost nu eenmaal tijd om voldoende aandacht te hebben voor alle kinderen en daar ook het lesmateriaal op af te stemmen. De brede brugklas is dan ook bijna helemaal verdwenen, soms zien we nog een enkele mavo/havo- of een havo/vwo-burgklas. En dat is zonde.

In de jaren '70 waren de middenschool en heterogene brugklassen veel gebruikelijker. Ik vermoed dat een van de redenen dat deze langzaam zijn verdwenen, is omdat de overheid steeds meer ging sturen op rendement. Dit ging gepaard met het publiceren van de examenresultaten – wat ik overigens zeer begrijpelijk vind, je wilt immers weten wat een goede school is. Het pijnpunt is dat men ook financiële prikkels koppelde aan het rendement en dat scholen zich daarnaar gingen gedragen. Daardoor werd de snelheid waarmee kinderen hun school afmaakten interessanter dan het maatschappelijk relevantere doel dat ze in de eerste plaats hun school afmaakten. De druk op scholen om hun rendement te verhogen ging vrijwel altijd ten koste van de kinderen die niet goed mee konden komen.

Toch valt er, indachtig het advies van de Onderwijsraad en de andere aangehaalde onderzoeken, best veel voor te zeggen om bredere brugklassen te simuleren. Het helpt om kinderen niet te vroeg te selecteren en het bevordert het samenbrengen van groepen die elkaar anders misschien niet meer treffen. Deze onderwijsvorm vraagt wel training van leraren en het vergt tijd voor leraren om dit goed te kunnen doen. Dat is geen gemakkelijke opgave, zeker niet in een tijdsgewricht waar al veel van leraren gevraagd wordt, scholen krimpen en er een tekort aan leraren is. De brede brugklas komt niet zomaar terug, maar we moeten het wel als ideaal houden en initiatieven hiertoe stimuleren.

We moeten ons overigens ook niet beperken tot alleen de brugklas. Er valt veel voor te zeggen dat leerlingen op de middelbare school hun eindexamenvakken op verschillende niveaus kunnen halen. Het vervolgonderwijs kan vervolgens bepalen wat nodig is om in te stromen. Waarom zouden we iemand die op vwo-niveau wiskunde en natuurkunde aankan, geen kans bieden in het hoger (techniek)onderwijs, alleen omdat diezelfde leerling misschien Frans en Duits moeilijk vindt en op havo-niveau moet volgen? Dat is zonde van de talenten en de toekomst van het kind.

Na mijn leraarschap werkte ik nog enige tijd voor een werkgeversvereniging aan cao-onderhandelingen, voordat ik aantrad als wethouder in Groningen, met onder andere de portefeuille onderwijs. Ik was daarmee de eerste wethouder Onderwijs sinds de Tweede Wereldoorlog die niet van de Partij van de Arbeid was. In die periode was de gemeente Groningen het grootste openbare schoolbestuur van Nederland, verantwoordelijk voor vijftientig basisscholen, zeven schoolgemeenschappen, een gymnasium en al het speciaal onderwijs. Het voordeel van deze constructie was dat de gemeente zich erg verantwoordelijk voelde voor het onderwijs en er daarom ook veel geld voor beschikbaar stelde, overigens netjes verdeeld over de openbare en bijzondere scholen.

Ook waren er miljoenen voor achterstandsbeleid. De vraag die zich echter opdrong was of al dat geld ook leidde tot kansen voor kinderen. In de beginperiode van mijn wethouderschap maakte ik een ronde langs alle scholen. Ik kwam ook bij scholen in achterstandswijken, waar de conciërge de kinderen soms thuis ophaalde, aankleedde en ontbijt gaf.

De druk op scholen om hun rendement te verhogen ging vrijwel altijd ten koste van de kinderen die niet goed mee konden komen

Ons uitgangspunt was dat we kinderen zo snel mogelijk in een situatie wilden brengen waar ze zich konden ontwikkelen

Ik zag toen voor het eerst met eigen ogen wat het betekende om als leraar op die scholen les te geven en om als kind op die scholen te zitten.

Het was volstrekt helder dat niet alle kinderen de kansen kregen die ze verdienden. Daarom vormden we een groep met onderwijzers, een huisarts, een sportarts, wijkverpleegkundigen en onderwijskundigen, waarbij we onszelf de vraag stelden: als we nu opnieuw met een school beginnen, hoe moet die er dan uitzien zodat deze optimaal kansen biedt aan kinderen. Wat hebben we dan te doen?

Ons uitgangspunt was dat we kinderen zo snel mogelijk in een situatie wilden brengen waar ze zich konden ontwikkelen. In veel gevallen betekent dit al vanaf hele jonge leeftijd aandacht voor taal. We stelden ook vast dat de school zich moest concentreren op de basisvaardigheden voor het leven: lezen, schrijven en rekenen. Ook wilden we aandacht voor cultuur en sport, omdat niet alle kinderen dat van huis uit mee krijgen. Om kinderen met achterstanden zo snel mogelijk aansluiting te laten vinden, betekende dit ook dat we het niet alleen aan de basisschool konden laten. Voor de kinderen die het nodig hadden, bood een verlengde schooldag uitkomst. Doorlopende leerlijnen vanuit de kinderopvang en de voorschoolse educatie naar het basisonderwijs moesten eveneens vanzelfsprekend zijn. Zo ontstond het idee van de Vensterschool – dat later in heel Nederland navolging kreeg, vaak onder de noemer brede school of integraal kindcentrum.

Een kind in een achterstandssituatie helpen is vreselijk ingewikkeld. We wisten daarom ook dat het nodig zou zijn om de ouders bij de vensterschool te betrekken en we rekenden er ook op dat ouders dat wilden – wie wil immers nu niet het beste voor zijn of haar kind? Maar toen ik met onze ideeën een ronde door de gemeente maakte, waren de ouders helemaal niet enthousiast. Toen we doorvroegen naar hun bedenkingen, bleek dat ze niet aangesproken wilden worden op hun achterstand. Pas toen we de boodschap kantelden naar “ieder kind moet zich zo goed mogelijk kunnen ontwikkelen”, kregen we de ouders mee.

Dit was voor mij een wijze les. Het is van het grootste belang om het juiste perspectief te kiezen bij het benaderen van problemen: de wijze waarop we over problemen praten bepaald ook voor een belangrijk deel hoe we ze oplossen. ⁴ Het kansen-paradigma lijkt soms misschien wat sleets, maar we weten uit onderzoek ook dat de verwachtingen die we bij kinderen hebben voor een belangrijk deel hun prestaties bepalen. ⁵ We moeten hen, en de ouders, dus benaderen vanuit hun mogelijkheden.

Met de vensterschool streefden we ook nog een derde doel na, voortkomend uit de vraag van wie de school eigenlijk is: het bestuur, de stichting, ouders? Wij wilden veel verantwoordelijkheden bij de ouders neerleggen, omdat we ervan overtuigd waren dat dit een goede manier is om het onderwijs te verbeteren. Het is niet altijd makkelijk om deze betrokkenheid te organiseren, maar het is mijn overtuiging dat we dat moeten blijven proberen.

4 | Schön, Donald, A. (1979) “Generative metaphor: A perspective on problem-setting in social policy”, in: A. Ortony, *Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press.

5 | Dit heet het Pygmalion- of Rosenthal-effect. Rosenthal, R., Jacobson, L. (1968). *Pygmalion in the classroom: Teacher expectations and pupils' intellectual development*. New York: Holt.

Veel van wat we met de Vensterschool beoogden te realiseren is vandaag de dag nog steeds urgent. Kinderen die in gezinnen opgroeien met hoog-opgeleide ouders, hebben op de basisschool al een voorsprong. En als deze kinderen het moeilijk hebben, kunnen ze terecht bij commerciële huiswerkbegeleiders. Deze voorsprong is nauwelijks nog in te halen voor kinderen wiens wieg op een minder fortuinlijke plaats staat. We moeten daarom inzetten op het voorkomen van achterstanden aan het begin van de schoolcarrière door een breed en gratis aanbod van voor- en voeg-schoolse educatie vanaf een vroege leeftijd. Met verlengde schooldagen en gratis huiswerkbegeleiding kunnen we alle kinderen die dat nodig hebben ondersteunen.

Na mijn wethouderschap werd ik bestuurder bij de Hanzehogeschool Groningen. In de twee decennia die ik daar werkzaam was, zag ik ook in het hoger onderwijs de nadruk op rendement toenemen. Zeker voor een hogeschool was dit een lastige opgave. Hogescholen zijn de afgelopen decennia een motor van emancipatie geweest: ze stelden veel jongeren uit gezinnen waar nooit iemand hoger onderwijs genoten had in staat om te gaan studeren. Veel van hen moesten wennen aan studeren en waren daarbij vaak op zichzelf aangewezen. Door ook in het hoger onderwijs te focussen op de snelheid van studeren in plaats van het halen van een diploma, door ook daar financieel rendement boven maatschappelijk rendement te plaatsen, liepen zij een groter risico op uitval.

Het is daarom te prijzen dat de huidige minister het maatschappelijk rendement van het onderwijs weer centraal stelt en dat ze uitdraagt dat de druk op studenten af mag nemen. Als we dit daadwerkelijk willen realiseren, zullen we echter ook het systeem aan moeten passen. Zolang instellingen betaald worden per student die op tijd afstudeert, zullen instellingen zich daar ook naar gaan gedragen. Een eerste stap om dit te veranderen is om de vaste voet in de financiering van het hbo en het mbo te verhogen, net als bij de universiteiten, zodat instellingen financieel minder afhankelijk worden van het studierendement.

Uiteindelijk moeten we toe naar een integraler onderwijsstelsel, waar de administratieve grenzen van het systeem de individuele ontplooiing van jongeren niet in de weg staan. Dit betekent in het primair onderwijs meer vensterscholen, waar kinderen al vanaf jonge leeftijd terecht kunnen, een aanbod in het voortgezet onderwijs dat kinderen de kans biedt om ook op latere leeftijd een schoolniveau te kiezen en op te stromen, en een overgang van het voortgezet naar het hoger onderwijs waar jongeren op basis van hun talenten door kunnen stromen in plaats van op grond van hun zwakste plekken. Dit alles zal niet van vandaag op morgen generaliseerd zijn en het zal ook pijnlijke keuzes vergen, maar als we elk kind gelijke kansen op goed onderwijs willen bieden, als we daadwerkelijk het maatschappelijk rendement van het onderwijs vooropstellen, is dit de taak die voor ons ligt. ●

Met verlengde schooldagen en gratis huiswerkbegeleiding kunnen we alle kinderen die dat nodig hebben ondersteunen

Henk Pijlman is lid van de Eerste Kamer namens D66 en voorzitter van het College van Bestuur van de Hanzehogeschool te Groningen.

Een school is een gemeenschap van kinderen, ouders en professionals, genesteld in een context van instituties en regels. Waar de politieke discussie over onderwijs doorgaans gaat over 'de overheid' en 'de sector' en de hoeveelheid geld, regels en verwachtingen is een school meer dan enkel een professioneel instituut waar onderwijsconsumenten een dienst afnemen. Een school is net zo goed een zaak van mensen onderling. Dit doet een beroep op het burgerschap en de ondernemerszin van ouders. Oud-vms directeur Frank van Mil neemt de lezer mee in zijn ervaringen en enkele gedachten vanuit sociaal-liberale invalshoek.

Door Frank van Mil

Zie de basisschool als een mini-gemeenschap

Een pleidooi voor meer 'mensen onderling' in het primair onderwijs

In mijn jaren bij de Van Mierlo Stichting werkte ik aan een toegepaste uitwerking van het sociaal-liberalisme. Waar klassiek liberalen de relatie tussen staat en burger enkel zien op een as 'individu—staat', denken sociaal-liberalen vanuit een triade van individu, mensen onderling en de staat. Het streven naar individuele vrijheid voor allen – vrijheid in verbondenheid – wordt nagestreefd vanuit het besef dat geen mens een eiland is, maar zich verhoudt tot andere mensen. Bij het benaderen van politieke vraagstukken dient de sociaal-liberaal niet alleen te kijken naar wat de staat of individuele burger kan oplossen; er moet ook ruimte zijn voor oplossingen in het maatschappelijke domein van mensen onderling. Met die achtergrond voelde ik mij al snel betrokken bij de school van mijn dochters. Immers, *practice what you preach*. Zodoende raakte ik zes jaar geleden betrokken bij de Medezeggenschapsraad van hun school.

De Parkschool in de Utrechtse wijk Lombok is een kleine buurtschool met een gemengde leerlingenpopulatie, zowel in sociaal-economisch als cultureel opzicht. In een dergelijke gemengde school bestaan grote verschillen tussen de leerlingen, wat van docenten vraagt dat ze

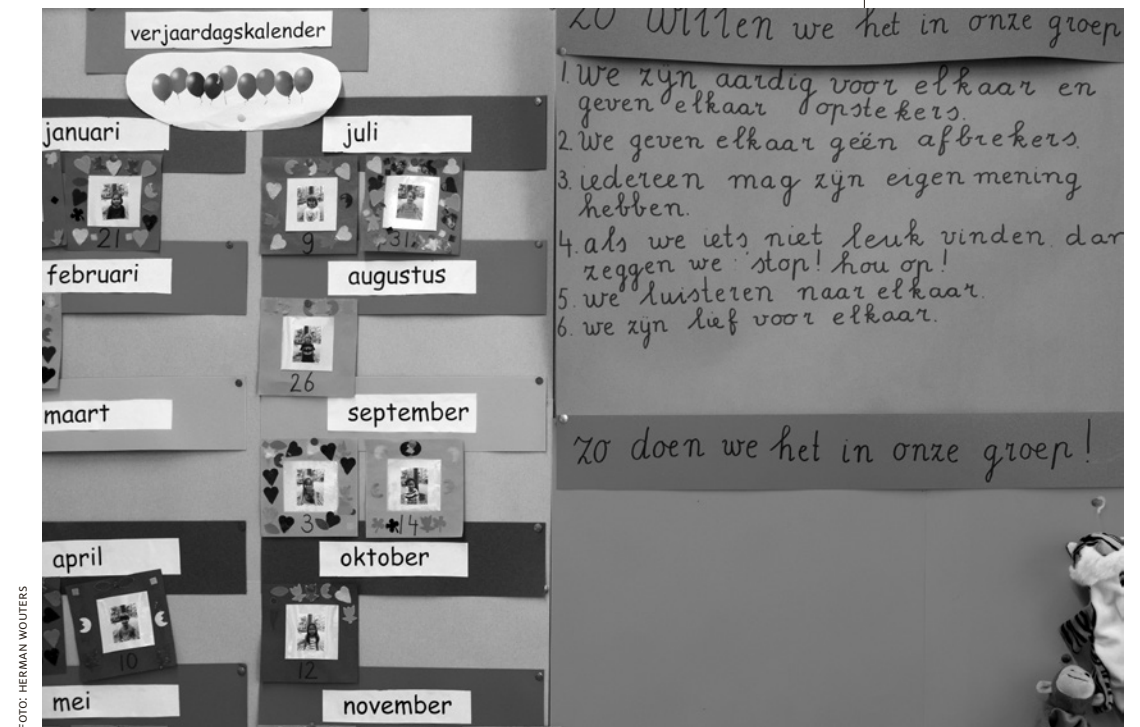

FOTO: HERMAN WOUTERS

onderwijs op maat geven. Ondanks het landelijke lerarentekort heeft de Parkschool geen moeite om docenten te vinden: het is een magneet voor geëngageerde, innovatieve leerkrachten die graag hun maatschappelijke betrokkenheid combineren met de nieuwste onderwijskundige inzichten. De school wordt gerund door een energieke, ondernemende directeur die al jaren uit is op de beste combinatie van onderwijs en opvang onder een dak, in jargon ook wel een 'integraal kindcentrum' genoemd. Sinds najaar 2019 hebben de commerciële opvang en de school een samenwerkingsovereenkomst om nog meer samen te werken met betrekking tot gezamenlijke investeringen, het pedagogisch programma en het personeel. Onder de noemer *Kindercampus Molenpark* vinden crèche, voorschool, school, overblijf en naschoolse opvang plaats in één gebouw. Opvang en school werken intensief samen om ieder kind optimaal te begeleiden. De kindercampus biedt naschoolse activiteiten voor alle kinderen, nodigt Universiteitsdocenten uit op school en leert de leerlingen omgaan met verschillen in meningen en omgangsvormen. Omdat het een kleine school is, dragen ouders ook veel bij. We kunnen met recht zeggen dat de Parkschool een mini-gemeenschap is. Mijn twee dochters zitten sinds 2014 op deze school. Als voorzitter van de Medezeggenschapsraad ben ik persoonlijk ook zeer betrokken geraakt bij koers en kwaliteit van de school. En hoe meer betrokken ik raakte en hoe meer ik van de school zag van binnenuit, des te enthousiaster werd ik over de school. Niet in de laatste plaats omdat ik zie hoe goed mijn kinderen begeleid worden in ieders eigen wensen en behoeften.

De Parkschool in de Utrechtse wijk Lombok is een kleine buurtschool met een gemengde leerlingenpopulatie

We mobiliseerden de vele talenten die in onze mini-gemeenschap aanwezig waren

En toch heeft de school het ook moeilijk. Het onderhoud aan het gebouw kende tot voor kort grote achterstanden, wat de aanblik van de school bepaald niet ten goede kwam. We merken dat aardig wat ouders een gemengde school toch spannend vinden en na een enthousiaste bezichtiging toch maar met hun kind het kanaal over fietsen naar de 'witte' school een wijk verderop. Daarnaast heeft de school veel last gehad van gemakzuchtige journalistiek door een lokale krant die de gewogen eindtoetsresultaten onterecht typeerde als de slechtste van Nederland – terwijl de school bij het laatste bezoek van de onderwijsinspectie een uitstekend rapport kreeg. In een week na dat belabberde nieuwsbericht schreven negen ouderparen hun kinderen voor groep 1 weer uit. Dat is voor een kleine buurtschool als de Parkschool meer dan een derde van de jaarlijkse instroom, en zulke berichtgeving zoemt nog lang door in de wijk. De instroom ligt daardoor nog altijd lager dan we zouden willen. De uitdaging van de afgenomen instroom van leerlingen was een goede praktijktest voor de sociaal-liberale uitgangspunten waar ik zo lang aan gewerkt had. Het leverde ook interessante discussies met de directeur op. Zij is voorstander van een stringent postcodebeleid, waarmee het ouders zou worden verboden om hun kinderen buiten de wijk op school te doen. Ik zag er meer in om de minigemeenschap te mobiliseren. Dat was zowel uit ideologische overtuiging, als ook uit pragmatische gronden. Ideologisch, want ik vind niet dat ouders verboden mag worden om een kind naar een school van hun voorkeur in een andere wijk te sturen. En pragmatisch, omdat mijn inschatting is dat je sneller een schoolgemeenschap gemobiliseerd krijgt, dan dat je gemeentebestuur gewijzigd krijgt. Bovendien, met een D66-wethouder op onderwijs is de kans op zulk beleid in Utrecht nihil.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Samen met de directeur zocht ik contact met de bestuurder van de onderwijsstichting waar de school onder valt, en met de wethouder van onderwijs in Utrecht. Beiden waren recentelijk aangetreden, en gaven aan dat ze een ondernemende gemengde school als de Parkschool graag wilden ondersteunen. Maar toen de instroom dus tegenviel en acute actie geboden was, waren het niet de stichting (het geïnstitutionaliseerde middenveld) of de gemeente (de overheid) die voor de school in de bres sprongen: dat waren het docententeam en de ouders.

Met een stel gemotiveerde ouders adresseerden we het enthousiasme dat leefde onder vrijwel iedereen met kinderen op de Parkschool. De ouderbetrokkenheid lag al hoog, maar we gooiden er nog een schepje bovenop. We mobiliseerden de vele talenten die in onze mini-gemeenschap aanwezig waren. Een groepje ouders maakte een promotiefilmje om de negatieve publiciteit (die nu eenmaal lang blijft bovenkomen in zoekmachines) weg te poetsen. Met datzelfde doel zorgt een andere vader, die een tekstbureau bleek te hebben, voor persberichten bij iedere bijzondere activiteit die de school organiseert. Een andere ouder zorgt voor social media-activiteit daarover. Een grote groep ouders maakte flyers en begon in de buurt langs de deuren te gaan om iedereen uit te nodigen op school te komen kijken. Er waren ouders die een crowd-fundactie opzetten om het schoolplein te vergroenen. Weer andere ouders maakten afspraken met de onderwijsstichting voor een meerjarig onderhoudsplan en waarmee de school de hard nodige opknapbeurt krijgt. De ouders van de ouderraad organiseren activiteiten, variërend van een eigen 'avondtweedaagse' tot schoolvieringen, en de ouders van de medezeggenschapsraad onderzoeken hoe het beleid van een Integraal kindcentrum eigenlijk goed moet worden ingevuld. Van een school met nog geen 200 leerlingen zijn letterlijk tientallen ouders in de weer om de school te ondersteunen. Ondertussen werkte het docententeam stevast door aan de kwaliteit van het onderwijs, innovatief onderwijs op maat en ook nog altijd leuke dingen voor de leerlingen. Niet zelden kwam ik geëmotioneerd thuis uit een MR-vergadering over zoveel ondernemerschap en burgerzin!

Maar ook een levendige school kan niet enkel drijven op 'mensen onderling'. De mini-gemeenschap heeft ook een context: de overkoepelende stichting met bestuur en bureau, de onderwijsinspectie, de gemeente en rijksoverheid, en media. Voor een sociaal-liberaal zit de crux vaak in het vinden van het evenwicht tussen privaat, maatschappelijk en politiek domein. Vanzelfsprekend zijn voldoende financiering en genoeg ruimte voor de professional noodzakelijke voorwaarden voor een school om goed onderwijs te leveren. De staat heeft daar een cruciale rol in, met het oog op het garanderen van levenskansen voor iedere burger. Bovendien is niet iedere school zo gelukkig om veel 'sociaal kapitaal' in huis te hebben. Gemeente en onderwijsstichtingen kunnen meer aandacht besteden aan 'de school als minigemeenschap', door zich af te vragen hoe je sterke gemeenschappen (?) kunt helpen en minder sterke gemeenschappen juist ondersteunen om de eigen kracht van mensen onderling te mobiliseren. Juist op gemeenteniveau moet deze menselijke maat gevonden kunnen worden.

Voor een sociaal-liberaal zit de crux vaak in het vinden van het evenwicht tussen privaat, maatschappelijk en politiek domein

Gemeenten gaan niet over de inhoud of de bekostiging van het onderwijs, zij gaan slechts over de gebouwen. Maar ook daarin zou een gemeente meer regie kunnen voeren. Nu wordt vaak vooral gekeken naar aanmeldingen en prognoses, waardoor bestaande trends slechts versterkt worden: populaire scholen krijgen meer ondersteuning en scholen die het moeilijk hebben moeten achterin de rij aansluiten. Maar populariteit zegt niet perse iets over de kwaliteit van het onderwijs, en scholen kunnen zo wel in een neerwaartse spiraal terecht komen. Vanuit het publieke belang is het prima te billijken als een gemeente meer sturing aanbrengt in het eigen huisvestingsbeleid. Een gemeente kan ook bijdragen door bijvoorbeeld ouders die een schoolkeuze moeten maken veel pro-actiever inzicht geven in alle mogelijkheden die er zijn. Dan hoeft je niet meteen een postcodebeleid te voeren, maar kun je scholen toch helpen.

Van rijkswege zou een integraal kindcentrum als de Kindercampus Molenpark flink geholpen zijn wanneer de CAO's voor onderwijs en opvang beter zouden aansluiten. De twee vallen onder verschillende ministeries (ocw en szw) en dat maakt samenwerking in de praktijk flink lastig. Alleen al het organiseren van een studiedag voor al het personeel is bijvoorbeeld al ingewikkeld vanwege de verschillende voorgeschreven werktijden. En het zou enorm handig zijn om iemand aan te kunnen nemen die zowel voor opvang als onderwijs werkt. Maar met twee verschillende CAO's is dat bijna niet te doen. Omdat alle schoolkinderen betrokken worden bij naschoolse activiteiten vergroot een IKC de kansen voor leerlingen, een sociaal-liberaal doel bij uitstek. De verschillende regimes voor arbeidsvoorwaarden zouden daar zeker beter op ingericht kunnen worden.

Tweede Kamerlid Paul van Meenen stelde tijdens zijn 'scholenreis' door het land voor om meer geld te brengen naar het primaire proces van onderwijs geven door de verhouding tussen de onderwijsbesturen en de scholen te veranderen. Mits goed ingericht zou dit middelen kunnen genereren waarmee de Kindercampus Molenpark het gebouw beter kan aanpassen aan de pedagogische wensen een integraal kindcentrum, bijvoorbeeld meer multifunctionele lokalen en materialen. De zakelijke kant van het onderwijs (contracten, gebouwenbeheer etc.) echter kan voor een kleine buurtschool beter bij de onderwijsstichtingen blijven.

In het nationale debat over onderwijs zou het volgens mij heel goed zijn wanneer überhaupt wordt benadrukt dat scholen meer zijn dan instituties voor onderwijs, en een zaak van mensen onderling. De meeste (aanstaande) ouders hebben daar geen benul van. Iedereen die kinderen krijgt zou zich ervan bewust moeten zijn dat ze daarmee zich uiteindelijk ook moeten verhouden tot de gemeenschap die een school is. Is dat een paternalistische boodschap die niet past bij het sociaal-liberalisme? Niet als het gaat om bewustmaking en versterking, en zolang de staat zich terughoudend opstelt in het voorschrijven van te maken keuzes. Door 'mensen onderling' in het basisonderwijs te steunen zou juist het sociaal-liberale ideaal van vrijheid in verbondenheid een krachtige impuls kunnen krijgen. ●

Door 'mensen onderling' in het basisonderwijs te steunen zou juist het sociaal-liberale ideaal van vrijheid in verbondenheid een krachtige impuls kunnen krijgen

Frank van Mil
was tussen 2007 en 2016 directeur van de Van Mierlo Stichting.

Op het lyceum van mijn kinderen zei een docent tegen mij: 'Weet je wat het probleem is? Wij hebben hier geen hoogbegaafde leerlingen, maar wel veel ouders van hoogbegaafde leerlingen.' Zulke ouders vind je bovengemiddeld vaak in villadorpen waar men meent dat een vwo-diploma een garantie is voor succes en levensgeluk. Tegenwoordig is dit type ouder overigens in bijna het hele land te vinden.

Door Martje van der Brug

Een gelijk speelveld voor alle schoolkinderen

Havo is geen optie

Ik ken het milieu goed en vertel er graag meer over. Maar verwacht van mij geen wetenschappelijke inzichten; ik ben 'slechts' ervaringsdeskundige. Mijn bevindingen zijn niet gefundeerd op kwantitatief onderzoek, maar op participerende observatie. Ik woonde tientallen jaren in Wassenaar en was daar negen jaar lid van het curatorium van de middelbare school van mijn kinderen.

Zelf ben ik oud-leerling van deze school. Ik groeide op als dochter van een vader voor wie havo geen optie was. Het begon 'onschuldig', op de basisschool. Mama schreef die spreekbeurt over het konijn wel even. Dan wist ze tenminste zeker dat het goed gebeurde. Later overhoorde ze Frans, Duits, Engels, aardrijkskunde en geschiedenis. Vader spijkerde 's avonds de exacte vakken bij. Ik had zagezegd een hoogkwalitatieve huiswerk cursus aan huis. Want ik moest en zou naar de universiteit gaan. Dat ik leuk kon schrijven, dat zagen mijn ouders ook wel, vroeger. Toch is die aanleg in mijn jeugd niet één keer ter sprake gekomen als mogelijke carrière richting. Mijn vader zag erop toe dat ik een vwo-diploma haalde en koos voor mij de studie geschiedenis. Ik stond erbij en keek ernaar. Die studie werd een eclatante mislukking. Het duurde jaren voordat ik het aandurfde om toch te gaan doen wat ik echt wilde. Voordat ik inzag dat ik geen loser was als ik van dat schrijven mijn beroep maakte. En begreep dat een mens zonder universitaire graad ook gelukkig kan worden.

Slimme leerlingen worden onderschat

Het is natuurlijk prima dat ouders niet alleen zorg besteden aan wonen, eten en goede manieren, maar ook aan de opleiding van hun bloedjes. Niet goed is het echter als zij hun kinderen opzwepen tot een onderwijs-

Mijn vader zag erop toe dat ik een vwo-diploma haalde en koos voor mij de studie geschiedenis. Ik stond erbij en keek ernaar.

niveau dat niet bij hen past. Daar kunnen kinderen erg ongelukkig van worden. Het leidt ook vaak tot niets: als de intensieve bijlessen stoppen, lopen zij alsnog vast.

Ernstiger is dat – ver van die rijkenenclaves – kinderen die het predicaat ‘vwo-leerling’ verdienen een lager schooladvies krijgen. Deze leerlingen groeien op in sociaal zwakkere milieus, kampen vaak met een taalachterstand, krijgen weinig steun van hun ouders en worden mede daardoor gemakkelijk onderschat door hun leerkrachten. Ze belanden ten onrechte op de havo of het vmbo.

De grootste verliezer bij dergelijke mismatches (te hoog of te laag niveau) is de samenleving. De maatschappij is erbij gebaat dat jongeren hun persoonlijkheid en kritische geest ontwikkelen, een vak leren en zelfredzaam worden. Onderwijs is het verheffingsmiddel bij uitstek. Kostbare onderwijsvoorzieningen moeten optimaal worden benut, in het belang van ons allemaal. Pas jaren nadat ik sjeesde, ben ik me gaan realiseren dat ik drie jaar lang een plaats op de universiteit bezet heb gehouden waar iemand met meer aanleg en/of motivatie dan ik met succes had kunnen studeren. Meer dan vroeger stromen er nu zwakke studenten – opgekrikt door ouders, huiswerkcurcus, bijles, examentraining en particulier onderwijs – door naar de universiteit. Waar zij de weg afsnijden voor jongeren die daar op grond van hun talent meer recht op zouden hebben.

Eerlijke kansen voor ieder kind

Nu kun je als liberaal natuurlijk stellen dat het niet de taak van de overheid is om alle ongelijkheid tussen individuen weg te nemen. Het ene kind groeit nu eenmaal op in een villa en de ander in een flatje met alle mogelijke consequenties van dien. Het is bon ton om het vrije marktmechanisme hoog te waarderen en overheidssturing te wantrouwen. Maar gelukkig vinden zelfs verstokte liberalen dat de overheid mag ingrijpen als het gaat om het welzijn van kinderen, die immers nog niet op hun eigen verantwoordelijkheid kunnen worden aangesproken.

Ik bepleit dat de overheid daar verder in moet gaan dan nu het geval is en zich sterk moet maken voor een eerlijker speelveld. Ieder kind verdient de kans om een bij talent en inzet passende opleiding te volgen teneinde daarna een goede start op de arbeidsmarkt te maken en van daaruit verder te groeien.

De rol van de overheid

We kunnen de kansenongelijkheid aan de ‘bovenkant’ best een beetje afremmen. Te beginnen door het objectiveren van het schooladvies in groep 8, zoals nu gelukkig lijkt te gaan gebeuren. De momentopname van de eindtoets in het basisonderwijs is eerlijker dan het advies van leerkrachten die bevooroordeeld, of door ouders geïntimideerd kunnen zijn. Laten we ook nadenken over het inperken van de wildgroei aan particuliere dienstverleners in het onderwijs: van CITO-cursus tot decentrale selectietraining en zelfs master-afstudeerscriptiedokters. Vwo-diploma's zijn ‘te koop’ op scholen die meer dan € 20.000 lesgeld per jaar in

We kunnen de kansenongelijkheid aan de ‘bovenkant’ best een beetje afremmen

rekening brengen. Waarom mogen zulke ondernemingen een boterzacht schoolexamen afnemen? Waarom verplichten we die particuliere instituten niet tot een objectief Staatsexamen? Dat zou alvast een begin zijn.

Interessanter dan strijden tegen de uitwassen van de vrije markt is echter het bevorderen dat begaafde leerlingen uit minder bevoorrechte milieus op het vwo terecht komen. Er wordt al een grote inspanning gedaan met voorschoolse- en vroegschoolse educatie, schakelklassen en zomerscholen. Het plan om de determinatie naar schooltype uit stellen tot de leeftijd van 14 jaar zal zeker helpen om nog meer kinderen op het bij hen passende niveau te krijgen.

Ondertussen is de gewetensvraag die ik mijzelf moet stellen: ‘Hoe heb ik het met mijn eigen kinderen aangepakt?’

Ga alleen studeren als je niks anders kunt

Vanwege mijn weinig glorieuze academische geschiedenis wilde ik het natuurlijk graag anders doen met mijn eigen kinderen. Dus riep ik: ‘Jongens, denk na over je toekomst. Ieder kind kan iets, dus jullie ook. We gaan onderzoeken wat je leuk vindt. Want waarschijnlijk ben je daar dan goed in. Kun je mooi zingen? Voetballen? Heb je zakelijk instinct? Dan gaan we dat ontwikkelen, want dan hoeft je later niet somber op een kantoor te zwoegen. Pas als je echt helemaal nergens talent voor hebt, dan pas ga je naar de universiteit.’

Ik heb er de hele middelbareschooltijd met ze over gepraat. Helaas vonden mijn kinderen alleen hun spelcomputer echt leuk. Ze bleken niet muzikaal, niet goed in sport, totaal a-commercieel en konden nog geen fietsband plakken. Ze konden wel leuk meekomen in de klas. Ze luisterden naar wat de leraar zei. En ze vonden het prima om huiswerk te maken. Ze haalden dan ook alle drie vlot een universitaire master. Heel knap van ze, zeker. Maar toch niet geheel hun eigen verdienste. Onderweg had ik ze namelijk wel bijles en/of examentraining aangeboden. Een beperkte vrijemarktwerking vind ik dus kennelijk wel acceptabel.

Winst op vier niveaus

Ongelijkheid is niet eenvoudig weg te nemen. Misschien hoeft dat ook niet helemaal. Als het ons alleen maar zou lukken om meer leerlingen een opleiding te laten volgen die past bij hun aanleg, belangstelling en ambitie, dan is dat al een enorme winst, in veel opzichten. Het betekent winst voor individuele tieners. Zowel voor de ‘bevoorrechtte’ kinderen wier jeugd verziekt wordt door de zware druk van hun overambitieuze ouders, als voor de slimme leerlingen uit sociaal zwakkere milieus die door willen, maar onvoldoende snappen hoe de hazen lopen in dit land.

Er is ook veel winst te behalen voor het onderwijsveld dat onnodige energie steekt in de begeleiding van deze twee groepen leerlingen die niet op een passend niveau aan hun ontwikkeling kunnen werken. Tenslotte is een gelijk speelveld beter voor de samenleving. We hebben er immers allemaal belang bij dat alle jongeren in ons land zich op een bij hen passende manier ontwikkelen tot gelukkige, zelfstandige burgers. ●

Als het ons alleen maar zou lukken om meer leerlingen een opleiding te laten volgen die past bij hun aanleg, belangstelling en ambitie, dan is dat al een enorme winst, in veel opzichten

Martje van der Brug ging na de havo naar het vwo. Ze mislukte op de universiteit, werd alsnog gelukkig als copywriter in de reclame en ging boeken schrijven. In haar roman *Havo is geen optie* (AmboAnthos, 2013) hekelt zij de soms funeste invloed van ouders op de school- en studiekeuze van hun kinderen.

Na ruim veertig jaar stilte, althans over het volgende onderwerp, is de discussie weer losgebarsten: moet de leeftijd voor het uitbrengen van de adviezen voor het voortgezet onderwijs worden verhoogd van 12 naar 15 jaar? Zo'n twintig jaar geleden zou dat zinloos geweest zijn, omdat iedereen toen nog wist dat dat geen goed plan is. Maar die generatie is niet meer zo actief kennelijk. Een nieuw bewijs dat we meer van de geschiedenis zouden moeten leren.

Door Roel Schoonveld

Gelijke kansen voor leerlingen — de terugkeer van de middenschool?

Geschiedenis is het belangrijkste vak op de middelbare school. Mits goed gegeven, voeg ik daar altijd aan toe, maar dat geldt voor ieder vak. Die uitspraak doe ik regelmatig, hoewel ik geen geschiedenisdocent ben; mijn vak is scheikunde.

Waarom geschiedenis? Als er één vak is dat goed inzicht kan geven in alle positieve, maar helaas vooral negatieve ontwikkelingen in de wereld, dan is het geschiedenis. Het doet je de wereld om je heen beter begrijpen, het brengt je tot relativeren van allerlei ontwikkelingen en het kan je waarschuwen voor gevaarlijke ontwikkelingen in de toekomst.

Het is dan ook vervelend om te moeten vaststellen dat menigeen de lessen uit het verleden niet trekt. De lessen uit het verleden lijken vaak alleen maar te worden getrokken als dat iemand beter uitkomt. Dat geldt – helaas – ook voor de gedachtenvorming die zich de laatste tijd ontwikkelt over het begrip “gelijke kansen”. En dan bedoel ik gelijke kansen voor kinderen en jongeren om zich optimaal te ontwikkelen, om te beginnen in het onderwijs.

Laat ik om te beginnen een paar knuppels in het hoenderhok gooien: echte gelijke kansen bestaan niet en zullen er ook nooit zijn. We moeten er natuurlijk wel voor zorgen dat iedere leerling zo veel mogelijk kansen krijgt, dat is iets anders. Erfelijke factoren bestaan echt (al werd dat door velen ontkend in de jaren '70) en de gezinsomstandigheden zijn ook verschillend en wel heel bepalend. Anders gezegd: écht gelijke kansen krijg je alleen als je intellectuele ouders verbiedt om hun jonge kinderen voor te lezen of gekker nog, als je iets bedenkt waardoor het mannelijk zaad niet vanzelf bij zijn partner terecht komt, maar het zaad willekeurig bij een andere vrouw terecht komt. Belachelijke gedachte natuurlijk, maar even om aan te geven dat er echt verschillen zullen blijven bestaan. En natuurlijk gaat het er dan wel om die verschillen zoveel mogelijk te verkleinen, of beter nog: om iedereen zo goed mogelijk zijn kansen te laten benutten, binnen de grenzen van zijn of haar mogelijkheden. Daar buigen velen zich al vele jaren over en er is in het verleden ook het nodige geprobeerd om verbetering te krijgen. Zo ontstond eind jaren '60 in ons land de middenschool. Dat zou dé oplossing worden om gelijke kansen voor leerlingen te krijgen. De keuze van het meest passende onderwijsniveau voor een leerling zou rond het 15e levensjaar moeten zijn, pas dan kan je goed inschatten wat de kansen en de mogelijkheden van een leerling zijn. Het gevolg was dat er grote, brede scholengemeenschappen ontstonden, en men schatte in dat bijvoorbeeld de categorale gymnasia zouden verdwijnen hierdoor.

Dat laatste zou ook wel gelukt zijn als we toen een totalitair regime gehad zouden hebben, maar dat was niet zo. Het idee van de middenschool werd ingevoerd, de wetten werden aangepast en veel scholen werden gefuseerd tot grotere eenheden, waar de kinderen tot en met de derde klas bijeen zaten. Niet alle scholen waren helemaal breed: door de vrijheid van onderwijs die gelukkig bleef bestaan waren er veel varianten en bleven bijvoorbeeld de categorale gymnasia ook bestaan. En wat bleek? Die brede scholengemeenschappen gingen al vrij snel over tot compartimentering, het bij elkaar plaatsen van leerlingen van ongeveer hetzelfde niveau in dezelfde klassen. De categorale gymnasia werden enorm populair en men keerde zich steeds meer af van de “leerfabrieken” met veelal meer dan 1500 leerlingen. Zeker, er zijn ook voorbeelden van scholen waar de heterogeniteit qua niveaus binnen een klas wel functioneerde, maar dat waren over het algemeen scholen met een andere onderwijsfilosofie en onderwijswijze, waar naar mijn mening veel leerlingen niet geschikt voor zijn.

En nu zijn die ideeën om de adviesleeftijd van 12 naar 15 jaar te brengen plotseling weer tot leven gekomen, alsof al die gewijzigde denkbeelden over de middenschool niet bestaan. Dames en heren, die gewijzigde denkbeelden zijn het resultaat van ervaringen van leraren, die vaststelden dat er met al te heterogene groepen niet goed te werken is zodra je op het niveau van de middelbare school komt, zeker niet als de niveaus binnen een lesgroep al te zeer uiteenlopen. Er wordt door de theoretici – ik bedoel degenen die niet voor de klas staan – even vergeten dat er een verschijnsel is dat juist bij 12- tot 15-jarigen nogal veel invloed kan

Echte gelijke kansen bestaan niet en zullen er ook nooit zijn

Bij grotere verschillen moet je als leraar een paar kunstgrepen toepassen om nog goede resultaten te bereiken. En die kunstgrepen maken het ambacht niet prettiger.

hebben op de prestaties: de puberteit! En daar is nog geen pil tegen uitgevonden, gelukkig maar trouwens, want pubers zijn zeer interessante wezens en op een bepaalde manier – is mijn ervaring – is er met pubers ook goed te werken. Wie het interessante, maar ook niet makkelijke ambacht van leraar in het voortgezet onderwijs beheerst, kan dat ook en vindt het ook leuk.

Het werken met groepen waarin bijvoorbeeld havo- en mavo-leerlingen zitten is in de eerste jaren van het voortgezet onderwijs nog goed te doen, maar bij grotere verschillen moet je als leraar een paar kunstgrepen toepassen om nog goede resultaten te bereiken. En die kunstgrepen maken het ambacht niet prettiger. Dus als je echt het lerarentekort wilt vergroten, moet je dat doen.

“Ja maar...”

Die komen er altijd als je dit soort dingen poneert, daarom ga ik er nu maar gelijk op reageren:

– *“Ja, maar in de U.S.A. kan het ook!”*

Zeker, dat heb ik gezien bij mijn bezoek aan een aantal scholen in de Verenigde Staten. Maar dan moeten we wel accepteren dat het niveau van de leerstof een stuk lager wordt dan we gewend zijn. Volgens mij willen we dat niet.

– *“Ja, maar we hebben toch steeds meer “gepersonaliseerd onderwijs”?*

Dan kan dat veel beter.”

Nou, in de eerste plaats hebben we dat nog helemaal niet op de manier waarop sommigen dat zouden willen, alleen al niet omdat dat flink wat

duurder is en meer leraren kost. In de tweede plaats is het voor niemand goed om 100% gepersonaliseerd onderwijs te hebben: voor leerlingen is het heel goed om in groepen te leren werken, daarover straks meer.

– *“Ja, maar leerlingen vinden het toch veel prettiger als ze met verschillende onderwijsniveaus samen les hebben?”*

In mijn onderwijs carrière heb ik te maken gehad met duizenden leerlingen van allerlei niveau, maar die leerlingen uit die uitspraak kan ik op één hand tellen, als ik naar boven afrond. Leerlingen vinden het vrijwel altijd prettig om met min of meer gelijkgestemden (qua niveau) in een klas te zitten. Dan kunnen ze elkaar beter begrijpen, elkaar beter helpen en met de onderlinge humor gaat het dan meestal ook beter.

– *“Ja, maar als de leerlingen 15 zijn kunnen we beter hun niveau vaststellen.”*

De puberteit verstoort die vaststelling behoorlijk, dus dat lijkt me niet. En de druk die ouders op de vaststelling uitoefenen zal ook niet anders worden als de leerlingen wat ouder zijn.

– *“Ja, maar we willen toch van dat ouderwetse onderwijs af?”*

Dat wordt vooral geroepen door mensen die zelf al heel lang geen les hebben meegemaakt. Het onderwijs is in de loop van de afgelopen tientallen jaren al veel interactiever geworden, er wordt meer dan vroeger gebruik gemaakt van allerlei verschillende werkvormen. Frontaal onderwijs komt heel weinig meer voor (en de paar keer dat het voorkomt is het ook niet altijd slecht). Het is natuurlijk leuk om “ok boomer” te roepen, maar als je in het onderwijs verdiept, zie je dat het ondanks allerlei bezuinigingen en problemen die natuurlijk wel bestaan, helemaal niet slecht is en in het geheel niet ouderwets. En zeker: het paradijs bestaat niet.

Natuurlijk, er kunnen nog steeds veel dingen beter. We hebben te maken met leerlingen die na een paar jaar toch niet op het voor hen beste niveau les hebben en die dan vaak de school moeten verlaten. Schoolwisseling is nu vaak moeilijk, omdat door de krappe financiering de scholen de klassensamenstellingen in de zomer optimaliseren, waardoor er weinig ruimte overblijft in de klassen om er leerlingen van buitenaf aan toe te voegen. Verder is de scherpe druk van de inspectie op de kwaliteit ook niet erg stimulerend om wat zwakkere leerlingen aan te nemen om die een kans te geven. Door verbetering van beide zaken kan migratie tussen scholen makkelijker worden. Scholen willen best meewerken daaraan, je gaat in het onderwijs werken om leerlingen te helpen, niet om het jezelf makkelijker te maken.

Leraar zijn in het voortgezet onderwijs is niet altijd makkelijk, maar het is een geweldig beroep. Het is dankbaar werk om in een groep met pubers een gemeenschappelijke sfeer te creëren om gezamenlijk met veel interactiviteit kennis, inzichten en vaardigheden over te brengen en ze op een hoger plan te brengen. En dan kan je daarmee gelijk een sfeer creëren waarin onderling begrip, humor en sociaal gevoel een belangrijke rol spelen. Je krijgt dan een sfeer die de leerlingen nooit zullen vergeten en waar ze het dertig, veertig jaar later nog met veel plezier over napraten.

“Ja maar dat doen ze niet altijd!”

Nee, dus we moeten blijven werken aan verbetering. Maar laten we dan niet gaan doen wat we zo’n veertig jaar geleden juist hebben afgezworen en niet weer die enorme scholengemeenschappen laten ontstaan. Zoals ik al zei: geschiedenis is het belangrijkste vak! ●

Laten we dan niet gaan doen wat we zo’n veertig jaar geleden juist hebben afgezworen en niet weer die enorme scholengemeenschappen laten ontstaan

Roel Schoonveld is oud-rector van Het Amsterdams Lyceum en leraar scheikunde.

Door Liesbeth Noordegraaf & Julien Kloeg

Maatschappelijk relevant onderwijs wel dringend, niet dwingend

Het (hoger) onderwijs ambieert impact en sociale relevantie. Terecht. Vraagstukken rondom het klimaat, vluchtelingen, migratie en geopolitieke situaties verdienen aandacht in onderwijs. Tegelijkertijd roept deze ambitie de vraag op naar de maatschappelijke positionering van onderwijs (publiek belang) ten opzichte van samenwerkingspartners (publiek-private belangen). Stel dat een overheidsinstelling of een bedrijf samenwerkt met een onderwijsinstelling om een vraagstuk te adresseren, dan heeft het belang van de partner met name betrekking op het oplossen van het vraagstuk. Het belang van het onderwijs overstijgt dit belang. Kortom: hoe kan onderwijs maatschappelijk relevant worden zonder zelf een louter instrument te worden?

Persoonsvorming

In dit artikel verkennen wij deze vraag verder en formuleren een antwoord waarbij we onder andere gebruik maken van het werk van Gert Biesta (2018) en Hannah Arendt (1998).

De onderwijsfilosoof Biesta onderscheidt een drietal functies van onderwijs: kwalificeren, socialiseren en persoonsvorming. Bij kwalificeren gaat het om de vaardigheden die relevant zijn binnen een bepaald domein. Hierbij kan gedacht worden aan methodologische vaardigheden, maar ook vaardigheden die relevant zijn voor de beroepsuitoefening. Bij socialiseren gaat het erom vertrouwd te raken met de wijze waarop we met elkaar omgaan op een bepaald domein. Persoonsvorming speelt zich op een ander niveau af. Bij persoonsvorming gaat het erom dat scholieren en studenten aangemoedigd worden om een eigen positie in te nemen. Dat betekent dat ze zich afvragen hoe ze zich tot een bepaald domein verhouden en dat ze een kritische houding of een eigen positie innemen ten opzichte van zichzelf en de maatschappij. Dat kan onder andere gebeuren doordat ze hun eigen behoeftes en verlangens gaan bevragen en herdefiniëren. Biesta pleit ervoor dat onderwijs altijd een mix is van deze drie functies en geeft tegelijkertijd aan dat persoonsvorming vaak onderbelicht blijft in onderwijs.

We delen Biesta's punt en vinden tegelijkertijd dat zijn begrip van persoonsvorming meer toelichting nodig heeft. Daarom willen we verder onderzoeken wat "het innemen van een eigen positie" nu eigenlijk betekent en hoe dit zich verhoudt tot maatschappelijke vraagstukken.

Waarom
onder-
wijs?

Burgerlijke
vorming

Het is de taak van de docent om interrupties die dringende en dwingende verzoeken met zich meebrengen mogelijk te maken

Dringend, maar niet dwingend

Biesta werkt zijn idee van persoonsvorming in eerste instantie uit via Hannah Arendt en later via de filosoof Emmanuel Levinas (1998). De zoektocht naar de toegevoegde waarde van een individu begint bij de vraag naar subjectiviteit. In navolging van Levinas gaat Biesta ervan uit dat individuen uniek en onvervangbaar zijn. Hij licht dit toe met een van Alphonso Lingis (1994) geleend voorbeeld: iemand krijgt het verzoek van een stervende vriend om hem te bezoeken. Dit verzoek kan door niemand anders worden vervuld en toont als zodanig de uniciteit en de onvervangbaarheid van een individu. Het verzoek is dringend en dwingend. Biesta vertaalt dit vervolgens naar het onderwijs. Het is de taak van de docent om interrupties die dringende en dwingende verzoeken met zich meebrengen mogelijk te maken. Hoewel wij denken dat dit voorbeeld verduidelijkt wat Biesta bedoelt, zijn wij tegelijkertijd van mening dat deze invulling veel meer geschikt is voor vraagstukken in de persoonlijke sfeer dan voor maatschappelijke vraagstukken.

Als we kijken naar de maatschappelijke vraagstukken waar we op dit moment mee geconfronteerd worden, dan zien we dat die gekenmerkt worden door een aantal zaken. De vraagstukken zijn omvangrijk en complex, een eenduidige oorzaak of een eenvoudige oplossing is niet te geven. Een vraagstuk als de klimaatcrisis laat dit duidelijk zien. Het is niet duidelijk wie verantwoordelijk is waarvoor en om welke redenen, of wie initiatief moet nemen. Het vraagstuk is dringend in de zin dat er een urgentie is om nu het vraagstuk aan te pakken, maar het vraagstuk is niet dwingend omdat individuen door kunnen leven en het kunnen negeren. Daarmee wordt het vraagstuk politiek beladen omdat het aanpakken van deze vraagstukken (gedeeltelijk) afhankelijk is van politieke beslissingen. De vraagstukken contrasteren zodoende sterk met het voorbeeld dat Biesta gebruikt ter verduidelijking van persoonsvorming. Het dringende, maar niet dwingende karakter heeft wat ons betreft dan ook duidelijk consequenties voor de inrichting van maatschappelijk relevant onderwijs. Het betekent dat studenten en scholieren in het onderwijs leren om vraagstukken te adresseren waarvan niet duidelijk is wie aan zet is. Het gaat dan om het nemen van verantwoordelijkheid en om het verantwoord worden van de verantwoordelijk die genomen is (Noordegraaf-Eelens & Kloeg, 2020). Bijvoorbeeld: waarom wordt dit vraagstuk wel geadresseerd en een ander vraagstuk niet, of waarom adresseer "ik" dit vraagstuk en waarom niet iemand anders? Een antwoord op deze vraag is zowel arbitrair (een ander antwoord was mogelijk geweest) als gerechtvaardigd (de keuze wordt verantwoord).

Arbitrair en gerechtvaardigd

Het werk van Hannah Arendt biedt aanknopingspunten om de gerechtvaardigde arbitraire handeling te doordenken. Arendt maakt in haar werk het onderscheid tussen arbeid, werk en handelen. Alle drie de concepten staan voor menselijke activiteit. Arbeid is hierbij gericht op wat de mens doet als *animal laborans*, als werkend dier. Dit behelst circulaire processen (eten, slapen) die gericht zijn op het overleven van de mens als organisme op de aarde. Werk is een lijn in plaats van een cirkel; een

lineair proces dat culmineert in een product. Het is de activiteit van de mens als *homo faber* – de mens als werkman. Zijn producten vormen de specifiek menselijke sfeer die Arendt wereld noemt – de wereld is dus onderscheiden van de aarde. Handelen kan worden begrepen als het opnieuw articuleren en het op die manier vernieuwen van de wereld. Het is met name Arendts begrip van handelen dat hier van belang is. Handelen is voor haar de manier om subjectiviteit te denken. Het gaat erom dat elk individu uniek is bij de geboorte: Arendt noemt dit nataliteit. Dat betekent dat het onvoorspelbaar is wat een individu gaat doen juist omdat dit individu nieuw is en zich op nieuwe wijze zal verhouden tot de wereld. Deze onvoorspelbaarheid kan gekoppeld worden aan vrijheid. Arendt wijst erop dat een individu anders kan handelen dan anderen doen. Een dergelijke opvatting van subjectiviteit biedt aanknopingspunten voor de complexe vraagstukken waar we op dit moment mee geconfronteerd worden in het onderwijs. Handelen betekent dat een nieuwe positie wordt ingenomen ten opzichte van die vraagstukken en docenten moedigen hun studenten aan om dat te doen. Deze positie is arbitrair, want een individu heeft altijd de mogelijkheid om een andere positie in te nemen. Tegelijkertijd betekent actie ook het nemen en afleggen van verantwoordelijkheid. Zo wordt de positie gerechtvaardigd.

Aanvullend is het van belang om dit niet alleen te doordenken op het niveau van de individuele student of scholier, maar ook op groepsniveau. Als verschillende studenten op een verschillende manier actie ondernemen zal dat leiden tot verschillende uitkomsten. Dit betekent dan dat het niet alleen gaat om de onvoorspelbaarheid van het individu, maar ook om de onvoorspelbaarheid van de groep. Arendt duidt dit ook aan met de term pluraliteit: omdat handelen de wereld (begrepen als specifiek menselijke sfeer) als uitgangspunt neemt, zijn anderen altijd betrokken bij het handelen en geven er mede vorm aan.

De grenzen van onderwijs

Een punt dat ten slotte ook aandacht verdient is de leeromgeving. In de inleiding vroegen we ons af hoe een opleiding maatschappelijk relevant kan zijn, zonder instrumenteel te worden. Wij vinden dat onderwijs zich moet verhouden tot maatschappelijke vraagstukken, maar dat betekent niet dat het onderwijs gereduceerd wordt tot een instrument om vraagstukken mee 'op te lossen'. Dat betekent dat het onderwijs afgegrensd moet worden. In een onderwijssetting worden zowel de vraagstukken als de oplossingsrichtingen verkend, maar het is ook de taak van onderwijs om voorbij de probleem-oplossing structuur te denken. De docenten, het docententeam of de opleiding spelen dan ook een belangrijke rol in het afbakenen van de onderwijssetting en in het in een bredere context plaatsen van een specifiek vraagstuk. Het onderscheid tussen de context waarin de maatschappij of een partner het vraagstuk ziet en waarin het in het onderwijs wordt gezien is altijd aanwezig en van belang, maar vaak op impliciete wijze. Het onderscheid kan vooral zichtbaar en expliciet worden wanneer studenten gaan samenwerken met diverse maatschappelijke partners, zoals overheden of bedrijven. Deze partners hebben vaak een specifiek doel en belang voor ogen, namelijk het oplos-

Het is ook de taak van onderwijs om voorbij de probleem-oplossing structuur te denken

sen van een probleem. De vraagstukken van de partners zijn interessante uitgangspunten voor onderzoek in de onderwijssetting, maar ze worden ook gekenmerkt door publiek of private belangen die niet parallel lopen met de belangen van onderwijs. De term handelen komt hier dan weer om de hoek kijken. In een onderwijssetting gaat het om onvoorspelbare handelingen die per student kunnen verschillen. Hiermee wordt pluraliteit de manier om de connectie tussen onderwijs en maatschappelijke partners te denken. Het is aan de docent om deze pluraliteit te realiseren.

Tot slot

Onderwijsinstellingen agenderen in toenemende mate maatschappelijk relevante vraagstukken. Dat is een tendens die wij toejuichen (Servant-Miklos & Noordegraaf-Eelens, 2019). Op basis van deze tendens valt te verwachten dat onderwijsinstellingen in toenemende mate gaan samenwerken met maatschappelijke partners. Dat is eveneens toe te juichen, maar hier is ook waakzaamheid geboden (Noordegraaf-Eelens 2019, e.a.). Onderwijsinstellingen hebben (terecht) andere belangen dan maatschappelijke partners. Bij maatschappelijke partners gaat het om het oplossen van problemen. Bij onderwijsinstellingen gaat het in relatie tot hedendaagse vraagstukken om het vertrouwd maken met arbitrair maar gerechtvaardigd handelen in situaties die dringend, maar niet dwingend zijn. ●

Referenties

Arendt, H. (1998). *The human condition* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.

Biesta, G. (2018). *De terugkeer van het lesgeven*. Culemborg: Phronese uitgeverij.

Levinas, E. (1998). *Entre Nous: Thinking-of-the-other* (trans. M. Smith & B. Harshav). London/New York: Columbia University Press.

Lingis, A. (1994). *The community of those who have nothing in common*. Bloomington and Indianapolis, IN: Indiana University Press.

Noordegraaf-Eelens, L., J. Kloeg, J. & G. Noordzij. PBL and sustainable education: addressing the problem of isolation. *Advances in Health Sciences Education* (2019). <https://doi.org/10.1007/s10459-019-09927-z>

Noordegraaf-Eelens, L., Kloeg, J. Insisting on Action in Education: Students are Unique but not Irreplaceable. *Stud Philos Educ* (2020). <https://doi.org/10.1007/s11217-020-09716-x>

Servant-Miklos, V., L. Noordegraaf-Eelens. Toward Social Transformative Education: an ontological critique of self-directed learning. *Critical Studies in Education* (2019).

Liesbeth Noordegraaf-Eelens is als universitair hoofddocent verbonden aan de Erasmus School of Philosophy en als lector Transdisciplinaire Onderwijsvernieuwing aan Codarts. Ze is eveneens lid van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving.

Julien Kloeg is als senior lecturer verbonden aan het Erasmus University College in Rotterdam.

Unieke, algemeen toegankelijke scholen in een monistisch onderwijsstelsel

Door Siebren Miedema

*Het is hoognodig tijd voor constructief-kritisch onderwijsbeleid. De grootste sta in de weg daarbij is, naar mijn mening, het duale onderwijsstelsel van openbaar en bijzonder onderwijs. In deze bijdrage pleit ik voor een monistisch stelsel waarin alle scholen in hun eigen context op unieke wijze kunnen floreren en waarbij de pedagogische doelstelling voorop staat, te weten: de brede vorming van kinderen. Vanuit die vormingsvisie kan het nooit louter om cognitie gaan, en maken ook levensbeschouwelijke vorming, burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie integraal onderdeel uit van het curriculum. Scholen worden niet economisch en bureaucratisch afgerekend op hun prestaties, maar krijgen volop de relatief-autonome ruimte om vorm te geven aan hun onderwijs-pedagogische praktijken. Praktijken, waar ze zich verantwoordelijk voor weten en ook ten volle maatschappelijke verantwoording voor willen afleggen. **Noblesse oblige!***

In 2017 was het alweer honderd jaar geleden dat de onderwijspacificatie grondwettelijk werd vastgelegd. Als vervolg op de onderwijsvrijheid die in 1848 in de grondwet was vastgelegd, kwam in 1917 de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs tot stand. Vanaf 1848 tot ongeveer 1920 was er sprake van een interpretatie van de onderwijsvrijheid in ruime zin. Uitgangspunt was de pedagogische identiteit of de pedagogische zelfstandigheid van de school. Vanaf 1920 is in onderwijspolitiek en onderwijsbeleid deze bredere interpretatie geleidelijk vervangen door een smallere interpretatie met de focus op de godsdienstige of levensbeschouwelijke identiteit van de school.

Juist die smallere interpretatie van het begrip ‘onderwijsvrijheid’ heeft bij de veranderde maatschappelijke omstandigheden als ontzuiling, kerkverlating en secularisatie niet zozeer de vraag doen opwerpen of onderwijsvrijheid legitiem is, maar wel of de verhouding tussen openbare scholen en bijzondere scholen legitiem is. Een verhouding die door de tijd heen tamelijk gelijk is gebleven. Hoewel bijzondere scholen zich sinds de jaren zeventig op een open en gastvrije manier presenteren en op geen enkele manier leerlingen willen bekeren of willen toe leiden naar een geloofsgemeenschap (de zogenoemde open bijzondere scholen versus de gesloten bijzondere scholen), leverde en levert die ongeveer gelijk gebleven verhouding voortdurend irritatie op bij tegenstanders van bijzonder onderwijs. Er wordt uitgegaan van de simplistische gedachte: “Minder kerkgangers, dus hierdoor minder ouders die vanwege de levensbeschouwing voor bijzonder onderwijs kunnen kiezen, dus minder bijzondere scholen nodig”. De informatie dat, zoals blijkt uit empirisch onderzoek, keuzemotieven van ouders samengesteld zijn uit een mix van een aantal voor hen relevante keuzaspecten, wil er bij velen maar niet ingaan.

De laatste jaren zijn er ook voorstellen gedaan om op nieuwe wijze invulling te geven aan de vrijheid van onderwijs. Meestal gaat het daarbij om de juridische aspecten, maar blijft het duale stelsel onaangetast. De Onderwijsraad heeft in 2012 echter een zeer interessant inhoudelijk advies uitgebracht. De Raad stelt voor onder de noemer ‘richtingvrije scholenplanning’ het begrip ‘richting’ voor bijzondere scholen te verruimen. Lag het aan dit advies, dan mogen scholen met een veelheid aan levensbeschouwelijke of religieuze oriëntaties – ook relatief nieuwe levensbeschouwelijke oriëntaties, zoals de boeddhistische – en scholen op basis van pedagogische visies als bijzondere school gesticht worden.

De Onderwijsraad geeft in dat advies ook aan dat de openbare scholen binnen artikel 23 een zekere vrijheid hebben om het onderwijs naar eigen overtuiging in te richten. Het openbaar onderwijs kent ook een bepaalde mate van bescherming ten aanzien van de overheid als het gaat om de pedagogische autonomie. Daarmee wordt aangegeven dat er ruim-

Keuzemotieven van ouders zijn samengesteld uit een mix van een aantal voor hen relevante keuzaspecten

te is voor het kiezen van eigen les- en leer materiaal en voor het toepassen van een bepaald onderwijs-pedagogisch concept in het onderwijs. De neutraliteit van het Nederlandse openbaar onderwijs betekent, aldus de Raad, niet dat er geen aandacht kan zijn in het openbaar onderwijs voor religie en levensbeschouwing, maar alleen dat dit gebeurt op een ‘onpartijdige manier’.

Een andere ontwikkeling binnen het openbaar onderwijs is ook van belang. Het openbaar onderwijs is namelijk sinds 1993, als uitkomst van het zogeheten Scheveningse Beraad Bestuurlijke Vernieuwing, op grote schaal verzelfstandigd ten opzichte van de gemeente. Meestal in stichtingsvorm, de vorm die naast de verenigingsvorm ook in het bijzonder onderwijs meer gangbaar is geworden. Veel openbare scholen zijn zo opgeschoven van een publiekrechtelijke organisatievorm naar een privaatrechtelijke vorm, waarmee al meer dan een kwart eeuw de ‘verbijzondering van het openbaar onderwijs’ vorm krijgt. Daarmee hebben openbare en bijzondere scholen een grote relatieve autonomie verkregen. Met het oog op deze ontwikkelingen binnen het bijzonder en openbaar onderwijs pleit ik voor de verdere verbijzondering van ons stelsel. Al in 2001 heb ik daarvoor de frase ‘alle onderwijs bijzonder’ gebruikt, maar daar ben ik van afgestapt omdat zowel ‘openbaar’ als ‘bijzonder’ besmette begrippen zijn. Ze zijn namelijk beide onderdeel van het duale stelsel. Ook de term ‘samenwerkingschool’ maakt als uitzondering op openbaar en bijzonder nog onderdeel van dat stelsel uit. Een stelsel dat, naar mijn mening, een sta in de weg is voor constructief onderwijsbeleid en de constructieve vormgeving van het onderwijs in een post-seculiere tijd.

Ik pleit voor de verdere verbijzondering van ons stelsel

Helaas moet ik concluderen dat er van constructief onderwijsbeleid onder verschillende ministers van onderwijs, in verschillende coalities, nauwelijks sprake is geweest. De witte raaf is natuurlijk de onlangs overleden Jos van Kemenade geweest die midden jaren zeventig als minister van onderwijs een integrale en brede visie op onderwijs heeft gelanceerd. Dezelfde Van Kemenade was in 1976 al duidelijk over de openbare school. De passieve neutraliteitsopvatting zou vervangen moeten worden door een actieve pluriformiteitsopvatting. Vanuit het perspectief van de vorming zou ook in deze scholen de verscheidenheid van levensovertuigingen en maatschappelijke visies in het onderwijs aandacht moeten krijgen.

Mijn ideaal is om elke school binnen een monistisch stelsel, een unieke school-in-context te laten zijn met integrale pedagogische verbinding van opvoeding, vorming en onderwijs. Met daarbinnen onder andere burgerschapsvorming, levensbeschouwelijke vorming en mensenrechteneducatie. Alle scholen uniek, dus, en gericht op goed onderwijs. Voor het brede aanbod van het onderwijs zijn de pedagogische professionals verantwoordelijk. Alle ouders die vinden dat dit brede aanbod in overeenstemming is met hun vraag, dienen geaccepteerd te worden door een school. Zo kan een eigentijdse vormgeving van de vrijheid van onderwijs gestalte krijgen en komen we eindelijk eens dat duale stelsel voorbij.

Met die vrijheid van onderwijs is ook niets mis. Die vrijheid van onderwijs zal juist versterkt moeten worden om professionals en partners, zoals ouders, maatschappelijke organisaties en anderen als spelers op het maatschappelijk middenveld hun eigen pedagogische verantwoordelijkheid weer ten volle terug te geven. Daarmee kan ook tegenwicht geboden worden aan te grote neoliberale overaccentuering van de *basics* in het onderwijs. Daarbij ligt de focus namelijk op de bijdrage aan de kenniseconomie, en is het hoofddoel van het onderwijs om jongeren naar een plek op de arbeidsmarkt te leiden. Onderwijs krijgt hier een louter cognitieve invulling. Er kan ook een eind komen aan een doorgeschootten afrekencultuur en sterke nadruk op meetbare resultaten. Gelukkig is de afgelopen jaren het thema ‘vorming’ weer nadrukkelijk op de agenda gezet. Hiermee heeft het eigenaarschap van scholen en professionals een flinke impuls gekregen en is ook de aandacht weer gericht op de brede persoonsvorming van de leerlingen. Scholen kunnen vanuit hun autonomie weer duidelijker verantwoordelijkheid nemen voor eigen visieontwikkeling en curriculaire vormgeving.

Er zit natuurlijk wel een prijskaartje aan deze vormgeving van de vrijheid van onderwijs en het benadrukken van de relatieve autonomie en de uniciteit van scholen. Dit raakt namelijk direct aan de vraag naar doordachte en actieve pedagogisch-didactische vormgeving van elke school en aan de plek van levensbeschouwelijke vorming, burgerschapsvorming en mensenrechteneducatie daarbinnen. Onderwijsvrijheid impliceert namelijk per definitie ook het publiekelijk willen afleggen van maatschappelijke verantwoordelijkheid. Dat vergt een duidelijke doelstelling van de scholen met het oog op het gewenste professionele handelen van de docenten gericht op de onderwijs-pedagogische zorg van de aan de school

Gelukkig is de afgelopen jaren het thema ‘vorming’ weer nadrukkelijk op de agenda gezet

toevertrouwde leerlingen. En uiteraard ook de daarmee samenhangende praktische vormgeving. Kortom, vrijheid met verantwoordelijkheid.

Onderwijsminister Slob wil anno 2020 terecht eisen stellen aan de burgerschapsvorming, omdat na de wet uit 2006 de Inspectie van het Onderwijs bij herhaling heeft moeten constateren dat veel scholen hier onvoldoende werk van hebben gemaakt. De democratische houding van jongeren verdient ook de broodnodige pedagogische aandacht. Scholen mogen zelf weten of ze dit aan de orde willen stellen als vak- of als vormingsgebied, dus ingebed bij andere vakken. Ik vind het een ronduit gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel voor de verleende autonomie aan het onderwijs, wanneer onderwijsbestuurders van Verus en VOS/ABB in *Trouw* van 13 januari roepen dat de vrijheid van onderwijs hiermee onder druk komt te staan, en Slob aanwrijven alleen maar brave burgers te willen creëren.

In het monistische stelsel dat mij voor ogen staat, gaat het om de brede pedagogische invulling van de vrijheid van onderwijs: kinderen en jongeren leren in de minisamenleving van de school hoe te functioneren, zowel nu en later, als ze volwassen zijn in de liberaal-democratische samenleving. Zo laat je ze hun eigen, brede persoonsvorming ter handnemen. Elk kind en elke jongere op elke school heeft recht op zulke brede vorming. Hier ligt een pedagogisch-politieke taakstelling voor alle scholen. Ook is er zeker de politiek-pedagogische taak van de overheid om de specifieke vormgeving van de doelstellingen van elke school te faciliteren, door adequaat flankerend beleid te maken.

Het woord is daarom ook aan de politieke partijen om de uitwerking van een monistisch onderwijsstelsel van unieke scholen-in-context ter hand te nemen. Gezien het lange, politieke en staatsrechtelijke proces dat daarbij voorzien kan worden, zou zo snel mogelijk de hand aan de ploeg geslagen mogen worden. ●

Referenties

Advies Onderwijsraad (2012). *Artikel 23 Grondwet in maatschappelijke perspectief*. Den Haag: Onderwijsraad.

Allen, J., I. Bijlsma, L. Borghans & D. Poulissen (2016). *Schoolkeuzemotieven van ouders en leerlingen in het primair onderwijs*. Maastricht: ROA.

Dijkstra, A.B. & S. Miedema (2003). *Bijzonder gemotiveerd. Een onderzoek naar de ideale school volgens dragers en vragers van confessioneel onderwijs*. Assen: Van Gorcum.

Miedema, S. & G.D. Bertram-Troost (2014). Reconciling the civic, the sacred, and the just in critical-pragmatic education. *Religious Education*, 109 (1), 72-80.

Miedema, S. & D.J. de Ruyter (1999). Onderwijsvrijheid: een groot pedagogisch goed. *Pedagogisch Tijdschrift*, 24 (1), 17-33.

Miedema, S. & H.M. Vroom (2002). *Alle onderwijs bijzonder. Levensbeschouwelijke waarden in het onderwijs*. Zoetermeer: Meinema.

Van Kemenade, J. A. (1979). *Als de smalle weegbree bloeit. Opstellen over onderwijs en onderwijsbeleid*. Amsterdam: Bert Bakker.

Elk kind en elke jongere op elke school heeft recht op zulke brede vorming

Siebren Miedema is als emeritus-hoogleraar Algemene Pedagogiek verbonden aan de Faculteit Gedrags- en Bewegingswetenschappen en als emeritus-hoogleraar Godsdienstpedagogiek aan de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Goed onderwijsbeleid is cruciaal voor gezond burgerschap. Dat is in Europa niet anders dan in Nederland. Burgerschap gesteund door goed onderwijs biedt mensen kansen. Echter, onderwijs kan ook bijdragen aan een uitsluitend burgerschap. Helaas beweegt Europa zich in die richting en daar zouden sociaal-liberalen wat aan moeten doen.

Door Gosse Vuijk

Uitsluitend Europa

Liberaal burgerschap is mensen onderling

Burgerschap is een veelzijdig begrip met zowel juridische als normatieve aspecten. Via deze aspecten wordt vorm (en inhoud?) gegeven aan het antwoord op de vraag: wat bindt burgers onderling? Dit valt te lezen in de sociaal-liberale visie op burgerschap die de Van Mierlo Stichting vorig jaar publiceerde en waarin de vraag dus vanuit sociaal-liberaal perspectief wordt beantwoord. De basis van dat antwoord is dat er constant een balans gevonden moet worden tussen de positieve vrijheid en negatieve vrijheid die in het burgerschap besloten liggen. Daaruit volgt dat een 'dik' begrip van burgerschap waarin normen en waarden worden opgelegd onwenselijk is omdat dit te veel de negatieve vrijheid zou beknotten. Het vereist te veel conformisme. Mensen moeten onderling de spanning tussen persoonlijke verschillen en gedeelde waarden oplossen. Daarom is sociaal-liberaal burgerschap vooral iets wat je doet, niet iets wat je hebt. Je doet mee aan de democratie, je gaat om met verschillen en je kijkt voorbij je eigen belang. Onderwijs speelt daarom een cruciale rol want niemand wordt als perfecte burger geboren. Wij moeten kennis en vaardigheden opdoen om er onderling uit te komen.

De natiestaat vormt nog steeds de basis voor de politieke gemeenschap waarin we burgers zijn. Echter, in Europa hebben we daar met de Europese Unie een basis toegevoegd. Ook in die context speelt onderwijs een belangrijke rol, want ook in Europa is burgerschap iets wat we moeten doen. Mede daarom zien we burgerschap terug in het Europees onderwijsbeleid. Het Europees burgerschap is lang vooral een juridische werkelijkheid geweest, die sterk was gebonden aan de interne markt. Rechten waren alleen toegankelijk in het kader van de uitoefening van grensoverschrijdende economische activiteit. Echter, sinds de eeuw-

Het Europees burgerschap is lang vooral een juridische werkelijkheid geweest, die sterk was gebonden aan de interne markt

wisseling is daar langzaam verandering in aan het komen en worden de normatieve aspecten van burgerschap steeds belangrijker. Dat zien we ook terug in het Europees onderwijsbeleid.

De meeste mensen kennen het Erasmus-programma van de Europese Unie. Het heeft miljoenen studenten de kans gegeven om in een andere lidstaat te studeren. Daarmee heeft het zelfs de basis gelegd voor wat weleens 'de Erasmus-generatie' wordt genoemd. Jonge mensen voor wie Europese mobiliteit in hun studietijd de basis heeft gelegd voor een Europese oriëntatie in de levenskeuzes die volgden. Het zijn Europese burgers geworden. Wat voor burgers het Europees onderwijsbeleid opleverde is over de decennia verandert naargelang de Unie en de wereld veranderden. Dit biedt dus potentieel kansen voor een meer sociaal-liberaal Europees burgerschap, maar Europa lijkt een andere kant op te bewegen. En dat zou sociaal-liberalen zorgen moeten baren.

Van economische burgerschap naar normatief burgerschap

'Erasmus' wordt vooral herkend als programma voor universitair studenten (en dat was het oorspronkelijk ook) en Europees onderwijsbeleid is ook het meest succesvol geweest op het gebied van hoger onderwijs. De geschiedenis van het Europees onderwijs begint echter in het beroeps-onderwijs. In 1963 besluiten de lidstaten van de Europese gemeenschap al tot een gezamenlijk beroepsonderwijsbeleid om arbeidsmobiliteit te vergemakkelijken. In 1976 riepen de lidstaten de Commissie voor het eerst op om een actieprogramma in het leven te roepen om de arbeiders en hun familie in andere lidstaten te helpen in hun taalontwikkeling. Daarmee is de oorsprong van het Europees onderwijsbeleid sterk verweven met de economische samenwerking in Europa. Burgerschap speelde in de Europese Unie nog geen grote rol, al werd daarvoor met het actieprogramma wel de basis gelegd. Het spreken van een taal werd vooral gezien als benodigde vaardigheid voor arbeidsmobiliteit, maar het was natuurlijk ook een voorwaarde voor actieve deelname in een andere maatschappij.

Eind jaren '80 komen de verschillende mobiliteitsprogramma's tot stand. Erasmus voor het hoger onderwijs werd als eerste voorgesteld in 1986 en in 1987 volgde ook het Da Vinci-programma voor het beroepsonderwijs. In deze programma's bleef het primaire doel het faciliteren van arbeidsmobiliteit, maar ook burgerschap begon een rol te spelen. Dit was onderdeel van de beweging die culmineerde in de introductie van het Europees burgerschap in het Verdrag van Maastricht. Door dat verdrag zijn wij nu wettelijk naast nationaal burger ook Europees burger.

Het burgerschap bleef echter vooral economisch van aard. In de jaren '90 komt de term 'active citizenship' vaker terug in beleidsdocumenten over Europees onderwijsbeleid. Active citizenship is een term die oorspronkelijk uit het discours rond waardegedreven burgerschap komt, maar wordt hier met betrekking tot het onderwijs in de economische sfeer getrokken. Dit past ook bij deze periode waarin de markt een toenemende rol in de samenleving werd toebedeeld.

Europa lijkt een andere kant op te bewegen. En dat zou sociaal-liberalen zorgen moeten baren.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Aan het begin van deze eeuw werden de Europese onderwijsprogramma's samengevoegd in één overkoepelend programma: het *Life-long Learning Programme*. In de wetgeving van dit programma werd *active citizenship* al veel meer in een waardenkader geplaatst. Daarnaast werd ook de volgende doelstelling rond sterk waardedreven Europees burgerschap geformuleerd: *“to reinforce the role of lifelong learning in creating a sense of European citizenship based on understanding and respect for human rights and democracy, and encouraging tolerance and respect for other peoples and cultures”*. Het actief Europees burgerschap ging zowel over de economie als over onze gedeelde waarden.

Van inclusie naar uitsluiting

Het discours rond waardengedreven burgerschap is tot dan toe echter wel enkel inclusief, gericht op het beschermen van het individu tegen negatieve impact van de maatschappij. Het gaat over het voorkomen van racisme en het faciliteren van respect en tolerantie. Daar komt verandering in na de terroristische aanslagen in Parijs in 2015. In reactie daarop namen de onderwijsmi-

nisters van de Europese Unie de Parijs Verklaring aan waarin zij vastlegden dat naast het voorkomen van marginalisatie en intolerantie (wat tot dat moment een standaardformulering was in Europees onderwijsbeleid) onderwijs in de toekomst ook radicalisering moest voorkomen.

Deze nieuwe koers had haar impact op het voorstel van de Europese Commissie voor het nieuwste Erasmus-programma. In de begeleidende tekst schrijft de Commissie dat “acties op het gebied van onderwijs, opleiding en jeugdbeleid ook van essentieel belang zijn om de migratieproblematiek aan te pakken en het risico van radicalisering en extremisme te voorkomen”. Dit is een verschuiving in de doelstellingen. Waar het voorkomen van marginalisatie en intolerantie een bescherming is van het individu, is het voorkomen van radicalisering een bescherming van de maatschappij tegen ongewenst gedrag van een individu. Het vereist conformisme.

Deze verschuiving lijkt wellicht puur semantisch maar het is onderdeel van een bredere verschuiving in het debat rond burgerschap die de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden. Het conformisme dringt zich op. Onder druk van populistische en nationalistische groepen worden bepaalde groepen steeds meer impliciet uitgesloten van burgerschap. Het is geen toeval dat de verschuiving plaatsvond naar aanleiding van een aanslag door islamitische extremisten. Gezien het belang van onderwijs voor het sociaal-liberale burgerschap is het extra gevaarlijk als deze verschuiving ook in het onderwijsbeleid doorgevoerd wordt.

Onder druk van populistische en nationalistische worden bepaalde groepen steeds meer impliciet uitgesloten van burgerschap

De Europese toekomst

Het belang van Europees onderwijsbeleid, en haar invloed op burgerschapsvorming, zal de komende decennia alleen maar toenemen aangezien de regeringsleiders en staatshoofden van de Unie in 2017 instemden met het idee om een Europese Onderwijsruimte te creëren. Waar Erasmus, en de andere mobiliteitsprogramma's, nog voornamelijk programma's waren die samenwerking tussen nationale onderwijssystemen stimuleerde, is een Europese onderwijsruimte een vorm van diepere samenwerking. Als er niets verandert, zal die verdieping plaatsvinden op basis van een, voor ons, onwenselijk idee over burgerschap. We moeten die basis dus nú bijsturen.

De Conventie over de Toekomst van Europa (die de komende maanden/jaren plaats moet vinden) biedt dé kans voor D66 om het Europees burgerschap beter vorm te geven. Het is namelijk een kans om beter vorm te geven hoe burgers Europese democratie kunnen *doen* en zo onderling de spanning tussen gedeelde waarden en persoonlijke verschillen vorm te geven. De huidige Verdragen voldoen dan niet, want die bieden te weinig ruimte voor democratie en te veel opgelegde gedeelde waarden in Artikel 2. Dat die waarden ook nog eens restrictief kunnen worden ingezet merken we bij het aantreden van de nieuwe Europese Commissie. De Eurocommissaris die verantwoordelijk is voor het migratiebeleid, kreeg als titel *‘Vice-President for Defending the European Way of Life’*. Waarden als basis voor onwenselijke uitsluiting.

Daarom is een verdragswijziging noodzakelijk en daar kan D66 een belangrijke rol in spelen. Verdragswijzigingen komen alleen tot stand als de regeringen van lidstaten hier actief voor pleiten. Daarom heeft D66 als nationale coalitiepartner ten tijde van de Conventie een unieke kans om Europa in de juiste richting te sturen. Zowel binnen de coalitie als richting partijen uit andere lidstaten zou D66 zich hard moeten maken voor een brede discussie over het burgerschap en de democratie van de EU, en daarbij moet verdragswijziging op tafel liggen.

D66 is dé Europa-partij van Nederland en dé onderwijspartij van Nederland. D66 gelooft in een Europese toekomst in een democratisch Unie met volwaardig Europees burgerschap. D66 is het aan haar stand verplicht om deze kans te grijpen. ●

De Conventie over de Toekomst van Europa biedt dé kans voor D66 om het Europees burgerschap beter vorm te geven

Gosse Vuijk is lid van de *idee*-redactie. Hij woont in Brussel, waar hij in het verleden werkte voor *The Netherlands House for Education and Research (Neth-ER)* en hij schreef zijn masterscriptie over de ontwikkeling van het begrip ‘burgerschap’ in Europees onderwijsbeleid.

Waarom volgen we onderwijs? Om een diploma te halen? Om ons wereldbeeld te verrijken? Persoonlijke ontwikkeling? Het oplossen van maatschappelijke uitdagingen? De ECIU University, een Europese Universiteit die wordt opgezet onder leiding van de Universiteit Twente, test probleemgestuurd onderwijs op Europees niveau. Diploma's gaan overboord, het oplossen van maatschappelijke problemen is de misie van deze nieuwe universiteit. Wat is de filosofie achter dit onderwijsconcept en waarom is Europese samenwerking hiervoor zo belangrijk?

Door Olga Wessels

#FridaysForFuture Wat is de toekomst van onze universiteit?

“Fridays for Future” scandeert onze jeugd in wereldwijde demonstraties, bij gemeentehuizen en tijdens schoolstakingen. De klimaatcrisis is urgent en we moeten daar nú iets aan doen. Waarom nog naar school gaan als er niet naar de wetenschap geluisterd wordt door beleidsmakers?

Een fundamentele vraag: Wat is de rol van een universiteit in een wereld vol urgente uitdagingen, zoals het klimaat, maar ook vraagstukken rondom inclusie, technologie en bijvoorbeeld democratie?

Juist een universiteit, waar de laatste kennis en de knappe koppen samenkomen, heeft een sleutelrol in het oplossen van maatschappelijke uitdagingen. Hier werken wetenschappers en studenten aan een medicijn tegen kanker, het CO₂-neutrale vliegtuig van de toekomst en oplossingen voor de daklozenproblematiek. In de universiteit is de kennis voorhanden die de maatschappij nodig heeft om vooruit te komen.

Hoe kunnen we ervoor zorgen dat de kennis die in onze universiteiten wordt ontwikkeld optimaal wordt benut en het verschil maakt als het gaat om beleid, bedrijfsinnovatie, of de inrichting van onze maatschappij?

Hoe universiteiten beter kunnen inspelen op urgente maatschappelijke uitdagingen

Diploma's overboort

Ontwikkeling is de sleutel tot vooruitgang, zo stelt ook Coen Brummer in het essay ‘Wat is sociaal liberalisme’. Niemand mag gehinderd worden om het onderwijs te ontvangen wat diegene nodig heeft.¹ Onderwijs heeft maatschappelijke relevantie en moet dus toegankelijk zijn.

Waarom is ons hoger onderwijs dan in beton gegoten? Waarom kunnen beleidsmakers of ondernemers niet vrijblijvend vakken volgen en flexibel de kennis opdoen die hen verder helpt in hun werk? Waar is het platform waar overheden hun uitdagingen op kunnen indienen, zodat onderzoekers en studenten hier meteen mee aan de slag kunnen? Ons onderwijs is ingericht rondom meerjarige programma's, gebaseerd op de stapeling van vakken en het behalen van een diploma. Maar tech-bedrijven zoals Apple en Google hebben het geduld niet om te wachten tot studenten hun ICT-diploma behalen.² Raak jij enthousiast van programmeren? Dan mag je bij hen komen werken, krijg je een mooi salaris, en de bedrijven leren je zelf wel de juiste kennis en vaardigheden aan. Wat is de plek van een onderwijsinstelling, en wat is nog de waarde van een diploma, in zo'n realiteit?

Als we de universiteit opnieuw zouden kunnen uitvinden – hoe zou ze er dan uitzien? Dat is de vraag waar het *European Consortium of Innovative Universities* (ECIU) al langer mee bezig is. Hun antwoord is de *ECIU University*; dat wordt nu werkelijkheid in een Europees project.

1 | Coen Brummer – *Wat is sociaal liberalisme*, p.17 en verder.

2 | www.glassdoor.com/blog/no-degree-required/

Onze maatschappelijke uitdagingen hebben lak aan landgrenzen

ECIU University

De ECIU University maakt deel uit van een prestigieuze Europese pilot, het 'European Universities Initiative', dat in 2017 geïnitieerd werd door Emmanuel Macron, tijdens zijn Sorbonne speech over de toekomst van Europa.³ Dit initiatief zet de wereld van Europese universiteiten op zijn kop, en moet transnationale allianties van universiteiten creëren die de Europese hoger onderwijsruimte competitiever maken. Zeventien universiteit-snetwerken hebben een beurs ontvangen om een Europese Universiteit op te zetten. Vanuit Nederland zijn de Universiteit Twente, Maastricht University, Universiteit van Amsterdam en Universiteit Utrecht onderdeel van verschillende netwerken die deel uitmaken van de eerste pilot die in 2019 van start ging. Een tweede pilot zal dit jaar van start gaan.

3 | www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/09/26/initiative-pour-l-europe-discours-d-emmanuel-macron-pour-une-europe-souveraine-unie-democratique

De universiteit als probleemoplosser

Bij de ECIU University volg je geen vierjarig onderwijsprogramma, maar kun je een abonnement afsluiten waarmee je levenslang toegang hebt tot al het onderwijsaanbod van 13 universiteiten in Europa. Je behaalt geen diploma, maar je volgt vakken naar eigen keuze en bouwt zo aan jouw persoonlijke leerpaspoort. Dit kan ook in samenwerking met het bedrijf, de overheidsinstelling of NGO waarvoor je werkt. Zo wordt het onderwijs radicaal geflexibiliseerd en sluit het aan bij jouw persoonlijke leerbehoefte, in plaats van een vaststaand opleidingsaanbod dat je in het geheel moet voltooien.

De ECIU University is er niet alleen voor studenten maar ook voor de maatschappij. In de ECIU University vinden maatschappelijke problemen direct hun weg naar het onderwijs en onderzoek. De ECIU University is actief op zoek naar maatschappelijke vraagstukken die een oplossing nodig hebben. Overheden, bedrijven, maatschappelijke organisaties en burgers kunnen hun uitdaging aanmelden op een platform. Het onderwijs is opgezet rondom geselecteerde uitdagingen en zo werken studenten en onderzoekers vanuit heel Europa samen om de uitdagingen op te lossen.

Eigenlijk brengt de ECIU University het concept van probleemgestuurd onderwijs op Europees niveau. Bij probleemgestuurd onderwijs leren studenten door te werken aan het oplossen van een probleem, in plaats van het luisteren naar hoorcollege. Hiermee wordt een actievere houding vereist. De docent leidt de discussies in goede banen en doet aanvullingen indien nodig. Dit model is niet nieuw, en is al ingevoerd in Maastricht University, aan de EUR, Universiteit Utrecht, Universiteit Twente (Twents Onderwijs Model) en verschillende hogescholen.

Hoe dit onderwijs er concreet uit ziet? ECIU-studenten kunnen vrij uit het aanbod aan vakken van de 13 liduniversiteiten kiezen. Deze vakken kunnen zowel digitaal als fysiek gevolgd worden en variëren van *summer schools*, tot online vakken, tot vakpakketten, onderzoeksprojecten of het opleidingsaanbod van het aangesloten bedrijfsleven. Bij het samenstellen en volgen van het onderwijs worden studenten uiteraard begeleid door docenten en onderzoekers. De leeruitkomsten brengen ze samen in een leerpaspoort. Werknemers van organisaties die betrokken zijn bij de ECIU Unieversity, zoals Airbus, Intell en Ericsson, kunnen zowel uitdagingen indienen als vakken volgen. Zo kunnen ze de laatste kennis en vaardigheden makkelijk toepassen in hun werk. En wordt er een leer-gemeenschap gecreëerd waar studeren een integraal onderdeel van het werkende leven is.

De Europese dimensie

Waarom is Europese samenwerking zo belangrijk? Onze maatschappelijke uitdagingen hebben lak aan landgrenzen. De klimaatcrisis, vraagstukken rondom nieuwe technologieën, democratie of inclusiviteit zijn grensoverschrijdend. Om deze uitdagingen effectief het hoofd te bieden, moeten we met elkaar samenwerken. We kunnen dit niet alleen. We heb-

ben al Europa's expertise, innovatiekracht en creativiteit nodig om deze problemen op te lossen. Daarom moeten we het onderwijs, onderzoek en innovatie naar een Europees niveau tillen.

Vanuit het beleidsperspectief is dit een enorme uitdaging. Onderwijs is geen Europese competentie, maar wordt door alle 27 Europese lidstaten afzonderlijk ingericht. Dat brengt uitdagingen met zich mee op het gebied van kwaliteitszorg, accreditatie, de ontwikkeling van Europese curricula en ga zo maar door. Daarom is het commitment van Europese landen om het concept van European Universities te laten slagen cruciaal.

Er wordt al gewerkt aan de realisatie van een Europese Hoger Onderwijsruimte (het 'Bolognaproces') sinds 1998. Er is veel bereikt, zoals de introductie van de Bachelor, Master en het ECTS-systeem – echter moeten we ons onderwijs in rap tempo verder integreren om Europese Universiteiten werkelijk te realiseren. Het Bolognaproces vordert niet snel genoeg.

De speech van Macron (zie kantlijn) en het uitgesproken commitment van de Raad⁴ aan het Europese Universiteiten-concept creëren een uniek politiek momentum om meer Europese onderwijssamenwerking binnen te realiseren. Verder kennen we het Erasmusprogramma natuurlijk, inclusief beurzen voor studentenmobiliteit en samenwerkingsprojecten tussen universiteiten. Het Europese Universteiten-initiatief, echter, brengt samenwerking naar een nieuw niveau: het gaat om langetermijn, strategische samenwerking tussen universiteiten (en hogescholen), onafhankelijk van een 'project'. Als we Europese universiteiten willen creëren, dan is het van cruciaal belang om deze unieke kans niet voorbij te laten gaan.

De universiteit heruitgevonden

Als ontwikkeling de sleutel is tot vooruitgang en niemand gehinderd mag worden om onderwijs te ontvangen, dan is het de hoogste tijd om ons onderwijs te flexibiliseren en te garanderen dat het in dienst staat van maatschappelijke behoeftes. Laat studenten vakken volgen die aansluiten bij hun wensen of noodzaak om een maatschappelijke uitdaging op te lossen. Flexibiliseer, personaliseer en internationaliseer het curriculum. Stel universiteiten meer in dienst van het oplossen van problemen. Dit betekent niet het einde van de universiteit zoals we die kennen, maar het is wel een zeer welkome extra keuzemogelijkheid voor onze studenten, 'leven lang leeders' en maatschappij.

#FridaysForFuture – onze jeugd is ongeduldig, we moeten hen nu laten zien dat we hun zorgen serieus nemen en van deze wereld een betere plek maken. Dat doen we natuurlijk al in laboratoria's, studeerkamers en op onze campussen, maar de universiteit mag ook op straat, bij de overheid, in het bedrijfsleven en bij maatschappelijke organisaties best wat zichtbaarder zijn. ●

De universiteit mag ook op straat, bij de overheid, in het bedrijfsleven en bij maatschappelijke organisaties best wat zichtbaarder zijn

4 | Zie Raadsconclusies December 2017.

Olga Wessels

is hoofd van het bureau van ECIU in Brussel. Het *European Consortium of Innovative Universities (ECIU)* is een netwerk van 13 Europese universiteiten. De ECIU University is een Europese universiteit, niet ter vervanging van de 13 nationale universiteiten, maar als een extra keuze voor studenten, onderzoekers en staf om met elkaar te kunnen samenwerken op Europees niveau.

Het gesprek over onderwijs in Nederland blijft op vrijwel alle niveaus beperkt tot een discussie over de vormgeving van het stelsel. Dat geldt eens te meer voor het thema vroege selectie. Eindtoets of doorstroomtoets, wel of geen IO-14 onderwijs, middenschool of brede brugklas: het zijn allemaal structuur-oplossingen. Over de dimensies van de onderliggende problematiek wordt niet of nauwelijks gesproken. Daarmee is het publieke debat vaak een vruchteloze herhaling van zetten. In deze bijdrage wil ik een poging wagen op een meer omvattend niveau te kijken, en van daaruit een aanknopingspunt te vinden voor een uitweg uit de crisis waarin het onderwijs zich lijkt te bevinden.

Door Hartger Wassink

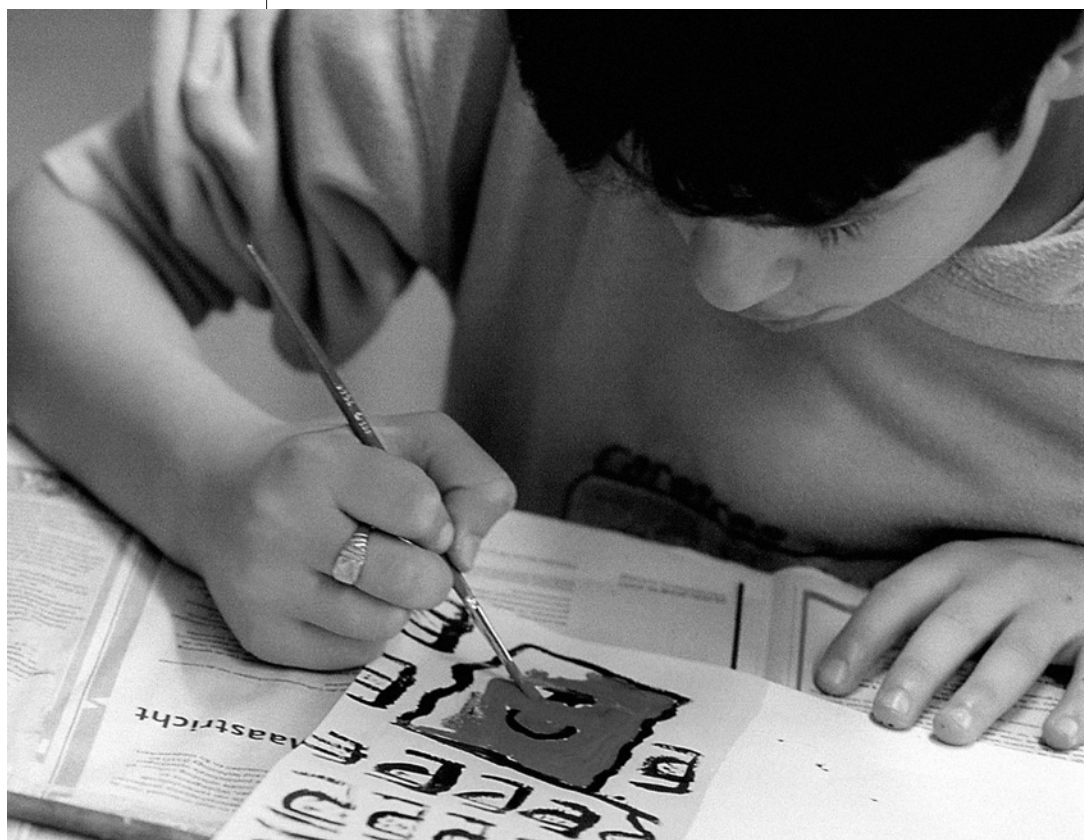

FOTO: HERMAN WOUTERS

Waarom
onder-
wijs?

Individuele
ontwikkeling

Onderwijs dat vrij maakt

Door Hartger Wassink

Onderwijs is de afgelopen eeuw een geweldige vrijheids-machine gebleken. Het heeft vele mensen in staat gesteld zich te bevrijden van de slechte omstandigheden waarin ze opgroeiden. Het heeft onze maatschappij een meritocratische maatschappij gemaakt: een, waar mensen hun lot in eigen handen kunnen nemen, zij zelf bepalen hoe zij zich ontwikkelen en welke keuzes voor hun toekomst zij maken. Dat heeft ons veel goeds gebracht. Nu staan we echter voor nieuwe vraagstukken. Nog steeds is van belang dat onderwijs kinderen voorbereidt op hun latere leven. Nog steeds is het bieden van gelijke kansen op een gelukkig leven een belangrijk uitgangspunt. Alleen, ten opzichte van 100 jaar geleden zijn de problemen die daarvoor overwonnen moeten worden, fundamenteel anders. Waar ongelijkheid lange tijd is afgenomen, en de keuzevrijheid van jongeren steeds toenam, daar zien we de laatste jaren stagnatie. Onderwijs blijkt een factor in het bestendigen, zelfs vergroten van ongelijkheid. En de vrijheid om te kiezen hoe je je ontwikkelt, blijkt een stuk kleiner dan jongeren zouden willen, en dan de maatschappij wenselijk acht. Hoe kunnen we opnieuw het onderwijs doordenken, als een maatschappelijke functie die mensen vrij maakt?

Om deze vraag te beantwoorden, kijk ik op twee manieren naar 'vrijheid'. In de eerste plaats is dat een 'vrijheid als...', en in de tweede plaats een 'vrijheid om te...'. Mijn stelling is, dat ons onderwijs niet langer een 'vrijheidsmachine' is, omdat we te lang hebben vastgehouden aan een opvatting van 'vrijheid als...'. Ik onderscheid hierbij drie kernproblemen, die ik hieronder uitwerk.

Selectie als onderliggend idee

Het onderliggende idee dat de huidige verhouding tussen onderwijs en maatschappij bepaalt, is dat van selectie. Al vanaf het basisonderwijs wordt van leerlingen voortdurend hun niveau bepaald, op allerlei vaardigheden. Doorslaggevend hierbij zijn de cognitieve capaciteiten. Leerlingen worden voortdurend onderling vergeleken, en er wordt veel tijd en energie besteed aan het bepalen of de ontwikkeling van leerlingen voldoende 'normaal' is.

Het onderliggende idee dat de huidige verhouding tussen onderwijs en maatschappij bepaalt, is dat van selectie

Een tweede knelpunt dat ik wil benoemen, is de verregaande fragmentatie van ons onderwijs

Dit proces van toetsen, scoren, onderling vergelijken, sorteren en behandelen gaat de hele onderwijsloopbaan door. Steeds wordt bepaald welke 'behandeling' het meest passend is voor de leerling. Op de basisschool is dat een zon-, maan- of sterren-groepje, op de middelbare school is dat vmbo, havo of vwo en in het hoger onderwijs is dat hbo of universiteit. Zo'n benadering past bij een samenleving waarin van te voren duidelijk is, wat de mogelijkheden van leerlingen voor een later leven zijn: hand- of hoofdwerk, uitvoerend of leidinggevend. Dat is een benadering die leerlingen in staat stelt zich te ontwikkelen, zich vrij te maken van de toevallig omgeving waarin ze opgegroeid zijn, *nadat* voor hen bepaald is wat die ontwikkelingsmogelijkheden zijn. Dit noem ik een 'vrijheid als...'. Leerlingen kunnen kiezen voor bepaalde richtingen, *als* vastgelegd is wat die richtingen zijn, en aan welke voorwaarden je moet voldoen om die in te kunnen slaan. Het probleem is echter, dat de vrijheid van de leerling met hoogopgeleide ouders om te kiezen voor een beroepsopleiding tot kok, meubelmaker of hovenier veel groter is, dan de vrijheid van de leerling met laagopgeleide ouders om klassieke talen te gaan studeren. De selectiefunctie van het onderwijs leidt niet langer tot vrijheid, maar bestendigt onvrijheid. Dat is een eerste knelpunt dat ik wil benoemen als het gaat om vrijheid.

Fragmentatie

Een tweede knelpunt dat ik wil benoemen, is de verregaande fragmentatie van ons onderwijs. Vanuit een statisch idee van maatschappelijke verhoudingen, beroepssectoren en de noodzakelijke stappen in de voorbereiding op het vinden van het juiste plekje daarin, is er een grote hoeveelheid opleidingen en scholingsmogelijkheden ontstaan. Die hebben allemaal hun eigen complexiteit wat betreft het organiseren ervan, en leiden tot een onontwarbare kluwen als het gaat om aansluitingsproblemen.

Een paar voorbeelden: in het basisonderwijs is er een waaier aan stoornissen en achterstanden waarmee leerlingen gediagnosticeerd kunnen worden, ieder met hun eigen behandeling. Het zorgt voor een gigantische werkdruk bij leraren, die al die stoornissen in behandelplannen moeten bijhouden en bespreken met ouders en ondersteunende professionals. In het voortgezet onderwijs onderscheiden we zeven niveaus, en hebben we een curriculum dat bestaat uit zo'n 20 vakken, die allemaal ondergebracht moeten worden in een lesrooster, en in een bijbehorend complex bevoegdheidsstelsel voor leraren. In het beroepsonderwijs hebben we een centraal register voor beroepsopleidingen met honderden kwalificaties waarvoor een uitgebreide administratie van benodigde competenties en toetsvormen moet worden bijgehouden. Deze fragmentatie past bij het idee dat mogelijke rollen in het latere leven vrijwel compleet beschreven kunnen worden. Een tweede veronderstelling is, dat het mogelijk is van te voren te bepalen welk onderwijs daarvoor nodig is, zodat jongeren voor hun opleiding de juiste keuze kunnen maken. Beide vooronderstellingen passen niet meer bij de huidige maatschappij.

In de eerste plaats is steeds minder duidelijk wat die mogelijke rollen zullen zijn. In de tweede plaats blijkt het middel erger dan de kwaal. Om

al deze opleidingsvormen te organiseren is een gigantische bureaucratie nodig, die professionals afhoudt van hun eigenlijke rol: de pedagogisch-didactische interactie met leerlingen. Het idee van vrijheid van onderwijs dat hierbij hoort, is eveneens een 'vrijheid als...'. *Als* we weten wat een leerling kan en wil, *als* we weten wat de leerling daarvoor moet kennen en kunnen, *als* we voldoende doordacht hebben welke lesstof en didactiek daarbij hoort, *dan* pas is de leerling vrij te kiezen welke onderwijsvorm het best bij zijn toekomst past. Maar we hebben al gezien dat die vrijheid geen echte vrijheid is.

Uitsluiting

Een derde knelpunt dat samenhangt met bovenstaande problemen, is dat van de uitsluiting. Doordat het onderliggende idee van het onderwijs om selectie draait, en als gevolg daarvan een verregaand gefragmenteerd systeem is ontstaan, is het resultaat dat onderwijs van een vrijheidsmachine verworden is tot een uitsluitingsmachine. We bepalen voortdurend of leerlingen voldoende capaciteiten en vaardigheden hebben, en zich op de juiste manier gedragen, voordat ze door kunnen naar de volgende fase. Leerlingen die niet slim genoeg zijn, niet goed genoeg kunnen plannen, of gedrag vertonen dat te anders is, wordt de toegang tot bepaalde onderwijsvormen ontzegd. Zij 'moeten' naar de ib-er, naar het vmbo, naar het speciaal onderwijs, naar de pedagoog om hun metacognitieve vaardigheden te laten bijspijkeren, naar de huiswerkbegeleiding om te leren plannen, enzovoort. Het zorgt voor een indeling van de maatschappij in bevolkingsgroepen die al op 12-jarige leeftijd van elkaar gescheiden worden, en elkaar daarna nauwelijks meer tegenkomen, waardoor bestaande tegenstellingen en bijbehorende sociale problemen eerder groter dan kleiner worden. Veel mensen voelen zich niet vrij, terwijl ze opgroeien in een maatschappij die ze wel die keuzevrijheid voorspiegelt. Sterker: ze aanspreekt op hun verantwoordelijkheid de juiste keuzes te maken. Maar hoe kunnen ze dat doen, als die keuzes geen echte vrijheid in zich bergen? Een vrijheid onder voorwaarden blijkt te zijn?

Mens-zijn oefenen

Willen we een oplossing vinden voor de vroege selectie, en onderwijs opnieuw iets willen laten zijn dat vrij maakt, dan zullen we ons bewust moeten worden hoe ons hele denken over onderwijs doordeseemd is van het begrip 'selectie'. En dat die onderliggende opvatting vele keuzes afsluit, en daarmee de vrijheid van ons onderwijs ernstig inperkt. We zullen daarom onderwijs meer moeten doordenken vanuit een opvatting van vrijheid als 'vrijheid om te...'. Daarmee bedoel ik: een vrijheid om keuzes te maken, los van voorwaarden die anderen daar aan stellen. Een vrijheid om het eigen leven vorm te geven, los van bestaande sjablonen en patronen die door anderen bedacht zijn en opgelegd worden. Kort gezegd: een vrijheid om ons mens-zijn te oefenen.

Een fundamenteel kenmerk van ons mens-zijn is, dat we in staat zijn iets nieuws te creëren, iets dat er nog niet was, en dat niemand had kunnen voorspellen als een logische ontwikkeling vanuit het verleden. We kunnen onszelf steeds 'opnieuw uitvinden'. Bij jonge kinderen is dat

Veel mensen voelen zich niet vrij, terwijl ze opgroeien in een maatschappij die ze wel die keuzevrijheid voorspiegelt

Willen we onderwijs realiseren dat werkelijk vrij maakt, dan moeten we die vrijheid serieus nemen

nog heel merkbaar: zij kunnen ons verbazen met de plotselinge ontwikkeling die ze doormaken. En later, op de middelbare school, zijn het de kinderen die ondanks allerlei tegenslag toch hun diploma halen, die leraren (en ouders) het meest voldoening geven. Het vreemde is, dat we die aangeboren mogelijkheid om onszelf te ontwikkelen op ongedachte manieren, als een uitzondering zien. Het stelt ons zelfs voor problemen, omdat de talenten, creativiteit en ontwikkelingsdrang van leerlingen vaak niet in de voorgeprogrammeerde richtingen passen.

Wat nu, als we in ons onderwijs die ontwikkelingskracht als uitgangspunt zouden nemen? Als we leerlingen telkens opnieuw zouden aanspreken op hun vrijheid om te creëren, om verantwoordelijkheid te nemen, om zich te ontwikkelen? Het vormgeven van ons eigen leven, door het maken van keuzes, en het nemen van verantwoordelijkheid voor onszelf en voor anderen, is wat ons leven zin geeft. Als we leerlingen op die zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid willen voorbereiden, dan zullen we leerlingen zo vroeg mogelijk op die manier moeten stimuleren. Willen we onderwijs realiseren dat werkelijk vrij maakt, dan moeten we die vrijheid serieus nemen. En bereid zijn naar die aspecten van ons onderwijssysteem te kijken, waar die vrijheid tekort gedaan wordt. Een vrijheid onder voorwaarden van anderen, is geen werkelijke vrijheid, en zal niet leiden tot de ontwikkeling van een gevoel van verantwoordelijkheid. Noch voor zichzelf, noch voor een ander.

Emancipatie en vrijheid

Onze maatschappij is veranderd. De emancipatie van de oude sociale klassen en zuilen is voltooid. Er dreigt nu een nieuwe klassenmaatschappij te ontstaan. Een tweedeling tussen degenen die daadwerkelijk vrijheid hebben om hun keuzes te maken, en degenen voor wie die vrijheid door anderen ingeperkt wordt. Als we die tweedeling willen verminderen, dan zullen we leerlingen zo vroeg mogelijk moeten leren vrijheid te hanteren om te creëren en eigen keuzes te maken. Het mooie is, dat daarmee al binnen het huidige stelsel kan worden begonnen. Hoe kunnen we telkens opnieuw naar leerlingen kijken, en telkens opnieuw ons afvragen of we de voorwaarden die we aan hun keuzes stellen, kunnen weglaten? Zoals gezegd, kinderen verbazen ons nu vaak al met de onverwachte ontwikkeling die ze doornaken. Hoe kunnen we die eigenschap van kinderen meer ruimte geven? Dan blijkt er vaak veel meer mogelijk, dan we dachten. Zo bezien gaat het bij het oplossen van het probleem van vroege selectie niet zozeer om een vorm, maar om een houding. Het gaat om hoe leraren, ouders en leerlingen, als mensen met elkaar omgaan. Samen vinden ze dan de meest passende manier om het gewenste en benodigde onderwijs te organiseren. Oude structuren en systemen, die niet langer voldoen, zullen vanzelf verdwijnen. Het huidige onderwijs is niet ontstaan met een groot masterplan. Het nieuwe onderwijs dat we nodig hebben, zal op dezelfde manier vanzelf ontstaan, stapje voor stapje. Als we maar steeds de juiste vragen blijven stellen. ●

Hartger Wassink studeerde organisatiepsychologie aan de Radboud Universiteit en promoveerde in 2004 aan dezelfde universiteit op een onderzoek naar leidinggeven in het voortgezet onderwijs. Hij deed daarna praktijkgericht onderzoek in het onderwijs aan verschillende instellingen. Sinds 2018 werkt hij als zelfstandig adviseur, onderzoeker en publicist

Gemotiveerde studenten zijn succesvoller in hun studie. Hoewel dat zo logisch is als het klinkt, krijgt studentmotivatie in het hoger onderwijs minder aandacht krijgt dan het verdient. Nog te vaak staat niet de student centraal, maar de focus op het halen van studiepunten. Dit is een gemiste kans, zeker in een tijd waarin we van ons onderwijssysteem verwachten dat ze onze jongvolwassenen helpt zich voor te bereiden op een leven in een steeds complexere wereld. Het kan anders.

Door Frank Assies

Docenten moeten uitdagen en inspireren

Het is een doordeweekse dag in het hoger onderwijs en studenten krijgen college. Hoewel de docent enthousiast is over het onderwerp, geldt dit minder voor zijn studenten. Ze zitten in rijen naast en achter elkaar en zijn voornamelijk bezig met luisteren en notities maken voor het aankomende tentamen. De betrokkenheid die studenten verder tonen, zijn de verplichte reacties op de meestal gesloten vragen van de docent en het kijken naar de PowerPoint-presentatie die het verhaal van de docent begeleidt. Naarmate het college vordert, lijken de studenten steeds minder bereid om het verhaal van hun docent actief te volgen. In reactie daarop vertelt de docent steeds meer, in een poging de aandacht van zijn studenten te trekken. Echter, meer en meer kleine scherpjes lichten op en de studenten zijn na verloop van tijd vooral betrokken bij andere zaken dan de inhoud van het college. Dit groeiende gebrek aan betrokkenheid lijkt te worden bevestigd door het feit dat de meeste antwoorden op de vragen van de docent nog maar door enkele, vaak dezelfde, studenten worden gegeven. Dan gebeurt er iets schijnbaar onbelangrijks: een student is zichtbaar nieuwsgierig geworden en stelt, in reactie op datgene wat de docent heeft verteld, een aantal vervolgvragen. Deze vragen trekken vrij onverwacht de aandacht van medestudenten. Er ontstaat een soort domino-effect en steeds meer studenten raken betrokken. Als gevolg daarvan beginnen steeds meer studenten – ook

Dan gebeurt er iets schijnbaar onbelangrijks: een student is zichtbaar nieuwsgierig geworden en stelt, in reactie op datgene wat de docent heeft verteld, een aantal vervolgvragen

spontaan – met elkaar te overleggen over de antwoorden op de gestelde vragen en de mogelijke gevolgen ervan, en er wordt zelfs hier en daar gelachen. Wanneer de vragen van de student volgens de docent voldoende zijn besproken, neemt deze de regie van het college weer over en pakt de draad van de les weer op. Na korte tijd nemen de meeste studenten weer een passieve houding aan. Aan het einde van het college – terwijl de studenten begonnen zijn met het inpakken van hun tassen – geeft de docent nog een korte samenvatting van het college, de bijbehorende leerdoelen en bedankt hij zijn studenten voor hun aanwezigheid.

De complexiteit van motivatie

Dit praktijkvoorbeeld, dat ik in mijn onderwijspraktijk en onderzoek voorbij zie komen, zal voor veel (oud-)studenten en docenten bekend zijn. Het laat goed zien dat studentmotivatie verschillende verschijningsvormen heeft en zich ook op verschillende tijdstippen kan openbaren. Een van die vormen is gebaseerd op de lange(re) termijn, de ‘macro-motivatie’. Deze heeft bijvoorbeeld betrekking op de gemaakte studiekeuze en het carrièrepad dat studenten daarmee hopen in te slaan, of de persoonlijke en algemene ontwikkeling die studenten ermee willen bereiken. In het praktijkvoorbeeld zijn studenten aanwezig tijdens het college, omdat die bijeenkomst deel uitmaakt van de gekozen studie en de uiteindelijke doelen van deze studie. De andere motivatievorm is gebaseerd op meer alledaagse, korte termijn keuzes en de directe beleving ervan – de ‘micro-motivatie’. In het geval van het praktijkvoorbeeld impliceert de door macro-motivatie gedreven aanwezigheid van studenten tijdens het college dus ook niet per se de door micro-motivatie gedreven betrokkenheid of de wil om een actieve rol te vervullen tijdens dat college.

Hoewel beide motivatievormen van elkaar verschillen, staan ze in verbinding met elkaar. Zo zal een student die spijt heeft van de studiekeuze (macro-motivatie) sneller besluiten niet naar college te gaan of tentamens te maken (micro-motivatie), dan een student die tevreden is met de gemaakte studiekeuze. De beïnvloeding kan echter ook ontstaan vanuit de micro-motivatie. Bijvoorbeeld, wanneer een student enthousiast is over de uitvoering van het curriculum, doordat de colleges afwisselend en uitdagend zijn, zal hij gemakkelijker besluiten de colleges te volgen. De kans dat deze zijn studie tot een goed einde brengt wordt zo waarschijnlijker, ook al was de huidige studie misschien zijn tweede keus.

Deze vrij eenvoudige weergave van studentmotivatie herbergt, in tegenstelling tot wat het bovenstaande wellicht doet vermoeden, een complexe dynamiek. Dit komt omdat er verschillende interactieprocessen op de ontwikkeling van motivatie van invloed zijn. Op het niveau van de macro-motivatie hebben studenten bijvoorbeeld te maken met mentoren van hun vooropleiding en/of ouders die ten aanzien van de studiekeuze, gevraagd en ongevraagd, adviseren. Ook hebben studenten hun eigen persoonlijke ideeën en (toekomst)verwachtingen die vervuld moeten worden. De micro-motivatie daarentegen is meer gericht op de interactie tussen *peers* onderling, de docenten die de colleges verzorgen en de taken en opdrachten die tijdens de opleiding worden aangeboden.

Deze interactieprocessen vinden op verschillende niveaus plaats. Niet enkel geïsoleerd, maar ook vaak geïntegreerd en gelijktijdig. Het verkrijgen van inzicht in deze interactieprocessen van de ontwikkelingen van studentmotivatie is zowel belangrijk, als complex. Het inzoomen op een aspect van deze interactieprocessen lijkt dan ook een belangrijke stap om in ieder geval een deel van de studentmotivatie in kaart te brengen, te begrijpen en erop in te kunnen spelen. Het is bekend dat docenten en de wijze van hun lesgeven van invloed zijn op de motivatieontwikkeling van studenten. Ook is bekend dat docenten in het hoger onderwijs vaak kiezen voor een didactische aanpak die de motivatie van veel studenten juist ondermijnt. Zo ligt de keuze om in te gaan op de rol die docenten vervullen met betrekking tot de ontwikkeling van de micro-motivatie van studenten voor de hand.

Een onveranderlijk onderwijssysteem

In de afgelopen decennia is in verschillende studies beschreven hoe er in het hoger onderwijs wordt onderwezen. Daaruit valt op te maken dat de wijze van lesgeven, ondanks dat de huidige samenleving inmiddels enorm verschilt van die van de jaren '60, in de afgelopen 50 jaar nauwelijks is veranderd. Het lesgeven in het hoger onderwijs lijkt iets weg te hebben van ‘a fixed system in a growing society’. Docenten zijn tijdens colleges nog steeds vooral zelf aan het woord, terwijl van studenten nog steeds voornamelijk wordt verwacht dat ze de aangereikte informatie onthouden en kunnen reproduceren. De gedachte hierachter is een vrij simpele: de docent bezit de benodigde kennis die tijdens de toets wordt gevraagd en hoeft deze kennis alleen met behulp van het gesproken en geschreven woord over te brengen. Degene die de docent niet begrijpt of zijn redenering niet kan volgen, zit waarschijnlijk niet op het juiste opleidingsniveau. Interacties tijdens de colleges beperken zich tot *dyadische* communicatiepatronen, dat wil zeggen tussen de docent en een van de studenten, of door het gebruik van digitale gadgets die studenten stimuleren om toch vooral hun actuele reproductieve kennisniveau te testen. Deze manier van lesgeven wordt door studenten vooral geaccepteerd, omdat die gericht is op het zo snel mogelijk behalen van studiepunten. Studenten zien deze manier van onderwijs dan ook als een voorbereiding op het kunnen halen van hun toetsen, omdat de docent hierin dezelfde reproductieve kennis vraagt als tijdens de colleges. Het gevolg hiervan is dat docenten tijdens hun colleges de neiging hebben gebruik te maken van externe prikkels. Ze houden vaak geen rekening met de motivatie van individuele studenten en zien de al dan niet getoonde betrokkenheid van studenten als een eigen keuze.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Het is bekend dat docenten en de wijze van hun lesgeven van invloed zijn op de motivatieontwikkeling van studenten

Onderwijs dat voornamelijk gestoeld is op docentgestuurde colleges vermindert na verloop van tijd de motivatie van studenten

Deze vorm van onderwijs wordt ook van bovenaf aangemoedigd, door onderwijsbeleid dat niet zozeer de ontwikkeling van studenten centraal stelt, maar vooral gericht is op controle en het zo snel mogelijk laten afstuderen van studenten. De conservatieve manier waarop onderwijs dus wordt vormgegeven, met een structurele toepassing van docentgestuurd onderwijs, is dus niet zo verbazingwekkend. De combinatie van beleid, de verwaarlozing van het idee dat doceren gebaseerd moet zijn op vakmanschap, en de wijze van toetsen, creëert de illusie dat docentgestuurd onderwijs bijna net zo effectief is als andere – modernere – methoden. Daarnaast kost het docenten weinig tot geen moeite docentgestuurd onderwijs toe te passen. Ook studenten die gewend zijn geraakt aan een meer passieve rol tijdens colleges hebben, met name in het begin, de neiging zich te verzetten tegen een meer actieve rol. Het is dus een gebrekkig systeem dat zichzelf in stand houdt. Dit is ontzettend spijtig, omdat uit steeds meer onderzoek sterke aanwijzingen komen dat onderwijs dat voornamelijk gestoeld is op docentgestuurde colleges, de motivatie van studenten na verloop van tijd vermindert. Het verhindert hen zo om zich optimaal te kunnen ontwikkelen en komt dus uiteindelijk niet tegemoet aan de wensen en verlangens van studenten om te leren en zich te ontwikkelen. Dat doen ze dan later en liever in de praktijk. Een vreemde gang van zaken.

De weg vooruit: onderwijs gebaseerd op vakmanschap

Feit is dat docenten willen doceren en studenten willen leren. De term *ontwikkeling* staat hierbij centraal. Dit duidt op een overeenkomst en niet op een tegenstelling. De vragen die we daarom moeten stellen zijn, 'hoe kunnen studenten tijdens hun studie worden uitgedaagd?' en 'op welke wijze kan deze ontwikkeling vorm krijgen, zodat er een optimale onderwijskundige mix van vakkundige docenten en betrokken studenten ontstaat?'. Het antwoord hierop ligt zeker niet in het 'opleuken' van het onderwijs met behulp van instrumenten of 'tools'. Dit heeft namelijk weinig tot niets te maken met vakmanschap en de vereiste kennisontwikkeling van studenten. Het antwoord ligt echter ook niet in de ontkenning van het probleem, die onder anderen raakt aan de grote mate van studie-uitval, en het dan maar gewoon doorgaan op de oude voet. Daarvoor is onze samenleving in de afgelopen decennia teveel veranderd.

Waar ligt het antwoord dan? Allereerst in de erkenning dat niets menselijks studenten vreemd is. Ze hebben de neiging om tijdens hun studie opdrachten te kiezen waarvan ze verwachten dat ze die succesvol kunnen afronden en om die opdrachten te mijden waarbij ze dat gevoel niet hebben. Wanneer ze het gevoel hebben dat er niets of weinig fout mag gaan, of dat ze worden afgerekend op het maken van fouten, komt deze neiging het meest tot uiting. Het motiveren van studenten en het stimuleren van hun zelfvertrouwen lijken dan ook de grootste uitdagingen voor docenten te zijn. Om dit in de praktijk om te zetten zullen docenten meer rekening moeten gaan houden met de onderliggende motivatie van hun studenten om te leren en hen ruimte moeten geven om actief met de aangeboden (vak)kennis aan het werk te gaan. Aandacht voor kennis met kunde dus. Dit betekent dat docenten naast het aanreiken

van nieuwe (vak)kennis en het vertellen erover, deze kennis ook moeten gebruiken om samen met studenten over en met deze kennis te theoretiseren, te experimenteren en te redeneren. Leg hen bijvoorbeeld grote en kleine realistische en actuele problemen voor, waarvan ze nog niet precies weten wat de gevolgen zijn en hoe deze opgelost kunnen worden. Dat betekent dat docenten tijdens colleges met enige regelmaat een pas op de plaats moeten maken, zodat studenten in de gelegenheid worden gesteld om zelf na te denken en te komen met eigen vragen en oplossingen. Deze kunnen dan met hun medestudenten worden gedeeld. De focus van de docent ligt dan vooral bij het actief kennis laten verwerken en het stimuleren van het doorzettingsvermogen, de interesse, de betrokkenheid en de prestaties van studenten, om op die manier hun motivatie aan te jagen.

De kern van deze aanpak ligt in het gebruik van een drietal didactische strategieën en een passende toetsing, die veel verder gaat dan het laten reproduceren van kennis. Namelijk, het analyseren en evalueren van vraagstukken, en het komen met onderbouwde oplossingen. De drie strategieën vinden hun oorsprong in, ten eerste, het actief laten (ver)werken en onderzoeken van de aangeboden kennis – het 'ruimte geven'. De tweede strategie is het kaderen van colleges op basis van de te bespreken kennis, waardoor de doelen van colleges helder zijn en studenten vandaaruit kunnen werken – ofwel, 'structuur bieden'. Tenslotte, de individuele afstemming over de ondersteuning van studenten tijdens de colleges – de 'flexibele ondersteuning'. Door studenten op deze manier meer te betrekken bij de colleges is de kans groter dat ze het gevoel hebben dat ze als individu worden gezien, dat er samen aan de te behalen doelen wordt gewerkt en dat individuele bijdragen belangrijk zijn en worden gewaardeerd.

Investeren in het onderwijs is een kwestie van de lange adem, omdat het hier altijd gaat om voorinvesteringen, waarvan de rendementen op langere termijn pas zichtbaar worden. Dat maakt het gesprek over onderwijs soms zo ongemakkelijk en ongrijpbaar. Gebrek aan geduld in dezen zorgt er echter voor dat opleidingen geïsoleerd worden van de praktijk, dat de jacht op studiepunten wordt gestimuleerd en studenten nauwelijks worden gemotiveerd. Dit moet anders. Het omdenken start bij het besef dat leren een actief en individueel proces is en dat het begeleiden van dit leren gebaseerd moet zijn op vakmanschap. Alleen op deze manier zullen we de studenten van nu het onderwijs geven dat bij hen past. Weg van 'a fixed system in a growing society', op naar vakmanschap, échte innovatie en dynamiek in ons onderwijssysteem. ●

Het omdenken start bij het besef dat leren een actief en individueel proces is en dat het begeleiden van dit leren gebaseerd moet zijn op vakmanschap

Frank Assies is 30 jaar werkzaam in het onderwijs. Hij begon als leraar aan een scholengemeenschap voor voortgezet onderwijs en werkt nu als hogeschooldocent op de Pedagogische Academie van de Hanze-hogeschool Groningen. Als docentonderzoeker promoveert hij aan de faculteit Ontwikkelingspsychologie van de Rijksuniversiteit Groningen op het onderwerp studentmotivatie.

**Bericht
uit de
Eerste
Kamer
Peter
van der
Voort**

Investeer in volwassenonderwijs!

De krapte op de arbeidsmarkt en de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd hebben onder andere als effect dat veel volwassenen zich op een goed moment in hun loopbaan herbezinnen op hun werkzame leven. De maatschappij en de werkomgeving veranderen en na 10 of 20 jaar in dezelfde functie of organisatie voelt het voor velen goed om weer eens rond te gaan kijken naar een nieuwe uitdaging. Dat betekent soms dat volwassenen zich daarvoor willen scholen of omscholen, en ook om plezier in het werk te houden en zich persoonlijk te ontwikkelen. Vanuit de D66 richtingwijzer 'Vertrouw op de eigen kracht van mensen' kan ik dat natuurlijk volledig onderschrijven. Vanuit het ministerie, de wetgever, en dus ook, waar het mijzelf aangaat, de eerste kamer zullen we dat moeten faciliteren. Om de volwassen beroepsbevolking langdurig vitaal in het werk te laten functioneren zullen we de mogelijkheden voor scholing verder moeten verruimen, drempels wegnemen en de kwaliteit van het volwassenenonderwijs vergroten.

Hoewel er een bestaande behoefte aan volwassenenonderwijs is, blijkt dat in Nederland vergeleken met oeso-landen betrekkelijk weinig, slechts 6% van de volwassenen, een bekostigde bacheloropleiding volgt. Onderwijs voor volwassenen is al in 2014 onderzocht in het rapport 'Flexibel hoger onderwijs voor volwassenen'. Dit rapport is opgesteld omdat er een dalend aantal deelnemers in het volwassenenonderwijs werd geconstateerd terwijl er toch door velen behoefte gevoeld werd om onderwijs te volgen en de arbeidsmarkt ook vroeg om instroom. In het rapport zijn een tiental aanbevelingen opgenomen om tot een stimulatie van volwassenenonderwijs te komen en meer flexibiliteit te realiseren. Deze aanbevelingen betreffen financiering, toegankelijkheid, flexibilisering en aanbod. Er zijn op basis van dit rapport in hbo-instellingen een drietal experimenten gestart: het experiment vraagfinanciering, experiment leeruitkomsten en het experiment flexstuderen. Het experiment vraagfinanciering voorziet in vouchers die kunnen worden gebruikt

om delen uit opleidingen te volgen. Dit experiment kijkt of een andere financiering, middels vouchers, van volwassen deelnemers zinvol is. In het experiment waarin leeruitkomsten centraal staan, is de manier om die uitkomsten te bereiken variabel. Hierin is flexibiliteit van de onderwijsinstellingen en ook van de docenten belangrijk. Daarnaast is het experiment flexstuderen een onderzoek naar de aanpassing van de hoogte van het collegegeld aan het aantal studiepunten dat gekoppeld is de vakken die worden gevolgd. De experimenten zijn in verschillende stadia van ontwikkeling maar waar al resultaten bestaan, zijn die positief op de gestelde eindpunten. Al dan niet door deze initiatieven, is er tussen 2016 en 2018 een stijging van instroom in de bekostigde deeltijds studies gezien, zoals beschreven in de brief aan de Tweede Kamer van 19 april 2019 van de minister van ocw. Dat zijn mooie resultaten maar mijn inschatting is dat er meer nodig is om in de vraag naar volwassenenonderwijs te voorzien, bekostigd en niet-bekostigd.

Recent is door het ministerie van ocw de 'Strategische agenda hoger onderwijs en onderzoek Houdbaar voor de toekomst' gepubliceerd. Hierin wordt de ambitie uitgesproken om zowel volwassenen als initiële studenten meer regie over hun eigen studie-pad te geven. Een flexibel aanbod (in tijd en locatie) en digitalisering zijn hierin sleutelbegrippen.

Voor het ontwikkelen van meer en beter op volwassenen toegesneden wetenschappelijk onderwijs is het voor mij niet vanzelfsprekend dat universiteiten hiervoor op dit moment de meest geschikte instellingen zijn. Het valt mij op dat universiteiten veel nadruk op onderzoek leggen. Flinkke innovaties in onderwijs zijn echter nodig voor een modern en passend aanbod, zeker als het om volwassenenonderwijs gaat. Daar zal vanuit de universiteit dan ook expliciet voor gekozen moeten worden maar dit zou spanning kunnen geven in de verhouding tussen onderzoek en onderwijs. Daarbij komt dat volwassenenonderwijs andere dimensies kent dan initieel onderwijs aan jonge studenten. De universiteiten zijn nu voornamelijk ingesteld op dit initiële onderwijs. Het is mijn ervaring dat het lesgeven aan volwassenen met hun (levens)ervaring en kennis anders is dan het initieel onderwijs aan jonge studenten die een beperkte expositie hebben gehad aan vraagstukken uit de praktijk. De 'ouderen' hebben eigen meningen gevormd op basis van praktijkervaring en praktijkkennis. Zij hebben, zonder het vaak te weten, zogenaamde 'tacit knowledge', onbewuste kennis op basis van ervaring die ook waarde gebonden is. In het onderwijs aan volwassenen maken de deelnemers op grond van deze 'tacit knowledge' een ander perspectief op de lesstof die aangeboden wordt in vergelijking tot studenten uit het initiële onderwijs. Er is in het algemeen bij volwassenen meer behoefte aan interactie waarin dit perspectief met andere leerlingen en de docent wordt getoetst op relevantie en betekenis. Dit alles vraagt daarmee ook een andere houding van docenten. De docent is hierin meer sparringpartner en degene die open vragen stelt om het reflecteren op het aanwezige perspectief te bevorderen, dan dat de docent degene is met kennis die overgedragen wordt. Ik heb zelf ook een paar jaar nodig gehad om deze vorm van lesgeven te gaan beheersen. Het is de vraag of dezelfde docen-

**Het is de vraag
of dezelfde
docenten die
het initiële
onderwijs
verzorgen het
meest geschikt
zijn om het
volwassenen-
onderwijs
te verzorgen**

Toch denk ik dat er in het maken van beleid omtrent volwassenen- onderwijs en de snelheid hiervan nog wel een schepje bovenop kan

ten die het initiële onderwijs verzorgen het meest geschikt zijn om het volwassenenonderwijs te verzorgen. Het onderwijzen van volwassenen vraagt daarnaast in zekere zin ook van de docent een kwetsbare opstelling. De docent is immers niet primair de autoriteit. Sterker, de input van de volwassen deelnemers leert de docent ook om tot verdere verfijning te komen. De docent is meer coachend bezig dan met kennisoverdracht. Dat coachen komt goed van pas in de bredere betekenis van de opleiding in het leven van de volwassen leerling. Het doen van een opleiding later in het leven is voor sommige deelnemers een soort cadeau aan zichzelf om de behoefte tot persoonlijke ontwikkeling invulling te geven. Nogal eens hebben mensen eerder in hun leven niet de rust of niet de gelegenheid gehad om al hun kwaliteiten voor wat betreft scholing te benutten. Daarnaast zijn sommigen zogenaamde 'laatbloeiers' en blijken zij pas op latere leeftijd behoefte te voelen om zich te ontwikkelen. Weer anderen zijn in een organisatie doorgeroeid naar een positie waarvoor toch meer theoretische basis gewenst is. Deze aspecten zijn van belang om aan de opleiding accenten te geven die ervoor zorgen dat de opleiding voor de specifieke volwassen leerling maximaal rendeert.

Leven lang ontwikkelen is het adagium dat door velen omarmd wordt. Onderwijs voor volwassenen is daarvoor noodzaak alsook om op de arbeidsmarkt te beschikken over werknemers met kennis en ervaring. Daarnaast is het volgen van een opleiding voor volwassenen een manier om het eigen leven te verrijken, de individuele ontwikkelbehoefte te vervullen en een carrièreperspectief te bouwen. Dit zorgt waarschijnlijk voor grotere levensvreugde en productiviteit. Daarmee leidt onderwijs voor volwassenen tot een individuele en publieke waarde creatie die relevant is. Het erkennen hiervan door de politiek is een belangrijke stap naar het praktisch invullen van deze behoefte. Onze D66 minister heeft hierin belangrijke stappen gezet. Toch denk ik dat er in het maken van beleid omtrent volwassenenonderwijs en de snelheid hiervan nog wel een schepje bovenop kan. Daarbij is experimenteren in de uitvoering goed maar de doorontwikkeling van volwassenenonderwijs zal vast met vallen en opstaan gepaard gaan. Dat is op zichzelf geen reden voor terughoudendheid. In feite is het onderwijs zelf een leven lange ontwikkeling. ●

Peter van der Voort is hoogleraar Intensive Care Geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen, hoogleraar Health Care aan de TIAS School for Business & Society van Tilburg University, intensivist en afdelingshoofd Intensive Care Volwassenen aan het Universitair Medisch Centrum Groningen en Eerste kamer lid voor D66.

Onderwijsdiscussies besteden doorgaans weinig aandacht aan de betekenis van het schoolgebouw. Onderwijshuisvesting wordt vaak denigrerend 'stenen stapelen' genoemd, en gezien als louter technische en financiële kwestie. Wilma Kempinga en Tjeerd Wessel betogen dat dit het onderwijs te kort doet. Een goed schoolgebouw is van grote waarde voor leerlingen: als derde pedagoog, als tweede thuis, en mogelijk als architectonische schoonheidsbeleving. De huidige gang van zaken schiet schromelijk te kort, maar het kan anders. Bijvoorbeeld in de aanpak van de duizenden bestaande schoolgebouwen die nu de grootste huisvestingsopgave vormen.

Door Wilma Kempinga & Tjeerd Wessel

Welkom in de wereld

Er staan bijna 10.000 schoolgebouwen voor basis- en voortgezet onderwijs in Nederland. De verantwoordelijkheid voor deze gebouwen ligt bij 1.500 schoolbesturen en 355 gemeenten. Per jaar beschikken zij samen over ruim 2,5 miljard euro voor onderhoud, uitbreiding en vernieuwing van hun schoolgebouwen. Het geld komt van het Rijk en belandt via de vng bij gemeenten en schoolbesturen in het basisonderwijs, en rechtstreeks bij schoolbesturen in het voortgezet onderwijs. De gebouwen bieden een onderkomen aan 2,5 miljoen leerlingen en 250.000 personeelsleden. Wie eindexamen aan de middelbare school doet, heeft in zijn leven al gauw 12.000 uur in schoolgebouwen doorgebracht, oftewel het equivalent van 1.500 achturige werkdagen, en dat is meer tijd dan op enige andere plaats behalve het ouderlijk huis. ¹

Het schoolgebouw is een grote en sterk bepalende invloed op de kwaliteit en de beleving van het onderwijs, en we weten er verrassend weinig van. Veel onderwijskundigen hebben slechts een oppervlakkige belangstelling voor het schoolgebouw en het schoolerf. Zelfs bevolgen opvoeders en wethouders spreken vaak neerbuigend over 'stenen stapelen'.

Het schoolgebouw als pedagoog, als thuis en als lieu de mémoire

¹ | De cijfers zijn hier afgerond. Bron voor gebouwen: Algemene Rekenkamer, Schoolgebouwen primair en voortgezet onderwijs: de praktijk gecheckt, Den Haag 2016 (het aantal gemeenten is geactualiseerd). Bron voor normuren en personeelssterkte: onderwijscijfers.nl

Alsof een school niets anders is dan een doorsnee utiliteitsbouw, een kostenpost die nu eenmaal geregeld moet worden, en die met het onderwijs zelf niets te maken heeft. Dat is een misvatting.

De betekenis van het schoolgebouw wordt treffend omschreven in de pedagogiek van Reggio Emilia, die de leeromgeving beschouwt als 'de derde pedagoog'. Kinderen leren van elkaar, van volwassenen, en van de omgeving waarin zij verkeren. Ook wie verder niets van Reggio Emilia weet, kan inzien dat een gebouw waar kinderen zoveel tijd doorbrengen, per definitie een vormende kracht heeft die zorg vereist en welbewust kan worden benut. De school als leeromgeving moet zowel rust bieden als stimulerend zijn; de school als tweede thuis moet veiligheid en vertrouwde bieden; en idealiter biedt de school kinderen een vanzelfsprekende ervaring van waardigheid en schoonheid die misschien wel een leven lang meegaat. Met onze scholen heten wij de jongste generaties welkom in onze wereld en tonen wij wat zij ons waard zijn. En, wat zijn ze ons waard?

Kennis van zaken

In de komende tien jaar staat Nederland voor een grote scholenbouwopgave die sterk verschilt van de opgaven uit het verleden. De kern van deze opgave is transformatie in plaats van uitbreiding. Duizenden naorlogse schoolgebouwen hebben het einde van hun boekhoudkundige leven bereikt, of bereiken het binnenkort, en de vraag is wat we er dan mee willen doen.

Getransformeerde jarenzes-tigschool De Globe Haarlem Schalkwijk. Ontwerp Serge Schoemaker, na ontwerpend onderzoek Mevrouw Meijer.

FOTO: MAX HART NIEBRIG

De gebruikelijke routine in scholenbouwland luidt: sloop en nieuwbouw. Het is de weg van de minste weerstand, die bijna blindelings wordt aanbevolen door de invloedrijke sector van adviesbureaus en scholenbouwaannemers. Maar het is, zeker in deze tijd, een bijzonder slechte keus vanuit ieder oogpunt: functionaliteit, duurzaamheid, cultuurhistorie en verstandig financieel beheer. De eerste dringende opgave bestaat er daarom uit om de machine van de klakkeloze sloop tot stilstand te brengen en een manier te introduceren om beter na te denken over de beste aanpak.

Om de huidige stand van zaken te begrijpen, moeten we kort teruggaan naar de decentralisatie van de onderwijshuisvesting in 1997. De primaire bevoegdheid verschoof van het ministerie van ocw naar gemeenten en schoolbesturen, met het argument dat zij beter kunnen inspelen op lokale behoeften. Maar intussen gebeurde ook iets anders. Het ministerie was niet alleen een bolwerk van macht en regels, maar ook van kennis. Wie op een verstandige, inhoudelijke en inspirerende manier met onderwijshuisvesting wil omgaan, heeft een breed palet aan deskundige kennis nodig. Kennis van theorie en praktijk, kennis van interessante ontwikkelingen elders in het land en daarbuiten, kennis van te vermijden fouten, kennis vanuit onderwijskundige, maatschappelijke, architectonische en organisatorische hoek. Die expertise is altijd nodig, ongeacht op welke bestuurslaag de bevoegdheid ligt.

Maar in de loop van het decentralisatieproces is dat indrukwekkende kenniscentrum verdampt. Gemeenten en schoolbesturen hebben geen toegang meer tot belangeloze, publieke kennis. Ze moeten het zelf uitzoeken en onder ingewikkelde en krappe omstandigheden zelf het wiel weer uitvinden. Vaak weten ze niet eens wát ze niet weten. Om het kennisgat te vullen, gaan ze bij commerciële adviesbureaus te rade. Een handvol bureaus en kennisnetwerken vormt de nieuwe grootmacht in de scholenbouw, met ongeveer evenveel invloed als het ministerie voorheen, maar dan minder zichtbaar en minder democratisch controleerbaar. De bestuurlijke decentralisatie heeft zo geleid tot een sluipende commerciële recentralisatie.

Een tweede nawee van de decentralisatie zijn de structureel te lage budgetten. In de jaren tachtig is het normkosten-model geïntroduceerd dat in essentie nog altijd bestaat: het rijk stelt normen voor scholenbouw en zet daar een kostenvergoeding tegenover. De twee zijden van dit model hebben zich echter sindsdien los van elkaar ontwikkeld, en de vergoeding zit nu al jaren ver onder het reële kostenniveau, tot wel 40 procent.² Gemeenten en schoolbesturen moeten met kunst- en vliegwerk dit gat zien te overbruggen. Dat kan door ingewikkelde en vaak riskante financierings- en projectontwikkelingsconstructies, of door de gebouwen tot op het bot uit te kleden. Het dwingt tot een sterke fixatie op geld en haalbaarheid, ten koste van aandacht voor inhoudelijke, onderwijskundige en architectonische afwegingen voor de lange termijn.

De bestuurlijke decentralisatie heeft geleid tot een commerciële recentralisatie

² | Het bureau BDB Bouw- (kosten)data berekende in 2017 een verschil tussen normvergoeding en bouwkosten van 36 tot 48 procent. Op basis hiervan adviseerde de VNG de gemeenten in maart 2018 om het budget voor onderwijshuisvesting met 40 procent te verhogen. Waar gemeenten het geld vandaan halen, is hun eigen zaak; er komt geen extra geld van het rijk. Veel gemeenten hebben de afgelopen jaren juist in hun budgetten voor onderwijshuisvesting gesneden, onder meer om de tekorten in de jeugdzorg te dekken. Bron: 'VNG: gemeenten moeten meer geld besteden aan scholen', NOS Nieuws, 29-3-2018.

Behoud en transformatie van bestaande scholen is superieur aan sloop en nieuwbouw

Beslissingen over scholenbouw zijn in deze situatie vaak gebaseerd op een smalle kennisbasis. Technische en financiële eisen zijn dominant, en adviesbureaus zijn er vooral op gericht de angst voor risico's in te dammen. Overall in het land worden dezelfde oplossingen voorgesteld; van de decentralisatiedoelstelling van lokaal maatwerk komt weinig terecht. Wanneer de 'inhoud' van de school aan de orde komt, gebeurt dit meestal in oppervlakkige sjablonen. De hypes wisselen elkaar rusteloos af. De nog niet eens zo oude rage van de brede school is alweer voorbij; iedere school wil leerpleinen en grote aula's omdat iedereen ze wil; klaslokalen zijn de stiefkindjes van de school geworden terwijl daar nog altijd de meeste tijd wordt doorgebracht. Veel scholen hebben grote moeite een 'onderwijskundige visie' te verwoorden en laten ook dat over aan externe adviseurs. Op technisch vlak zijn er eveneens hypes, vaak aangejaagd door tijdelijke potjes geld. Tien jaar geleden was dat het programma 'Frisse scholen' waarmee de rijksoverheid de bedrijfstak van de installatietechniek door de economische crisis hielp. Daarna kwam 'Nul op de meter' dat een beperkte, bijna karikatuurale aanpak van verduurzaming propageert. Het brede palet aan kennis dat voor een school nodig is, is opgeknipt en versnipperd, en alle niet-technische inzichten dreigen te verwaaien.

Tot zover de contouren van een neurotisch scholenbouwklimaat, waar de fixatie op geld juist tot ondermaatse uitgaven leidt en goedkoop duurkoop blijkt. En waarin zelden de tijd en de rust wordt genomen om met alle betrokkenen na te denken en te praten over de betekenis van scholenbouw in brede zin. Terwijl het anders kan.

Cultuurhistorie en duurzaamheid

In dit licht kunnen we ook de toekomstkansen van bestaande schoolgebouwen benaderen. Het gaat vooral om scholen vanaf de jaren zeventig; de eerdere scholengeneratie van de wederopbouwtijd is al grotendeels gesloopt. Deze massale sloop was een ernstig en onnodig verlies, en voor de jaren-zeventig scholen is tijdig een beter beleid gewenst.

De huidige praktijk is sterk voorgeprogrammeerd op sloop en vervangende nieuwbouw. Als argumenten worden genoemd dat oude scholen niet geschikt zijn voor het huidige en toekomstige onderwijs, dat ze bouwkundig en technisch gedateerd zijn, en dat duurzaamheid het best in nieuwbouw te bereiken is. Geen van deze argumenten is houdbaar, en het is zorgelijk dat ze nog alom worden geslikt.

Nederland had in de decennia na de Tweede Wereldoorlog heel veel nieuwe scholen nodig. Er werd intensief nagedacht over het ontwerp van goede, bruikbare en efficiënte gebouwen. Dit leidde tot unieke monumenten maar vooral tot standaardscholen met een hoge standaard. Aanvankelijk waren het scholen met grote, hoge en lichte lokalen en zo min mogelijk overige ruimten; in de jaren zeventig werd hieraan een grote, centrale gemeenschapsruimte toegevoegd. Al deze scholen waren en zijn flexibel in het gebruik. Ze hebben zich een halve eeuw lang met gemak aan iedere nieuwe onderwijskundige praktijk aangepast, en dat

FOTO: PETER TIJHUIS

kunnen ze in de toekomst blijven doen. Functioneel is er daarom geen reden deze scholen te slopen. Dat ze technisch verouderd zijn en het onderhoud vaak is verslonsd, is gemakkelijk te verhelpen. Nieuwbouw kan zich tot kleine toevoegingen beperken.

Deze scholen zijn tevens een herkenbaar onderdeel van de naoorlogse geschiedenis en van de wijken waarin ze staan. Ze hebben cultuurhistorische waarde, en ze zijn een *lieu de mémoire*, een verzamelpaats van herinneringen van de talloze mensen die er als leerling of ouder mee verbonden zijn geweest. Alleen al deze sociale en historische verwevenheid is reden voor zorgvuldigheid.

Behoud en transformatie is bovendien de beste keus uit oogpunt van duurzaamheid en circulariteit. De bouwsector is een van de grootste energieverbruikers en CO₂-producenten. Sloop en nieuwbouw betekenen een enorme verspilling van 'embedded' energie en materialen, en zijn in het licht van de klimaatopgave in feite onhoudbaar. Dat compacte nieuwbouw een lager dagelijks energieverbruik heeft, weegt daar niet tegenop. Ook vanuit dit oogpunt is behoud en transformatie superieur aan sloop en nieuwbouw. Hierbij komt dat transformatie gemakkelijk gefaseerd kan gebeuren en in de regel minder kost dan vergelijkbare nieuwbouw. Voor hetzelfde geld krijg je meer school.

Getransformeerde jaren-zeventig school Molenwiek Dalton in Haarlem Schalkwijk. Ontwerp Korth Tielens architecten, na ontwerpend onderzoek door Mevrouw Meijer.

De nieuwe school daalt niet als een ufo op hen neer, maar ontstaat uit een intensieve wisselwerking tussen alle betrokkenen en de architect

3 | Dit is een bewuste keuze. De scholenbouwwereld is voor de meeste architecten vrijwel ontoegankelijk doordat Nederland de Europese aanbestedingsregels zo interpreteert dat feitelijk alleen architecten die al een school hebben ontworpen kans maken om een school te ontwerpen. Mevrouw Meijer laat zien dat Nederland hiermee veel ontwerpkracht misloopt, en ook dat het ontwerpen van een school geen gespecialiseerde *rocket science* is, maar een opgave die iedere goede architect aankan.

Wilma Kempinga & Tjeerd Wessel zijn werkzaam voor Stichting Mevrouw Meijer, een ideëel onderzoeksbureau op het gebied van onderwijs en architectuur.

Wie voor de toekomst uitgaat van het bestaande schoolgebouw, kan bovendien profiteren van de ervaringskennis van de bestaande gebruikers (schooldirectie, leerkrachten, leerlingen, ouders, gemeentelijke diensten). De nieuwe school daalt niet als een ufo op hen neer, maar ontstaat uit een intensieve wisselwerking tussen alle betrokkenen en de architect. Vervreemding maakt plaats voor verbondenheid. Ook alle vormen van professionele en praktische kennis, en alle materiële en immateriële eisen en wensen, verbinden zich in een gezamenlijk, integraal en herkenbaar ontwerp.

Meer witte raven

Met ons ideële onderzoeksbureau stichting Mevrouw Meijer hebben wij de afgelopen tien jaar veel onderzoek gedaan naar de mogelijkheden om bestaande scholen een nieuwe toekomst te geven. Als casussen nemen we scholen waarmee daadwerkelijk iets moet gebeuren. We werken in opdracht van gemeenten en schoolbesturen, die ons ontwerpend onderzoek gebruiken om in beeld te krijgen 'wat je kunt willen' en om betrokkenheid en kennis te vergroten. We schakelen jonge architecten in die hun analytische, ontwerpende en communicatieve vaardigheden voor het eerst op de scholenbouw richten.³ We betrekken de school, gemeentelijke diensten en anderen in een intensief participatietraject, waarin alle vormen van kennis worden uitgewisseld zodat ze het ontwerp ten goede komen. Ook laten we van elk studieontwerp de kosten en de milieulast calculeren.

Het resultaat is een uitgebreide catalogus van aantrekkelijke en realistische ontwerpen. Ze bewijzen dat historische scholen ook scholen van de toekomst kunnen zijn, en dat daarin een grote diversiteit mogelijk is. Een prachtig voorbeeld is de basisschool Molenwiek Dalton in Haarlem, oorspronkelijk uit 1975, vorig jaar gerenoveerd en uitgebreid door Korth Tielens Architecten, en meteen bekroond met de Haarlemse architectuurprijs, de Lieven de Key Penning.

Tegelijkertijd merken we keer op keer hoezeer onzekerheid de wereld van de scholenbouw beheerst. Het vermijden van risico's is een tweede natuur geworden, en dat reduceert ook het 'risico' dat er een prachtig schoolgebouw ontstaat. Architectuur wordt gezien als een risico, vernieuwing wordt gezien als een risico, afwijken van de weg van de minste weerstand wordt gezien als een risico. Het resultaat is te vaak ondermaats. Werkelijk aantrekkelijke scholen, waarin je de volgende generatie welkom wilt heten, zijn witte raven. En dit alles blijft voortbestaan zolang de publieke opinie en de politieke meningsvorming zich onverschillig tonen. Maar dat kan veranderen. ●

Hogescholen zijn groter dan universiteiten maar krijgen relatief weinig aandacht in het onderwijsdebat. Er wordt ondertussen flink geëxperimenteerd aan hogescholen met nieuwe typen van onderwijs om vakoverstijgende competenties als burgerschap en kritisch denken te trainen. Een ander experiment is dat hogescholen zichzelf steeds vaker als een alternatief voor universiteiten zien. Dit roept allerlei vragen op: wat is nu eigenlijk de taakstelling van hogescholen? Wat zou hun relatie tot het beroepenveld moeten zijn? Wat is nu precies het verschil tussen mbo, hbo en wo? En welke kennisvorm is nou typerend voor het hoger beroepsonderwijs?

Door Jelle van Baardewijk

Waarom onderwijs?

Waartoe is de hogeschool op aarde?

Piet de Rooy stelt in *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland* dat de Nederlandse overheid in haar beleid en visie van oudsher "disproportioneel weinig aandacht besteedt aan het beroepsonderwijs".¹ Zijn punt wordt treffend geïllustreerd door het visiedocument 'Ons Onderwijs 2032' dat in 2016 is gepubliceerd op initiatief van de toenmalige staatssecretaris Sander Dekker. Daarin wordt stevig gefilosofeerd over de gewenste competenties van toekomstige burgers, maar nagenoeg zonder aandacht voor de arbeidsmarkt. Scholieren en studenten zouden moeten leren om 'aardig, vaardig en waardig' te zijn, maar hoe zich dat verhoudt tot hun werkzame leven blijft onderbelicht.

Deze onderwijsvisie past in een bredere trend: men wil het onderwijs radicaal veranderen vanuit de wens scholieren en studenten voor te bereiden op een snel veranderende wereld. In bestuurlijke kringen en bij onderwijsdenktanks spreekt men zelfs niet altijd meer over onderwijs

Economische ontwikkeling

¹ | Piet de Rooy, *Een geschiedenis van het onderwijs in Nederland*, Wereldbibliotheek, Amsterdam, p. 238.

Ik zou liever zien dat het hoger beroeps-onderwijs nog eens bij haar eigen rijke traditie te raden gaat

in termen van kennisoverdracht, maar over zogenaamde 21ste-eeuwse vaardigheden zoals kritisch denken, zelfregulering en culturele vaardigheden. Hogescholen blijken ontvankelijk voor deze onderwijsvisie en experimenteren momenteel volop, bijvoorbeeld door ‘vakoverstijgend’ te onderwijzen of de eindschrijft te vervangen door een portfolio van verschillende opdrachten. Onderdeel van deze ontwikkeling is ook dat hogescholen steeds meer lijken te denken dat ze eigenlijk een universiteit met praktisch oogmerk zijn, met als risico dat ze ver van concrete beroepspraktijken afdrijven en steeds meer op universiteiten gaan lijken.

Ik heb mijn vragen bij deze ontwikkeling, en ik zou liever zien dat het hoger beroeps-onderwijs nog eens bij haar eigen rijke traditie te raden gaat, alvorens door te gaan op het ingeslagen pad van onderwijsvernieuwing. In dit artikel probeer ik een aanzet te doen op een dergelijke bezinning door (1) de kernopgave van het hogere beroeps-onderwijs te articuleren en duidelijk te maken welke plaats hogescholen gezien deze opgave innemen in het onderwijslandschap. Daarop aansluitend wil ik (2) kort iets zeggen over de lesstof van hogescholen en (3) hun problematische bekostigingsmodel.

1. De hogeschool: tussen middelbaar en academisch onderwijs

Hogescholen bevinden zich in het Nederlandse onderwijsgebouw tussen het middelbaar beroeps-onderwijs en het academisch onderwijs. Met beide zijn er overeenkomsten en verschillen. Net als het middelbaar beroeps-onderwijs leiden hogescholen primair op voor het werkveld door studenten kennis, vaardigheden en een bepaalde houding aan te leren. De theoretische inzet van hogescholen is ondanks deze praktische oriëntatie echter een stuk hoger; een *hogeschool* is geen veredeld middelbaar beroeps-onderwijs, waar dicht op werkpraktijken van de kapsalon, de garage, de administratie-afdeling, de crèche, het beveiligingsbedrijf, enzovoort onderwezen wordt. In tegenstelling tot het middelbaar beroeps-onderwijs leveren hogescholen dan ook geen beroepsklare (*berufsfertige*), maar beroepsvaardige (*berufsfähige*) studenten af. Hogeschoolalumni moeten meestal nog allerlei zaken leren op het werk, maar zijn theoretisch sterker onderlegd dan mbo-alumni. Mede vanwege deze theoretische inzet hebben hogescholen zelfs eigen onderzoekspraktijken, wat zij gemeen hebben met universiteiten. Het eigene aan de theorie die in deze onderzoekspraktijken wordt ontwikkeld is haar toepasbaarheid. Waar universiteiten zich in principe richten op de ontwikkeling van theorie die een fundamenteel begrip verschaft van de werkelijkheid, is het aan de hogescholen om de vertaalslag naar het werkveld te maken. Het is voor hogescholen een voortdurende uitdaging om voldoende dichtbij de praktijken te blijven en toch ook theoretisch geïnformeerd en kritisch te opereren.

De positie van het hoger beroeps-onderwijs als ‘tussenlaag’ tussen universiteit en middelbaar beroeps-onderwijs geldt momenteel als problematisch. Theorie geniet in Nederland meer aanzien dan beroepsvaardigheid en de universiteit staat cultureel gesproken hoger aangeschreven. Dat laatste heeft ook te maken met het ideaal van de kenniseconomie dat al jaren leidraad is voor het hoger onderwijs. Een gevolg is dat er een

enorme toestroom is van hogeschoolalumni naar universiteiten, wat op zich positief is. De keerzijde van deze medaille is dat hoger beroeps-onderwijs steeds minder als waardig eindpunt van een studieloopbaan wordt gezien voor studenten die niet door willen of kunnen stromen. Op dit moment lijken hogescholen in hun reactie hierop het paard achter de wagen te spannen: in plaats van te benadrukken wat er bijzonder is aan het hoger beroeps-onderwijs en hun eigen positie zo goed mogelijk in te vullen, verleidt het maatschappelijke ideaalbeeld van universiteiten als de hoogste onderwijsvorm hogescholen ertoe zichzelf steeds meer als universiteit te presenteren. Zo worden er masteropleidingen op hogescholen aangeboden en noemen zij zich *universities of applied sciences*, uiteraard in het Engels, de lingua franca van de internationale onderzoeksgemeenschap. Hogeschoolhoogleraren, ‘lectoren’ genoemd, zijn er bijna twintig jaar en dus geen nieuw fenomeen, maar er is een goede kans dat zij in de toekomst het promotierecht krijgen. Al deze ontwikkelingen hebben uiteraard positieve kanten, maar doordat hogescholen zo een soort light-universiteiten dreigen te worden, zouden zij hun bestaansrecht weleens kunnen gaan verliezen.

Dat zou eeuwig zonde zijn. Hogescholen vervullen in ons onderwijsbestel een belangrijke rol en er zijn goede redenen om de hogeschool als aparte verdieping in het onderwijsgebouw te behouden. Ik noem er vier: (1) Om te beginnen is er een verschil in niveau. De stof die op universiteiten wordt gedoceerd is ingewikkelder, abstracter en fundamenteeler. Een flink aantal van de hbo-studenten kan dit niveau niet aan. (2) Andersom is er op hogescholen meer aandacht is voor praktisch-theoretische vaardigheden, zoals het kunnen organiseren van een evenement, het uitvoeren van een complexe verpleegkundige handeling, of het maken van een programma voor privacybescherming voor een bedrijf. (3) Dergelijke vaardigheden brengen ons bij het economische bestaansrecht van hogescholen. Er zijn veel banen op hogeschoolniveau, zelfs meer dan op academisch niveau, juist omdat er in Nederland veel concreet, uitvoerend werk te verrichten is dat niet fundamenteel theoretisch doordacht hoeft te worden door degenen die het uitvoeren. (4) Als laatste argument wil ik de emancipatoire functie van de hogeschool benoemen. Zo is er een enorme groep hbo-studenten voor wie studeren geen vanzelfsprekend onderdeel is van hun opvoeding. Dat zien we ook terug aan de groep studenten met een migratie-achtergrond die het hoger beroeps-onderwijs aandoet.²

2. Zet in op basisvaardigheden en kennis

Er is alle reden voor hogescholen om haar specifieke plaats in het onderwijsbestel als positief uitgangspunt te nemen en haar eigen rol met zelfbewustzijn te spelen. De daar bijhorende uitdaging is hierboven al genoemd: hoe kunnen hogescholen voldoende dichtbij de praktijken blijven en toch ook theoretisch geïnformeerd en kritisch opereren? Zowel over de relatie met het werkveld als het onderzoek wil ik hier nog iets zeggen.

Om met dat eerste te beginnen: Hier ligt naar mijn ervaring een opdracht om meer te doen aan stagebegeleiding en om het niveau van stagever-

² | Folke Glasstra, Daniël van Middelkoop ‘Studiesucces: achtergronden, betekenissen, verklaringen en beperkingen van een beleidsdiscours in het hoger onderwijs’, in: *Studiesucces in het hoger onderwijs*. Van rendement naar maatschappelijke relevantie. Eburon. Delft 2018, pp.21–62, p.31.

Ook is het tijd stagebureaus uit te bouwen om de continuïteit van relaties met het beroepenveld te waarborgen

slaglegging te verhogen. Ook is het tijd stagebureaus uit te bouwen om de continuïteit van relaties met het beroepenveld te waarborgen. De verbinding met het werkveld moet echter ook in onderzoek en theorie-onderwijs naar voren komen. Hogescholen zouden wat betreft onderzoek sterk moeten inzetten op de ontwikkeling van praktisch-relevante theorie voor de beroepspraktijk. Hier valt een wereld te winnen, juist omdat universiteiten inzetten op fundamenteel onderzoek. Zorgopleidingen zijn hier de leidende voorbeelden vanwege hun verwevenheid met de praktijk. Ik denk verder bijvoorbeeld aan de broodnodige bedrijfsethische theorie die organisaties helpt om moreel bewustzijn en ook moreel gedrag te stimuleren, bijvoorbeeld daar waar het gaat om fraude of de oneerlijke benoemingen van managers.

Hogescholen kunnen helpen bij de ontwikkeling van wat socioloog Gabriël van den Brink in zijn boekje *Hoe wij beter over kennis kunnen nadenken* 'professioneel weten' noemt. Die kennis is in beroepspraktijken ontwikkeld en wordt doorgegeven onder collega's. Denk aan de onderhoudsmonteur die weet wat hij moet doen bij het haperen van een motor, of aan de verpleegkundige die weet wat te doen bij een hoestbui van een patiënt. Hoewel hier duidelijk ook theoretische kennis nodig is om tot een oplossing te komen, is er primair vak kennis in het geding die veeleer 'tactiel' is en in de ervaring van professionals besloten ligt. Hogescholen zouden aansluiting moeten vinden bij beroepspraktijken en zo kunnen helpen om professionele kennis te ontsluiten en systematiseren.

Dan moeten studenten vervolgens ook in staat zijn zich die praktische (of: professionele) theorie eigen te maken. De afgelopen jaren is er in het onderwijs op hogescholen veel nadruk komen te liggen op algemene competenties zoals 'onderzoekend vermogen' en 'kritisch denken' en dat ook nog eens in relatie tot 'empathisch vermogen' en samenwerking. Dergelijke competenties passen bij de hierboven genoemde agenda van de 21ste-eeuwse vaardigheden. Door daarop in te zetten is er minder aandacht geweest voor taal en wiskunde/rekenen en de ontwikkeling van gedegen vak kennis. De vooronderstelling is dat dit op de havo of het mbo voldoende is aangeleerd. Dat valt echter tegen zoals recent ook weer duidelijk werd uit het grootschalige vergelijkende onderzoek van Pisa naar de kennis en vaardigheden van jongeren. Dit betekent dat de hogeschool zich juist ook moet bezighouden met het versterken van bijvoorbeeld de taalvaardigheid van studenten. Ook als je onderzoekend of kritisch wil leren denken, moet je kunnen schrijven, wetenschappelijke artikelen kunnen lezen en berekeningen kunnen maken. Om hier de woorden van filosoof Ad Verbrugge te parafraseren: 21ste-eeuwse vaardigheden die veelal vakoverstijgend zijn, kunnen niet worden ontwikkeld zonder de vaardigheden van de vorige eeuwen, zoals het kunnen schrijven van een lange tekst of doorrekenen van een statistische analyse.

3. Ontwerp een marktgericht financieringsmodel

Hogescholen leiden naar verhouding veel studenten op voor de domeinen gedrag, maatschappij en economie en te weinig voor de sectoren zorg, onderwijs en techniek.³ Dat heeft te maken met de positieve maat-

Ook als je onderzoekend of kritisch wil leren denken, moet je kunnen schrijven, wetenschappelijke artikelen kunnen lezen en berekeningen kunnen maken

³ | Zie CBS: www.onderwijsincijfers.nl/kengetallen/hbo/studenten-hbo/aantallen-ingeschrevenen-hbo

schappelijke beeldvorming rondom beroepen als manager, coach, communicatiemedewerker, sociaal werker en juridisch adviseur. Ondertussen is er een serieus tekort aan technici, leraren en verpleegkundigen. Daarnaast leidt dit voor de alumni van de opleidingen in sectoren waar het aanbod van arbeidskrachten reeds hoog is mogelijk tot werk op een lager niveau. Dit is een belangrijke oorzaak voor onvrede bij jonge mensen.

Nu ligt het niet in onze macht om aan de maatschappelijke beeldvorming rond bepaalde opleidingen en beroepen te sleutelen. Het bekostigingsstelsel van hogescholen, dat momenteel in wezen 'kleurenblind' is, kunnen we echter wel aanpakken. Anders dan een universiteit heeft een hogeschool geen plicht zich aan fundamenteel onderzoek te wijden. Het gaat erom het werkveld te voeden met theorie en gedegen opgeleide alumni die een vak beheersen en bovendien enigermate zelfbewust in het leven staan. Er gaat dan ook niets verloren als door beleidspraktijken tekortstudies als de pabo, verpleegkunde en techniekstudies fors aantrekkelijker zouden worden gemaakt. Denk aan meer docenten, meer begeleiding, meer stagemogelijkheden, langere studieduur en minder of zelfs geen studiekosten bij tekortstudies. Hoe dan ook is een numerus fixus wenselijk bij economische studies die nu tot 35 procent van alle opleidingen vormen en studies kannibaliseren die een maatschappelijk nood zouden kunnen lenigen.

Tot slot

In het huidige onderwijsbeleid is veel aandacht voor persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling in het hoger onderwijs en minder voor de arbeidsmarkt. Ik heb twijfels bij deze agenda. Zij lijkt uit te gaan van een valse tegenstelling tussen persoonlijke ontwikkeling en arbeidsmarktrelevantie. Een gedegen opgeleide verpleegkundige zal mede vanuit het vervullen van een maatschappelijke relevante rol een aardig, vaardig en waardig burger kunnen zijn. Hogescholen zouden trouw moeten blijven aan de koppeling met het werkveld en zelfbewust hun plaats tussen universiteit en mbo mogen claimen. De hogeschool is bij uitstek de plaats om toepasbare theorie te ontwikkelen en studenten op te leiden om op een hoog niveau een beroep uit te oefenen. Een ware hogeschool moet simpelweg de kennisbasis op orde hebben en opleiden voor maatschappelijk relevante en economisch nuttige functies. Dit vereist nieuw beleid: meer vakdocenten voor de basis, serieuze inzet op praktisch-theoretisch onderzoek en de invoering van een numerus fixus op studies die onvoldoende arbeidsmarktrelevantie kennen. ●

Een ware hogeschool moet simpelweg de kennisbasis op orde hebben en opleiden voor maatschappelijk relevante en economisch nuttige functies

Jelle van Baardewijk is lector bedrijfsethiek aan de Hogeschool Rotterdam. Hij is ook docent bestuurskunde en beleidsethiek aan de Vrije Universiteit en is tevens verbonden aan Centrum Êthos van diezelfde universiteit. In 2019 won hij samen met co-auteurs Ad Verbrugge en Govert Buijs de Socrates Wisselbeker voor het beste filosofieboek voor *Het Goede Leven en de Vrije Markt*.

Willen we onze welvaart behouden, dan moeten we echt inzetten op kennisbehoud- én ontwikkeling. Duidelijke taal die staat geschreven in de groei brief van het Ministerie van EZK van 13 december 2019. Daarvoor is goed onderwijs noodzakelijk – of dat nou is voor onze kinderen, voor ‘een leven lang leren’ of voor de groei van onze arbeidsproductiviteit.

Door Gertrud van Erp

Een andere kijk op de economische meerwaarde van onderwijs

Willen we dat voor elkaar krijgen, dan moeten we anders gaan kijken naar wat onderwijs kost. Niet alleen met een kille rekensom, maar ook door te kijken naar wat het onderwijs ons oplevert. Dan valt meteen al iets gekks op: investeringen in onderwijs zijn een zaak van OCW, maar je hoort nooit bewindslieden van een ander departement zeggen dat door onderwijs uitgespaarde kosten op hun begroting overgeheveld kunnen worden naar OCW. Of dat men wil helpen om daarmee toekomstige kosten op het eigen departement te reduceren.

Als we dat wèl zouden doen, dan moet er meer over de muren van verschillende departementen heen worden gekeken. Het schuiven tussen departementen met gelden zou mogelijk moeten zijn. Open grenzen. Als door investeringen in het ene Ministerie kosten worden bespaard op andere Ministeries moet dat inzicht helpen om die investering wellicht toch te doen. Want als onderwijs ons kan helpen besparen op bijvoorbeeld uitkeringen en kan zorgen voor extra belastinginkomsten, wordt het dan niet tijd om het ministerie van OCW te steunen?

VNO-NCW en MKB-Nederland hebben in dit kader onderzoek laten doen door de Universiteit van Amsterdam (juli 2019 “de maatschappelijke kosten en baten van de beroepsbegeleidende leerweg (BBL) in het MBO”). Om deze manier van kijken te illustreren beschrijf ik hieronder een voorbeeld vanuit het Middelbaar Beroepsonderwijs.

Als onderwijs ons kan helpen besparen op bijvoorbeeld uitkeringen en kan zorgen voor extra belastinginkomsten, wordt het dan niet tijd om het ministerie van OCW te steunen?

Een voorbeeld vanuit het beroepsonderwijs

Wie een mbo-diploma wil halen, hoeft echt niet vijf dagen per week naar school. In de beroepsbegeleidende leerweg (BBL) werken studenten maximaal vier dagen per week in een bedrijf of (zorg)instelling, om zo het vak te leren, en gaan ze één dag per week naar school. Het ministerie van OCW betaalt voor zo'n student ongeveer 40% van een voltijdsstudent. Ondernemers steken veel geld, tijd en moeite in de BBL studenten, die soms al binnenkomen als 16-jarige en nog weinig tot geen werkervaring hebben. Maar ook zijn BBL-studenten steeds vaker werkenden of werkzoekenden die via bij- of omscholing duurzaam inzetbaar willen zijn op de arbeidsmarkt. Om opleiden via de BBL te stimuleren en ondernemers een beetje tegemoet te komen, bestaat de Subsidieregeling Praktijkleren. Dit is een jaarlijkse tegemoetkoming van de overheid van maximaal € 2.700 voor de kosten die een werkgever maakt voor de begeleiding van de BBL-student. Door een toenemend aantal BBL-studenten en een gelimiteerde subsidiepot is de uitgekeerde subsidie praktijkleren per leerplaats de afgelopen jaren sterk afgenomen.

Hoe zit dat precies? Voor het schooljaar 2019–2020 ontvangen leerbedrijven in 2020 naar verwachting maximaal € 1.950 tot € 2.000 euro per BBL-plek. Dat terwijl een leerbedrijf in 2016 nog de maximale € 2.700 euro ontving. Een afname in vijf jaar tijd van € 700 euro per BBL-plek. Jammer genoeg is er op dit moment vanuit het Ministerie van OCW geen extra geld om deze subsidiepot aan te vullen. Ondernemers kunnen vanuit dit gegeven dus niet rekenen op een vaste tegemoetkoming per jaar van € 2700. Dat is jammer, want ze maken een veelvoud aan kosten om deze studenten op te leiden. Natuurlijk doen ze dat met passie voor hun vak, maar het kost ze ook tijd en geld. Zo'n plek kost gemiddeld 11.000

Ondernemers steken veel geld, tijd en moeite in de BBL studenten

FOTO: HERMAN WOUTERS

We profiteren dus allemaal van de BBL. Waarom betalen we dan niet allemaal mee?

euro per student per jaar voor een bedrijf. Helaas wordt de kans daarom steeds groter dat er minder BBL plaatsen worden aangeboden en dat vooral het kleinere bedrijf een BBL-opleiding niet meer kan betalen.

Hoe zitten die kosten dan precies in elkaar? Ondernemers maken uren voor de begeleiding en ze betalen de studenten natuurlijk een salaris, terwijl daar zeker in het begin nog geen hoge arbeidsproductiviteit tegenover staat. En de baten zitten in de 'productieopbrengsten' en de subsidieregeling Praktijkleren. Nu kun je vanuit het Ministerie van OCW zeggen dat er op de begroting van OCW geen geld is voor het op peil brengen en houden van deze subsidiepot. Maar uit het onderzoek van SEO (UVA) blijkt dat juist de overheid het meeste verdient aan deze BBL-opleiding. En dat zit zo.

Hogere productie en nationaal inkomen

De grootste bijdrage aan de hogere maatschappelijke welvaart door de BBL-opleiding zit in de hogere productie en daarmee een hoger nationaal inkomen met ruim 1,6 miljard euro per jaar. Dat hogere nationaal inkomen komt terecht in de vorm van een hoger netto salaris bij de BBL-gediplomeerden zelf (811 miljoen euro), als extra loonbelasting en premies bij de overheid (356 miljoen euro), als extra winstbelasting bij de overheid (116 miljoen) en als een hogere netto winst bij werkgevers (462 miljoen euro).

Grootste baten BBL voor de overheid

Dat betekent dat per saldo de grootste baten van de BBL-opleiding terechtkomen bij de overheid (962 miljoen euro per jaar), ondanks de kosten voor de subsidieregeling Praktijkleren (194 miljoen euro) en de bekostiging van het mbo (56 miljoen euro). We profiteren dus allemaal van de BBL. Waarom betalen we dan niet allemaal mee?

Meegroeien met het aantal studenten

De baten voor de overheid afgezet tegen de kosten zouden er toch toe moeten leiden dat de pot voor de subsidieregeling praktijkleren meegroeit met het aantal BBL-studenten. Een vast bedrag van € 2700 euro stimuleert een bedrijf om een leer/werkplaats aan te bieden omdat het bedrag van tegemoetkoming in de kosten de moeite waard is en omdat de ondernemer er zeker van kan zijn dat hij meerjarig (dus de gehele opleidingstijd) kan rekenen op dit bedrag. Dit stimuleert bedrijven ook om mensen met afstand tot de arbeidsmarkt en ouderen in het kader van een 'leven lang ontwikkelen' een BBL leer/werkplaats aan te bieden, ook in economisch mindere tijden.

Pennywise, poundfoolish

Toch werkt het nu niet zo. De huidige manier van handelen is dan wel 'pennywise' voor het Ministerie van OCW, maar 'poundfoolish' voor het Kabinet. Daarom pleiten VNO-NCW en MKB-Nederland om de Subsidieregeling Praktijkleren mee te laten groeien met het aantal BBL leer/werkplaatsen. De kosten en de opbrengsten van onderwijs in Nederland zouden met een bredere kijk op deze materie bekeken moeten worden. ●

Gertrud van Erp
is Secretaris onderwijs bij VNO-NCW MKB-Nederland.

Nieuwe technologieën, innovaties en mondiale ontwikkelingen hebben een enorme impact op onze arbeidsmarkt. Kennis veroudert steeds sneller en mensen moeten langer doorwerken. Om optimaal te kunnen blijven functioneren in een steeds veranderende arbeidsmarkt zullen mensen zich moeten blijven ontwikkelen. De scheidslijn in de samenleving gaat in de toekomst niet ontstaan tussen mensen die wel of niet werken in een baan die verdwijnt door nieuwe technologie maar tussen mensen die zich wel of niet blijven ontwikkelen. Die een nieuw profiel weten te ontwikkelen. De huidige arbeidsmarkt kent echter te weinig impulsen hiervoor: leven lang ontwikkelen is nog geen algemeen aanvaarde praktijk. Tijd voor nieuw beleid!

Door Ria van 't Klooster

Aan de slag met een leven lang ontwikkelen!

De kern van het probleem is dat veel mensen onvoldoende wendbaar en weerbaar zijn om de grote technologische ontwikkelingen en de grote veranderingen op de arbeidsmarkt bij te benen. Te weinig werkenden – in welke contractvorm ook – investeren in scholing. En als ze al investeren is het vaak te laat: de baan staat al op de tocht, de fysieke klachten zijn er al. Zowel het recente rapport van de WRR als het rapport van de commissie Borstlap wijzen erop dat mensen zich voortdurend bewust moeten zijn dat de arbeidsmarkt zo beweeglijk is dat ze weerbaar en wendbaar moeten zijn. Wat houdt dit in? Mensen moeten zich gemakkelijk kunnen aanpassen aan veranderende (werk-)omstandigheden. Ze moeten tijdig switchen naar ander werk om langdurig uitval als gevolg van kennisveroudering te voorkomen. Maar ook om fysieke klachten te voorkomen omdat het werk te belastend wordt. Kortom: het is noodzakelijk dat mensen meer en eerder investeren in hun ontwikkeling en hun kansen op de arbeidsmarkt

Wat is de oplossing: drie recente adviesrapporten

Werkenden – of het nu mensen met een vast contract zijn, flexwerkers of zzp'ers – en werkzoekenden zijn zelf verantwoordelijk voor hun ontwikkeling en inzetbaarheid. Zoals het huidige kabinet zo mooi zegt: mensen moeten zelf de regie nemen over hun loopbaan. Werkenden en werkzoekenden zullen zich continu bewust moeten zijn van hun waarde op de arbeidsmarkt in de veranderende wereld. De baan voor het leven is er al lang niet meer. Het individu is dus aan zet maar doet dit niet alleen. Voorwaarde is dat er werk is en dat dit werk impulsen kent tot permanente ontwikkeling. Dat kan uiteraard door scholing, maar ook door leren op de werkplek, door loopbaangesprekken, door stages in een andere baan en door het stimuleren en tijdig begeleiden van mensen naar ander werk. De dagelijkse realiteit is echter anders. Met name ouderen, werkenden met maximaal mbo-niveau en zzp'ers investeren weinig in hun ontwikkeling. Het aanbevelingswaardige rapport van de WRR met de mooie titel: 'Het betere werk' ziet het terecht als een grote maatschappelijke opdracht voor iedereen om goed werk te bevorderen: van mensen zelf, van sociale partners en van de overheid. De WRR spreekt over grip op geld, grip op werk en grip op het leven. Aan deze drie condities moet zijn voldaan wil er sprake zijn van goed werk. Scholing speelt een belangrijke rol bij alle drie condities. Als mensen de mogelijkheid krijgen én pakken om zich te ontwikkelen houden mensen grip op geld. Als mensen tijdig (kunnen) werken aan hun competenties en niet wachten tot een baan verdwijnt houden ze meer grip op het werk. En als mensen scholing goed kunnen combineren met werk en privé houden ze meer grip op het leven.

De commissie Borstlap benoemt in haar advies "in wat voor land willen wij leven" vijf bouwstenen om te komen tot weerbare en wendbare werkenden. Bouwsteen 3 stelt: *Stel alle werkenden in staat zich te ontwikkelen en te blijven leren.* Het bevat een pleidooi voor leerrechten en een persoonlijke leerrekening. Ook pleiten zij voor wederkerigheid; iedereen moet aan de bak, werkenden, werkzoekenden, werkgevers. Sociale partners en overheid. Een laatste advies bracht een commissie onder leiding van Jacco Vonhof, voorzitter MKB-Nederland, uit: impuls aan leven lang ontwikkelen, de kracht van leren in de praktijk. In dit advies pleit de commissie voor extra aandacht voor mbo-ers. Terecht, omdat uit alle onderzoeken onder andere van Pantheia (2019) en SCP (2019) blijkt dat mensen met mbo of minder scholing veel minder investeren in scholing en daarbij ook veel belemmeringen ervaren. Zij doen concrete voorstellen zoals meer investering in leerwerktrajecten en de invoering van leerrechten.

Goed nieuws: er is heel veel aanbod

Mooie rapporten, mooie adviezen. Leven lang ontwikkelen staat terecht hoog op de agenda. Maar we moeten nu daadwerkelijk aan de slag. En het goede nieuws is dat we daarvoor een fantastische basis hebben. Nederland kent naast een mooi publiek stelsel van initieel onderwijs en een groot privaat aanbod waar werkenden terecht kunnen. Of het nu gaat om diplomagericht, overheidserkend onderwijs of cursorisch onderwijs, of het nu gaat om klassikaal onderwijs of online leren, of het nu gaat om

Leven lang ontwikkelen staat terecht hoog op de agenda. Maar we moeten nu daadwerkelijk aan de slag.

kennis of om vaardigheden. Er is naast publiek aanbod dat zich vooral richt op jongeren die uit het voortgezet onderwijs komen, heel veel privaat aanbod. Volgens de marktmonitor van SEO Economisch Onderzoek (2018) zijn er meer dan 14.000 private opleiders en is de omzet €3,4 miljard. Verreweg de meeste volwassenen (85% CBS, 2029) volgen een opleiding bij een private aanbieder. We hoeven dus niet te investeren in het aanbod.

De OECD stelt terecht; "Participation in non-formal learning activities appears to be relatively commonplace in the Netherlands. It is above the OECD average for all levels of educational attainment, genders en age groups" (OECD, 2019). Niet slecht, maar het moet beter vanwege de snelle veranderingen op de arbeidsmarkt. Dat vraagt niet om investeringen in meer aanbod, het vraagt investeringen die de werkende en werkzoekende stimuleren om zich te blijven ontwikkelen, immers niet het aanbod is het probleem maar het feit dat mensen nog te weinig bezig zijn met hun ontwikkeling, met proactief loopbaangedrag.

Agendeer, stimuleer en faciliteer:**Een concrete agenda met vijf bouwstenen**

Stop met een leven lang leuteren, adviezen genoeg die allemaal hetzelfde zeggen: Mensen zijn zelf verantwoordelijk voor hun ontwikkeling en inzetbaarheid. Dat past ook in deze tijd van zelforganisatie. Maar die eigen verantwoordelijkheid en regie ontslaat de overheid niet van een publieke verantwoordelijkheid: Stimuleer mensen tot een leven lang ontwikkelen, verleid ze, help ze en richt je bovenal op de groepen tot en met mbo.

Vijf concrete bouwstenen voor overheidsbeleid dat stimuleert dat mensen die verantwoordelijkheid voor hun ontwikkeling en inzetbaarheid ook kunnen nemen:

1. Geef iedereen leerrechten en een ontwikkelbudget

Om een leven lang ontwikkelen mogelijk te maken krijgt iedereen een ontwikkelbudget. Dit ontwikkelbudget blijft tot de pensioengerechtigde leeftijd beschikbaar en kan gedurende de gehele loopbaan voor overheidserkend onderwijs (mbo, hbo, wo-trajecten of onderdelen ervan) worden ingezet, bij publieke en private aanbieders. Iemand die na zijn mbo stopt en gaat werken houdt meer over dan iemand die een bachelor volgt. Daarnaast krijgt iedereen die tot de beroepsbevolking hoort een persoonlijke ontwikkelrekening. Daarop kunnen mensen zelf sparen maar ook hun werkgever en de overheid kunnen hier geld op storten. Het geld is bestemd voor opleidingen en trainingen, coaching maar ook voor validering van wat je al kunt en weet, bijvoorbeeld door werkervaring.

2. Zorg voor loopbaanloketten

Mensen moeten weten wat hun kansen zijn op de arbeidsmarkt. Een landelijke organisatie van loopbaanloketten die hen helpt met laagdrempelige persoonlijke begeleiding en ondersteuning is nodig. Zowel op het gebied van werk als opleiding moeten werkenden hier terecht kunnen voor advies. Actuele arbeidsinformatie, een digitaal overzicht met alle opleidingsmogelijkheden zijn daarbij onmisbaar.

Stimuleer mensen tot een leven lang ontwikkelen, verleid ze, help ze en richt je bovenal op de groepen tot en met mbo

3. Geef iedereen recht op een loopbaan APK

Bij de loopbaanloketten moet je ook terecht kunnen voor een zogenaamde loopbaan-APK. Eens in de vijf jaar heeft iedereen hier recht op. Zo krijgen mensen actueel zicht op hun kennis en vaardigheden en de mate waarin deze aansluiten op actuele arbeidsmarktontwikkelingen

4. Stimuleer publiek-private samenwerking als het gaat om scholingsaanbod

Er is al heel veel scholingsaanbod. Publiek maar vooral ook privaat. Beiden hebben daarbij hun eigen expertise. Ze kunnen elkaar versterken en aanvullen. Zorg dat er verbinding komt tussen het aanbod van publieke en private opleiders en voorkom dat publieke partijen gaan ontwikkelen wat de markt al lang heeft bedacht. Dat is zonde van het geld, geld dat dan beschikbaar blijft voor het stimuleren van de vraag naar opleidingen en voor initieel onderwijs.

5. Zorg voor een leer en werkplicht en leer-werkbanen

Te veel mensen staan nog aan de kant. Van mensen met een uitkering die kunnen werken mag worden verlangd dat ze zich met scholing en voldoende persoonlijke begeleiding actief inzetten om aan het werk te komen. Je werkt of je volgt scholing om aan het werk te komen. Van werkgevers en overheid mag worden verwacht dat zij geschikte werkplekken creëren en scholing aanbieden om aan het werk te blijven en te komen.

Onbetaalbaar? SEO Economisch Onderzoek heeft in 2019 op basis van een eenvoudig model verschillende scenario's voor leerrechten doorgerekend. SEO laat zien dat in vrijwel elk scenario de investeringen zich terugverdienen: extra belastinginkomsten doordat werkenden meer gaan verdienen, lagere uitkeringslasten doordat meer mensen gaan werken en lagere ziektekosten.

Aan de slag met een leven lang ontwikkelen

Met deze agenda gaan we daadwerkelijk aan de slag met een leven lang ontwikkelen. Met elkaar kunnen we komen tot een toekomstbestendige, inclusieve arbeidsmarkt. Een arbeidsmarkt waar bij het voor iedereen de gewoonte zaak is om zich permanent te ontwikkelen. Om zo wendbaar en weerbaar te blijven. Alles is in ontwikkeling: de arbeidsmarkt, de maatschappij. Nu de mens zelf nog. ●

Alles is in ontwikkeling: de arbeidsmarkt, de maatschappij. Nu de mens zelf nog.

Ria van 't Klooster is directeur van NRTO, branche-organisatie voor opleiding en training.

idee

Buiten het thema

Soms lees je een artikel dat je boos maakt. Soms lees je een artikel dat je droevig stemt. Zelden komt het voor dat je een artikel leest dat beide emoties tegelijkertijd oproept. Het overkwam me bij het lezen van het artikel 'de valkuil van de versimpeling' van Smits, Sneller en Backer in voorgaande idee. Dat vraagt om een reactie.

Door Mark van Ostaijen

De versimpeling van de valkuil

Even ter recapitulatie: Smits, Sneller en Backer reageren op recente activiteiten vanuit de Van Mierlo Stichting waarbij teveel zou worden gesproken in termen van scheidslijnen en tweedelingen. Ware sociaal-liberalen moeten zich daar maar niet mee inlaten, omdat daarmee volgens hen ten onrechte uit wordt gegaan van 'aangemaakte' groepen, 'de karikatuur van het gemiddelde' en 'hokjes denken'. In deze reactie zal ik eerst ingaan op enkele feitelijke onjuistheden, daarna uiteen zetten wat er mis is met de ideologische overtuiging achter dat betoog, om uiteindelijk een volwaardig alternatief te presenteren.

De samenleving

Allereerst ageren Smits, Sneller en Backer tegen het idee van een samenleving als een samenraapsel van 'bij elkaar geclusterde mensen, gesorteerd op basis van enkele elementen van hun complexe identiteit. Waar na vervolgens binnen die groep gezocht wordt naar het gemiddelde dat hen allemaal beschrijft'. Dat is volgens hen onder meer problematisch, omdat die samenleving bestaat uit meerdere clusters en een samenleving genuanceerder is dan de extremen. Met andere woorden, het is onzinnig om aan groepsdenken te doen, want 'door mensen te reduceren tot onderdeel van een groep, spelen we de samenleving uit elkaar'. Spelen we de samenleving uit elkaar. Laat die woorden even op u inwerken.

In reactie op het stuk 'De valkuil van de versimpeling' van Smits, Sneller, & Backer

FOTO: HERMAN WOUTERS

Ten eerste, doen ze daarmee voorkomen alsof 'de samenleving' een vaststaande entiteit is die uit elkaar kan vallen. Dat klinkt erg als het vaasje van Rutte. En voordat je het weet staan er mensen op die beweren dat je ook in die samenleving kan integreren. Volgens mij waren we dat stadium allang gepasseerd, maar het blijft met 'de samenleving' net zoiets als met God: velen geloven erin, maar niemand heeft zoiets ooit gezien. Los van deze flauwe vergelijking, weten we dat als een samenleving iets is, dan is dát juist een gemiddelde, een abstractie en een verbeelding van het alledaagse *samenleven*. Met andere woorden, met het begrip 'de samenleving' voeren Smits, Sneller en Backer precies dezelfde versimpeling op, namelijk een gemiddelde, als daar waar ze zich tegen verzetten. En let wel, dat is dan één van de kernbegrippen waarmee ze zich verzetten tegen groepsdenken en gemiddelden.

Ten tweede wordt er vervolgens gesproken over 'de karikatuur van het gemiddelde', de 'gegraven kuil van het groepsdenken', 'de politiek die uitgaat van groepen' en 'hokjesdenken' dat door politieke opponenten wordt gebruikt om 'mensen te reduceren tot onderdeel van een groep'. Wat zij daar tegenover stellen is een sociaal-liberale duiding die start vanuit de 'eigen kracht van mensen'.

Ten eerste, doen ze daarmee voorkomen alsof 'de samenleving' een vaststaande entiteit is die uit elkaar kan vallen

Wij zijn geen atomaire deeltjes die tegen elkaar opbotsen. Wij zijn ook geen kuddes die in verschillende roedels door onze straten razen.

Echter, zoals de Duitse politiek filosoof Carl Schmitt ooit zei: 'wie mensheid zegt wil bedriegen'. Hoedt u dus voor personen die menen te spreken uit naam van de mensheid of namens mensen. Ze spreken door-gaans namens niemand. Want algemene mensen bestaan niet. Ook dit is een abstractie en met het begrip 'mensen' wordt wederom precies zo'n gemiddelde gebruikt als waar ze zich tegen verzetten.

Toch hanteren Smits, Sneller en Backer het begrip 'mensen' om te ageren tegen groepsdenken want daarmee zouden we 'mensen reduceren tot onderdeel van een groep'. Maar hier wordt door Smits, Sneller en Backer een enorme stroman opgetrokken. Wij zijn geen atomaire deeltjes die tegen elkaar opbotsen. Wij zijn ook geen kuddes die in verschillende roedels door onze straten razen. Of zoals de socioloog Elias ooit zei: er is geen tegenstelling tussen individuen en groepen. Ieder persoon is een sociaal wezen en wordt gevormd door en geeft vorm aan de sociale omgeving waarvan hij of zij onderdeel uitmaakt. Het heeft weinig zin die zogenaamde mens te zien als individu óf groep. Beiden zijn een sociaal product. Precies die invulling, en mijn opvatting van sociaal-liberalisme – ik kom daar op het einde op terug – lijkt volledig genegeerd te worden door Smits, Sneller en Backer.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Republicanisme en mainstreaming

Wat Smits, Sneller en Backer doen lijkt eerder op het Franse model van kleurenblindheid, een vorm van republicanisme. Zo stellen Smits, Sneller en Backer: *“gelukkig blijken factoren als geboortegrond, religie, familie, inkomen of het opleidingsniveau van ouders weliswaar invloed te hebben, maar zijn ze geen determinanten van het leven van het individu. Er is vrijheid en er zijn kansen om te ontsnappen aan gemiddelden. Daarom is liberalisme het gedachtegoed van de onbegrensde mogelijkheden”*.

Los van het feit dat dit een knap staaltje 'lange halen snel thuis' is, geeft het blijk van dat republicanisme. Daarnaast negeert het volledig wat longitudinaal sociologisch onderzoek laat zien. Factoren als geboortegrond, religie, familie, inkomen of het opleidingsniveau van ouders hebben niet alleen een tamelijk hardnekkige invloed, ze hebben een grote voorspellende waarde voor de keuzes van zogenaamde autonome individuen. Ook in Nederland neemt de kansenongelijkheid toe, zoals het CPB (2020) in een recente studie weer laat zien. Het is de *Class Ceiling*, zoals de sociologen Sam Friedman en Daniel Laurison het benoemen in hun schitterende gelijknamige boek. Het is die sociale omgeving die ervoor zorgt dat iemand beschikt over meer of mindere vormen van sociaal, cultureel of financieel kapitaal. Het is die sociale context die dat zogenaamde individu vormt. Daar geen oog voor hebben is naïef, onverantwoord en toont het failliet van het eenzijdige sociaal-liberalisme dat Smits, Sneller en Backer aanhangen. Het is een koud soort liberalisme: een vorm van Frans republicanisme dat nauwelijks gezien kan worden als een serieuze poging om een sociaal-liberale en dus intellectuele maatschappij visie te ontwikkelen.

Het wordt daarbij gedreven door een soort wens tot *mainstreaming*. Dat begrip komt voort uit de gender studies en stelt dat je niet meer uit dient te gaan van vaststaande groepen maar vanuit het individu om te komen tot gewenste vormen van (beleids)benaderingen. Mainstreaming is mensen niet op voorhand reduceren tot een groep, maar ze benaderen als losstaande entiteiten. En als je dan spreekt over collectieven, doe dat dan volledig inclusief. Precies zoals de NS het niet meer heeft over 'dames en heren', maar 'beste reizigers'. Het is diezelfde mainstreaming benadering die ervoor kan zorgen dat het coalitieakkoord van de Provincie Zuid-Holland opent met:

“Wij kiezen voor een open en inclusieve samenleving met gelijke kansen voor iedereen, waarin iedereen meetelt en meedoet” (Provincie Zuid-Holland, 2019, pp. 1).

Bovenstaande zin staat op de eerste pagina van dat coalitieakkoord. Het gaat over 'gelijke kansen voor iedereen', waarin 'iedereen meedoet'. Voor de goede orde, hier spreekt een coalitie van VVD, PvdA, CDA, GroenLinks en ChristenUnie/SGP. 'Iedereen' is dus allesbehalve onderscheidend, heeft geen enkele politieke zeggingskracht en is de taal van het vale compromis.

'Iedereen' is allesbehalve onderscheidend, heeft geen enkele politieke zeggingskracht en is de taal van het vale compromis

Smits, Sneller en Backer lijken ook die gemainstreamde variant van maatschappijenadering te huldigen. Maar het is een heilloze weg. Want mainstreaming en republikeinse kleurenblindheid komen voort uit een tamelijk wettisch, gênant en naief wereldbeeld. Namelijk dat je ‘mensen niet mag reduceren tot een groep’. Maar dat negeert dat er niet zoiets bestaat als een verschil tussen individuen en groepen. Laten we ons niet in de luren leggen door politici die menen op te komen tegen de versimpeling met nogal simpele tegenstellingen tussen individuen en groepen terwijl het zou moeten gaan over *sociale structuren*.

Structuur en agentschap

Een vrij gangbaar basisprincipe binnen de sociologie is het verschil tussen *structures* en *agency*. Kortweg is *agency* (agentschap) het vermogen van individuen om zelfstandig te handelen terwijl structuren de routines (instituties) beslaat waarbinnen dat handelen kan plaatsvinden. Politici die louter uitgaan van structuren, zoals normen en waarden bij het CDA of tradities bij de PVV of FvD, kunnen al gauw het belang van individuele autonomie over het hoofd zien. Politici die louter uitgaan van *agency*, zoals ‘de eigen kracht van mensen’ kunnen het belang en dwingende realiteit van structuren waarbinnen dat handelen kan plaatsvinden, over het hoofd zien. Het zijn beiden extremiteten.

De mond vol hebben van de ‘eigen kracht van mensen’ is bijvoorbeeld negeren dat seksistische maatschappelijke structuren ervoor zorgen dat vrouwen systematisch worden onderbetaald op de arbeidsmarkt. Dit groepsdenken in zulke termen (‘vrouwen’) is volgens Smits, Sneller en Backer gevaarlijk. Ik zou echter zeggen, juist het negeren van dat denken is levensgevaarlijk. Het toont waarom een libertarische of republikeinse opvatting van het sociaal-liberalisme leuk klinkt in een wetboek, maar leeg is in de praktijk.

Laten we dat nagaan door middel van een voorbeeld. Zo strijden Smits, Sneller en Backer voor: “*maximale sociale mobiliteit, maximale rechtvaardigheid en blijven [ze] geloven in de belofte van kansengelijkheid*”. Dit toont direct de zwakte van mainstreaming als politiek taalgebruik. Omdat de kern van politiek gaat over het aanbrengen van onderscheid in relatie tot de vraag van de Amerikaanse socioloog Harold Laswell: ‘*who gets what when and how*’.

Ten eerste kan niet ‘iedereen’ maximaal opwaarts mobiel zijn. Dat is een regelrechte leugen. Net zomin kan ‘iedereen’ de beste van de klas zijn. Want als we even uitgaan van de metafoor van de sociale mobiliteitsladder die je kan opklimmen, dan kan je dus ook afdalen. Dat is het hele idee van een ladder  n van mobiliteit. Als je voor maximale sociale mobiliteit bent, ben je dus zowel voor opwaartse als neerwaartse sociale mobiliteit. Dan ben je dus v or mobiliteit. Spannend. Dat is hetzelfde als v or beweging, het proces of interacties zijn. Echt onderscheidend.

Meritocratische verlangens gaan niet louter over individuele vrijheidsgraden, maar hoe die samenhangen met structurele vormen van vrij-

Niet ‘iedereen’ kan maximaal opwaarts mobiel zijn. Dat is een regelrechte leugen.

heidsbeperking  n bevordering. Zo kan ‘maximale sociale mobiliteit’ nooit een doel op zichzelf zijn, het is eerder een middel om hardnekkige vormen van relatieve deprivatie onder bepaalde bevolkingsgroepen tegen te gaan. Niets is zo frustrerend als te verkeren in een sociaal, cultureel of geografisch isolement met beperkte mogelijkheden om je te ontworstelen aan het sociaal of cultureel kapitaal van ouders of familie. Het is belangrijk om laddertjes te creëren om op  n af te kunnen klimmen, maar het is minstens zo belangrijk om te weten tegen wat voor muren dit soort laddertjes staan. Zonder te onderzoeken wie welke muren in standhoudt met welk belang blijven hardnekkige vormen van structurele ongelijkheid intact. Meritocratische idealen zijn doorgaans te veel gericht op het stimuleren van ‘maximale sociale mobiliteit’ en het creëren van mooie laddertjes in plaats van het bekritisieren en afbreken van dominante muren. Daarom is mijn advies: laten we wat meer muren beslechten, dat lijkt me pas een mooi meritocratisch ideaal.

Conclusie

Laat u dus niet verleiden door de versimpelde valkuilen van een kosmopolitische, republikeinse en wereldvreemde politieke kaste. Het wordt tijd dat we afscheid nemen van dat sleetse en gemainstreamde wereldbeeld gericht op algemene ‘mensen’ en de ‘eigen kracht’ van zogenaamde autonome individuen.

Het is die republikeinse kleurenblindheid die ervoor heeft gezorgd dat ongelijkheid, uitsluiting en discriminatie structureel plaatsvindt bij hele specifieke groepen, vergelijkbare type personen in zeer gelijksoortige wijken in dezelfde soort steden. Als een bepaalde culturele code bij de politie (‘Marokkanenjacht’) ervoor zorgt dat preventief fouilleren altijd voorkomt bij jongens met een bepaalde etnische achtergrond, als een bepaalde culturele norm (ouderschapsverlof) ervoor zorgt dat de babyboete altijd wordt betaald door de vrouw en als de afwezigheid van cruciale vormen van sociaal kapitaal (netwerken) ervoor zorgen dat er een hogere uitval is bij eerste-generatie studenten, dan heb je niks aan de dualiteit tussen individuen en groepen, maar dan is het heilzaam om te kijken naar sociale structuren. Het is heilzaam niet alleen te kijken naar de laddertjes, maar ook naar de muren waar ze tegenaan staan.

Het ni t onder ogen durven zien van die structurele vormen uitsluiting en ongelijkheid door louter oog te hebben voor de ‘eigen kracht van mensen’ en ‘de situatie van het individu’ is juist onverantwoord. Niet alleen voor een geloofwaardig sociaal liberalisme, maar meer algemeen voor een geloofwaardige politieke partij die *politiek* durft te bedrijven. Dat is mijn *sociale* liberalisme. Een sociaal liberalisme dat vanuit een volwaardig perspectief op samenleven onderscheidend durft te zijn. ●

Zonder te onderzoeken wie welke muren in standhoudt met welk belang blijven hardnekkige vormen van structurele ongelijkheid intact

Mark van Ostaijen is bestuurssocioloog en als universitair docent verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam en tevens voorzitter van de redactieraad van *idee*.

In de vorige idee betoogden Joris Backer (Eerste Kamerlid), Joost Sneller (Tweede Kamerlid) en Marty Smits (ondernemer) dat de Van Mierlo Stichting zich in het debat over ongelijkheid schuldig maakt aan 'groepsdenken' en 'versimpeling'. Ze waarschuwen voor 'onproductieve duidingen en politieke frames' die 'schuren' met de kernwaarden van het sociaal-liberalisme. Een korte reactie.

Door Coen Brummer & Daniël Boomsma

Nieuwe sociale vraagstukken vragen juist om radicaal sociaal-liberalisme

Na het lezen van hun artikel was het ons duidelijk dat er een fundamenteel verschil van mening bestaat tussen de auteurs en onszelf over de interpretatie van wetenschappelijk onderzoek, de weging van maatschappelijke ontwikkelingen, en de opdracht die daaruit volgt voor sociaal-liberalen.

Winnaars en verliezers

In de eerste plaats concluderen Smits, Backer en Sneller dat scheidslijnen in de samenleving niet bestaan. In hun woorden: 'We zien geleidelijke overgangen en een bevolking die merendeel in het gemiddelde zit.' Verschillen op basis van inkomen, geboorteplaats of opleidingsniveau (van ouders) zouden wel invloed hebben (op kinderen), maar 'geen determinant' zijn: 'Er is vrijheid en er zijn kansen om te ontsnappen aan gemiddelden.'

Deze voorstelling van zaken is veel te rooskleurig. Wij hechten aan de interpretatie die het Sociaal en Cultureel Planbureau zelf al jaren levert bij hun data, namelijk die van maatschappelijke scheidslijnen ('hardnekkige verschillen'), waarbij 'de gevestigde bovenlaag (overal het meest kapitaalkrchtig)' en 'het precariaat (overal het minst kapitaalkrchtig)' het meest consistent zijn. De groep achterblijvers is bepaald niet klein. De groepen 'precariaat' en 'onzekere werkenden' beslaan samen een derde van de bevolking.¹

De groep achterblijvers is bepaald niet klein. De groepen 'precariaat' en 'onzekere werkenden' beslaan samen een derde van de bevolking.

¹ | Zie bijvoorbeeld *Vershil in Nederland*, SCP 2014, p. 295 en *De sociale staat van Nederland*, SCP 2018.

FOTO: HERMAN WOLTERS

Schoolprestaties zijn een indicator voor iemands gezondheid, woningbezit en lonend werk, maar ook voor de toekomst die iemands kinderen wacht. Het verschil in kans om hoger onderwijs te gaan volgen, verschilt tussen leerlingen met laagopgeleide ouders en hoogopgeleide ouders met 27 procentpunten.² Dit lijkt zich, eufemistisch gezegd, moeilijk te verhouden tot de stelling van Smits, Backer en Sneller dat we geen 'kloof of scheiding' zien in de samenleving.

Hoogopgeleide stadsbewoners

In de tweede plaats stellen Smits, Backer en Sneller dat het 'weerwoord' verdient dat D66 vooral bestaat uit 'hoogopgeleide stadsbewoners'. Dit zou een beeld zijn aangedragen door 'de buitenwereld' en door D66'ers met 'zelfkastijding' omarmd. We zouden juist vertrouwen moeten putten uit een 'brede kiezersachterban'.

Kijken we naar het opleidingsniveau van kiezers tijdens de Tweede Kamerverkiezingen 2017, dan is D66 de partij met het hoogste percentage hoogopgeleiden (ruim 57 procent), gevolgd door GroenLinks (54 procent) en de VVD (48 procent). Het aandeel middelbaar (31 procent) en laag opgeleiden (10 procent) is nergens zo klein als bij D66.³

² | *De staat van het onderwijs, Inspectie van het onderwijs*, 2017, p. 26.

³ | NOS.nl 15 maart 2017 op basis van Ipsos-data.

Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 21 maart 2019 was dit beeld nog extremer (mogelijk verklaard door een lagere opkomst). Opnieuw was D66 de partij die veruit het grootste deel van haar kiezers uit het segment hoogopgeleiden haalde: 67 procent. 26 procent was middelbaar opgeleid, slechts 7 procent was laag opgeleid. Ter vergelijking: CDA-kiezers bestonden voor 38,5 procent uit hoogopgeleiden, 38,5 procent uit middelbaar opgeleiden en 23 procent uit laagopgeleiden. De PVV was 16 procent hoogopgeleid, 44 middelbaar opgeleid en 40 procent laagopgeleid.⁴ Daarbij blijkt uit electoraal geografisch onderzoek dat D66 met name goed scoort in het 'succesvolle kennisland', de randstad en enkele (middel-) grote steden elders.⁵

Is het erg dat D66 vooral kiezers trekt met een bovengemiddeld opleidingsniveau uit stedelijke regio's? Niet per se. Maar laten we onszelf niet wijsmaken dat het tegendeel het geval is. En laten we onszelf in ons denken ook altijd dwingen vraagstukken te bezien vanuit meerdere perspectieven, ook als de impact van die vraagstukken niet altijd even groot is voor de eigen achterban.

4 | NRC Handelsblad, 22 maart 2019, Ipsos-peiling onder 2.848 kiezers.

5 | De Voogd, *Zicht op verschil*, Ministerie Binnenlandse Zaken 2017, p. 5.

FOTO: HERMAN WOLTERS

Groepsdenken?

Tot slot, de kern van de zaak: groepsdenken, sociaal-liberalisme, en de toekomst. Sociaal-liberale politiek moet nooit gebaseerd worden op blind groepsdenken, daarin geven we de auteurs groot gelijk. Maar is er wel sprake van groepsdenken als we het hebben over *sociaaleconomische* eigenschappen? Is het groepsdenken om te constateren dat mensen met lagere opleidingsniveaus, minder kapitaalcracht en onzeker werk vaker moeite hebben mee te komen in de samenleving, veel minder vertrouwen hebben in politiek en bestuur, en dat dit de kansen van hun kinderen verregaand beïnvloedt?

Als dat al 'groepsdenken' is, dan begint met die vorm van groepsdenken iedere vorm van emancipatie van individuen. Juist door mensen niet in hun positie te isoleren en puur en alleen op hun unieke positie aan te spreken, kunnen we de beknellende misstanden waar zij weinig invloed op hebben, en de onrechtvaardige systemen die voor hen niet meer werken, adresseren en hervormen. Waar Smits, Backer en Sneller schrijven dat het praten over groepen tegenstellingen zou aanzetten en verschillen zou aanjagen, betogen wij precies het tegenovergestelde: de prijs van het niet praten over deze voor alle liberalen ongemakkelijke scheidslijnen is onderdeel van wat ze in stand houdt.

Vrijheid en rechtvaardigheid in een nieuwe tijd

De reden dat we hier zo scherp op zijn, is dat wij juist in het overbruggen van die scheidslijnen een historische verantwoordelijkheid zien voor het sociaal-liberalisme. Waar Smits, Backer en Sneller verwijzen naar de richtingwijzers uit 2006 ('de basis [is] het vertrouwen op de eigen kracht van mensen om hun eigen leven en hun duurzame en harmonieuze samenleving vorm te geven en daarbij de vruchten van prestaties te plukken en te delen.'), kijken wij naar de sociaal-liberale traditie zoals die zich in de politieke filosofie en geschiedenis heeft ontwikkeld: vooruitstrevende politici en politiek denkers die vrijheid en rechtvaardigheid wilden voor iedereen in de samenleving. Gebaseerd op de vrijheid van het individu, maar met een belangrijke taak voor de overheid om die vrijheid mogelijk te maken voor iedereen.

Nieuwe grote sociale vraagstukken bepalen de komende tijd het politieke debat. Dat vraagt van ons opnieuw na te denken over hoe vrijheid en rechtvaardigheid het meest gediend zijn. Hoe ziet ons werkende leven eruit in een steeds flexibeler wordende economie, gedomineerd door algoritmes? Hoe wapenen we mensen tegen de marktmacht van grote bedrijven? Hoe voorkomen we dat de kosten van de klimaatbeleid neerdalen bij lage inkomens en minder kansrijke of kwetsbare groepen? En, voor D66 een tijdloze vraag, hoe doorbreken we de vastgeroeste structuren van de Nederlandse democratie, die decennia na 1966 nog altijd veel weg heeft van een permanent overleg achter gesloten deuren? We geloven van harte dat Smits, Backer en Sneller dit ook belangrijke vragen vinden. Maar we betwijfelen ten zeerste of de in hun artikel verwoorde analyse de basis is voor een sociaal-liberaal antwoord op deze nieuwe sociale kwesties. ●

De reden dat we hier zo scherp op zijn, is dat wij juist in het overbruggen van die scheidslijnen een historische verantwoordelijkheid zien voor het sociaal-liberalisme

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Daniël Boomsma werkte er tot voor kort als wetenschappelijk medewerker.

**Sociaal-liberaal
debat**

Stelling

Een beter klimaat begint niet bij jezelf

**Voor
Jaap Tielbeke**

**‘Doe het licht uit als je de deur uitgaat.’
‘Scheid en recycle je afval.’
‘Koop duurzame producten.’**

Dat waren de ‘groene geboden’ waarmee ik als kind opgroeide. Een beter milieu begint immers bij jezelf, zo leerde ik van de Postbus 51-campagne die de Nederlandse overheid in de jaren negentig lanceerde. Als toegewijde wereldverbeteraar volgde ik de adviezen braaf op en spoorde mensen in mijn omgeving aan om hetzelfde te doen. Als we allemaal ons steentje bijdragen kunnen we de planeet redden, daarvan was ik heilig overtuigd.

Inmiddels ben ik de dertig gepasseerd en een illusie armer. Want de ecologische crisis is de afgelopen decennia alleen maar gegroeid.

De Postbus 51-spotjes zijn al ruim twintig jaar van de buis maar de gedachte erachter is nog steeds springlevend. Overal worden we om de oren geslagen met lijstjes van ‘dingen die jij kunt doen voor het klimaat’. Er zijn talloze klimaatgidsen met praktische tips om je eigen leven te verduurzamen. Ik begrijp de behoefte: het biedt mensen een welkom handelingsper-

spectief. We willen niet alleen horen over de ellende in de wereld, we willen weten hoe we het beter kunnen maken. Maar wat nou als je merkt dat al die groene inspanningen, bezien vanuit het grotere plaatje, geen enkel effect sorteren? Dan maakt dat gevoel van empowerment plaats voor een gevoel van machteloosheid.

Begrijp me niet verkeerd: ik wil niemand ontmoedigen om milieubewuster te leven. Het is heus goed om minder te vliegen en vegetarisch te eten, maar het is niet goed genoeg. Zolang we ons blijven blindstaren op individuele gedragsverandering blijven de ware schuldigen buiten schot. In plaats van elkaar de maat te nemen, moeten we de verantwoordelijkheid leggen bij degenen die daadwerkelijk verantwoordelijk zijn. Want terwijl automobilisten braaf sparen voor een elektrische auto, blijft Shell doodleuk doorgaan met het oppompen van olie. Terwijl vakantiegangers zich schamen voor hun vlieggedrag, ijveren politici voor de verdere uitbreiding van Schiphol. Zij zijn degenen die zich moeten schamen.

Als we deze ecologische crisis willen bezweren zullen we in actie moeten komen als burgers, in plaats van als consumenten. Door de straat op te gaan om actie te eisen, zoals de duizenden ‘klimaatpijbelers’ afgelopen jaar deden. Door de strijd aan te binden met de fossiele industrie, zoals de advocaten die Big Oil voor het gerecht dagen. Door na te denken over ambitieus en alomvattend klimaatbeleid, zoals de architecten van een Green New Deal. Als deze hoopvolle initiatieven één ding laten zien dan is het wel dat een beter milieu niet bij jezelf begint, maar bij een gezamenlijke inspanning.

Jaap Tielbeke (1989) is redacteur van weekblad De Groene Amsterdammer. Zijn boek *Een beter milieu begint niet bij jezelf* verschijnt deze zomer bij uitgeverij Das Mag.

“Samen maken we Nederland steeds duurzamer. Pak de fiets naar werk of laat je vloer isoleren. Besparen doe je op jouw manier.” Dit staat op de website van de overheids-campagne ‘Iedereen doet wat’, waarmee individuele bijdrage aan de aanpak van klimaatverandering wordt gestimuleerd. Het individu als drijvende kracht achter een grote maatschappelijke transitie. Dat is helemaal in lijn met het vertrouwen van D66 in de eigen kracht van mensen. Maar is dat wel terecht?

**Tegen
Maarten Meester**

Aan de ene kant de economische groei en de bijgaande groei van consumptie en vervuiling blijven stimuleren, aan de andere kant het individu vragen duurzamer te leven – een gotspe!

En toch ben ik tegen de stelling. Niet omdat de verantwoordelijkheid primair bij het individu ligt – het ‘zelf’ in de liberaal-economische zin is namelijk een fictie; wij zijn geen atomaire individuen die op rationele gronden ons eigenbelang maximaliseren. De mens die géén deel van de gemeenschap uitmaakt, is een god of een beest, wist Aristoteles al. Psychologisch onderzoek bevestigt dat de mens primair een sociaal en politiek wezen is.

Met een realistischer mensbeeld komt een realistischer kijk op verantwoordelijkheid. Het aristotelische ‘zelf’ is behalve egoïstisch ook altruïstisch, behalve rationeel ook emotioneel. Het laat zijn handelen sturen door de groep, door omgevingsinvloeden.

Neem de internist die een ecologische voetafdruk heeft van 4,5 aarde – als ieder mens zo zou leven als deze vrouw zouden

er 4,5 aardes nodig zijn. Is zij daar zelf volledig verantwoordelijk voor? Nee, zij leeft in een maatschappij die tot vervuilen aanzet. Haar ouders leerden haar vlees eten. Haar broers, collega’s, burens en vrienden wonen ook in te grote huizen, kopen te veel spullen, rijden auto, vliegen.

Is de internist dan volkomen machteloos? Dat nu ook weer niet. Als zij de discipline heeft kunnen opbrengen om een studie af te ronden, lukt het haar vast ook om selectiever te zijn in de prikkels die zij binnenlaat. Denk aan stoppen met tv-kijken, onnodig internetten, interieurbladen lezen. Als zij de medische vakliteratuur kan bijhouden, kan zij ook onderzoeken wat haar eigen voetafdruk is en hoe ze die kan terugbrengen.

Het helpt dat sociale invloed twee kanten op werkt. Als de internist haar eigen voetafdruk terugbrengt tot 0,9 aarde, beïnvloedt ze daarmee weer het gedrag van broers, collega’s, burens en vrienden, die weer het gedrag beïnvloeden van anderen, enzovoorts. Verder heeft de internist invloed als stemmer, consument, belegger, voorzitter van de maatschappij, raadslid van D66.

Dus juist doordat wij mensen geen atomaire individuen zijn maar altijd al posities innemen in netwerken, kunnen wij onze verantwoordelijkheid binnen die netwerken nemen. Een paradox waar Hans van Mierlo van gesmuld zou hebben.

Maarten Meester (1966) is publicist en spreker. Hij studeerde algemene literatuurwetenschap, journalistiek en filosofie (cum laude). Hij schreef het boek *De Meestermethode; De makkelijkste manier om te stoppen met milieuvervuilen* (2019, Prometheus).

Steeds vaker worden gedragswetenschappelijke inzichten ingezet om effectiever beleid te maken. Het draait daarbij om het produceren van harde kennis over cognitieve keuzeprocessen op microniveau gericht op individuele gedragsverandering. Dit artikel reflecteert op deze nogal modernistische ogende beleidsambitie, en werpt licht op kennisperspectieven en waarden die daarmee mogelijk buiten beeld blijven.

Door Joram Feitsma

De micromodernistische veren van de publieke gedragsveranderaar

De wereld van beleid toont toenemende aandacht voor inzichten en methoden uit de gedragswetenschappen, in het bijzonder de gedragseconomie. Deze inzichten laten zien dat mensen slechts beperkt rationeel zijn en dat je daar gebruik van kunt maken om gedrag te veranderen. Zo is het idee van *nudging* in zwang geraakt: het subtiel bewerken van de fysieke en informationele keuzeomgevingen waarin mensen zich begeven, in een poging hen de 'goede' kant op te sturen. *Nudges* komen in vele vormen, zoals sturende lijnen richting een prullenbak, *defaults* voor orgaandonor-registratie, en positieve *frames* in aanmaningsbrieven om debiteuren niet in het harnas te jagen. De belofte van 'met kennis van gedrag beleid maken' is dat het leidt tot beter onderbouwd, rigouzeuzer, effectiever en vaak ook liberaler en goedkoper beleid.

Om deze belofte waar te maken zijn wereldwijd inmiddels allerlei, zowel publieke als private eenheden gelanceerd: zogeheten 'Behavioural Insights Teams' of 'BITS'. Voorloper is het Britse BIT, maar inmiddels is er ook het Behavioural Economics Team of the Australian Government, Nudge Lebanon, Qatar Behavioural Insights Unit en Nudge Lab Pakistan. Volgens het OECDE houden inmiddels meer dan 200 instituties zich wereldwijd bezig met het toepassen van gedragswetenschappelijke inzichten. Ook in Nederland begint een 'gedragsoverheid' voorzichtig te ontluiken. Op centraal niveau zien we bijvoorbeeld het 'BIT EZK' en 'BIT IENW', en op lokaal niveau 'Behavioural Insights Group Rotterdam'. Onlangs

Deze inzichten laten zien dat mensen slechts beperkt rationeel zijn en dat je daar gebruik van kunt maken om gedrag te veranderen

vond alweer de derde jaarlijkse 'Dag van het Gedrag' plaats, georganiseerd door het interdepartementale 'Behavioural Insights Network Nederland (BIN NL)'. Het gedragsthema is zelfs doorgedrongen tot in de Friese polder, waar 'Nudge-adviseurs' van de GGD Fryslân werken onder het motto 'No Nudge, No Glory'. Hoeveel glorie daadwerkelijk behaald wordt blijft een vraag. De geaggregeerde en uiteindelijke impact van dit soort gedragsseenheden wordt weinig onderzocht, en is überhaupt lastig te isoleren en te meten. Wel kunnen losstaande projecten worden geëvalueerd, en zijn er de resultaten van afzonderlijke gedragsexperimenten, zie bijvoorbeeld de maar liefst 35 uitgelichte 'gedragsprojecten' in het recent uitgekomen 'Rijk aan gedragsinzichten: editie 2019' rapport van BIN NL.

Het werk van hedendaagse gedragsexperts laat zich typeren door bepaalde organisatievormen, zoals de BIT, en ook door het bezigen van bepaald jargon, zoals 'keuzearchitectuur'. Meer veelzeggend nog zijn typische werkprocessen, routines en outputs, in het bijzonder de gedragsanalyses, veldexperimenten en nudges. Iets minder zichtbaar, maar zeker niet minder iconisch, is het onderliggende denkbeeld over wat beleid vermag en wat wetenschappelijke kennis mogelijk kan maken in het besturen van de samenleving. Dat denkbeeld doet vrij *modernistisch* aan. Het houdt in dat beleidsexperts harde kennis kunnen en moeten produceren over hun sociale analyses en beleidsontwerpen. Via de route van gedragswetenschappelijk geïnformeerde gedragsverandering zouden zij nieuwe, effectieve oplossingen moeten kunnen verzinnen voor allerhande sociale problematiek.

Deze impliciet modernistische ambitie – het vooruitbrengen, 'kneden' en 'managen' van de samenleving met behulp van wetenschappelijke technieken – roept allerlei vragen op, niet in de laatste plaats over de haalbaarheid en wenselijkheid ervan. Tegen deze achtergrond denkt dit artikel na over welke kennisperspectieven en waarden mogelijk ondergesneeuwd dreigen te raken in dit modernistische project. Of andersom verwoord: wat zouden hedendaagse 'gedragsveranderaars' nog nodig hebben? Wat zijn facetten die hun denken en doen zouden verrijken? Hoe zouden ze hun modernistische veren een beetje van zich af kunnen schudden?

Het gevoel

Een eerste demoderniseringsslag kan gemaakt worden op vlak van *het gevoel*, als verzamelwoord voor de impliciete opgebouwde praktijkervaring, intuïtie en lokale kennis van overheidsprofessionals. In de hedendaagse gedragspraktijk probeert men vooral een beroep te doen op wetenschappelijke, en het liefst experimentele kennis bij de beleidsontwikkeling. De voorloper BIT UK pleit voor een 'radicaal incrementalisme', waarin telkens kleine aanpassingen in beleid experimenteel worden getest op hun effectiviteit en, indien werkzaam, doorgevoerd. Het officiële mantra van het Behavioural Economics Team van de Australische federale overheid luidde 'RCT or the highway'; als een project zich niet leende voor een wetenschappelijk experiment, dan ging de boel niet door. Zo'n radicale inzet op experimenten heeft belangrijke voordelen: het levert bij uitstek harde kennis op over 'wat echt werkt'. Om te zien

Een eerste demoderniseringsslag kan gemaakt worden op vlak van het gevoel

hoe beslissingsbepalend dit type kennis kan zijn, zie de geneesmiddelenindustrie. Tegelijkertijd is de wereld van bestuur en beleid een hele andere wereld die in sterkere mate gekenmerkt wordt door ambiguïteit, macht en pluriformiteit. Voor zover het bereiken van consensus over probleemdefinities en concrete doelstellingen van beleid überhaupt haalbaar is, vraagt het maken van werkzaam beleid om voortdurende afstemming op een dynamische, unieke en complexe omgeving. In zo'n setting is harde experimentele kennis niet alleen lastig te verkrijgen, maar uiteindelijk ook minder 'hard' dan gedacht. Kennis over 'wat werkt' blijkt vooral kennis over 'wat werkte op die plek en op dat specifieke moment'. Ook is er behoefte aan andere vormen van kennis. Kennis die erin bestaat dat gegeneraliseerde gedragskennis vertaald en gecontextualiseerd wordt. Kennis die maakt dat oplossingen passen bij de lokale context. Dat betreft geen harde kennis, maar juist *know-how*, intuïtie en praktijkervaring.

Het grotere verhaal

Een tweede facet waar behoefte aan is betreft *het grotere verhaal*. Daarmee bedoel ik het meerdimensionaal analyseren van beleidsvraagstukken in zowel hun individuele als maatschappelijke, zowel hun psychologische als sociologische dimensies. Wat de gedragsoverheid nu toevoegt is een betere afstemming van beleid op menselijk gedrag, in het bijzonder lettend op hoe gedrag in complexe omgevingen grotendeels bepaald wordt door niet-rationele keuzeprocessen. De winst is dat het cognitieve keuzeprocessen op microniveau scherper in beeld komt. 'Micromodernisme' dus. Het is echter tegelijkertijd zaak dat individueel gedrag niet teveel uit haar maatschappelijke context wordt getrokken. Om de complexiteit van veel maatschappelijke issues recht te doen, is het belangrijk om het grotere verhaal voor ogen te houden, door vraagstukken niet enkel te framen in termen van al dan niet gebrekkige individuele keuzeprocessen maar ook te relateren aan bredere technologische, economische, sociaal-culturele en institutionele ontwikkelingen op macroniveau. Neem als voorbeeld de toepassing van gedragskennis binnen de schuldenproblematiek (zie bijvoorbeeld het 'Poverty and decision-making' rapport in 2016 gepubliceerd door BIT UK). Probleemanalyses vertrekken stevast vanuit individueel cognitief perspectief, gericht op de gebrekkige keuzes die individuen maken op grond van persoonlijke aanleg, zelfovertuiging en temperament, informatieverwerking-strategieën en de invloed van financiële stress op het beslisvermogen. Die analyse werkt door in het soort interventies dat wordt ontwikkeld: individuele gedragsverandering gericht op debiteuren, bijvoorbeeld door informatie in aanmaningsbrieven aantrekkelijker te *framen* en helderder te visualiseren. Hoewel beleid hier wordt aangescherpt in relatie tot debiteurengedrag op microniveau, ontbreekt het grotere verhaal. Institutionele, economische en sociaal-culturele factoren die maken dat mensen in de schulden geraken en blijven, blijven buiten beeld – factoren waar niet ontzettend moeilijk aan te 'sleutelen' is. Zo wordt de problematiek niet in haar volledigheid geadresseerd, waarmee de kansen op succesvol beleid drastisch slinken. Bovendien doemt een normatieve vraag op: wordt door te vertrekken vanuit het individualistische gedragswetenschap-

Hoewel beleid hier wordt aangescherpt in relatie tot debiteurengedrag op microniveau, ontbreekt het grotere verhaal

perlijk perspectief niet te snel het accent gelegd op de verantwoordelijkheidslast van het individu – ten opzichte van andere beleidsactoren?

Gematigdheid

Een derde facet gaat over *gematigdheid*. Dit facet lijkt nog weinig zichtbaar in het huidige verhaal van 'het toepassen van gedragskennis in beleid'. Dat verhaal is bij uitstek *interventionistisch*. Het schetst vooral de belofte van een effectief beleid dat er (nu dan toch eindelijk) in slaagt sociale problemen met rationeel-wetenschappelijke instrumenten te verhelpen. De gedragswetenschap speelt een hoofdrol in het waarmaken van deze belofte, en reikt daarvoor de essentiële kennis (nieuwe inzichten in begrensde rationaliteit) en methodieken (gedragsexperimenten) aan. Vanuit sociaalwetenschappelijk perspectief kunnen echter vraagtekens worden geplaatst bij deze interventionistische belofte, en de haalbaarheid en wenselijkheid ervan. Zo zijn er grenzen aan de maakbaarheid van de samenleving, mede door een onvermijdbare en niet ophoudende tragedie en onzekerheid over de toekomst. Ook is er de wispelturige, ambigue en lang altijd zo instrumentele rol van kennis in beleid. Sterker nog, beleidsontwikkeling kent een fundamenteel politieke dimensie: achter ogenschijnlijk apolitieke processen schuilen veelal toch waardeconflicten waarvoor geen wetenschappelijke 'oplossing' mogelijk is. Dit vraagt om een zekere gematigdheid van de gedragsoverheid in het waarmaken van haar micromodernistische ambities. Zij zou de grenzen aan de rationalisering van beleid iets meer kunnen omarmen.

Dit vraagt om een zekere gematigdheid van de gedragsoverheid in het waarmaken van haar micromodernistische ambities

De opmars van publieke gedragsveranderaars is nog in volle gang en dient nauwlettend gevolgd te worden

Joram Feitsma is bestuurskundige en filosoof. In juni 2019 verdedigde hij zijn proefschrift 'Inside the Behavioural State', gepubliceerd bij Eleven International Publishing. Dit artikel is een verdere uitwerking van een uitgesproken column voor de eerste State of Science bijeenkomst over 'Gedragsbestuurskunde' in Utrecht, georganiseerd door de Vereniging voor Bestuurskunde.

Slagingskansen voor een demodernisering van gedragsexpertise

Hoe zullen hedendaagse praktijken van gedragsverandering verder? Zal het modernistische narratief, en het geloof daarin, standhouden? Of zullen wij een tendens van *demodernisering* zien, waarin meer plaats komt voor gevoel, het grotere verhaal en gematigdheid? Tot op zekere hoogte is dit laatste niet alleen denkbaar maar ook al zichtbaar. De gedragsoverheid *in de praktijk* kent nu al verschillende varianten, ook wat betreft het gebruik van en geloof in kennis. Sommige gedragsexperts gaan bijvoorbeeld veel pragmatischer te werk dan anderen. Ook bestaat er dikwijls een kloof bestaat tussen wat gedragsexperts 'doen' en 'zeggen'. Het revolutionaire, hoogwetenschappelijke en puristische verhaal dat wordt gepredikt blijkt vaak toch wat minder revolutionair in de praktijk. Achter de schermen ontaardt de aangekondigde gedragsrevolutie in een evolutie: een langzame, moeizaam en aan alle kanten versimpeld en vervormd traject waarin gedragsinzichten zo goed als mogelijk worden geïntegreerd in een warrig, haastig en gepolitiseerd beleidsproces. Tijdens dat vertaalproces worden de scherpe modernistische randjes van de gepredikte revolutie af gehaald. Gedragsexpertise wordt genormaliseerd om bruikbaar te kunnen zijn. Het modernisme aan de voorkant maakt plaats voor incrementalisme aan de achterkant.

Toch is het aannemelijk dat een zekere mate van modernistisch denken funderend zal blijven voor de verdere ontwikkeling van gedragsexpertise. Het dominante politiek-bestuurlijke vertoog is nog steeds doordrenkt van de *evidence-based policy* gedachte. En ook al lijkt 'maakbaarheid' misschien een oud woord, de huidige tijdsgeest blijft tekenen vertonen van een sterk maakbaarheidsdenken. In tijden van *New Public Management* – waarin principes van marktwerking dieper worden ingebed in de organisatie van het openbaar bestuur – worden instituties afgerekend op hun output en geleverde prestaties. Zo zien we dat zij beloven publieke vraagstukken niet slechts te 'temmen' maar ook echt op te zullen lossen. Niet het tonen van bescheidenheid, maar het uitstralen van zelfverzekerdheid blijft de norm. Tot slot, we bevinden ons aan nog maar aan het begin van 'de eeuw van het brein', waarmee niet de ingewikkeldheid van het grotere maatschappelijke verhaal en de lastigheid van diepgaande sociale transformatie, maar juist het vermeende gemak van individuele gedragsverandering door toepassing van gedragswetenschappen meer centraal komt te staan.

Gedragswetenschappen en openbaar bestuur raken in toenemende mate met elkaar verweven. De opmars van publieke gedragsveranderaars is nog in volle gang en dient nauwlettend gevolgd te worden, niet alleen om mogelijke kansen en succesvolle werkwijzen te verkennen, maar ook om een *kritisch gedragsbestuurskundig perspectief* te ontwikkelen. Zo'n perspectief legt onderliggende aannames en waarden bloot in het collectieve micromodernistische verhaal dat gedragsexperts vandaag de dag uitdragen. Het opereert niet binnen de kaders van het populaire 'gedragsdiscours', maar tracht juist deze kaders te deconstrueren en waar nodig te bevragen. ●

In reactie op 'Wat is sociaal-liberalisme?'

In *idee* 203 (2018) verscheen een essay van Coen Brummer. De redactie nodigt een aantal denkers uit om daarop te reflecteren vanuit hun expertise.

Het zou niet mogen uitmaken waar je wieg staat, voor de kansen die je in het leven krijgt. Maar op dit moment zijn sociale omgeving, achtergrond, afkomst en de positie van je ouders steeds meer bepalend voor de kansen die je krijgt in Nederland. Coen Brummer beschrijft in zijn essay Wat is sociaal-liberalisme? de cruciale rol van onderwijs voor het bevorderen van gelijke kansen, maar loopt in een grote boog heen om de discussies van deze tijd.

Door Nadia Arsieni

Echt vrije individuen

Onderwijs speelt een cruciale rol bij het bevorderen van onze vrijheid. Jezelf kunnen ontwikkelen is essentieel om je leven naar eigen inzicht vorm te geven. Daarom mogen we onze ogen niet sluiten voor de belemmeringen op de weg naar individuele vrijheid en gelijke kansen. Ook niet als deze belemmeringen voortkomen uit de sociale contexten waar mensen onderdeel van zijn. Coen Brummer legt in zijn essay *Wat is sociaal-liberalisme?* uit dat het woord 'sociaal' in het sociaal-liberalisme staat "voor een visie op vrijheid die veronderstelt dat mensen pas werkelijk vrij zijn als zij elkaar in staat stellen vrij te leven." Maar die perceptie van sociaal klinkt als 'leven en laten leven'. Daarmee lijkt Brummer voorbij te gaan aan de grote uitdagingen van onze tijd, die voortkomen uit de pluriformiteit van onze samenleving: het bestrijden van segregatie, het tegengaan van polarisatie en zelfs het voorkomen van een parallelle samenleving. Nog vers in het geheugen ligt de Kamercommissie die buitenlandse beïnvloeding onderzoekt in verband met het toenemende salafisme in Nederland.

Geconfronteerd met de mogelijke ondermijning van de Nederlandse samenleving door gesloten gemeenschappen, is de vraag wat het sociaal-liberale antwoord is op het accommoderen van groepen binnen die samenleving. Waar houdt 'sociaal' voor sociaal-liberalen eigenlijk op? Brummer stelt in zijn essay de retorische vraag: "Wanneer is een mens

Zo kan het dus voorkomen dat emancipatie van de groep haaks komt te staan op de emancipatie van het individu

echt vrij en hoe ver reikt de verantwoordelijkheid van de staat?" In dit stuk doe ik een voorzet voor een begin van een sociaal-liberaal antwoord en ga daarmee verder waar Brummer geëindigd was.

Voor sociaal-liberalen ligt het primaat altijd bij het individu. Maar wij gaan niet uit van geïsoleerde individuen op eigen eilandjes, zoals klassiek liberalen dat doen. Wij zien de sociale context als een gegeven. Een mens is een sociaal wezen. Wij gaan daarom uit van het vormgeven van vrijheid in verbondenheid. De cruciale vraag is daarom hoe we ervoor zorgen dat individuen werkelijk een vrije keuze hebben met wie zij hun vrijheid in verbondenheid vormgeven.

Sociaal-liberalen geloven dat vrijheid niet alleen de afwezigheid van regels is. Het vrij laten van mensen is namelijk vaak niet genoeg om mensen ook daadwerkelijk vrij te laten zijn. Om die reden delen sociaal-liberalen ook de overtuiging dat vrijheid een actieve overheid vergt die gelijke kansen bevordert, met name door onderwijs. Het gaat hierbij om het ondersteunen van de mogelijkheden om je te ontwikkelen en ontplooiën als individu. Dit is het bekende onderscheid dat gemaakt wordt tussen negatieve vrijheid en positieve vrijheid.

Bij het bevorderen van vrijheid door de overheid, gaat het er niet om wat vrijheid voor verschillende mensen kan betekenen. Dat deel van de vraag van Brummer is misschien filosofisch interessant, maar minder relevant voor de afbakening van een sociaal-liberale visie op samenleven. We gaan er immers als sociaal-liberalen juist vanuit dat mensen daar hele verschillende opvattingen over kunnen hebben. Voor de één symboliseert de boerka de onderdrukking van de vrouw en dus onvrijheid. Voor de ander is het dragen van de boerka juist een uiting van vrijheid. Een boerkaverbod is in dat geval geen manier om onvrijheid aan te pakken, maar een overheidsinterventie waarmee de persoonlijke levenssfeer wordt ingeperkt.

Het andere deel van de vraag van Brummer gaat over de precieze verantwoordelijkheid van de staat om vrijheid voor individuen te ondersteunen. Hiervoor is het belangrijk om ons te beseffen dat mensen niet als vrije burgers worden geboren. Mensen worden geboren als baby's die afhankelijk zijn van de zorg van anderen. Zij hebben dan geen enkel idee van het leven dat zij willen leiden. Dat is iets dat ze langzamerhand kunnen ontdekken, mits ze het geluk hebben dat ze in het latere leven de vrijheid genieten om hun eigen keuzes te maken.

Ik noem dit een kwestie van geluk, omdat er binnen elke sociale groep geschreven of ongeschreven regels kunnen gelden, die aan de afzonderlijke leden van die groep worden opgelegd. Zo kan het dus voorkomen dat emancipatie van de groep haaks komt te staan op de emancipatie van het individu. Zoals het vrij laten van mensen vaak niet genoeg is om mensen ook daadwerkelijk vrij te laten zijn, leidt ook het vrij laten van groepen mensen niet automatisch tot vrije individuen die hun eigen keuzes kunnen maken. Sterker nog, dit vertaalt zich regelmatig naar een

vorm van onvrijheid binnen een groep. Denk bijvoorbeeld aan LHBTI-vrijandige lesmethodes op Islamitische en orthodoxchristelijke scholen. Hierdoor ontstaat een onveilig klimaat voor LHBTI-jongeren. Zij groeien op in een omgeving die hen niet accepteert. De eigen keuze om hier wel of geen deel van uit te maken is een enorm dilemma, vooral als zij weinig met alternatieven in aanraking komen.

Voor sociaal-liberalen zou daarom altijd het zwaartepunt moeten liggen bij de keuzevrijheid van individuen voor de sociale contexten waar zij deel van uitmaken. Wij zien mensen als sociale wezens, maar wel als de sociale wezens die zij zelf kiezen te zijn. Ieder individu mag immers zijn visie op het goede leven nastreven. Sociaal-liberalen kunnen er daarom niet mee akkoord gaan dat het emancipatieproces van individuen ondergeschikt wordt gemaakt aan die van een groep. Om antwoord te geven op de vraag van Brummer: een actieve overheid die kansen bevordert, moet neutrale spelregels garanderen waardoor ieder individu met een diversiteit van levensstijlen en zienswijzen in aanraking kan komen. Vrijheid betekent dat je verschillende opties hebt en daaruit kunt kiezen. Dan pas kun je daadwerkelijk het leven van jouw keuze leiden. Segregatie staat hier haaks op, omdat daardoor de bekendheid met alternatieven afneemt. Onbekend maakt onbemind en leidt tot vooroordelen en discriminatie.

Het landelijk congres over de toekomst van het onderwijs is dan ook een uitgelezen kans voor D66 om zich uit te spreken voor de herziening van het verzuilde onderwijssysteem en het aanpakken van segregatie binnen het onderwijs. Artikel 23 in de grondwet geeft weliswaar aan groepen ouders de vrijheid op 'hun school', maar is geen enkele garantie voor de vrijheid van het kind. Vrijheid voor kinderen bevorderen, betekent hen in aanraking laten komen met het brede keuzepalet van onze pluriforme samenleving. Gesloten gemeenschappen bevorderen dit niet, maar minimaliseren de keuzevrijheid. Bij onderwijs moeten de kansen van het kind centraal staan. En daarna pas de groep, in dit geval de ouders en de gemeenschap. Zodat de locatie van de wieg inderdaad minder bepalend wordt voor de kansen die het leven voor een kind in petto heeft. ●

Artikel 23 in de grondwet geeft weliswaar aan groepen ouders de vrijheid op 'hun school', maar is geen enkele garantie voor de vrijheid van het kind

Nadia Arsieni is gemeenteraadslid voor D66 in Rotterdam en geeft bij het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers leiding aan het programma Vroege integratie en participatie.

Als het aan D66 ligt wordt het binnenkort mogelijk voor ouderen om hulp bij zelfdoding te krijgen wanneer ze hun leven voltooid achten. In hoeverre is deze uitbreiding van de euthanasiewetgeving rechtvaardig? Zouden ouderen moeten kunnen kiezen voor hulp bij zelfdoding wanneer ze hun leven voltooid achten? Of zouden ouderen tegen zichzelf in bescherming genomen moeten worden wanneer ze een doodswens hebben als gevolg van een voltooid leven?

Door Remy Schuurmans

De legitimiteit van paternalisme bij voltooid leven

Eind 2016 publiceerde D66-Tweede Kamerlid Pia Dijkstra een initiatiefwet genaamd 'Waardig Levenseinde', beter bekend als de 'voltooid leven'-wet. Dijkstra is van plan om dit wetsvoorstel in de loop van 2020 op te sturen aan de Tweede Kamer. ¹ Als deze initiatiefwet wordt aangenomen kunnen ouderen vanaf 75 jaar hulp bij zelfdoding krijgen wanneer ze hun leven voltooid achten. In dit artikel wordt de rechtvaardigheid van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven onderzocht aan de hand van een lopend academisch debat binnen de politieke theorie. Dit debat is gebaseerd op een spanning tussen twee waarden: autonomie en paternalisme. In de loop van dit artikel wordt een gekwalificeerde verdediging gepresenteerd van de legitimiteit van paternalisme bij een doodswens als gevolg van een voltooid leven.

Wat is voltooid leven?

Volgens adviescommissie Schnabel, die in 2016 onderzoek deed naar voltooid leven, gaat het om mensen "die veelal op leeftijd zijn[,] die naar hun eigen oordeel geen levensperspectief meer hebben en die als gevolg daarvan een persisterende, actieve doodswens ontwikkeld hebben". ²

1 | Van der Aa, E. 'D66 zet controversieel voorstel 'voltooid leven' door', in *Algemeen Dagblad*, 2 september 2019.

2 | Schnabel, P., Meyboom-de Jong, B., Schudel, W. J., Cleiren, C. P. M., Mevis, P. A. M., Verkerk, M. J., Van der Heide, A., Hesselmann, G. & Stultiëns, L. F. *Voltooid leven: Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*. Den Haag, 2016.

Daarnaast identificeert Els van Wijngaarden, docent en onderzoeker aan de Universiteit voor Humanistiek, vijf kenmerken die in meer of mindere mate terugkomen bij de ervaring van een voltooid leven. Op basis van diepte-interviews met ouderen die hun leven voltooid achten constateert Van Wijngaarden dat ouderen te maken hebben met: "een diep gevoel van existentiële eenzaamheid; het gevoel er niet meer toe te doen; een groeiend onvermogen om zich te uiten op een wijze die kenmerkend voor de persoon was; geestelijke en lichamelijke moeheid van het leven; [en] een innerlijke afkeer en weerszin ten aanzien van (gevreemde) afhankelijkheid". ³ Bij voltooid leven is er dus voornamelijk sprake van sociale en existentiële gebreken die niet noodzakelijk in verband staan met medische aandoeningen.

De initiatiefwet Waardig Levenseinde ⁴

Dijkstra betoogt in de initiatiefwet uit 2016 dat ouderen vanaf 75 jaar zich moeten kunnen beroepen op hun autonomie wanneer ze hun leven voltooid achten. Ze zouden de vrijheid en de mogelijkheid moeten hebben om op een waardige manier te kunnen sterven wanneer ze, als gevolg van een voltooid leven, een vrijwillige, weloverwogen en duurzame doodswens hebben. De doodswens moet minstens twee maanden aanwezig zijn om als duurzaam beschouwd te kunnen worden. Deze criteria moeten vastgesteld worden door een getrainde levenseindebegeleider door middel van twee gesprekken met desbetreffende ouderen over een duur van minimaal twee maanden. Grofweg, wanneer de levenseindebegeleider overtuigd is dat het levenseindeverzoek aan de criteria voldoet, mag deze ouderen voorzien van levenseindemedicatie. Alternatieve oplossingen voor een voltooid leven hoeven alleen geprobeerd te worden wanneer ouderen dat willen.

Politiek-theoretische inzichten

Een politiek-theoretisch debat dat ten grondslag ligt aan het wetsvoorstel is een debat omtrent autonomie en paternalisme. Autonomie gaat over zelfbestuur. Autonomoos zijn betekent vrij zijn van inmenging of overheersing van buitenaf. Mensen zijn autonoom wanneer ze iets doen omdat ze dat *zelf* willen en niet omdat iemand anders dat wil. ⁵ Maar paternalisme gaat juist over het beschermen van mensen tegen de wil van diezelfde mensen in. Bij paternalisme wordt de autonomie van mensen tegen hun wil beperkt om hun welzijn te beschermen of zelfs te bevorderen. ⁶ Een bekend voorbeeld van een paternalistische maatregel is de verplichting om een veiligheidsgordel te dragen tijdens het autorijden.

Eerst zal autonomie besproken worden met betrekking tot voltooid leven. Waarom is respect voor autonomie belangrijk bij voltooid leven? En tot op welke hoogte zou de overheid de autonomie van burgers moeten respecteren in het geval van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven? Om deze vragen te beantwoorden wordt hier gereflecteerd op basis van het werk van een van de grondleggers van het hedendaagse liberalisme, de negentiende-eeuwse denker en politicus John Stuart Mill. Hij was een van de eerste denkers die persoonlijke autonomie verdedigde ten opzichte van paternalisme.

3 | Van Wijngaarden, E. (2016). *Voltooid leven: over leven en willen sterven*. Amsterdam: Atlas Contact.

4 | Dijkstra, P. 'Voorstel van wet van het lid Pia Dijkstra houdende toetsing van levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek en tot wijziging van het Wetboek van Strafrecht, de Wet op de beroepen in de individuele gezondheidszorg en enkele andere wetten (Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek): MEMORIE VAN TOELICHTING.' *D66*, 18 december 2016. Website. <https://d66.nl/content/uploads/sites/2/2016/12/Memorie-van-toelichting-Wet-toetsing-levenseinde-begeleiding-van-ouderen-op-verzoek.pdf> geraadpleegd op 28 september 2019.

5 | Wolff, R. P. (1990). 'The conflict between authority and autonomy'. In Raz, J. (Ed.). *Authority* (pp. 20-31). New York: New York University Press.

6 | Dworkin, G. 'Paternalism'. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 12 februari 2017. Website. <https://plato.stanford.edu/entries/paternalism/> geraadpleegd op 26 september 2019.

Paternalisme gaat juist over het beschermen van mensen tegen de wil van diezelfde mensen in

John Stuart Mill en autonomie

Mill was een aanhanger van het regel-utilisme. Dit betekent dat Mill dacht dat een samenleving zich alleen moest houden aan een morele regel als deze zou leiden tot een maximalisering van maatschappelijk geluk. De regel die Mill in zijn principiële werk *On Liberty* (1859) erkende als zo'n soort regel wordt het 'schadebeginsel' genoemd. Vrijheid en autonomie lagen aan de basis van dit beginsel. Het schadebeginsel stelt dat de maatschappij alleen mag interveniëren in de vrijheid van een persoon om eventuele schade aan andere mensen te voorkomen. Het welzijn van de persoon zelf is geen voldoende reden om een interventie te rechtvaardigen.

Waarom dacht Mill dat het schadebeginsel maatschappelijk geluk zou bevorderen? Dit is omdat Mill dacht dat mensen, over het algemeen, het meest gelukkig zouden zijn in een vrije samenleving waar ze konden doen en laten wat ze zelf wilden. Mill beroept zich hierbij op de subjectiviteit van menselijke ervaringen. Niemand kan volledig begrijpen hoe een ander denkt over de verschillende aspecten van zijn leven, zoals zijn baan, huwelijk of prestaties.⁷ Als externe partijen zouden interveniëren in de persoonlijke situatie van een individu, zelfs al hebben ze goede bedoelingen, dan zal dit meer kwaad dan goed doen volgens Mill. Mensen kunnen alleen zelf bepalen waar ze wel en niet gelukkig van worden.

Dit liberale denkkader van Mill is ook toepasbaar op zaken als voltooid leven. Mill heeft zich niet nadrukkelijk uitgelaten over zelfmoord, maar wanneer we de uitgangspunten van zijn liberale denken accepteren, moeten we doordenken op basis hiervan. Op grond van Mill zijn gedachtegoed zou, onder de voorwaarde dat personen hier geen andere mensen mee in gevaar brengen, zelfmoord toegestaan moeten worden, omdat individuen alleen zelf kunnen beslissen wat hen geluk brengt (of in dit geval, hun ongeluk minimaliseert).

Het argument van Mill voor de bescherming van vrijheid en autonomie op basis van de subjectiviteit van menselijke ervaringen is sterk bij het verdedigen van de liberalisering van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven omdat de ervaring van een voltooid leven subjectief is. Begrip kan een heel eind komen, maar het is niet onredelijk om aan te nemen dat uiteindelijk niemand anders dan het individu *zelf* kan begrijpen hoe hij de sociale of existentiële gebreken bij een voltooid leven ervaart. Daarom is het ook niet onredelijk om te bedenken dat alleen de persoon zelf kan beslissen wat de beste manier is om met deze gebreken om te gaan, oftewel, wat de beste manier is om zijn ongeluk te minimaliseren.

Hoewel dit een sterk argument is voor het respecteren van autonomie bij voltooid leven, is de discussie nog niet voorbij. Zelfs als we aannemen dat *uiteindelijk* alleen het individu zelf kan beslissen wat de beste manier is om met zijn gebreken om te gaan, zijn er mijns inziens nog steeds manieren waarop externe partijen kunnen bijdragen aan het maximaliseren van individueel geluk bij een voltooid leven. In het vervolg van dit artikel zal het duidelijk worden dat externe partijen het individu op waardevolle

7 | Waar 'hij', 'hem' of 'zijn' staat, wordt eveneens 'zij' of 'haar' bedoeld.

Dit liberale denkkader van Mill is ook toepasbaar op zaken als voltooid leven

manieren kunnen assisteren zodat het individu de best mogelijke beslissing maakt ten opzichte van zijn eigen leven.

Paternalisme bij voltooid leven

Bij paternalisme wordt de autonomie van mensen, oftewel hun vermogen om te doen wat ze zelf willen, tegen hun wil beperkt om hun welzijn te beschermen. Bij paternalisme in het geval van voltooid leven wordt ouderen de mogelijkheid om te kiezen voor hulp bij zelfdoding ontnomen om het welzijn van diezelfde ouderen te waarborgen.

Verder is er in de literatuur over paternalisme een belangrijk onderscheid te maken tussen doelpaternalisme en middelpaternalisme. Verdedigers van doelpaternalisme beargumenteren dat bepaalde streven van mensen altijd onwenselijk zijn om bepaalde redenen. Zo zouden ze bijvoorbeeld op basis van de overtuiging dat al het menselijk leven heilig of beschermwaardig is, kunnen beargumenteren dat hulp bij zelfdoding onwenselijk is. Verdedigers van middelpaternalisme hebben niet per se een probleem met bepaalde streven van mensen. Middelpaternalisten willen ervoor zorgen dat mensen de *juiste middelen* gebruiken om hun eigen doelen te bereiken.⁸ Zij zouden bijvoorbeeld mensen de mogelijkheid voor hulp bij zelfdoding willen ontnemen wanneer ze denken dat dit niet de meest gepaste manier is om hun eigen doelen, zoals het minimaliseren van het ongeluk in hun levens, te bewerkstelligen. In wat volgt zal het duidelijk worden dat een vorm van middelpaternalisme, waarbij de keuze voor hulp bij zelfdoding *tijdelijk* wordt ontzegd om naar alternatieve oplossingen te zoeken, legitiem is bij voltooid leven wanneer we de eerdergenoemde kenmerken van een voltooid leven in acht nemen.

Uit de kenmerken die geïdentificeerd worden door Els van Wijngaarden blijkt dat de ervaring van een voltooid leven voornamelijk berust op sociale en existentiële gebreken. Ouderen hebben een doodswens omdat ze niet meer willen leven in de aanwezigheid van deze gebreken. Bij deze sociale en existentiële gebreken moet een uiterst eenvoudige, maar cruciale vraag van middelpaternalistische aard gesteld worden. Zijn de kenmerken die ouderen ervaren bij een voltooid leven, *echt voltooid*, en dus alleen te elimineren door middel van een vervroegde dood, of zijn alternatieve oplossingen mogelijk en is alternatieve hulp meer gepast om met de kenmerken van een voltooid leven om te gaan?

Neem bijvoorbeeld het kenmerk 'het gevoel er niet meer toe te doen'. Uit de interviews door Van Wijngaarden blijkt dat ouderen zich overbodig voelen in de maatschappij omdat ze niet meer nodig zijn voor taken die ze hun hele leven hebben gedaan, zoals hun beroep en het opvoeden van hun kinderen.⁹ Deze gevoelens van waardeloosheid zijn mogelijk oplosbaar door middel van hulp door derden. Derden kunnen ouderen assisteren bij het vinden van een nieuwe maatschappelijke rol. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan een adviserende rol. Uit de interviews blijkt namelijk ook dat sommige ouderen voldoening zouden kunnen halen uit het doorspelen van hun levenslange ervaring en opgedane kennis aan anderen. Ouderen kunnen, bijvoorbeeld via een speciale

Bij paternalisme in het geval van voltooid leven wordt ouderen de mogelijkheid om te kiezen voor hulp bij zelfdoding ontnomen om het welzijn van diezelfde ouderen te waarborgen

8 | Conly, S. (2013). *Against Autonomy: Justifying Coercive Paternalism*. Cambridge: Cambridge University Press.

9 | Van Wijngaarden, E., Leget, C. & Goossens, A. (2015). Ready to give up on life: The lived experience of elderly who feel life is completed and no longer worth living. *Social Science & Medicine*, 138, pp. 257–264.

Door een nieuwe maatschappelijke rol te vervullen kunnen ouderen mogelijk weer het gevoel krijgen dat ze ertoe doen in de maatschappij

arbeidsmarkt, in contact gebracht worden met anderen in de samenleving die behoefte hebben aan advies van ouderen corresponderend met hun specifieke talenten. Initiatieven zoals 'Doorwerkgever' kunnen deze rol vervullen. Doorwerkgever is een organisatie die als arbeidsmarkt functioneert voor gepensioneerde individuen. Door een nieuwe maatschappelijke rol te vervullen, zoals een adviesrol, kunnen ouderen een waardevolle maatschappelijke bijdrage leveren waardoor ze mogelijk weer het gevoel krijgen dat ze ertoe doen in de maatschappij.

Omdat de ervaring van een voltooid leven persoonlijk is, zullen ouderen verschillen in de manier waarop ze de kenmerken van een voltooid leven ervaren. Het vervullen van een nieuwe maatschappelijke rol zal dan ook niet voor alle ouderen geschikt zijn om weer het gevoel te krijgen dat ze ertoe doen. Het kan voor sommige een uitkomst bieden, maar voor sommige ook niet. De intentie van het voorbeeld is dan ook niet om gebiedend of gezaghebbend te zijn op het terrein van alternatieve hulp bij gevoelens van waardeloosheid, maar om te benadrukken dat de *mogelijkheid* bestaat dat het levenseinde niet het gepaste middel is om met de kenmerken van een voltooid leven om te gaan.

Wat hieruit opgemaakt kan worden is dat een vorm van middelpaternalisme, waarbij de keuze voor hulp bij zelfdoding *tijdelijk* wordt ontzegd om te zoeken naar alternatieve oplossingen, legitiem is bij voltooid leven. Doordat een doodswens bij voltooid leven instrumenteel incorrect kan zijn, is deze vorm van paternalisme namelijk essentieel om het welzijn van ouderen te waarborgen. Deze vorm van paternalisme zorgt ervoor dat ouderen de juiste oplossing kiezen voor hun problemen, waardoor ze niet onnodig komen te overlijden. Hierbij ligt de focus op een tijdelijke interventie omdat het mogelijk is dat alternatieve oplossingen niet voor alle ouderen geschikt zijn om met de kenmerken van een voltooid leven om te gaan. Net zoals een doodswens instrumenteel incorrect kan zijn, moet het erkend worden dat een middelpaternalist verkeerd kan inschatten dat een doodswens oplosbaar is door alternatieve oplossingen. Een tijdelijke interventie, in tegenstelling tot een onophoudelijke interventie, zorgt ervoor dat de keuze voor hulp bij zelfdoding niet onterecht wordt onthouden bij ouderen die niet gebaat zijn bij alternatieve oplossingen.

Concreet betekent dit dat het redelijk is om hulp bij zelfdoding alleen als *laatste optie* beschikbaar te stellen bij voltooid leven. Dit houdt in dat ouderen pas mogen kiezen voor hulp bij zelfdoding wanneer het aangetoond is dat alternatieve oplossingen hun doodswens niet kunnen wegnemen. Hierbij zou de levenseindebegeleider een belangrijke rol kunnen spelen. Deze kan ouderen namelijk assisteren bij het vinden van, en proberen van, alternatieve oplossingen. Het is dan aan de levenseindebegeleider, in overleg met het individu, gebaseerd op de specifieke situatie van het individu, om te bepalen welke alternatieve oplossingen geprobeerd moeten worden voordat ouderen mogen kiezen voor hulp bij zelfdoding.

Conclusie

Uit de initiatiefwet 'Waardig Levenseinde' blijkt dat D66 vindt dat we de autonomie van ouderen zouden moeten respecteren bij voltooid leven. Ouderen zouden de vrijheid en de mogelijkheid moeten hebben om op een waardige manier te kunnen sterven wanneer ze een vrijwillige, weloverwogen en duurzame doodswens hebben als gevolg van een voltooid leven. Volgens D66 moet hulp bij zelfdoding zelfs een eerste optie zijn bij voltooid leven. Alternatieven voor levensverbetering hoeven namelijk alleen geprobeerd te worden wanneer ouderen dat willen.

Het beschikbaar stellen van hulp bij zelfdoding als eerste optie bij voltooid leven, onder het mom van het 'respecteren van autonomie', terwijl men zich bewust is van de potentiële oplosbaarheid van de problemen waar ouderen mee worstelen, is in mijn optiek een verdraaide vorm van respect. Het respecteren van ouderen die hun leven voltooid achten begint bij het waarborgen van hun welzijn door ze te helpen bij het vinden van, en proberen van, levensvatbare oplossingen voor hun problemen. Alleen na het uitputten van potentiële alternatieven kunnen we er zeker van zijn dat een doodswens als gevolg van een voltooid leven instrumenteel correct is, en kunnen we er zeker van zijn dat ouderen niet onnodig komen te overlijden als hun verzoek voor hulp bij zelfdoding wordt ingewilligd. D66 wordt hier dan ook aangeraden om hulp bij zelfdoding alleen als laatste optie beschikbaar te stellen in het wetsvoorstel. Alleen als een doodswens als gevolg van een voltooid leven niet afneemt door middel van alternatieve oplossingen moet de autonome keuze van ouderen voor hulp bij zelfdoding gerespecteerd worden. Als alles is geprobeerd, is het individu de enige die kan beslissen of het de moeite waard is om door te leven, omdat uiteindelijk geconcludeerd moet worden dat iemand nooit volledig de gevoelens of de pijn van een ander kan begrijpen.

Ten slotte, voor alle duidelijkheid, het idee dat autonomie vanaf een bepaald punt gerespecteerd zou moeten worden, en we ons dus niet meer met de keuze voor hulp bij zelfdoding mogen bemoeien, betekent niet dat ouderen ook automatisch recht hebben op hulp bij zelfdoding. Artsen of eventuele levenseindebegeleiders hebben ook hun recht op autonomie waar rekening mee gehouden moet worden. Zij kunnen in de huidige realiteit niet, op grond van de initiatiefwet van D66 niet, en ook niet op grond van dit artikel, gedwongen worden om mee te helpen aan een levenseindeverzoek. ●

Als alles is geprobeerd, is het individu de enige die kan beslissen of het de moeite waard is om door te leven

Remy Schuurmans is alumnus Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Deze bijdrage is gebaseerd op een thesis die geschreven is in gedeeltelijke vervulling van de vereisten voor de masteropleiding Politieke Theorie. Deze thesis genaamd: 'Should Elderly be Saved from Themselves?', is online te bekijken in het Radboud Thesis Repository. Hier kunt u terecht voor de uitgebreide versie van de hier gepresenteerde argumentatielijnen en voor meer informatie en standpuntbepalingen ten aanzien van onder andere de initiatiefwet Waardig Levenseinde, de vrijwilligheid van een doodswens bij voltooid leven, en de rol van familie en andere naasten bij het levenseindeproces.

De behoefte aan een nieuwe politiek-economische richting wordt steeds sterker. Tenminste, als je vooraanstaande economen mag geloven. Steeds vaker komt de vraag op of, en zo ja hoe het kapitalisme kan blijven voortbestaan. Denk aan Kate Raworth's *Doughnut Economics*, Eric Posner en Glen Weyl's *Radical Markets* en Thomas Piketty's onlangs verschenen *Capital et Idéologie*. Joseph Stiglitz, ontvanger van de Nobelprijs voor de Economie, voormalig senior vicepresident bij de Wereldbank en economisch adviseur van het kabinet van Bill Clinton, kan beschouwd worden als één van de voorlopers van het zogenaamde progressief kapitalisme. In 2010 schreef hij *Freefall*, waarin hij de oorzaken van de kredietcrisis analyseert. In 2012 volgde *The Price of Inequality*, waarin hij de gevaren van sociale en economische ongelijkheid aankaart. Na enkele jaren is hij terug: afgelopen november publiceerde hij het, onlangs in het Nederlands verschenen, *Winst voor Iedereen*.

Boekrecensie

Door Laura de Vries

De strijd om een nieuwe politiek-economische richting

In dit boek keert Stiglitz zich, net als Raworth, Posner, Weyl en Piketty, tegen het geloof in de 'doorsijpeleconomie'. Daarmee doelt hij op de gedachte dat belastingverlaging voor bedrijven en rijke mensen zou leiden tot investeringen waarvan de rest van de maatschappij automatisch ook profiteert. Zo hekelst Stiglitz de grote 'surpluswinsten' van bedrijven. Deze winsten komen niet voort uit eerlijke concurrentie (denk aan monopolisten als Google, Amazon en Facebook) en sijpelen niet door naar de rest van de maatschappij, onder meer omdat zij dankzij

slimme belastingtrucs weinig tot geen belasting betalen. Het geloof in de doorsijpeleconomie en het daaruit volgende laissez-faire kapitalisme heeft er, aldus Stiglitz, toe geleid dat mensen met lagere inkomens niet of nauwelijks hebben geprofiteerd van globalisering. De overheid zou nalatig zijn geweest en had in moeten grijpen toen bijvoorbeeld banen verdwenen door technologische ontwikkelingen, bij uitbuiting van werknemers door bedrijven, gebrek aan concurrentie op de markt, grote tekorten aan docenten, ontoegankelijke gezondheidszorg. De onvrede die uit deze nalatigheid volgde zou ten grondslag liggen aan de verkiezing van Donald Trump en aan de opkomst van radicaal en conservatief rechts in Europa. Stiglitz geeft een toegankelijke economische analyse van het protectionistische economische beleid van Trump, dat juist de armen het hardst zal raken en sociale en economische ongelijkheid zal versterken.

Het idee dat de doorsijpeleconomie een illusie is, is niet nieuw. Ook in Nederland brokkelt het geloof in de doorsijpeleconomie al een aantal jaren af. Zo liep Mark Rutte in 2018 een blauwe plek op toen zijn onderbouwing voor de afschaffing van de dividendbelasting niet langer toereikend bleek. Dit is niet voor niets: sinds de jaren zeventig blijft de inkomensgroei zowel in de Verenigde Staten als in Nederland achter bij de economische groei. De vermogensongelijkheid in Nederland neemt toe, waarbij de rijkste één procent meer dan een vierde van het totale

1 | Real Gross Domestic Product. (z.d.). U.S. Bureau of Economic Analysis. https://fred.stlouisfed.org/graph/?graph_id=195323#. Badir, M. (2018, 5 februari). Besteedbaar inkomen van huishoudens staat al bijna veertig jaar vrijwel stil. <https://economie.rabobank.com/publicaties/2018/februari/besteedbaar-inkomen-huishoudens-nederland-staat-vrijwel-stil/>

2 | Dekker, S. (2019, 21 maart). Allerrijksten worden rijker; ook in Nederland, en de zorgen daarover groeien. <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/allerrijksten-woorden-rijker-ook-in-nederland-en-de-zorgen-daarover-groeien-b44f2d10/>

3 | CBS (2019). *Ongelijkheid in inkomen en vermogen*. <https://longreads.cbs.nl/welvaartinederland-2019/ongelijkheid-in-inkomen-en-vermogen/>

4 | Milanovic, B. (2020, januari/februari). The Clash of Capitalisms: The Real Fight for the Global Economy's Future. <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2019-12-10/clash-capitalisms>

Het is aan ons om bij de volgende verkiezingen Nederlanders te laten zien hoe progressief liberaal beleid zorgt voor gelijke kansen

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlostichting.

vermogen bezit.² De Gini-coëfficiënt (een graadmeter voor ongelijkheid in inkomen en vermogen) is tussen 2011 en 2017 licht gestegen.³

Wat de ideeën van Stiglitz desondanks onderscheidt van die van andere economen die aan de bel trekken, is het geloof dat het kapitalisme van 'binnenuit' gered kan worden en de nadrukkelijke rol die de overheid hierin zou moeten spelen. Stiglitz heeft het over een progressief kapitalisme, ook wel 'people's capitalism' genoemd.⁴ Het boek dient in feite als een aanzet voor deze nieuwe economie, waarvoor hij zo nu en dan lukraak potentiële maatregelen voorstelt, de ene progressiever dan de andere. Opvallend: het merendeel van deze voorstellen zou linea recta overgenomen kunnen zijn uit een willekeurig verkiezingsprogramma van D66. Voorbeelden zijn programma's voor bijscholing en re-integratie op de arbeidsmarkt om werkloosheid tegen te gaan, belastingen op de opslag en/of het gebruik van persoonsgegevens en CO₂-heffingen voor bedrijven. Hiermee zijn de voorstellen van Stiglitz voor D66'ers grotendeels bekend terrein. Binnen de Amerikaanse context zijn de ideeën van Stiglitz vooruitstrevender dan in Nederland. Zo wordt klimaatverandering door Donald Trump nog altijd ontkend, terwijl de Nederlandse overheid in 2019 met bedrijfsleven en organisaties het Klimaatakkoord heeft gesloten.

Wat zou dit boek de sociaal-liberale lezer dan nog kunnen bieden? Wat Stiglitz overtuigend laat zien is dat voor effectief overheidshandelen een sterk vertrouwen in de democratische rechtsstaat, omvangrijke investeringen in fundamenteel onderzoek en onafhankelijke media noodzakelijk zijn. Hij onderbouwt deze stelling met economische argumenten en concrete beleidsvoorstellen. En laat het nu juist de onafhankelijke rechtspraak, het onderwijs en de media zijn die zowel in de Verenigde Staten als in Nederland, aangevallen worden door radicaal en conservatief rechts. Onlangs noemde de fractievoorzitter van Forum voor Democratie Nederlandse rechters nog 'activistisch'. Diezelfde partij heeft een meldpunt opgericht voor 'linkse indoctrinatie in het onderwijs', de publieke media vooringenomen genoemd en de NPO bestempeld als 'een instrument van het partijkartel'. Deze aanvallen zijn gevaarlijk omdat, zoals Stiglitz expliqueert, juist deze instituties onmisbaar zijn voor het creëren van gelijke kansen binnen een menselijk kapitalisme.

Dit boek is daarom een opfrisser voor het belang van vertrouwen in de rechtspraak, goed onderwijs en investeringen in kennisontwikkeling, en onafhankelijke media voor het creëren van gelijke kansen. Stiglitz maakt de weg vrij voor een sociaal-liberale politiek; het is aan ons om bij de volgende verkiezingen de Nederlanders te laten zien hoe progressief liberaal beleid zorgt voor gelijke kansen. De economische onderbouwing door Stiglitz kan daarbij een zekere houvast bieden. Al met al is dit boek voor ieder die zich zorgen maakt over sociale ongelijkheid een goede aanzet om zich actief te bemoeien met de toekomst van de (sociaal-) liberale markteconomie. ●

Sociaal-liberaal buiten de politiek Herman Philipse

FOTO: ED VAN RIJSWIJK

‘Neem grote beslissingen op grond van wetenschappelijke kennis!’

Sociaal-liberaal ben je niet alleen in de politiek. Ook daarbuiten hanteer je bepaalde normen en waarden. Voor *idee* spreekt Piet van Mourik sociaal-liberalen die buiten de politiek actief zijn, op zoek naar hoe het sociaal-liberale kompas ook daar van toepassing is.

Nadat ik heb aangebeld gaat de deur open en word ik persoonlijk door een vriendelijke en hartelijke man ontvangen. We kennen elkaar niet maar meteen stelt hij voor dat we elkaar tutoyeren. Ik ben bij *prof. dr. mr. Herman Philipse* in de Amsterdamse Concertgebouwbuurt. De prachtige woning oogt als een paleisje. Na een verontschuldiging voor het ontbreken van melk in de koffie gaan we in de ruime zonnige woonkamer aan de slag. Het wordt een gesprek met een nauwgezette, prudente, genuanceerd formulerende en bovenal intellectueel toegewijde hoogleraar. De spanning tussen wetenschap en werkelijkheid zal regelmatig terugkeren.

interview door Piet van Mourik

Wie is Herman Philipse? 'Ik kom uit een familie van juristen. De eerste president van de Hoge Raad begin 19e eeuw was een Philipse, een voorvader, en zijn zoon was advocaat-generaal van het Hof in Den Haag en voorzitter van de Eerste Kamer. Tijdens mijn studie in Leiden heb ik als lid van het studentenbestuur van de juridische faculteit en als hoofdredacteur van

een studentenblad voor juristen mede gezorgd dat in Leiden de rechtswinkel werd opgericht en heb er daarna in gewerkt. Zo leerde ik bevolkingslagen kennen waar ik tot dan helemaal geen idee van had. Omdat ik in Leiden ook wijsbegeerte studeerde, ben ik na mijn doctoraal-examens in Leiden een proefschrift gaan voorbereiden in Oxford, Parijs en Duitsland. Na mijn promotie ben ik ergens half jaren tachtig hoogleraar filosofie in Leiden geworden. In 2003 ben ik als universiteitshoogleraar overgestapt naar Utrecht. Zo heb ik me op allerlei verschillende filosofische onderwerpen geconcentreerd.'

Hoe uit dat zich? 'Filosofie is breed vakgebied. Ik dacht dat het ook voor het publiek interessant kon zijn om op verschillende domeinen te publiceren en lezingen te houden. In 2003 werd Home Academy opgericht en ben ik elk jaar een algemeen college over een brede *range* aan onderwerpen gaan geven voor een algemeen publiek (Studium Generale).'

'Een interessante periode is het doceren in China aan Peking University geweest tijdens de verkiezingen van Xi. Een spannende tijd in een interessant land. De Utrechtse filosofen werken ook samen met de Chinese

universiteiten. China heeft alle belang bij uitzenden van studenten naar het westen in allerlei vakgebieden. Ze willen alle vooruitgang in de wetenschap zich eigen maken.'

Waar liggen je eigen interesses nu? 'Global warming is er een. Dan de Verlichting in de wetenschap en de godsdienst. Hoe we de moraal goed moeten begrijpen en of onze vrije wil bestaat.'

Waar zien we bij jou het sociaal-liberalisme terug in al deze brede stromingen? 'Mijn sociaal-liberale overtuigingen vinden ondersteuning bij mensenrechten als een van de morele uitgangspunten van ons leven. Het is heel belangrijk dit goed te handhaven in Europees verband. Sociaal betekent voor mij dat mensen met financiële, fysieke of mentale problemen goed moeten worden onderhouden.'

Wat betekent dit in de praktijk? 'Voorop sta ik voor een welvaartsstaat waar de mensen die het moeilijk hebben goed ondersteund worden. En dat heeft allerlei gevolgen voor andere politieke onderwerpen. Zo kan ik me voorstellen dat wanneer iemand in Afrika hoort wat voor een welvaartsstaat we hier hebben dat deze denkt daar wil ik wel leven. Maar als we een enorme toestroom uit Afrika zouden krijgen dan gaat de welvaartsstaat failliet. Daarom zijn politieke maatregelen nodig en dat levert weer morele problemen op.'

Wat kan de filosofie eraan bijdragen? 'Bij de enorme grote complexiteit van dit soort problemen proberen filosofen alle verschillende punten van deze vraagstukken te onderscheiden en daar zo rationeel mogelijk mee om te gaan. Vanuit concrete problemen kunnen we adviseren hoe dit voor de politiek zou moeten werken. Allerlei morele afwegingen moeten zorgvuldig worden gemaakt waar je openlijk en glashelder over moet communiceren.'

'Liberalisme gaat ervan uit dat opvattingen elkaar wel in evenwicht zullen houden en dat we op een rationele manier verder komen, mensen gelijkwaardig zijn en klassenverschillen zoveel mogelijk worden verzoend. David Wootton vraagt zich in *Power, Pleasure and Profit* (2018) af wie bij deze definitie dan nog zorgt voor het algemeen belang.'

Welke dilemma's zie je hierbij voor Europa? 'Laten we als voorbeeld kijken naar het klimaat en de gevolgen op de langere termijn voor de immigratie. Op dit moment zitten we op 1 graad Celsius *global warming* door mensenhand veroorzaakt. De verwachting is dat dit aan het eind van de eeuw boven de 4 graden zou kunnen zijn. Een van de effecten is zeeniveauperhoging. Stel dat al het ijs op Groenland en op Antarctica zou smelten. Alleen al het ijs van Groenland zou 7 meter betekenen. Antarctica erbij betekent tussen de 60 tot 80 meter. Al was het maar een stijging van 2 meter kort na het 2100 dan wordt de situatie onhoudbaar. De gevolgen voor bevolkingsstromen laten zich raden.'

'Mijn sociaal-liberale overtuigingen vinden ondersteuning bij mensenrechten als een van de morele uitgangspunten van ons leven'

‘Politici zouden zich veel meer open moeten stellen voor klimaatwetenschappelijke input ten opzichte van de invloed van bedrijven die lobbyen’

Is het technisch mogelijk om het gebruik van fossiele brandstoffen te stoppen? ‘Volgens experts – ook volgens recente IPCC-rapporten (*Intergovernmental Panel on Climate Change*) – is het technisch mogelijk. Ik vind dat je op wereldtopniveau experts moet raadplegen en dan kijken wat hun opvatting is. Tegelijkertijd zijn er meer menselijke producten die zorgen voor de opwarming zoals veeteelt. Ik ben vegetariër geworden voor 99 procent op klimaat gronden.’

Wat is er volgens jou politiek nodig? ‘Er bestaat wetenschappelijke consensus dat de opwarming van de aarde van meer dan 1 graad Celsius voor 90 procent door de mens veroorzaakt wordt. Dat de oorzaken voornamelijk fossiele brandstoffen zijn, daar is ook consensus over. Vraagstuk is of de langere termijn meer moet wegen dan de kortere termijn. Niet te onderschatten is de invloed van het vaak wereldwijd opererende bedrijfsleven dat winst maakt op al deze factoren en geen zin heeft dit af te bouwen. Als de invloed van bedrijven op politici groter is dan wetenschappelijke experts in de klimaatwetenschap dan zitten we helemaal verkeerd.’

Zijn grote concerns in de praktijk niet invloedrijker? ‘Dat denk ik wel. Politici zouden zich veel meer open moeten stellen voor klimaatwetenschappelijke input ten opzichte van de invloed van bedrijven die lobbyen. Een van de grootste problemen zijn onze belastingsystemen die met elkaar concurreren. Belasting is grotendeels nationaal. Als je belasting op CO₂-uitstoot wil dan zul je dat allereerst in voldoende mate zowel in de Europese Unie als in de nationale belasting tot stand moeten brengen. Daar wordt nu aan gewerkt. Belastingcompetitie is een immens probleem. Prioriteit moet uitgaan naar internationale CO₂-belastingsystemen voor Amerikaanse landen, Europese Unie, Afrika, India en China. Op dit moment is een enorme sterke lobby actief van landen die het blokkeren met Trump voorop. Daarom ben ik redelijk pessimistisch en ik denk niet dat de mensheid de CO₂-uitstoot voldoende zal reduceren.’

‘Het boek *De dialectiek van de Verlichting* wordt door sommigen nogal eens aangehaald. Hierin stellen Theodor Adorno en Max Horkheimer dat vergaande systematisering ons denken bepaalt. Zo komt het domineren van de natuur, de nadruk op het getal en het feit als middel om de wereld te onderwerpen naar voren. Hoewel de Verlichting niet tot het Chinese culturele verleden behoort voert China onmiskenbaar een strategie tot systematische beheersing van de wereld.’

Zou dat tot een overheersing kunnen leiden zoals we deze ook in het verleden in Europa hebben gezien? ‘De Europese Unie is ontstaan na de catastrofe van de Tweede Wereldoorlog. De “Dialektik der Aufklärung” waarnaar je verwijst is geschreven in 1944 en reflecteert op Hitler. We mogen hopen dat we niet weer een Hitlerachtige dictator krijgen. Intussen gebruikt China zeer geavanceerde technische mogelijkheden om iedereen in het gareel te houden en waar hele volksstammen in de gevangenis belanden. In het westen word je voor knettergek versleten als je in een dergelijk land zou willen leven. De Europese Unie moet heel goed nadenken over deze ontwikkeling.’

Democratische processen werken traag. Is een totalitair systeem zoals China beter in staat oplossingen aan te reiken voor problemen waar het liberale deel van de wereld mee worstelt? ‘China moet bedenken of ze om concurrerend te blijven niet veel meer vrijheid in China zelf in moet voeren. Zij zitten met de lastige afweging om enerzijds hun totalitaire stelsel te handhaven en tegelijk de vrije competitie mogelijk te maken die zorgt voor economische vooruitgang.’

Zou Europa intussen niet moeten werken aan het worden van een veel krachtiger werelddeel? ‘Hartgrondig mee eens. Het zou mooi zijn als Europa eensgezind een derde blok zou zijn. Helemaal zien we veel Europese landen in politieke moeilijkheden komen. Ik maak me zorgen over de verrechtsing maar heb geen directe oplossing. In mijn optiek zouden de Europese landen veel intensiever moeten samenwerken. Een van de problemen is dat om beslissingen in de Europese Unie te krijgen vaak unanimititeit van alle lidstaten nodig is.’

De adviesraad Internationale Vraagstukken adviseerde in 2008 om op basis van praktische arrangementen Rusland deel te laten nemen aan vredesoperaties samen met de Europese Unie. Rusland gaf toen te kennen in hun grensgebieden te streven naar samenwerken met ‘vriendschappelijke democratische buurlanden’. Zou het vanuit veiligheidsoptiek nu geen goed moment zijn om als Europese Unie stappen te zetten deze uit te breiden naar deelname van Rusland? ‘Het zou goed zijn de samenwerking te bevorderen met Rusland. Maar intussen hebben ze de Krim ingenomen. Ook Rusland moet zich aan bepaalde rechtsnormen houden en dat moeten we duidelijk maken. Aan de ene kant is samenwerken zeer goed; aan de andere kant wil je dat die samenwerking gereguleerd wordt door normen van internationaal recht en als zij deze schenden dan moet je duidelijk maken dat dit niet de bedoeling is.’

De samenleving wordt individueler, technologischer en virtueel. Een wereld waarin we elkaar niet meer hoeven te ontmoeten en bovendien wordt de wereld steeds kleiner. Hoe gaan we daar mee om? ‘Het maakt allerlei vormen van beïnvloeding mogelijk die er vroeger niet waren. Het is jammer dat het voornamelijk Amerikaanse en Chinese bedrijven zijn. Doordat het internationale bedrijven betreft is het internationale recht een groot probleem. Hoe internationaal recht te handhaven en te zorgen dat de regels die internationaal gelden worden aanvaard is ook een zaak waar de EU mee worstelt.’

‘In mijn optiek zouden de Europese landen veel intensiever moeten samenwerken’

‘In Europa en ook in Nederland kennen we allerlei immigratiestromen die grote invloed kunnen hebben op de toekomst van onze rechtstaat’

Wat betekent het dat door media en politiek steeds vaker wetenschappelijke onderzoeksuitkomsten opzij worden gezet als een mening?

‘Dit is een griezelige ontwikkeling die deels komt door internet waardoor van alles aan het grote publiek wijs gemaakt kan worden zonder enig bewijsmateriaal. Voordat je morele of andere normen oplegt moet je altijd eerst kijken hoe de feiten precies in elkaar zitten. Dat kan alleen door de methodologische wetenschappelijke verantwoording als uitgangspunt te nemen.’

Patrick Chabal beschrijft in zijn boek *Africa Works: Disorder as Political Instrument* over hoe het er in Afrika politiek toe gaat. Volgens hem draait daar alles om afhankelijkheidsrelaties. Wie het voor het zeggen heeft zorgt voor de achterban. Andersom is de achterban aan de machthebber schatplichtig. Gaat de vergelijking in Nederland op dat politieke partijen van ideologische visionairs verworpen zijn tot belangenbehartigers van hun eigen groep? ‘Politieke partijen in Nederland zijn natuurlijk zeker na de tweede wereldoorlog altijd gemotiveerd door de belangen van hun achterban. Zo verdedigt het democratische stelsel belangen van verschillende soorten bevolkingsgroepen. Hopelijk heeft de wetenschap voldoende impact om te zorgen dat alle beslissingen ook op grond van goede wetenschappelijke kennis worden genomen. En dat is niet altijd zo.’

Wat betekent de visie van Chabal voor onze multiculturele samenleving?

‘In Europa en ook in Nederland kennen we allerlei immigratiestromen die grote invloed kunnen hebben op de toekomst van onze rechtstaat. Wij hebben bijvoorbeeld godsdienstvrijheid. Godsdienstvrijheid is een grondrecht en alleen godsdiensten zijn toegestaan die moordpartijen niet goedpraten of propageren. Intussen zijn er allerlei immigratengemeenschappen die oorspronkelijk niet zijn opgevoed met liberale waarden. Bij moslims leg ik er grote nadruk op dat je niet moet generaliseren omdat er vele verschillende soorten moslims zijn. Tegelijkertijd zijn er ook meer extreme moslimgemeenschappen die het mogelijk achten om andersdenkenden te vermoorden. Bij de instroom van allerlei verschillende bevolkingsgroepen in Europese landen moet worden bewaakt dat deze vanaf begin goed worden opgeleid tot de democratische waarden die wij delen zodat zij zelf deze ook gaan delen.’

Mag ik eruit opmaken dat je eigenlijk zegt dat we af moeten van de godsdienstvrijheid in het onderwijs? ‘Hierover heb ik me wel uitgelaten. Nederland heeft in 1917 besloten om religieuze scholen net zo te financieren als andere scholen. Ik heb wel eens betoogd dat dit gezien de ontwikkelingen geen goed idee is maar aan die gedachte ben ik weer gaan twijfelen. Het lijkt me

belangrijker dat er voldoende regeringscontrole kan zijn op de godsdienstige scholen. En dat is meteen een probleem daar we te weinig controlemaatregelen kennen en toestaan.’

Ons thema dit keer is onderwijs. Wat vind je in dit kader van het wetenschappelijke niveau van studenten in Nederland? ‘Mensen wetenschappelijk goed opleiden is nodig zodat hun wetenschappelijke geweten wordt gevormd. Dus de overheid moet meer investeren in universiteiten want er zijn steeds meer studenten gekomen en het budget per student is kleiner geworden. We kunnen stellen dat het werk bij universiteiten lastiger wordt door het uiteenlopen van aantallen studenten en beschikbare budgetten. Een van de gevolgen is dat de staf zich gaat overwerken door veel meer werk te verzetten dan waarvoor ze betaald worden. Politiek ga er eens echt effectief mee aan de gang zou ik zeggen.’

In onze liberale cultuur staat de vrije wil centraal. Daarover heb je nogal een opvatting. Wat is een vrije wil? ‘Hierover heb ik met hersenwetenschapper Dick Swaab gediscussieerd. Volgens Swaabs redenering bestaat vrije wil niet. De processen in onze hersenen hebben we globaal in kaart gebracht. Ze werken allemaal statistisch dan wel causaal en vrije wil komt er niet in voor. Volgens mij bestaan er bij de mens veel verschillende niveaus van analyse. Als iemand bijvoorbeeld logisch nadenkt dan hoop je dat hij geldige argumenten naar voren brengt. Zo hebben we heel wat evaluaties gehad van wat we met onze hersenen doen. Als je een taal hebt geleerd veranderen daardoor je hersenen. Dit betekent dat je regels hebt leren hanteren. De regels maken uit of je iets goed of fout doet net als logische regels. Als je deze regels hebt geleerd dan kan het zijn dat het een *top-down*-effect op je hersenen heeft zodat de hersenanalyse helemaal geen voldoende verklaring geeft voor wat er in de hersenen gebeurt. Daar moet je nou juist de taal en de logica voor begrijpen. De gevolgen van Dick Swaab's visie zijn catastrofaal voor de rechtstaat. Als je geen vrije wil hebt dan heb je ook geen moraal en kan je geen strafrecht toepassen.’

Wat wil je nog meegeven aan D66? ‘Dat ze zich inzetten voor het verbreiden van de noodzakelijke maatregelen om de *global warming* niet uit de hand te laten lopen. Dus dat zijn lange termijnstrategieën waarbij we moeten proberen politici wereldwijd aan onze kant te krijgen.’ ●

‘Mensen wetenschappelijk goed opleiden is nodig zodat hun wetenschappelijke geweten wordt gevormd’

Herman Philipse is universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Auteurs Aan dit nummer werkten mee

Nadia Arsieni is gemeenteraadslid voor D66 in Rotterdam en geeft bij het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers leiding aan het programma Vroege integratie en participatie.

Frank Assies is als docentonderzoeker aan de faculteit Ontwikkelingspsychologie van de Rijksuniversiteit Groningen verbonden.

Jelle van Baardewijk is lector bedrijfsethiek aan de Hogeschool Rotterdam en docent bestuurskunde en beleidsethiek aan de Vrije Universiteit.

Gert Biesta is als hoogleraar verbonden aan de Universiteit voor Humanistiek, the National University of Ireland at Maynooth, en de University of Edinburgh, UK.

Martje van der Brug is auteur van o.a. 'Havo is geen optie'.

Daniël Boomsma werkte tot voor kort als wetenschappelijk medewerker voor de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Louise Elffers is lector Kansrijke Scholloopbanen in een Diverse Stad aan de Hogeschool van Amsterdam en universitair docent Onderwijswetenschappen aan UvA.

Gertrud van Erp is Secretaris onderwijs bij VNO-NCW MKB-Nederland.

Joram Feitsma is bestuurskundige en filosoof.

Wilma Kempinga & Tjeerd Wessel zijn werkzaam voor Stichting Mevrouw Meijer, een ideëel onderzoeksbureau op het gebied van onderwijs en architectuur.

Paul A. Kirschner is emeritus hoogleraar Onderwijspsychologie aan de Open Universiteit.

Julien Kloeg is als senior lecturer verbonden aan het Erasmus University College in Rotterdam.

Ria van 't Klooster is directeur van NRTO, branche-organisatie voor opleiding en training.

Maarten Meester is publicist en spreker.

Siebre Miedema is emeritus-hoogleraar Algemene Pedagogiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Frank van Mil was tussen 2007 en 2016 directeur van de Van Mierlo Stichting.

Liesbeth Noordegraaf-Eelens is als universitair hoofddocent verbonden aan de Erasmus School of Philosophy, en lector bij CODARTS.

Mark van Ostaijen is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Herman Philipse is universiteitshoogleraar aan de Universiteit Utrecht.

Henk Pijlman is lid van de Eerste Kamer namens D66 en voorzitter van het College van Bestuur van de Hanzehogeschool te Groningen.

Roel Schoonveld is oud-rector van Het Amsterdams Lyceum.

Remy Schuurmans is alumnus Politieke Theorie aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Jaap Tielbeke is redacteur van weekblad De Groene Amsterdammer.

Peter van der Voort is hoogleraar Intensive Care Geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en Eerste kamer lid voor D66.

Laura de Vries is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlostichting.

Gosse Vuijk woont en werkt in Brussel en is lid van de *idee*-redactie.

Hartger Wassink werkt als zelfstandig adviseur, onderzoeker en publicist.

Olga Wessels is hoofd van het bureau van ECIU in Brussel.

Jasper Zuure is is senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB).

idee

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Duane van Diest
Angélique van Drunen
Piet van Mourik
Gosse Vuyk

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
Han Polman
Sabine Verschoor
Ad van Vugt

aan dit nummer

werkten mee
Nadia Arsieni
Frank Assies
Jelle van Baardewijk
Gert Biesta
Martje van der Brug
Daniël Boomsma
Coen Brummer
Louise Elffers
Gertrud van Erp
Joram Feitsma
Wilma Kempinga
Paul A. Kirschner
Julien Kloeg
Ria van 't Klooster
Maarten Meester
Siebre Miedema
Frank van Mil
Liesbeth Noordegraaf-Eelens
Mark van Ostaijen
Herman Philipse
Henk Pijlman
Roel Schoonveld
Remy Schuurmans
Jaap Tielbeke
Peter van der Voort
Laura de Vries
Gosse Vuijk
Hartger Wassink
Tjeerd Wessel
Olga Wessels
Jasper Zuure

N° 208

jaargang 41, nummer 1
april 2020

idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

Put your money where your mouth is!

Politici hebben vaak de mond vol van onderwijs. Inwoners die de Nederlandse taal onvoldoende beheersen? Onderwijs! Consumenten die ongezonde, milieuonvriendelijke of financieel onverstandige keuzes maken? Onderwijs! Een tekort aan goed opgeleid personeel om de economie draaiende te houden? Onderwijs! Burgers die weerloos zijn tegen nepnieuws? Onderwijs! Er gaat geen beleidsprobleem voorbij of onderwijs wordt wel gezien als onderdeel van de oplossing.

Maar zijn politici ook bereid om voldoende te investeren in onderwijs?

Als we het onderwijsveld mogen geloven vallen de investeringen tegen. Terwijl werkdruk, overwerk en stress toenemen door een tekort aan docenten, blijven de lonen en andere noodzakelijke investeringen achter. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het primair, voortgezet en wetenschappelijk onderwijs in actie komen: #POinactie #VOinactie #WOinactie.

Dit roept de vraag op wat onderwijs ons eigenlijk waard is? Wat is de waarde van onderwijs en waarom zouden we er meer in moeten investeren?

Een eerste argument voor meer investeren in onderwijs is dat het bijdraagt aan de waarde van hogere doelen die we ermee willen bereiken. Onderwijs is waardevol, omdat het waardevolle effecten heeft: inwoners die de taal voldoende beheersen, consumenten die verstandige keuzes maken, goed opgeleid personeel en kritische burgers. We zouden dit de instrumentele waarde van onderwijs kunnen noemen.

Een tweede argument voor meer investeren in onderwijs is dat het bijdraagt aan de waarde van onderwijs zelf. Onderwijs is waardevol, omdat het overdragen van kennis van de ene generatie op de andere, de ontwikkeling en zelfontplooiing van jonge mensen en de mogelijkheden om een leven lang te blijven leren in zichzelf waardevol zijn. We zouden dit de intrinsieke waarde van onderwijs kunnen noemen.

Zowel bij het eerste als bij het tweede argument is er terecht discussie over de vraag of investeringen wel de gewenste effecten hebben. Leiden ze tot meer geletterdheid, verstandige keuzes van consumenten, goed opgeleid personeel en kritische burgers? Verbeteren ze de kwaliteit van onderwijs doordat ze leiden tot meer docenten en kleinere klassen? Deze vragen kunnen echter ook afleiden van een ander argument.

Een derde argument voor meer investeren in onderwijs is namelijk dat het uitdraagt welke waarden we belangrijk vinden. Vrijheid, autonomie en redelijkheid zijn belangrijke waarden voor liberale democratieën in het algemeen en het sociaal-liberalisme in het bijzonder. Meer investeringen geven niet alleen docenten de erkenning die zij verdienen, maar laten ook zien hoeveel waarde we hechten aan de ontwikkeling en zelfontplooiing van vrije, zelfdenkende en eigenwijze individuen. We zouden dit de expressieve waarde van onderwijs kunnen noemen.

Daarom een oproep aan politici die de mond vol hebben van onderwijs om de daad te voegen bij het woord. Of zoals de Engelsen zo mooi zeggen: 'Put your money where your mouth is!'

Jasper Zuure

senior adviseur bij Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB)

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

After Disruption

Nº211 december 2020

Paul Verhaeghe
'Doorgedreven individualisme
maakt ons letterlijk ziek'

Philipp Blom
'Wij leven in een wereld
zonder toekomst'

Amin Maalouf
How our world lost its way

thema

After Disruption

Foto: Herman Wouters

06
Paul Verhaeghe
'Doorgedreven individualisme maakt ons letterlijk ziek'
interview

40
Op weg naar een liberale wereldorde?
Grunberg maant ons (met Schmitt) tot meer bescheidenheid
door Theo W.A. de Wit

48
Amin Maalouf
How our world lost its way and how to imagine a different future
interview

70
Arab Spring
The barriers of fear and silence were broken down
door Marjolein Wijninckx

22
Philipp Blom
'Wij leven in een wereld zonder toekomst'
interview

After Disruption

06 'Doorgedreven individualisme maakt ons letterlijk ziek'
interview Paul Verhaeghe door Cécile Insinger

14 After Disruption: Reflection and the road ahead
by Maurits Westbroek & Simon van Teutem

18 Revolutie past de polder niet
door Constanteyn Roelofs

Vorbij de crisis in de liberale wereldorde

22 'Wij leven in een wereld zonder toekomst'
interview Philipp Blom door Joost Röselaers & Daniël Boomsma

30 Verbeelding van het verleden en de toekomst van Europese integratie
door Afke Groen

36 De liberale droom van eeuwige vooruitgang
door Carinne Elion-Valter

40 Op weg naar een liberale wereldorde?
door Theo W.A. de Wit

Arab Spring

48 How our world lost its way
interview Amin Maalouf by Petra Stienen & Hoba Gull

55 The Arab Spring is still with us
by Mark Snijder

60 No progress without respect for fundamental rights
by Araz Abbas

63 'The River Above My Head'
by Shene Mohammed

66 Do authoritarian regimes make better allies? In Syria, yes.
by Fernande van Tets

70 The barriers of fear and silence were broken down
by Marjolein Wijninckx

74 Four portraits of disruption
by Anne Pol

77 Expertise, imagination and the importance of keeping an open mind
interview Jan Nico van Overbeeke & Leo Spaans
by Mendeltje van Keulen

Buiten het thema

82 Van participatiemaatschappij naar ontplooiingsmaatschappij
door Xander Prijs

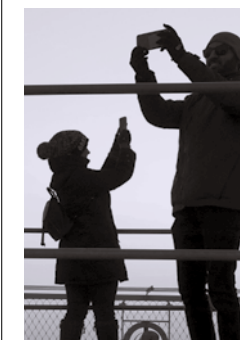
90 We moeten niet alleen vrijheid, maar ook rechtvaardigheid opnieuw doordenken
[Wat is sociaal-liberalisme?](#) Coen Brummer

94 Een levende duurzaamheidsvisie
door leden van de thema-afdeling D66 Duurzaam

98 We moeten ons nationaal democratisch bestel aanvullen met lotingen
[Sociaal-liberaal debat](#) Yves Dejaeghere & Joop van den Berg

100 De toekomststoel
[Bericht uit de Eerste Kamer](#) Annelien Bredenoord

108 A decade of democratic disruption
[Column](#) Jasper Zuure

82
Van participatiemaatschappij naar ontplooiingsmaatschappij
door Xander Prijs

100
Annelien Bredenoord
De Toekomststoel
[Bericht uit de Eerste Kamer](#)

Interview
Paul
Verhaeghe

Foto: Merlijn Doornik - De Bezige Bij

Klinisch psycholoog en maatschappijcriticus Paul Verhaeghe heeft een vloeiende pen waarmee hij ons maant tot opmerkzaamheid en matiging. In zijn nieuwste essay *Houd afstand, raak me aan* betoogt de Belgische hoogleraar dat we de huidige crisis moeten aangrijpen om andere keuzes te gaan maken. Met *Idee* deelt hij zijn visie op de hedendaagse maatschappij en zijn hoop en ideeën over hoe wij, ter bevordering van ons eigen welzijn en dat van onze kinderen, de maatschappij anders zouden kunnen inrichten. 'De economische evolutie ligt aan de basis van onze problemen.'

Interview door Cécile Insinger

'Doorgedreven individualisme maakt ons letterlijk ziek'

In uw essay *Houd afstand, raak me aan* noemt u drie gebieden waarop de wereld op dit moment in een crisis verkeert. 'Ja, en die drie terreinen – de pandemie, de crisis in de vrije markteconomie en de klimaatverandering – zijn met elkaar verbonden. De bedreiging van ons naakte bestaan, de klimaatverandering, wordt veroorzaakt door de economische evolutie van de afgelopen pakweg tweehonderd jaar. En de pandemie ook. Door ons toenemend reisgedrag brengen wij een aantal ziekteverwekkers naar hier en in combinatie met onze moderne levensstijl neemt de verspreiding nog sneller toe. De economische evolutie ligt aan de basis van de crisis op alle drie deze terreinen.'

Keuzes &
kansen
na de crisis

‘Een economie moet in dienst staan van de samenleving en nu is dat omgekeerd’

Wat betreft de crisis in de vrije markteconomie: u schrijft over de rijkste één procent van onze maatschappij die de politieke beslissingen lijkt te sturen. ‘Als wij het hebben over de economie als oorzaak van onze problemen dan is ‘de economie’ natuurlijk een containerbegrip. Ik ben niet tegen de economie, laat dat duidelijk zijn. Economie hebben we nodig. Maar een economie moet in dienst staan van de samenleving en nu is dat omgekeerd. Karl Polanyi beschreef deze omkering al in *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time* [1944, New York, Farrar & Rinehart, red.]. Een heel concreet gevolg daarvan is dat overheden weinig beslissingsrecht overhouden. De beslissingen liggen tegenwoordig bij het IMF, de trans-Atlantische overeenkomsten, de leden van arbitragecommissies bij de grote economische geschillen. De politieke overheid van een land heeft niet veel meer in te brengen. Dat is zowel een pijnlijke als een verrassende vaststelling. De economische machten, dat zijn de multinationals die gedreven worden door winstmaximalisatie, hebben een steeds grotere invloed op de politiek. Dat heeft ons gebracht naar het punt waar we nu zijn: een maatschappij ondergeschikt aan de economie.’

‘Die ‘één procent’ wordt vaak een beetje te naïef voorgesteld. In wezen handelt het over grote beursgenoteerde bedrijven – waar veel van ons, misschien zonder het te beseffen, een aandeel in hebben – waar de macht is geconcentreerd. De leidinggevendenden binnen deze bedrijven moeten elk kwartaal winst kunnen voorleggen en dividenden kunnen uitbetalen. Op de beurs zichtbare winstmaximalisatie wordt aldus een anonieme drijfkracht waar veel aandeelhouders ongeweten aan deelnemen. Het is niet zomaar een kwaadwillende genius die daar aan de macht is.’

Moeten we afstappen van globalisering en weer kleinschaliger gaan leven? ‘Alleen maar kleinschalig is natuurlijk een illusie. Ik denk dat er een combinatie moet komen van het kleinschalige binnen het grotere geheel. Er zijn al veel mensen die daar over nagedacht hebben. *Glokalisering* heet dat met een mooie term. Een combinatie van het lokale met het globale. Wij kunnen natuurlijk niet terug naar een autarkisch systeem. En wat betreft het beslissingsrecht: ik neem aan dat iedereen bij ons toch wel in hart en nieren voor de democratie is. Ik besef pas sinds een jaar of tien, en wellicht veel mensen met mij, dat democratie een evoluerend proces is dat zich om de zoveel tijd opnieuw moet gronden. Het idee dat wij de democratie voor eens en voor altijd geïnstalleerd hebben door verkiezingen in te stellen, is een misvatting – zelfs een gevaarlijk idee. Omdat het een invulling naar voren blijft schuiven die ondertussen niet meer werkt, want het huidige resultaat is een participatie waarin niet burgers maar de partijen het laatste woord hebben – ook in Nederland. Er zijn een aantal hedendaagse denkers die duidelijk aangeven dat we de democratie anders moeten organiseren, willen wij de representativiteit van de burgers behouden. Dat is een heel belangrijke denkoefening.’

Aan welke schrijvers denkt u dan? ‘David Van Reybrouck, Luc Huyse, Pierre Rosanvallon, met als peetvader de man die *deliberative polling* invoerde – James Fishkin. Op mijn boek *Identiteit* [2012, *De Bezige Bij*, red.] kreeg ik de kritiek dat ik het neoliberalisme te ongenueanceerd de schuld van al ons onheil gaf. Ik accepteerde die kritiek maar worstelde wel verder met dit vraagstuk. Bas van Bavel heeft in zijn *De onzichtbare hand* [2018, *Prometheus*, red.] een wetenschappelijk onderbouwd antwoord hierop gegeven. Hij legt mooi uit hoe een vrije markt aanvankelijk inderdaad vrijheid, vooruitgang en materiële welstand bewerkstelligt voor een grotere groep. Maar ook hoe die aanvangsperiode kantelt naar het tegenovergestelde, op grond van een verschuiving van productiemarkten naar kapitaalmarkten. Daar wordt op relatief korte tijd een kleine groep beter van en vervolgens zie je hoe de aanvankelijke voordelen enkel nog voor hen gelden. Het eindpunt is een maatschappelijk debacle op grond van te grote ongelijkheid. Kijk naar de Verenigde Staten, en je weet wat dat betekent.’

Is er sinds de financiële crisis van 2008 wat dat betreft iets veranderd? ‘Behalve de bewustwording is er nog niet zo heel veel veranderd. Weliswaar denk ik niet dat de overheden de banken een tweede keer zullen redden als het zich nog eens voordoet, maar dat is natuurlijk koffiedik kijken. De bewustwording, die is wel heel sterk toegenomen. Dat vind ik een zeer belangrijke stap. Je ziet ook dat er op de kapitaalmarkten een duidelijke verschuiving plaatsvindt – er is bijvoorbeeld meer aandacht voor investeringen op het gebied van klimaatverandering, weg van fossiele energie. Waar wij naar toe moeten, denk ik, is dat er een stuk autonomie terugkeert naar de burgers. Dat is de deliberatieve democratie, waar ik het al over had bij de noodzakelijke heruitvinding van de democratie. Je ziet dat verschillende natiestaten op een beperkt aantal vlakken al in die richting evolueren; wat er bijvoorbeeld in Ierland gebeurt met burgerraden, president Macron die in Frankrijk aan burgers heeft gevraagd om voorstellen te doen en die voorstellen ook gaat uitvoeren. Er zijn in heel veel westerse landen initiatieven op dat vlak. Ik zet mijn hoop hier hard op in. Maar ik ben niet naïef, dit zal minstens een paar generaties duren.’

Foto: Herman Wouters

‘Waar wij naar toe moeten, is dat er een stuk autonomie terugkeert naar de burgers. Dat is de deliberatieve democratie’

‘Wat nog te weinig beseft wordt op dit ogenblik, is dat de tijd van het kerngezin voorbij is’

U schrijft dat er in onze samenleving een afnemende ongelijkheid merkbaar is. Klopt dat wel? ‘Als je naar de afgelopen duizend jaar kijkt, dan zie je ingrijpende veranderingen; eerst een afname van ongelijkheid, vervolgens een toename van gelijkheid. De stroomversnelling kwam met de Verlichting. Er groeide langzaam het besef dat de vaststaande orde, de *scala naturae*, maatschappelijk niet meer klopte en de massale ongelijkheid van weleer zal vanaf die periode eroderen. Emancipatie en gelijkheid gaan niet terug op mei 1968, dat begon al in 1500. In die zin is er een positieve lijn. De laatste tweehonderd jaar gaat het in het Westen heel hard, met de opkomst van de rechtsstaat en uiteindelijk van de moderne democratie. Dat stemt zeer hoopvol. Er is nog steeds ongelijkheid, maar de huidige ongelijkheid is *peanuts* zelfs in vergelijking met een halve eeuw geleden – vrouwen werden toen bijvoorbeeld nog geacht thuis te blijven wanneer er een kind kwam. Ik heb geleerd dat je problemen en veranderingen op een ruimere tijdschaal moet zien.’

U beschrijft de mens als een sociaal dier en dat individualisme niet bij ons past. Zou u het liefst zien dat we in kleine gemeenschappen gaan leven? ‘Eigenlijk wel. Als je de evolutie bekijkt van de afgelopen honderd jaar dan zie je dat we op het vlak van het samenleven heel recent zijn geëvolueerd naar het zogenaamde kerngezin. Onze grootouders leefden nog in een uitgebreide familie met drie generaties en wat mensen die op de boerderij werkten, voor zover het een agrarische samenleving was. Pas in de vorige eeuw zijn we geëvolueerd naar het kerngezin en vervolgens naar een samenleving die zich kenmerkt door hyperindividualisme.’

Hoe komt dat? Waardoor is dat ingezet? ‘Dat is dan toch dat neoliberale mensbeeld. Het competitieve element in onze meritocratie heeft het hyperindividualisme sterk bevorderd. Op papier klinkt dat goed maar in de praktijk heft het meritocratisch systeem zichzelf op, dat is zeer vergelijkbaar met de evolutie van de vrije markt. Bovendien is individualisme iets wat simpelweg ingaat tegen onze wezenlijkheid. Wij zijn sociale zoogdieren, eerder honden dan katten, we hebben onze roedel nodig. Een kerngezin is een kruitvat en doorgedreven individualisme maakt ons letterlijk ziek. Wat nog te weinig beseft wordt op dit ogenblik, is dat de tijd van het kerngezin voorbij is. Tien jaar geleden deden wij een onderzoek naar het effect van de gezinsvorm op kinderen en hadden wij heel veel moeite om nog klassieke kerngezinnen te vinden. De meeste gezinnen zijn nieuwe, samengestelde gezinnen met koppels met kinderen uit vorige relaties die onder één dak wonen. Dit maakt deel uit van een evolutie naar een andere samenlevingsvorm die ongetwijfeld uit grotere groepen zal bestaan.’

Foto: Herman Wouters

Dan zullen we onze stadsplanning en huizenbouw daar misschien op moeten aanpassen? ‘Inderdaad, *co-housing* – woonerven – als correctie op en evolutie van de communes uit de jaren zeventig. Toen dacht men nog dat alles gedeeld kon worden, van keukentafel tot bed. Nu zie je hoe we zoeken naar een nieuwe vorm van *co-housing* met een evenwicht tussen autonomie en verbondenheid. Ik ken zo’n *co-house* waar mensen van verschillende generaties samenwonen – koppels, singles, senioren – en het loopt zeer goed.’

Is het onderwijs ook aan hervorming toe? ‘In mijn tweede boek *Autoriteit* [2015, *De Bezige Bij*] beschrijf ik hoe wij in het Westen een historisch belangrijke transformatie aan het doormaken zijn op het vlak van autoriteit. Weg van het patriërchaat, weg van een top-down samenleving, naar een horizontale netwerksamenleving, met autoriteit gebaseerd op kennis en overleg. Dat werkt eigenlijk vrij goed, ook in de economie. Het Braziliaanse bedrijf Semco, waar jullie *Tegenlicht* twee uitzendingen aan wijdde,¹ illustreert dat. Dit model sluit ook mooi aan bij de deliberatieve democratie waar we het al over hadden. En dan zie je iets heel vreemds, namelijk dat het onderwijs [in België, red.] daar niet in mee gaat. Dat hangt grotendeels nog vast aan de modellen van vóór 1970. Een top-down gericht, piramidaal model zoals uit mijn eigen jeugd. Wij moesten stil zitten en opletten en als we dat niet deden dan kwam er een fikse straf. Gelukkig kan dat vandaag de dag niet meer. Maar toch verwachten we nog steeds dat kinderen stilzitten en in plaats van straf geven we ze een pilletje. De juiste aanpak is een eigentijdse manier van lesgeven. Breek het klaslokaal open en geef kinderen gaandeweg meer verantwoordelijkheid, bereid hen daarop voor. Onderwijskundigen vertellen mij dat je kinderen in drie jaar de hele leerstof van de lagere school kunt bijbrengen. Dat betekent dat zij dan nog drie jaar de tijd hebben om naar buiten te gaan. Waarom zouden we kinderen zes jaar lang vijf dagen per week opsluiten in een klas? Dit is echt niet meer van deze tijd. We moeten het onderwijs herdenken.’

In het verleden schreef u vooral over de mens als individu, vanuit uw professionele inzichten uit de klinische psychologie. Maar in uw laatste publicaties richt u zich meer op de maatschappij als geheel. ‘Ik ben inderdaad in die richting geëvolueerd. Misschien interessant om te weten: die belangstelling is voortgekomen uit mijn oorspronkelijke werk en oorspronkelijke lesopdracht: ik doceer klinische psychologie en psychiatrische diagnostiek. Ik werkte ook in de psychiatrische en psychotherapeutische praktijk. Vanaf 2000 werden de effecten van de maatschappelijke verandering in ons vakgebied duidelijk. In dat jaar startten wij vanuit mijn vakgroep een onderzoek dat zich richtte op mensen die omwille van een zware depressie opgenomen werden in een psychiatrisch ziekenhuis. Tot onze verrassing bleek dat een significant aantal van de problemen van deze patiënten op de werkvloer lag. Dit was echt een *eye-opener*. In je hoedanigheid als hoogleraar heb je de ethische plicht, vind ik, om bepaalde zaken aan te kaarten. En dat is ook meer dan nodig. Het aantal langdurig zieken, zowel lichamelijk als psychologisch, het aantal mensen met een burn-out, zag ik alleen maar toenemen. En dan heb ik het nog niet over de kinderen die uit de boot vallen.’

¹ | <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/lees/biografieen/s/ricardo-semler.html>

‘Waarom zouden we kinderen zes jaar lang vijf dagen per week opsluiten in een klas? Dit is echt niet meer van deze tijd. We moeten het onderwijs herdenken’

‘Maatschappelijke oorzaken betekent maatschappelijke oplossingen en daarom ben ik gaan schrijven. Van het ene boek kwam het andere. Als klap op de vuurpijl kreeg ik vier jaar geleden vanuit mijn eigen faculteit de vraag of ik bereid zou zijn om een compleet nieuw vak te doceren: *Cultuur- en maatschappijkritiek*. Je gaat daarop studeren en dan komt er een wisselwerking tussen praktijk en theorie, tussen lesgeven en schrijven.’

Lagen die burn-outs in een bepaalde sector? ‘Nee, dat ligt gekoppeld aan de manier waarop een bedrijf of instelling georganiseerd is. In mijn boek *Identiteit* geef ik nogal wat kritiek op de ziekmakende neoliberale organisatie binnen bedrijven, met als voorbeeld de Amerikaanse multinational Enron. Wij hebben hier in Vlaanderen een organisatie die belangrijke CEO's samenbrengt, de Voka [*Vlaams netwerk van ondernemingen, red.*]. Ik werd uitgenodigd om voor een groep van veertig topfiguren mijn verhaal te brengen. Tot mijn verrassing leverde mijn uiteenzetting een tweedeling in de groep. Een deel zei: ‘Je overdrijft, dat is niet zo, je bekijkt het allemaal heel eenzijdig.’ Een andere groep corrigeerde hen en zei: ‘Wacht maar, dit komt bij jullie ook!’ Het verschil tussen die twee groepen was duidelijk: de groep die vond dat ik overdreef, bestond uit bedrijfsleiders die zelf nog de touwtjes in handen hadden en de leden van die andere groep behoorden tot beursgenoteerde bedrijven die volledig in het neoliberale stramen zaten. Het had te maken met de organisatie, niet met de sector. Ik hoop vurig dat wij een andere houding zullen aannemen ten opzichte van arbeid. Zoals het nu is, maakt het ons ziek.’

Ziet u een rol voor Europa bij deze transities? ‘Ja natuurlijk, wij kunnen niet anders. Dergelijke beslissingen moeten echt op transnationaal niveau genomen worden. Het is niet mogelijk om daar lokale beslissingen op te formuleren. Een natiestaat heeft niet meer de macht om in te gaan tegen multinationals en een virus stopt niet aan de landsgrenzen. De basis van de Europese Unie was oorspronkelijk een economische en monetaire samenwerking. Maar in de afgelopen tien jaar is er een duidelijke evolutie naar een sociaal Europa en recentelijk en versneld ook een evolutie naar een ecologisch Europa. Als we dit niet samen oppakken, staan we aan de rand van een ecologische afgrond, wij kunnen simpelweg niet anders. En: het gaat zeer snel, de Europese Green Deal was vijf jaar geleden ondenkbaar.’

Een sociaal Europa, wat bedoelt u daar precies mee? ‘De verschillende natiestaten hebben verschillende sociale zorgsystemen, van werkloosheidssteun en ziekteverzekering tot arbeidsbescherming. Bij de kern van de Europese landen – Nederland, België en Frankrijk – is dit min of meer op elkaar afgestemd. In Duitsland is dat al minder, dat komt door de aansluiting met Oost-Duitsland en de Hartz-regelingen. Als je dan naar de landen van het vroegere Oost-Europa kijkt, zie je dat die regelingen daar uiterst zwak zijn in vergelijking met de onze. Blijkbaar is het nog altijd zo dat er mogelijkheden zijn om daar misbruik van te maken. Om truckchauffeurs met een Pools contract hier te laten rondrijden waarbij zij de helft verdienen van onze chauffeurs waardoor onze lokale mensen hun werk verliezen en deze Polen eigenlijk gastarbeiders worden – wat

‘Ik hoop vurig dat wij een andere houding zullen aannemen ten opzichte van arbeid. Zoals het nu is, maakt het ons ziek’

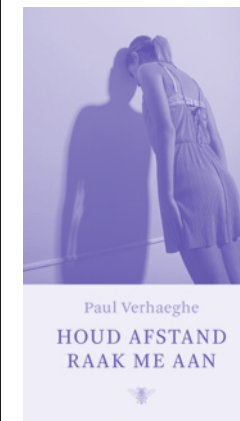
een beleefde uitdrukking is voor slaven. Dit moet transnationaal politiek geregeld worden. Je ziet dat een aantal EU-commissarissen heel hard hun best doen om die gaten te dichten.’

Hoe ziet u de toekomst? ‘Ik ben gematigd hoopvol. Maar de tijd wordt steeds korter volgens alle klimaatdeskundigen. Veranderingen zijn wel al gaande en worden ook al hoe langer hoe meer zichtbaar.’

Kunt u een voorbeeld noemen? ‘Duurzaamheid. Deeleconomie. Een veranderende mobiliteit. Het thuiswerken. Heel veel hoogopgeleide mensen willen minder uren werken en meer tijd hebben voor hun gezinsleven. Zij onderhandelen minder over loonsverhoging en meer over hun arbeidsuren en vakantiedagen.’

Angst is een belangrijke drijfveer tot verandering, schrijft u. ‘Dat heb ik niet bedacht, dat is allang bekend in de psychologie. Er wordt te weinig rekening mee gehouden. Wij gaan er te veel vanuit dat veranderingen ingegeven worden door rationale beslissingen, door rationeel cognitief nadenken. Dat is, denk ik, een van de illusies die we overgehouden hebben van de Verlichting. De Verlichting waar ik overigens een groot voorstander van ben, laat dat duidelijk zijn. Als je het psychologisch bekijkt, dat zijn veranderingen altijd gebonden aan emoties. En dan voornamelijk aan angst. Angst kent heel veel gradaties, met als startpunt simpelweg *arousal* en die reeks eindigt bij *panic*. *Arousal* is een lichte vorm van angst, eigenlijk een verhoogde opmerkzaamheid: je ziet meer, je snapt meer en op grond daarvan kun je ook beginnen met dingen te doen. Als je aandacht plotseling toeneemt, dan is daar een reden voor. En je ziet dat waar die angst toeneemt, de bereidheid om dingen te doen ook toeneemt. Je hebt een bepaalde portie angst nodig om beslissingen te nemen die je uit je *comfortzone* halen. Maar als angst paniek wordt, werkt het juist verlamdend.’

Voor het klimaat zou het misschien niet zo gek zijn om ‘angst’ te hebben. ‘Toen Philipp Blom een paar jaar geleden in Gent was voor een lezing over zijn boek over de Kleine IJstijd en het verband legde met vandaag, zei hij dat wij ons moesten voorbereiden op de komst van klimaatvluchtelingen uit Nederland. Laat ons hopen dat het niet nodig zal zijn.’ ●

Paul Verhaeghe is klinisch psycholoog en hoogleraar aan de Universiteit Gent. Zijn laatste boek *Houd afstand, raak me aan* verscheen in juli 2020 bij De Bezige Bij.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Post-
disruption
trajectory

In 2020, the experience of political, economic and epistemic discontinuity that had been stirred up for years has reached a new climax. We feel more keenly than ever that the decline of the liberal world order, irreversible environmental damage, the distillation of a shared societal dialogue – and indeed COVID-19 – are jolting a rethink of the certainties of the post-Cold War years. At the end of a troubled and turbulent twelvemonth, we reflect on disruption and the road ahead.

By Maurits Westbroek & Simon van Teutem

After Disruption Reflection and the road ahead

Disruption is characterised by far-reaching disturbance or interruption of the status quo. It can occur and operate in separate domains, but when we speak of societal, public or financial upsets, it tends to rage through distinct interconnected dimensions. In this context, we will defend three core arguments. To begin with, disruption, as unsettling and disorienting as it can be, also offers a unique opportunity to imagine and implement a fresh set of ideas about society, or, more commonly, to throw away apples that are overripe or rotten. From this angle, we will see that disruption necessitates a *stress test* of the present order, swinging the door right open for a diagnosis of defective details or deeper chinks in the armour.

Yet, and secondly, the process of disruption is complex, elusive, and unpredictable. Even as it invites individuals and societies at large to contemplate alternatives to the *status quo*, it can be hard to steer clear of stumbling blocks and eventually stem the torrent. We shall see that democratic consensus and coherent actors are crucial in this process of consolidation. Thirdly, assessing the result is difficult in the eye of the storm. Change is opportunity, especially for media whose revenue models are fuelled by chaos or political actors always looking to see their prior

The damage
wrought on
the economy
by coronavirus
might lead
to something
altogether
better

world-views confirmed. Events can be bended in either direction towards elite interests, so we should be careful not to over- or underestimate the desirability of the consequences.

Identifying weak links

As unsettling as we find disruption, it also has a positive effect: the unexpected pressure which crises exert on the *status quo* also serves as a stress test, allowing us to identify weak links which need repairing or replacing. Of course, it equally is crucial that these fresh ideas are well thought-through. As Boris Johnson, an expert on this very subject, once said, 'There are no disasters, only opportunities. And indeed, opportunities for fresh disasters.'

What, then, has our present experience of disruption taught us about how to do things differently? The COVID-19 pandemic offers important examples. Governments in rich countries have been forced to spend enormous amounts on measures to support individuals and businesses, ranging from furlough schemes to tax breaks. According to IMF projections, government debt across advanced economies is set to increase by 20 percentage points in 2020. On the one hand, this surge in borrowing is raising alarm, especially among parties traditionally advocating fiscal prudence. On the other hand, economists point to record-low interest rates across the developed world, making debt unprecedentedly cheap. Indeed, hopes are being raised that, in rich countries beset by rising income inequality and governments hamstrung by fears of budget deficits, the pandemic might yet usher in a new social contract of a government-led, green, and equitable recovery made affordable by newly affordable debt and/or more progressive wealth and (corporate)-income taxes. To prevent this opportunity from turning into disaster, however, governments must avoid the trap of turning to austerity and 'fiscal consolidation' too soon. If they tread this line carefully, the damage wrought on the economy by coronavirus might lead to something altogether better.

As unsettling
as we find
disruption,
it also has a
positive effect:
the unexpected
pressure which
crises exert on
the status quo
also serves
as a stress test

The middle stage is crucial

In short, the process of turning new ideas into positive change is rarely certain and never neat. Even as ideas gain traction, important obstacles stand in the way of progress becoming entrenched. As we look ahead, this middle stage of the post-disruption trajectory is crucial.

The creation of the liberal world order offers important insights. After the Second World War, a sense that drastic change was necessary to prevent such a disaster from reoccurring was prevalent among elites and publics across the West. The foundation of the UN and related bodies, such as the WHO, as well as the Bretton Woods institutions and the European Coal and Steel Community, created the multilateral framework still governing the liberal world order today. The vision of a more peaceful, democratic and prosperous world which this set of institutions sought to realise, succeeded for several reasons. Firstly, there was a clear elite and popular consensus about the *need* for change, providing the project with legitimacy and a democratic mandate. Secondly, there were powerful and internally coherent actors able to articulate a consistent agenda who had the capacity to implement the desired changes. In the post-wwII context, the United States, then at the zenith of its relative power, was able to play that role. This combination of conditions turned a good idea into a consensus-driven and enduring new order.

Progress falters when one or more of these conditions is absent. Recent attempts at political transformation across the Middle East and the post-Soviet space have either fizzled out or turned into chaos. Even as the idea of revolution inspired millions, it failed to maintain its momentum as sectarian or ethnolinguistic divisions fractured a brittle consensus, or as opposition leaderships – or foreign powers – failed to set a clear agenda for the way forward. If history teaches us anything, it is that no universal recipe for progress exists. But a recurring theme is that ideas, however imaginative or pertinent, will not lead to progress if they lack democratic sanction and, more prosaically, the power to back them up. This observation is positive inasmuch as lasting, material progress can still happen anywhere; but it should also tell us that, counterintuitively, escaping a quagmire requires not a brash sprint into the unknown but consensus-building and agenda-setting.

Perception and reality

Even as wanted or unwanted changes occur, awareness of the gaps and discrepancies between perception and reality is crucial. This misbelief works twofold: we overestimate the insights and progress that crises may or may not deliver, but we equally unduly dwell in doom rooted in exaggeration.

Let us start with a word of caution against excessive optimism. In our personal life and our societal dynamics, we tend to overestimate positive trends and extrapolate them into the far-away future. These are the animal spirits that gave rise to the dot-com bubble as well as naive expectations of democratisation and peace in the wake of the Arab Spring. Opportunistic elites can easily exploit this flaw. As Bas Heijne, a Dutch

We overestimate the insights and progress that crises may or may not deliver, but we equally unduly dwell in doom rooted in exaggeration

writer, noted in the surge of idealism following the pandemic, hardly anyone asks how they *themselves* can and should change; the prophets of progress instead focus on the direction in which the misty, blurry ball of *society* should roll as a result of recent revelations. It should not surprise anyone that usually their compass coincidentally and conventionally fits their *precedent* ideas or interests. The hodgepodge of excitement and hope of a new future, often accompanied by little critical scrutiny, inevitably results in disappointment, disenfranchisement and distrust when the world turns out to be far less linear and much less buoyant than the carpetbaggers' greasy rhetoric had indicated. One merely needs to take a look at Tunisia's Freedom House score to see that fluctuation is as common as continuity, and merely needs to stay one weekend in Sunderland, which overwhelmingly supported Brexit, to recognize that large groups of Britons yet have to taste the sweet fruits of globalisation.

Disruption sells

Still, as we temper our initial optimism with these words of caution, we equally feel that anxieties are subject to careless extrapolation and are often overstated as a result. Over two centuries ago, Thomas Malthus famously warned for population growth to outpace agricultural production, causing large-scale famine and war. Instead, income per capita increased with a full order of magnitude and famine numbers in recent decades make up only a tiny snippet of that in preceding eras. Nowadays, fear or perception of disruption still leaves our worries vulnerable to exploitation. Disruption sells; the revenue models from media are powered by clicks and chaos. As a result, the lens through which we perceive wider societal developments is often manipulated by a gloomy filter. On any given day in the past century, it is possible to find a newspaper article telling us the end is near. Placing all of this ominosity into a broader perspective is a great challenge for the individual, but awareness of how the media win their bread is a good first step.

In the coming months, as the whirlwinds of 2020 disperse and we survey a moonscape littered with craters and with plenty of comets still cruising menacingly nearby, it will be tempting to seek security in a restoration of the *status quo ante*. That would be a mistake. Without being carried away by an abstract idealism or paralysing anxieties, we should continue to believe in real progress whose quality we measure not in terms of speed, or even sweep, but the soundness of the ideas that nourish it and the strength of the coalition that sanctions it. This is not a simple defense of moderation for its own sake; rather, we see an urgent need for change, and believe that this is the best way to overcome disruption and achieve it. The articles contained elsewhere in this edition exemplify a willingness to critically examine our present reality. That is a good start, and we are quietly confident that it will lead somewhere better. ●

In the coming months, as the whirlwinds of 2020 disperse, it will be tempting to seek security in a restoration of the *status quo ante*. That would be a mistake

Maurits Westbroek studied History and Russia in London, Saint-Petersburg and Oxford and is currently working on a project about COVID-19 at the University of Oxford.

Simon van Teutem studies Philosophy, Politics and Economics at the University of Oxford and is a fervent critic of Dutch politics on Twitter.

Revolutie & reactie

De Ikarische opkomst en ondergang van drugsbaron Tony Montana gaat niet alleen over de nieuwe rijken van de cocaïnegolf van de jaren tachtig, maar over alle hoogmoed en verval

Revoluties zijn vaak betoverend in hun beloftes van een nieuw wereld, maar ze zorgen zelden voor verandering van taaie onderliggende structuren van macht. Zo kwamen aanvankelijke beloftes van een e-Democratie, waarin iedereen in vrijheid kan meepraten, niet uit – integendeel. De belofte van een grote omwenteling is als ‘het ploegen van de zee’. Kansloos.

Door Constanteyn Roelofs

Revolutie past de polder niet

Toen ik in het begin van de jaren nul van deze eeuw naar de middelbare school ging, was de rapmuziek *en vogue* op het schoolplein. Zakgeld werd uitgegeven aan illegaal gebrande cd'tjes van Dr. Dre en Eminem en met de primitieve technieken van toen werden er op krakende Windowscomputers ook lokaal geproduceerde raps van eigen bodem verspreid. Een van de culture ijkpunten destijds was, naast de wijde Karl Kani-broeken en de slofachtige skateschoenen, *Scarface*. Deze film van Brian de Palma uit 1983 – een nieuwe versie van de gelijknamige film uit 1932, losjes gebaseerd op het leven van Al Capone – is om meerdere redenen een meesterwerk. De soundtrack van Giorgio Moroder is prachtig, het zonovergoten Miami is de decadente achtergrond met alle woeste warme kleuren van een verhaal vol gif, hoogmoed en verraad. De Ikarische opkomst en ondergang van drugsbaron Tony Montana gaat niet alleen over de nieuwe rijken van de cocaïnegolf van de jaren tachtig, maar over alle hoogmoed en verval. Dat was echter niet waarom de film zo geliefd was in de jaren van Dr. Dre – nee, daar werd er alleen gespiegeld aan de eerste helft van de film, waarin de arme migrant zich opknokt tot grote dealer. Het sloot vervolgens zelfsprekend aan bij de émigré-straatschoffies van de minder Volvorijke buurten van Den Haag, waar een van de rappers zich ‘Omar Montana’ ging noemen – een van de vele Tony's, Scarfacen en Montana's in de *scene*.

Tony Montana komt natuurlijk niet goed aan zijn eind. Hoewel rijk en machtig zal hij als *lower class* boefje nooit behoren tot, hoe gek het ook klinkt, de *landed gentry* van de gevestigde drugsbaronnen. Problematiek

met deze cocaïne-adel, een fatale liefde en wat foute vrienden later eindigt de beste man met een fiks aantal kogels in zijn bast in een paleisfontein. In de momenten voor zijn dood komt het besef dat hij natuurlijk nooit écht boven zichzelf kon uitstijgen en dat alle geld maar buitenkant was – woedend en onverzoend met het lot ondergaat hij zijn onvermijdelijke dood.

Streven dat eindigt in tranen

Dit lijkt misschien een wat omstandige inleiding voor een essay over revolutie en reactie, maar het verband is hopelijk duidelijk: revoluties zijn altijd een tragisch Ikarisch verhaal van opkomst en verval, van streven dat eindigt in tranen. Revolutionairen zijn naïevelingen die zich laten betoveren door het klatergoud van de belofte en de radicale chic van de revolutie en, heel af en toe, zelfs door de ideologische verleiding van een nieuw Utopia.

Diezelfde bitterheid van Tony Montana op zijn sterfbed komen we tegen bij Simon Bolivar, de grote bevrijder van Zuid-Amerika die aan de basis stond van flink wat landen aan het ontvangende eind van de *War on Drugs*, zoals Colombia en Venezuela. Bolivar streefde naar een verlicht Zuid-Amerika dat bevrijd van het Spaanse juk een ongedeelde liberale toekomst tegemoet zou gaan, zonder inmenging van buitenaf en zonder de verstikkende hiërarchieën van klasse en afkomst die het leven onder de Spaanse kroon kenmerkten. Het was helemaal niet de bedoeling dat het zovéél afzonderlijke naties zouden worden en het was al helemaal niet bedoeling dat het halfdemocratische gedrochten zouden worden, waar corrupte *caudillos* en witte aristocraten zouden heersen over een met geweld onderdrukte bevolking van gekleurde arbeiders – *but here we are*. Hoewel Bolivar een prachtig corpus van zeer geïnspireerde revolutionaire teksten heeft achtergelaten van toen hij nog in goede gezondheid was en de revolutionaire zeepbel nog niet op de onvermijdelijke naald van de realiteit was stukgesprongen, interesseert ons eigenlijk vooral wat hij schreef toen hij, snevend aan de tuberculose, inzag dat het misschien dan toch niets zou worden met die heilstaat. ‘Het voeren van een revolutie’, laat hij aantekenen, ‘is als het ploegen van de zee’. Kansloos dus.

Van dat ploegen van de zee hebben we genoeg voorbeelden in het historisch materiaal. Buiten de morele revolutie van Jezus Christus en de materiële revolutie van de industrialisatie hebben immers maar weinig revoluties gebracht wat ze beloofden. Leuk dat ze in Haïti de eerste zwarte revolutie ooit hadden, maar het is nog steeds een *failed state*. Bijna alle andere gevallen van postkoloniaal zwart zelfbestuur worden gesmoord in gelijke delen bloed en corruptie. De communistische revoluties brachten de productiefactoren helaas niet in de handen van het proletariaat, maar gewoon in handen van een nieuwe adel van *aparatchiks* – de boeren en de arbeiders hadden er niets aan. De Franse revolutie liep uit op terreur, Napoleon en Restauratie en ook nu is het weer een verdeeld land gecentreerd rond een Jupiteriaanse president in Parijs – vooruitgang is *overrated* en revoluties pakken zelden de onderliggende structuren aan die tot uiting komen in de machtsverhoudingen.

Diezelfde bitterheid van Tony Montana op zijn sterfbed komen we tegen bij Simon Bolivar, de grote bevrijder van Zuid-Amerika

Revolutie van de e-Democratie

Dichter bij huis, dat wil zeggen, binnen de progressieve politiek in Nederland, hebben we nog zo'n prachtig voorbeeld van het ploegen van de zee. In 2008 werd Barack Obama verkozen tot president van de Verenigde Staten van Amerika en in progressieve partijen werd er gejubeld: eindelijk een zwarte president! Nu gaat het goed komen! En belangrijker nog: de verkiezing werd als revolutionair gezien omdat Obama veel kiezers had weten te mobiliseren middels sociale media. Dit leek dé kans om voorgoed af te rekenen met de reactionaire krachten. Immers, als iedereen internet heeft kan iedereen meepraten en is informatie altijd vrij (we delen alle boze plannen van de gevestigde machten op Wikileaks). Het leek de perfectie van de democratie: ineens konden we over alles stemmen, konden we alles weten en konden we over alles met een knip in de vingers in discussie. Enthousiaste teams van laptop-genieën werden opgetuigd om progressieve partijen een eclatante overwinning te bezorgen. Geen spindoctor zonder boekenplank Obama-lectuur in de kast. Vooral toen een paar jaar later heel de Arabische wereld in verzet kwam tegen de bloeddorstige gerontocratieën leek het even alsof de e-Democratie mondiaal de weg van de toekomst zou worden.

Maar zo liep het niet. De tweede helft van *Scarface* is begonnen voor de internetdemocratie. De participatie in het publieke debat komt voornamelijk neer op schelden, lezen te kwader trouw en het mobiliseren van de eigen kampen van vinnige volgers. De sociale media hebben, in tegenstelling tot wat er gehoopt werd, niet geleid tot een progressieve revolutie. Integendeel. De vaardigste gebruikers bleken de sjofele volks-

menners die – in de mantel van de conservatieven – bange oudjes en gefrustreerde kleinburgers wisten te mobiliseren; het centrum van de westerse wereld in Washington kreeg een vastgoedboef aan het hoofd en in Groot-Brittannië huurden de *public school boys* aan de top gewoon wat nerds in om andermaal de toekomst veilig te stellen voor de geprivilegieerde bovenlaag. Los daarvan kunnen de geheime diensten van schurkenstaten nu rechtstreeks een kanaal openen naar de onderbuik van het thuisfront, zonder ook maar een meter van de kantoorsamovaar te hoeven reizen. De beloofde openheid van informatie is in feite een wapen geworden: alle kampen in de informatieoorlog dumpen voortdurend data in de markt met belastend materiaal: zelfs de vage suggestie dat er al wat tussenzit, is soms al genoeg (zie de mails van Hillary Clinton). De Arabische wereld is nog steeds een puinzooi van *tin pot dictators*, maar dan nu met Facebook.

Foto: Herman Wouters

De sociale media hebben, in tegenstelling tot wat er gehoopt werd, niet geleid tot een progressieve revolutie. Integendeel

Van het aanvankelijke optimisme is ook in de polder weinig over nadat de internetdemocratie z'n voorlopige hoogtepunt beleefde in 2016 bij het referendum over het associatieverdrag met Oekraïne. Niemand miste de hint dat deze campagne helemaal niet ging om een stom stukje voormalig USSR, maar dat het een middelvinger was tegen de ondemocratische Europese Unie en de partijen – D66 voorop – die al maar meer Nederlandse soevereiniteit buiten het zicht van de democratische controle plaatsen door het weg te stoppen in de Brusselse oligarchie. De EU-trein moet immers voortdenderen en daarbij trekken de democraten zich niets aan van het feit dat het demos precies goed aanvoelt dat dit niets met democratie te maken heeft. Er werd een geitenpaadje bedacht voor het verdrag, het referendum werd weer in z'n hok geschopt en het kroonjuweel belandde bij het grofvuil.

Geest terug in de fles proppen

Het huidige het kabinet probeert nu met man en macht de geest weer in de fles te proppen: onlangs stuurde D66-minister Kajsa Ollongren van Binnenlandse Zaken nog een brief naar de Kamer over hoe het kabinet probeert te voorkomen dat duistere machten de verkiezingen digitaal beïnvloeden. Met behulp van consultants en techbedrijven wordt nu gekeken hoe geluiden die tegen de fabulae van diversiteit, multiculturalisme en de antidemocratische technocratie in Brussel geweerd kunnen.

Niets nieuws onder de zon voor de doorgewinterde revolutiewatchers. Immers, iedereen die ook maar een beetje heeft opgelet bij de Franse revolutie, de burgeroorlog-vermomd-als-revolutie in de Verenigde Staten en de vele revoluties rond het midden van de 19e eeuw in Europa weet dat liberalen altijd wel een grote mond hebben over *liberté, égalité en fraternité*, maar dat het doorgaans snel afgelopen is met dat positieve mensbeeld als de mensen die niet tot de liberale bovenlaag van de bourgeoisie behoren zich gaan bemoeien met de politiek. Liberalisme betekent immers altijd vrijheid, gelijkwaardigheid en politieke participatie, maar dan wel alleen voor de mensen met een koophuis, de juiste mening en een verstandig diploma. Het volk, of beter gezegd de massa, moet maar ver van de macht blijven. En dat is natuurlijk ergens ook wel goed zo. Nederland is immers altijd het land met een liberaal-democratisch hoesje om een oligarchie van een relatief open en in allerlei stadjes en instellingen geatomiseerd patriciaat. Daar verandert het internet weinig aan en dat is maar goed ook – we hebben het immers maar goed hier in ons uithoekje van de wereldbol. De romantiek van de revolutie heeft niets te zoeken in de polder. ●

We hebben het maar goed hier in ons uithoekje van de wereldbol. De romantiek van de revolutie heeft niets te zoeken in de polder

Constanteyn Roelofs is historicus, journalist en columnist.

De analyse van onze tijd die de Duitse filosoof, historicus en schrijver Philipp Blom maakt, heeft iets onheilspellends. In *Wat op het spel staat* (2017) stelde Blom dat we leven in een tijd waarin we ‘geen toekomst willen’, want ‘de toekomst is verslechtering’ – namelijk: klimaatverandering, wereldwijd mensen op drift en het omvallen van lang gekoesterde systemen. In *Het grote wereldtoneel* (2020) laat Blom echter ook ruimte voor hoop: ons vermogen dingen anders voor te stellen dan ze zijn na verontrustende omwentelingen kan de basis zijn voor nieuwe verhalen. *Idee* sprak Blom over de problemen van deze tijd, en over de grote verhalen en projecten om deze problemen het hoofd te bieden.

Interview door Joost Röselaers & Daniël Boomsma

‘Wij leven in een wereld zonder toekomst’

Om te beginnen met *the elephant in the room*: wat is u eerste gedachte bij de uitslag van de verkiezingen in de Verenigde Staten? ‘De toekomst is moeilijk te voorspellen, maar president Biden zal niet veel kunnen doen. Hij heeft de senaat nog tegen zich en het congres staat nauwelijks aan zijn kant. De Verenigde Staten zijn een extreem gespleten land. Ook al heeft Biden nu gewonnen, bijna de helft van de kiezers vond Trump toch een goede keuze. Dat is moeilijk te begrijpen voor mensen die mijn politieke doelen delen, maar ook als ik moreel en sociaal conservatief was, dan zou Trump zo’n beetje het tegendeel belichamen van wat ik zou

Naar
een nieuw
narratief

Interview
Philipp
Blom

Foto: Patrick Post - De Bezige Bij

willen zijn. Dat mensen toch voor hem kiezen, met argumenten dat hij een soort Koning Cyrus is, het onwetend instrument van Gods wil, en daarom maar mag doen wat hij wil, dat vind ik schrikbarend.'

Met het vertrek van Trump zijn we er nog niet vanaf. 'Nog lang niet! We zijn nog niet af van wat hij mogelijk heeft gemaakt. Trump was niet het probleem maar een symptoom van de politieke en sociale orde in de Verenigde Staten. Als hij weg is, komt er wel iemand anders die een vergelijkbare rol zal vervullen, met meer of minder succes. Maar het sentiment is niet weg bij de bevolking.'

U wijst op het onderscheid tussen symptomen en grotere, achterliggende problemen. Beschouwt u de coronapandemie als een symptoom? 'Ja, de coronacrisis is een symptoom van een grotere, systemische ramp. Er zullen wel andere virussen komen. Ik zie de huidige crisis als een systeemverandering. Dat bedoel ik niet vanuit een moreel oogpunt, ik bedoel dat het de dilemma's blootlegt van een liberaal-kapitalistische politiek voor de toekomst. Het liberaal-kapitalistische model waar wij in leven, waar wij welvarend door zijn, waardoor wij uitstekende artsen en tandartsen hebben en kasjmier truien kunnen dragen, ofwel eenvoudigweg een goed leven leiden – dat hangt allemaal af van of wij economische groei kunnen realiseren. En daar moeten we steeds meer aardse bronnen voor gebruiken, want de opkomst van al die alternatieve vormen van energie betekent nog lang niet dat we minder fossiele brandstoffen kunnen gaan gebruiken. Die politiek is lange tijd een fantastische *succes story* geweest. Het heeft onze naoorlogse democratie mogelijk gemaakt – want ook dat kost geld. En het heeft gezorgd voor een vriendelijkere samenleving, weg van brute fysieke bestraffing en het economisch marginaliseren van mensen. Dat zijn belangrijke veranderingen. Maar die veranderingen hebben wel plaatsgevonden ten koste van onze natuurlijke hulpbronnen. De bijeffecten van het succesverhaal is dat het ons nu letterlijk doet stikken. Dat stelt een liberale politiek voor de toekomst voor een gigantisch dilemma. Want de motor achter de hele ideeënwereld die ons lang heeft geregeerd, is dat we niet meer zo verder kunnen. De vraag is dus: is er een politiek mogelijk in een *zero growth society*? Is er een politieke toekomst als we geen vervuilende brandstoffen meer gebruiken? Dat weten wij niet.'

Gelooft u in nog in het fundament van die liberaal-kapitalistische politiek? 'Mijn instinct is toch vooral dat je een maatschappij moet beoordelen op grond van hoe zij met de zwaksten in de maatschappij omgaat, niet met de sterksten. Want die redden zichzelf wel als het erop aankomt. Ik geloof ook niet dat je ieder mens verantwoordelijkheid kunt stellen voor hoe ver zij komen in het leven. Dat is misschien op een theoretisch vlak zo, maar zeker niet op het praktische. En dat plaatst mij buiten de klassieke liberaal-kapitalistische politiek. Ik vind de markt wel een heel interessant model, niet alleen voor het uitwisselen van diensten en goederen maar ook van maatschappelijke goederen. Een markt biedt een mechanisme waardoor mensen met een tegengesteld interesse toch op een constructieve manier met elkaar om kunnen gaan. Ik wil

'De coronacrisis is een symptoom van een grotere, systemische ramp. Ik zie de huidige crisis als een systeemverandering'

iets van jou, jij iets van mij, en wij hebben een mechanisme gevonden hoe dat voor ons beiden nuttig kan uitpakken. Dat vind ik een belangrijk model voor een pluralistische maatschappij. Onze interesses en belangen mogen dan tegengesteld zijn, maar we hebben een model voor hoe wij met elkaar kunnen omgaan. Maar ik wil daar nog iets aan toevoegen, iets waar ik nog eens iets over moet schrijven: de Verlichting. Want de Verlichting, die zo'n sterke invloed heeft gehad op liberaal-kapitalistische ideeën, heeft ook in sterke mate theologische gedachten gesecculariseerd. De gedachten en figuren zijn hetzelfde gebleven, maar niet in een religieus maar in een seculier vocabulaire. Dat begint met de vrije wil die voor het christendom heel belangrijk is en ook voor het liberaal-kapitalisme en die ook zo sterk met individuele verantwoording te maken heeft. Hetzelfde zie je bij het geloof in de vooruitgang in het christendom en later liberaal-kapitalistische ideeën.'

Dat element van 'geloof' trekt u door in hoe we naar onze markteconomie kijken. 'Ja, de markt kreeg heel snel theologische trekken. Het is iets abstracts dat boven ons zweeft, wat we niet aan moeten raken. Wat de markt wil, dat moeten wij dan maar aanvaarden. Er is nog nooit een volledig vrije markt geweest en die zal er ook nooit zijn. Want een markt heeft regels nodig, een rechtbank, politie, scholen. Een markt is een nuttig onderdeel van de maatschappij, maar het is slechts een onderdeel. Voor mij was de coronapandemie een belangrijk omslagpunt. Want we zagen dat de markt helemaal niet goed is om fundamenteel politieke vragen op te lossen. De eerste dagen van de pandemie was het chaos, maar de markt was er niet om oplossingen aan te reiken. De epidemie heeft ons laten zien dat de markt niet heilig is. Tot nu toe was onze reactie op natuurrampen: het is vreselijk wat er op de Noordpool en de Amazone gebeurt maar onze markteconomie moet toch doordraaien. En nu is het in een paar dagen gebeurd. We kozen er ook voor om de ouderen en de zwakkeren te beschermen, mensen die niet meer economisch productief zijn; vanuit het perspectief van de markt eigenlijk een waanzinnige actie. Dan denk ik: het kan! Het is mogelijk! Dat is een heel sterk precedent voor toekomstige discussies. Er blijkt uit dat we niet in een ijzeren systeem gevangen zitten, dat alsmaar doordraait. Wij hebben het systeem zélf gemaakt en we kunnen het, als het moet, ook ongedaan maken.'

En toch: waar het de klimaatcrisis betreft, blijft het moeilijk om die stap te zetten. Om consequenties te verbinden aan het feit dat we door ons eigen toedoen hier zijn gekomen en het dus ook zelf ongedaan kunnen maken. 'Ik sprak eens met de politicoloog Herfried Münkler die zei dat democratie ontwikkeld is om beslissingen langzamer genomen te laten worden. Het geeft geen kans aan een gedegenereerde prins om 's ochtends uit bed te stappen en te zeggen: we gaan een oorlog beginnen. Door alle procedures en door alle instanties in te schakelen, wordt het moeilijker zulke fouten te maken, maar het wordt ook moeilijker consequent beleid door te voeren. In het bijzonder als een groot deel van de bevolking de noodzaak er niet van inziet. Wereldwijd zie ik dat gevoel van urgentie niet. Het is een groot probleem dat het Westen, dat de grootste veroorzaker is van de opwarming, zo weinig urgentie ervaart. Het is geen

'Mijn instinct is dat je een maatschappij moet beoordelen op grond van hoe zij met de zwaksten in de maatschappij omgaat, niet met de sterksten'

dagelijks geleefd gevoel. Daarom was de coronaepidemie een bepalend moment, omdat het iedereen heeft geraakt en hen allen een gedeelde ervaring heeft gegeven.'

Over die ervaringen. U schrijft over het belang van het hebben van gedeelde verhalen. Zou dit er een kunnen zijn? 'Absoluut. Maar daarvoor moeten we eerst af van het oude verhaal. Het verhaal dat ik zoveel uur moet werken om zoveel geld te verdienen waardoor ik zoveel kan bezitten en zoveel kan consumeren. Dát verhaal is achterhaald en dat is een groot politieke gevaar. Wij leven in een wereld zonder toekomst. Niemand heeft een positief idee als je vraagt: hoe zou Nederland er in 2050 uit kunnen zien? Wat is ons gezamenlijk project?'

Zo voelt het een beetje alsof we middenin de Koude Oorlog zitten, een soort politieke impasse zonder zicht op iets nieuws! 'Ja, maar in de Koude Oorlog had je nog wel de kans van een overwinning. Wat we nu beleven is dat het grote narratief is verdwenen. In die leegte springen de populistten met hun verhaal, rechts en links. Dat is gevaarlijk. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw had Hitler een heel 'goed' verhaal te vertellen aan de Duitsers, en Stalin later aan de Russen. Dat geldt ook voor Pol Pot aan de mensen in Cambodja. Het is niet per se het mooie verhaal dat naar voren komt drijven in dit soort tijden.'

Vanuit een liberaal oogpunt: wat zouden de ingrediënten kunnen zijn van een nieuw verhaal? 'Wat de Verlichting heeft gesecculariseerd, is de logica van dominantie, verovering en uitbuiting. Dat is een uitermate succesvolle denkwijze geweest. Alsof de mens daartoe recht had, ertoe was geroepen. De natuur is een soort dood territorium waar wij de baas over zijn. Dat staat in sterk contrast met andere mythologieën waarin de natuur een actief onderdeel speelde in het geheel. We zijn nu aan het einde van deze maatschappelijke logica van dominantie gekomen. We kunnen de natuur niet beheersen. De grote vraag die de basis van een nieuw verhaal kan vormen is: kunnen wij ons voor één keer niet gedragen zoals de evolutie ons heeft geprogrammeerd, en zoals is versterkt door de monotheïstische religies en later de Verlichting? Kunnen wij een transitie bedenken naar een logica van coöperatie? Niet omdat we daar betere mensen van worden, maar omdat het noodzakelijk is om te overleven.'

Wat betekent die transitie voor de liberale politiek? 'Daartoe is het nodig dat wij ons op een geheel andere wijze gaan verhouden tot de natuur. Wij staan niet tegenover de natuur. Wat kan dat betekenen voor liberale politiek? Dat is niet een brug die ik moeilijk vind om te slaan. Voor mij gaat het heel sterk om liberalisme en individuele rechten, volgens het denken van John Stuart Mill. De voorvaders van het liberalisme hebben gestreden tegen grote sociale coöperaties en kwamen sterk op voor de individuele rechten van de mens. De tijd is nu gekomen om dat te veranderen. Als je écht liberale ideeën wilt verdedigen, ideeën die we allemaal nodig hebben, die vrijheid in een maatschappij en zeker in een pluralistische maatschappij kunnen garanderen, dan moet je de verhouding tussen

'De grote vraag die de basis van een nieuw verhaal kan vormen is: kunnen wij ons voor één keer niet gedragen zoals de evolutie ons heeft geprogrammeerd'

Foto: Herman Wouters

liberalisme en gemeenschap weer overwegen. We gaan het niet redden als je alleen uitgaat van individuele rechten. We gaan het alleen redden als maatschappij als we gemeenschappelijke projecten aangaan.'

Zo bezien lijken er twee vormen van liberalisme mogelijk: een liberalisme van bescheidenheid – leren inbinden, de erkenning van de ondergeschikte positie van de mens ten opzichte van de natuur – of een liberalisme van angst. 'Misschien wel, maar als je veel lef hebt, dan kun je ook zeggen dat in die angst, die angst voor een ongewisse toekomst, een kans ligt. We staan aan het einde van een model dat de mensheid drieduizend jaren lang heeft gedragen. Maar het perspectief dat we vandaag innemen, kijkt veertig, hooguit zestig jaar vooruit. We bouwen gebouwen die voor een beperkte tijd kunnen bestaan, daarna bouwen we het af en beginnen iets anders te bouwen. Ik woon in een stad met een prachtige kathedraal. De constructietekeningen zijn er nog. Je weet dat de bouwmeester beseftte dat hij de kathedraal nooit zou zien. Zijn kleinkinderen wellicht, maar hij niet. Het ging niet om het resultaat maar om het grote maatschappelijke project. Een project dat de samenleving alleen maar geld kostte, maar die wel belangrijk was voor de identiteit in de stad. Nog een ander verhaal ter illustratie: ik heb een vriend die wijnboer is. Hij moest een nieuwe kelder maken. Hij woont op een eeuwenoud kasteel. De architect vroeg naar de voorwaarden. Hij had er maar één: het moest er over vijfhonderd jaar nog staan. Waarom is dat zo'n slechte gedachte? In onze maatschappij van nu is dat helemaal verdwenen. Waarom zijn we geen onderdeel meer van een groter continuüm? Waarom kiezen we

'We gaan het niet redden als je alleen uitgaat van individuele rechten. We gaan het alleen redden als maatschappij als we gemeenschappelijke projecten aangaan'

niet voor een groene revolutie als ons grote project? Een project waarin we nadenken over hoe onze samenleving er over vijftig en zelfs vijfhonderd jaar uitziet.'

'Waarom zijn we geen onderdeel meer van een groter continuüm? Waarom kiezen we niet voor een groene revolutie als ons grote project?'

Wat vraagt dat van mensen? 'Het vraagt om de moed visie te hebben. En politici en leiders die zeggen: 'ik ben hier niet om jullie dingen te zeggen die jullie bevallen. Ik ben hier in de politiek vanwege die visie. Ik blijf staan voor de ideeën die ik belangrijk vind. Maar ik ga jullie niet vertellen dat we zo kunnen doorgaan. Ik ga jullie niet vertellen dat vluchtelingen een gevaar voor de toekomst vormen. Ik ga jullie niet vertellen dat je alles kunt krijgen in je leven wat je maar wenst. Ik ga jullie vertellen: onze generatie staat op een kantelpunt in de geschiedenis, daar moeten we allemaal onze schouders onder leggen.' En dat kan. En we komen dan in een maatschappij uit die niet slechter is om in te leven dan vandaag de dag. Dat zou nou een gewenst politiek programma zijn! Daarmee zou je misschien enkele verkiezingen verliezen, want het duurt een tijd om deze ideeën geaccepteerd te krijgen in het publieke debat. Maar het ontbreekt ons echt aan politici die nu durven zeggen: 'Hier staan wij, en het is dramatisch!'

In *Het grote wereldtoneel* noemt u ook profeten, die volgens u noodzakelijk zijn om een beweging op gang te brengen. 'Ja. Als je de politiek ingaat met het idee dat het een carrièrestap is, dan is dat verraad. We leven in een veilig land, waar je uit mag komen voor je idealen. Laat ze dan ook horen! En als je de verkiezingen verliest omdat de tijd er niet rijp voor is, dan word je gewoon weer advocaat of iets dergelijks. Alles toont

Foto: Herman Wouters

aan dat het de verkeerde kant opgaat. Maar dat betekent niet dat er nog geen honderd kleine kansen zijn om er iets goeds van te maken. Als je die kansen ziet dan moet je ze toch grijpen.'

Houden andere ontwrichtingen dan de opwarming van de aarde u minder bezig of doen die er voor u simpelweg niet toe. 'Eigenlijk die tweede. Klimaat is de existentiële uitdaging voor Homo sapiens. Al het andere is lastig op dit moment en moeten we aanpakken. Sociale ongelijkheid is bijvoorbeeld een groot probleem, ook voor de toekomst van de democratie. Want op dit moment vind ik het heel rationeel dat mensen zich afwenden van de democratische politiek. In de naoorlogse tijd werd beloofd dat onze kinderen het beter zou hebben dan wij. We zijn nu zo rijk, dat het geen catastrofe is dat onze kinderen het niet beter zouden hebben dan wij. Althans, dat geldt voor een grote groep, niet voor ons allemaal. Er zijn ook veel mensen die het niet goed hebben en die de elite ondertussen rijker zien worden en daarom denken: 'als dit de liberale democratie is, dan is dat niet voor mij. Er is immers geen belangstelling voor mij'. Dat is ook de tragedie van de ondergang van het socialisme. We moeten de democratische structuren die golden in de naoorlogse jaren sterk hervormen, dan pas kun je mensen de democratische samenleving binnenbrengen. Dat zijn sociale projecten die je niet aan de markt kunt overlaten. Dat moet vanuit de samenleving gebeuren, op politiek niveau. Dat zie ik echter nergens gebeuren op dit moment.'

Terug naar dat nieuwe verhaal. Wat zou, naast de groene omwenteling die u bepleit, in wezen het fundament daarvan kunnen vormen?

'Dat is vooral afscheid van het oude. En dan wil ik toch terugvallen op de waarden van de Verlichting. Wel met de aantekening dat ook de Verlichting een kind van zijn tijd was, dat ook veel contradicties in zich draagt. En niet opnieuw de fout maken om de Bijbel verder te denken. Je kunt de Bijbel goed gebruiken als gelovig mens. Maar als samenleving moet je niet overnemen wat de Bijbel dacht over de natuur en waar de Verlichting op door is gegaan; het idee dat wij de baas zijn en de natuur tot onze dienst is. Dat wij de culminatie van de schepping zijn en buiten de natuur staan. Dan beseffen dat wij gewoon primaten zijn met grote dromen. En bij die grote dromen komt dat liberale verhaal dan binnen. Soms sta je voor een opdracht waar je niet zelf om hebt gevraagd, zoals de coronapandemie en veel breder en urgenter: de opwarming van de aarde. Maar dan wordt het leven interessant.' ●

Philipp Blom is filosoof, historicus, journalist en schrijver. Zijn laatste boek *Het grote wereldtoneel. Over de macht van verbeelding in crisistijd* verscheen in augustus 2020 bij De Bezige Bij.

Daniël Boomsma is speechschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Joost Röselaers is hoofdredacteur van *Idee*.

Europa
op de
tekentafel

Het Europese project staat op een kruispunt. Onder andere het coronavirus, de onzekerheid van Brexit en de opkomst van autoritaire regimes hebben geleid tot ontwrichting in de Europese Unie – om nog maar te zwijgen van de geopolitieke spanningen en instabiliteit rondom de Unie. Wat kunnen we leren van de ideeën, beelden, voorstellen en verhalen voor de toekomst van Europese integratie uit het verleden? En voor welke voorstellen voor de huidige Europese Unie staan we nu?

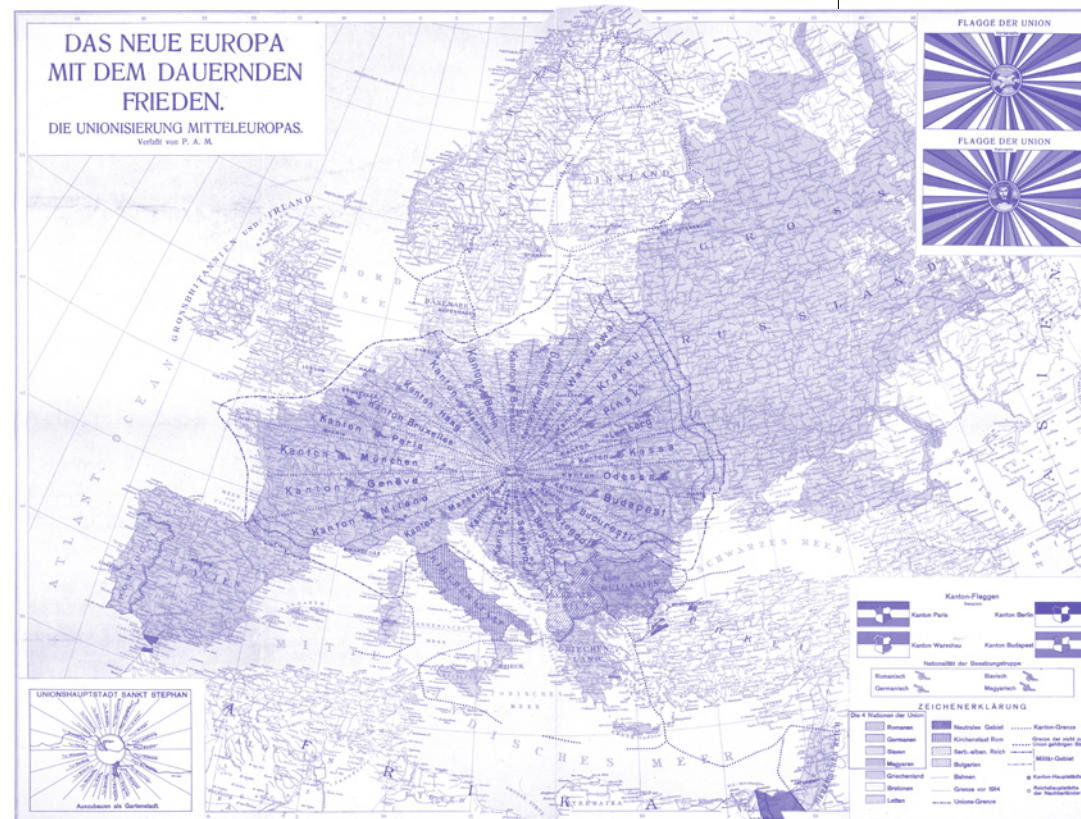
Door Afke Groen

Verbeelding van het verleden en de toekomst van Europese integratie

In 1920 publiceerde een auteur met de initialen P.A.M. een kaart met een voorstel voor een nieuwe unie in Centraal-Europa. Hij beeldde 24 kantons af rondom de nieuwe hoofdstad Sankt Stephan (in het huidige Wenen). In de digitale collecties van Cornell University identificeerde verzamelaar P.J. Mode de auteur als P.A. Maas, zoon van de Weense uitgever van de kaart. Maas schreef ook een pamflet met een ‘gids naar blijvende vrede’, omdat hij voorzag dat de oplossing die na de Eerste Wereldoorlog was gevonden – het Verdrag van Versailles – niet blijvend zou zijn.

In elk van de ‘schijven’ op de kaart wonen ten minste twee van de vier naties die de nieuwe unie bij elkaar brengt: Romeinen, Duitsers, Slaven en Magyaren. Inwoners begrijpen elkaar, want iedereen spreekt Esperanto. En behalve getrouwde vrouwen mogen alle burgers stemmen op een president van de Unie. Uiteindelijk – was de hoop van Maas – zou ‘ras-senhaat’ niet langer de overhand hebben en zou Europa een ‘eenheidsstaat’ zijn, gebaseerd op ‘de liefde van de mensen’.

**Inwoners
begrijpen elkaar,
want iedereen
spreekt
Esperanto.
En behalve
getrouwde
vrouwen mogen
alle burgers
stemmen op
een president**

Obscure en dominante verhalen

De fraaie kaart is slechts één van de vele bijzondere plannen voor een vreedzaam Europa. Vooral na de Tweede Wereldoorlog ontstonden veel nieuwe ideeën, die vaak ook weer verdwenen. Sommige ideeën bleven obscuur, zoals het voorstel van Freddy Heineken – ja, de biermagnaat – voor een ‘Eurotopia’ dat zou bestaan uit niet minder dan 75 Europese staten, waaronder Schotland en Catalonië. Tegelijkertijd werden sommige ideeën of verhalen over Europese integratie relatief dominant, zoals het idee van een federale unie, van een intergouvernementele unie en – meer recentelijk – van desintegratie.

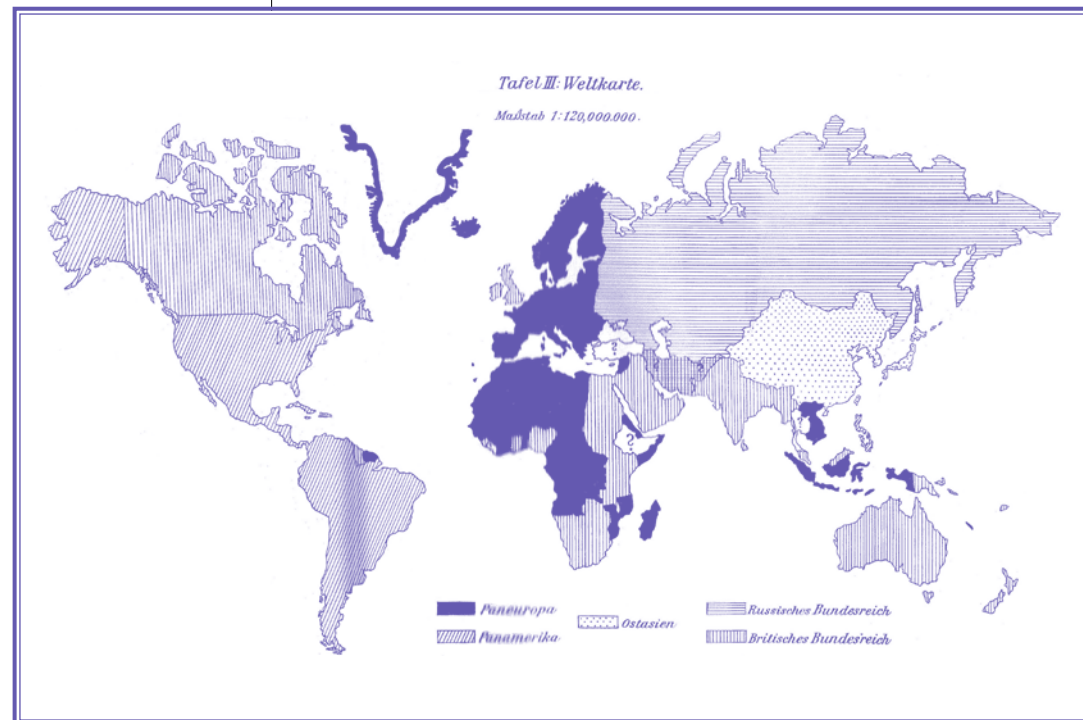
Het Europese project staat momenteel op een kruispunt. Onder andere het coronavirus, de onzekerheid van Brexit en de opkomst van autoritaire regimes hebben geleid tot ontwrichting in de Europese Unie – om nog maar te zwijgen van de geopolitieke spanningen en instabiliteit rondom de Unie. Tegen deze achtergrond rijst de vraag: wat kunnen we leren van de ideeën, beelden, voorstellen en verhalen voor de toekomst van Europese integratie uit het verleden? En voor welke grotere en kleinere voorstellen voor de huidige Europese Unie staan we nu?

Das Neue Europa Mit Dem Dauernden Frieden
Die Unionisierung Mitteleuropas

P.A. Maas, 1920.
Collectie: Persuasive Maps:
PJ Mode Collection, Cornell
University

Ook in de geschiedenis van Europese integratie zijn momenten van ontwrichting een belangrijke bron geweest voor grote voorstellen voor de toekomst

Kaart uit:
Paneuropa (1923). Richard
N. Coudenhove-Kalergi.
Wien: Pan-Europa-Verlag

Het is misschien een cliché, maar ook in de geschiedenis van Europese integratie zijn momenten van ontwrichting een belangrijke bron geweest voor grote voorstellen voor de toekomst. De meeste waarnemers van de Europese Unie zijn bekend met de grote ambities van de Franse minister van Buitenlandse Zaken Robert Schuman en kabinetschef Jean Monnet voor blijvende vrede en economische groei in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog. In 1985 besloot de Europese Raad dan ook dat de Europese Gemeenschap elk jaar een 'Europadag' zou organiseren op 9 mei, de verjaardag van de 'Schuman-verklaring' uit 1950, om het project van de Europese Gemeenschappen te vieren als één van eenheid en vrede.

Pan-Europese Unie

Desalniettemin bestonden ideeën over Europese eenwording ook al voor de Tweede Wereldoorlog. Vooral tijdens het interbellum circuleerden voorstellen voor de 'unificering' van Europa in sommige transnationale circuits van elites. Eén van de meer invloedrijke ideeën kwam van Richard Coudenhove-Kalergi, die in de vroeg jaren twintig de oprichting van 'Pan-Europa' voorstelde. Zijn Pan-Europese Unie zou bestaan uit 26 natiestaten in continentaal Europa, alsook uit hun koloniën in Afrika. Het idee was een antwoord op de zwakke positie waarin Europese staten zich bevonden na de Eerste Wereldoorlog. Voor Coudenhove-Kalergi kon alleen een Pan-Europa tegenwicht vormen tegen de opkomende wereldhegemonieën van de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.

Ook na 1945 was het Schumanplan voor een Europese Gemeenschap van Kolen en Staal (EGKS) zeker niet de enige poging om blijvende vrede in West-Europa te creëren, zoals historicus Kiran Patel beschrijft in *Project Europe* (2020). Integendeel, de Europese Gemeenschappen waren omgeven met andere projecten en zelfs alternatieven voor samenwerking. Eén daarvan was de Raad van Europa, opgericht in 1949 door tien West-Europese staten om samen te werken op het gebied van democratie, mensenrechten en de rechtsstaat. Voor verschillende politici was de Raad van Europa aanvankelijk hun beste hoop op een Europese federatie.

In vergelijking met andere internationale organisaties verschenen de Europese Gemeenschappen in 1957 bovendien relatief laat ten tonele. De organisatie was daarnaast betrekkelijk klein, ondervond verschillende crises en twisten en zelfs directe competitie van de Europese Vrijhandelsassociatie (EFTA), die in 1960 werd opgericht op initiatief van de Britse regering. Zoals Patel concludeert: 'het was geenszins onvermijdelijk dat de Europese Gemeenschap het meest dominante forum voor samenwerking en integratie in het West-Europa van de Koude Oorlog zou worden.'

Toch werden de vlag en het volkslied – die laatste oorspronkelijk voorgesteld door Coudenhove-Kalergi – die de Raad van Europa respectievelijk in 1955 en 1971 had aangenomen in 1985 de officiële symbolen van de Europese Gemeenschappen – en later van de Europese Unie. In de loop van de jaren zeventig en tachtig werd de EG dan ook het belangrijkste forum voor samenwerking in West-Europa. Volgens Patel was dit het gevolg van drie factoren: de economische logica van de gemeenschappelijke markt, het bindend karakter van de wetgeving en de relatief grote financiële middelen.

Geen eenrichtingsstraat

Dat proces was niet het resultaat van een uitgekiend masterplan, maar van 'diverse historische processen, met de typische onverwachte wendingen, leerprocessen, doodlopende wegen en weer een nieuw begin.' Daar hoorden ook momenten van disfunctioneren bij, zoals toen Frankrijk onder president Charles de Gaulle in 1965 maandenlang de EG lamlegde door uit protest en onvrede afwezig te blijven in de Raad van Ministers. Het voorval resulteerde in een belangrijk keerpunt: tegen de voorziene supranationale logica in, bleven – in het compromis met Frankrijk – nationale veto's voor kwesties van 'vitaal nationaal belang' bestaan. Kortom, hoewel Heineken, Maas, Coudenhove-Kalergi en vele anderen zich blauwdrukken voor een Europese staat hadden voorgesteld, was Europese integratie geen eenrichtingsstraat.

Tegenwoordig is de Europese Unie cruciaal voor beleid en bestuur in Europa in veel, zo niet de meeste domeinen. Misschien is dat ook wel de reden dat de huidige ontwrichting zo fundamenteel en ongekend lijkt. De crisis is koren op de molen van zowel Eurosceptici als Eurofielen, als een kans om te pleiten voor een specifieke richting of blauwdruk van Europese (des)integratie. 'Meer Europa' tegenover 'minder Europa'. Maar zoals de geschiedenis van het Europese project laat zien, is het niet vol-

De crisis is koren op de molen van zowel Eurosceptici als Eurofielen, als een kans om te pleiten voor een specifieke richting of blauwdruk van Europese (des)integratie

doende om oplossingen te zoeken langs de lijnen van enkele vastgelegde institutionele richtingen. In plaats daarvan hebben we veel verschillende – grotere en kleinere – creatieve voorstellen nodig.

Natuurlijk komen veel ideeën uit de koker van de Europese instellingen. De Europese Commissie van Ursula von der Leyen heeft zelfs een Eurocommissaris aangesteld voor zogeheten 'strategische prognoses' om 'toekomstbestendig beleid en toekomstbestendige wetgeving [uit te stipelen], als antwoord op de huidige behoeften en de verwachtingen op langere termijn van de Europese burgers'. Hoe bewonderenswaardig de sociaaleconomische, geopolitieke, groene en digitale ambities ook zijn; de inspanningen van de nieuwe Eurocommissaris zijn wel een tamelijk technocratische manier om ons te toekomst van de Europese Unie te verbeelden. Het project zal bijvoorbeeld bestaan uit het 'mainstreamen van prognoses' in alle aspecten van EU-beleid, 'dashboards om de veerkracht in het oog te houden', en 'referentiescenario's voor prognoses'.

Nucleaire variant

Een politiek explosiever idee kwam van premier Mark Rutte, toevalligerwijs op dezelfde dag als de Europese Commissie haar eerste strategisch prognoseverslag publiceerde. In een Kamerdebat leek Rutte een nieuwe kaart voor de Europese Unie uit zijn mouw te schudden. 'Kun je nu een Europese Unie oprichten zonder Hongarije en Polen?', vroeg hij zich hardop af. Dat voorstel zou de impasse rond het wettelijke mechanisme voor sancties weliswaar doorbreken, maar ook ontegenzeggelijk met hoge kosten komen voor de democratie en voor het leven van veel Polen en Hongaren – zoals politicoloog Tom Theuns later schreef in *EUobserver*. Rutte sprak dan ook van een 'nucleaire variant'.

Uiteindelijk hebben we een breder gesprek nodig over hoe de Europese Unie waarin we willen leven er in de toekomst uitziet. Hoewel de langverwachte Conferentie over de Toekomst van Europa vaak op scepsis stuitte, is het ook een kans om burgers te betrekken bij dat gesprek. En belangrijker nog, een kans om de input van burgers serieus te nemen – misschien wel niet alleen via directe deelname van burgers in deze conferentie, maar ook via nationale platformen tussen burgers en Kamerleden. Om richting te geven in de Nederlandse discussies over de EU kan het bovendien helpen om de positie van staatssecretaris voor Europese Zaken opnieuw in te stellen.

Twee reflecties

Voor de komende gesprekken heb ik nog twee bescheiden reflecties. Geen van beiden is nieuw. Ten eerste is het belangrijk om te bedenken dat het Europese project meer flexibiliteit nodig heeft om vooruit te komen. Met andere woorden, er zijn verschillende paden of 'plaatjes' nodig waar lidstaten en burgers een keuze uit en voor kunnen maken. Zoals Kalypso Nicolaïdis, professor in de internationale betrekkingen, betoogt in *Brexit and Beyond* (2018) 'lijdt het weinig twijfel dat de EU alleen kan overleven als ze het soort flexibiliteit omarmt dat vereist is door het zeer heterogene karakter van haar economieën, en breed scala aan sociale,

Om richting te geven in de Nederlandse discussies over de EU kan het bovendien helpen om de positie van staatssecretaris voor Europese Zaken opnieuw in te stellen

Foto: Herman Wouters

juridische en politieke systemen'. Natuurlijk brengt zulke flexibiliteit grote vragen met zich mee. Zo zou het niet wenselijk zijn om *insiders* en *outsiders* – of een kern en een periferie – te creëren, noch om fundamentele waarden van de EU flexibel te maken. Maar we moeten nieuwe vormen en gebieden van nauwere samenwerking overwegen, misschien met *opt-in* en *opt-out* mogelijkheden, en met verdere variaties binnen gedeelde normen en kaders.

En ten tweede moeten we bedenken dat een sterke democratie in de EU ook een sterkere betrokkenheid van nationale parlementen bij Europese zaken vereist, naast een sterker Europees Parlement. In deze context is het niet voldoende om de rol van nationale parlementen alleen te bezien in termen van controle op de acties van nationale regeringen in Brussel. We moeten ook nieuwe manieren overwegen waarop parlementen hun stem kunnen laten horen op Europees niveau, in overleg met elkaar. Dit vereist bijvoorbeeld sterkere platforms en procedures voor samenwerking tussen parlementen. Maar het kan ook een ander instrument vergen, zoals dat van een 'groene kaart', waarmee een groep parlementen nieuwe wetgeving kan voorstellen aan de Europese Commissie.

Of de Europese Unie gebaat is bij het opnieuw inrichten van het continent vanaf een kaart op een tekentafel, zoals P.A.M. Maas dat deed in 1920, valt te betwijfelen. Maar dat de open blik op de toekomst harder nodig is dan ooit, is zeker. ●

We moeten nieuwe vormen en gebieden van nauwere samenwerking overwegen, misschien met *opt-in* en *opt-out* mogelijkheden

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

De coronacrisis is het topje van de ijsberg aan onderliggende problemen van de liberale democratie. Een beknopte analyse van het denken over tijd in twee 'disruptie-mythes' wijst op het belang van de ontwikkeling van een visie op de mens als gesitueerd in de tijd en in relatie tot de ander en tot de natuur. Om het liberale denken verder te brengen, zou het goed zijn om het duurzaamheidsideaal als 'disruptie' te beschouwen.

Door Carinne Elion-Valter

Duurzaamheid
als disruptie

De liberale droom van eeuwige vooruitgang

In de eerste mythe wandelt de Indiase asceet Narada aan de zijde van de god Vishnu door de woestijn. Bij het naderen van een dorpje vraagt Vishnu Narada daar wat water voor hem te halen. Narada ontmoet in het dorp een mooi meisje en vergeet zijn boodschap. Hij trouwt met het meisje, vestigt zich in het dorpje en krijgt drie kinderen. Na twaalf jaar verwoest de moesson zijn huis. Narada moet aanzien dat de stroom zijn vrouw en kinderen meesleurt. Ook hijzelf wordt meegevoerd en verliest het bewustzijn maar ontwaakt nadien op een prachtig eiland. Daar verschijnt hem Vishnu die hem herinnert aan zijn boodschap: 'Ik wacht al een half uur op je!'

Verschillende tijdsopvattingen

Deze eerste mythe is een voorbeeld van de vele zondvloedverhalen die de literatuurgeschiedenis rijk is. Die zondvloed kan in hedendaagse termen een disruptie genoemd worden. Een heel andere mythe over disruptie is de strijd tussen goed en kwaad, eindigend in de definitieve overwinning van het goede. We kennen dit verhaal uit de christelijke traditie. Maar een aardig voorbeeld biedt ook de Noorse mythe *Voluspa*. Deze begint met 'en broeders zullen broeders vermoorden' en eindigt met 'en ik zie in de verte een paleis [...] De getrouwen zullen er gelukkig zijn tot aan het einde der tijden.'¹

¹ | Mythen ontleend aan : Jacques Lacarrière (1998). *Au coeur des mythologies*. Gallimard, p. 544 en 562.

Het is goed te beseffen dat deze verhalen iets in woorden trachten te vatten wat rationeel niet eenvoudig uitgedrukt kan worden. Ze schetsen een wereldbeeld en een moraal.² Ze scheppen hoop en bieden een kritisch perspectief. Ze vragen niet om een letterlijke, maar om een figuurlijke lezing vanuit een historisch en situationeel bewustzijn. Dat is van belang voor begrip van het verhaal van het liberalisme waar ik hierna nog op in ga.

Dat gezegd zijnde, is het van belang te constateren dat de beide verhalen een verschillende logica hebben. De zondvloedmythe staat in het teken van de verhouding van mens tot de natuur. Hij kaart moreel verval aan en hanteert een cyclische tijdsopvatting waarin tijdsdimensies verschillen. De eschatologische mythe over de strijd tussen goed en kwaad belooft daarentegen bevrijding van de mens en staat in een lineaire tijdsopvatting. De eerste mythe verwijst de mens terug naar zichzelf, de tweede legt de verantwoordelijkheid buiten de mens – althans in een deel van hemzelf. Deze constatering heeft een les voor het liberalisme en de situatie waarin liberale democratieën zich thans bevinden.

Cultureel discours

De coronacrisis is het topje van de ijsberg aan onderliggende problemen van de liberale democratie. Tot die problemen behoren de exploitatie van de aarde, polarisatie, gevoelens van vervreemding, economische machtsverschillen en afnemend vertrouwen in politiek en overheid. De coronacrisis versterkt de tendens tot overheidscontrole en beheersing van risico's. Hoewel minder scherp aanwezig in de coronacrisis, leidt de maatschappelijke frustratie, mede door een ontbrekend spiritueel kader om vorm te geven aan onvrede en vervreemding, tot ontvankelijkheid voor de eenzijdige en polariserende retoriek van het populisme. Die populistische retoriek is veelal een cultureel discours, getoonzet in termen van eeuwige bevrijding en nostalgische hoop. Juist die ontvankelijkheid voor dit culturele discours noopt het liberale denken om zich te verdiepen in de eigen culturele vooronderstellingen.

Alexis de Tocqueville (1805-1859) onderkende twee zielen in de borst van het liberalisme: de strijd voor gelijkheid en de geest van vrijheid.³ De gelijkheid kan de geest van vrijheid om zeep helpen, maar het streven naar vrijheid kan de gelijkheid ondermijnen. Een droom is nodig om deze spanning op te heffen, althans draaglijk te houden. Bij John Locke (1632-1704) en Thomas Hobbes (1588-1679) is die droom de bescherming van de veiligheid en het eigendom van het individu tegen de boosaardige ander door de staat (Hobbes' *Leviathan*, 1651), gelegitimeerd door een

² | O.a. Clifford Geertz (1973). 'Religion As a Cultural System' in: *The Interpretation of Cultures*. Basic Books.

³ | Alexis de Tocqueville (2012). *Over de democratie in Amerika*. Lemniscaat.

De zondvloedmythe staat in het teken van de verhouding van mens tot de natuur en hanteert een cyclische tijdsopvatting

Bijbelse versie van de zondvloed. Illustratie: Gustave Doré
Bron: Wikipedia

berekenende keuze in de vorm van een sociaal contract. Bij Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) berust dat contract op de droom van de algemene en verondersteld geode – want natuurlijke – wil.

Mythe van de vooruitgang

Geen van deze liberale verhalen kan letterlijk worden waargemaakt. Vrijheid en gelijkheid kunnen niet met elkaar worden verenigd. De troost is uiteindelijk een andere droom: de mythe van de vooruitgang. 'Toekomst, toekomst, subliem visioen', dichtte Victor Hugo in 1867: 'Voorbij de tocht door de doodse woestijn, verschijnt de aarde als bruid, de mens als zijn verloofde'. Het fijne van die toekomstdroom is dat een klein beetje vooruitgang ook vooruitgang is. Hugo opnieuw: 'O, universele Republiek, je bent nog maar een vonkje, morgen ben je de zon'.⁴

De verhalen van Hobbes, Locke en Rousseau zijn geen voorspellingen maar theoretische legitimaties van de staat als institutionele opvolger van de kerk. Wel wordt zo duidelijk dat het liberale verhaal over vooruitgang in het teken staat van de bevrijding van macht en van de strijd voor het goede met de belofte van een gunstige afloop – overeenkomstig de tweede strijdbare eschatologische mythe. Tegelijkertijd wordt duidelijk dat onder de poging van het westerse denken om een bestendige stad van de vrije mens te creëren een worsteling ligt om een omgang te vinden met de spanning tussen seculariteit en geloof, tussen natuur en genade en tussen ratio en spiritualiteit – in de woorden van Pierre Manent: tussen 'Athènes et Jérusalem'.⁵ In reactie op een cultuur van dogmatisme en letterlijk geloof zijn deze verhalen, overeenkomstig de logica van de tweede mythe, echter vaak wel letterlijk genomen als bevrijdingsverhalen en bodes van een glorieuze toekomst.

Twee dimensies van hoop

Niet alleen staat het liberale denken in het teken van een uiteindelijke bevrijding. Ook heeft het liberale denken die bevrijding, onder invloed van sociale grondrechten en economische ontwikkeling, vooral een materiële betekenis gegeven. De liberale droom van vrijheid is een economische en sociale droom van bevrijding van de mens in relatie tot politieke macht. De hoop uitgedrukt door het liberale vooruitgangsverhaal is daarmee vooral een 'hoop op' de realisatie van een tastbaar verlangen – *espoir* – en dat in navolging van het onderliggende discours van de tweede mythe van strijd met een goede afloop. Daarbij wordt de oorzaak van teleurstelling of wanhoop vooral buiten de mens zelf gelegd.

De hierboven vertelde (eerste) mythe van Narada belichaamt echter een ander begrip van hoop: *espérance*. Hier gaat het om een bepaalde houding van de mens tegenover hemzelf en om het vermogen om weerstand te bieden aan de vele redenen die er zijn voor wanhoop.⁶ Hoop als *espérance* is reflexief en relationeel. In moderne termen zou je kunnen spreken over *resilience*. Deze hoop vraagt niet om verbeelding van een stip op de horizon, een concreet en 'smart' geformuleerd resultaat, maar om *inbeelding* en *inleving* en om een verhouding van de mens tot zichzelf, tot de ander en tot zijn situatie in tijd en plaats.

4 | Uit: Victor Hugo (1867). *Les Châtiments*. Eigen vertaling.

5 | Pierre Manent (1997). *La Cité de l'Homme*. Flammarion.

6 | Voor de onderscheiding tussen 'espoir' en 'espérance', zie: Gabriël Marcel (1951). *Homo Viator. Introduction to Metaphysics of Hope*. Henry Regnery

De liberale droom van vrijheid is een economische en sociale droom van bevrijding van de mens in relatie tot politieke macht

De materiële droom van vooruitgang heeft het Westen en de wereld veel goeds gebracht. De ontwikkeling van een vaccin tegen het COVID-19-virus is daar wel een bewijs van. Het virus heeft ons echter ook getoond hoe betrekkelijk die liberale droom van op de mens gerichte bevrijding is. Zoals de mythische zondvloed heeft het virus de onverwachte kracht van de natuur getoond en de mens ermee geconfronteerd dat hij niet het centrum van het bestaan op aarde is, maar eerder een randverschijnsel met een omgekeerd onevenredig grote invloed op die aarde.

De droom van duurzaamheid

De coronacrisis leert dat *degrowth* een mogelijkheid is, mits daarbij aandacht is voor de sociale dimensie van de mens. Dat geeft hoop voor de droom van duurzaamheid. Die wordt echter tot nu toe gevat in termen van innovatie en economische ontwikkeling en dus nog steeds in termen van veiligheid, vooruitgang en groei. Dat leidt potentieel tot bestending of zelfs versterking van economische machtsverschillen, intensivering van overheidsingrijpen en – via de daardoor ontstane maatschappelijke onvrede – tot het voortduren van de populistische exploitatie van die onvrede.

Om het liberale denken verder te brengen, zou het duurzaamheidsideaal beter zelf als disruptie kunnen worden gezien. Het ideaal getuigt van een diepgaand andere verhouding van de mens tot zichzelf, zijn lichaam, de ander en zijn natuurlijke omgeving. De historie van het denken over vrijheid maakt duidelijk dat het duurzaamheidsideaal zich daarbij niet kan richten op de definitieve bevrijding van de mens van een externe 'boze' macht (de industrie, beleid). Het duurzaamheidsideaal staat in een totaal andere logica; die van het behoeden en bewaren vanuit een reflexief en spirituele herbezinning op de historische en fysieke gesitueerdheid van de mens.

Die omslag vraagt om overheidsbeleid dat de randvoorwaarden voor relationele ontplooiing organiseert (onderwijs), de economie ziet als democratisch en rechtsstatelijk relevant en deze inbedt in sociale rechtvaardigheid. De staat is vanuit die optiek de belichaming van de verenigde publieke belangen (*res publica*) en verlangt een beleid dat deze belangen neerlegt in normerende termen. Daartoe moet ook de politieke logica veranderen. Die staat nog altijd in termen van strijd en overwinning van dat ene goede idee op het andere. De democratie is echter geen lege plaats. Ze gaat ergens over. In de woorden van Victor Hugo: 'De aarde is de bruid en de mens zijn verloofde'. ●

Zoals de mythische zondvloed heeft het virus de onverwachte kracht van de natuur getoond en de mens ermee geconfronteerd dat hij niet het centrum van het bestaan op aarde is

Carinne Elion-Valter is universitair docent rechtstheorie, methodologie en sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en raadslid namens D66 in Bergen op Zoom.

Arnon
Grunberg
maant
ons met
Carl Schmitt
tot meer
bescheidenheid

Geloven we nog in een liberale wereldorde? Wanneer we afscheid hebben genomen van de gemakzuchtige gedachte dat de wereld vanzelf onze kant op beweegt, komt er ruimte voor een nieuw politiek zelfbewustzijn – ook in de zin van Carl Schmitt: wie zijn onze vrienden, wie werken ons tegen?

Door Theo W.A. de Wit

Op weg naar een liberale wereldorde?

Geloven we nog in een liberale wereldorde? In zijn boek *After Europe* uit 2017 stelde de Bulgaarse politiek theoreticus Ivan Krastev vast dat 'het oude continent zijn centrale positie in de wereldpolitiek heeft verloren en de Europeanen hun zelfvertrouwen, het vertrouwen dat hun politieke keuzen de toekomst van de wereld mede kunnen vormgeven'.¹ Ondanks de titel die ons op het verkeerde been kan zetten, is *After Europe* geen eurosceptisch traktaat. Zelf noemt hij het een 'meditatie' onder het motto 'pessimisme van het verstand, optimisme van de wil' (Antonio Gramsci). Krastev nodigt ons uit afscheid te nemen van het bekende narratief van Francis Fukuyama over de onstuitbare wereldwijde opmars van de liberale democratie waardoor we het 'einde van de geschiedenis' bereikt zouden hebben. Onze naïviteit op dit punt kunnen we overstijgen door onze blik te richten op de 'periferie' van Europa, en op een blinde vlek in Fukuyama's 'grote verhaal' – de Amerikaan ging ervan uit dat het Westen vooral bezig was met het exporteren van zijn liberaal-democratische ideeën en instituties. Migratie naar westerse landen, volgens Krastev 'de revolutie van onze tijd', kwam in Fukuyama's verhaal niet voor. En in Midden- en Oost-Europa is de laatste tijd juist sprake van een scheiding van liberalisme en democratie en komen vormen van 'illiberale democratie' tot ontwikkeling, terwijl migratie daar op grote weerstand stuit.

Ik heb niet de indruk dat dit de laatste paar jaar drastisch is veranderd, al zijn er ook stemmen die betogen dat Europa door de coronacrisis minstens intern sterker aan het worden is en aan politiek zelfbewustzijn wint. Caroline de Gruyter bijvoorbeeld, betoogde onlangs dat Europa de laatste tijd meer en meer beseft dat het 'de eigen bonen moet doppen'

Kansen voor
een liberale
wereldorde

¹ | Ivan Krastev (2017). *After Europe*. Philadelphia: University Pennsylvania Press, p. 9.

Krastev nodigt ons uit afscheid te nemen van het bekende narratief van Francis Fukuyama over de onstuitbare wereldwijde opmars van de liberale democratie waardoor we het 'einde van de geschiedenis' bereikt zouden hebben

2 | Caroline de Gruyter, 'Europa trekt een grens. Corona brengt Europa juist dichterbij elkaar.' In: *NRC Handelsblad*, 11 september 2020, 4-5.

3 | Arnon Grunberg (2019). *Vriend en vijand. Decadentie, ondergang en verlossing*, Amsterdam: Prometheus.

Grunberg vertelt dat hij op de middelbare school werd opgevoed met de morele boodschap dat alle mensen gelijkwaardig en dus elkaars broeders zijn

4 | Zie hierover uitvoeriger mijn nabespreking bij: Carl Schmitt (2019). *Het begrip politiek*, Amsterdam: Boom/Parrèsia, p. 143-183, vooral p. 153-154.

en dat haar burgers 'de EU beginnen te zien als middel om hun eigen nationale soevereiniteit te versterken, in plaats van te verzwakken.'² Ik kom daar op terug.

Messianistisch project

Twee jaar na Krastevs boek verscheen Arnon Grunbergs *Vriend en Vijand. Decadentie, ondergang en verlossing*, een essay dat de tijdgeest goed weer geeft.³ De omslag ervan bevat reeds de kern van de boodschap ervan. We zien een Jezus-figuur in leraarshouding – lange golvende haren, zachte vrouwelijke oogopslag, gastvrije geste. Het is een van de iconen waarmee onze ouders of wijzelf zijn grootgebracht, of we nu christelijk zijn opgevoed of niet. Maar deze Jezus draagt een gasmasker. Onmiddellijk wordt de hele afbeelding in de grimmige sfeer van oorlog getrokken, met de daarbij ingezette vernietigingsmiddelen en de bescherming ertegen. Het gasmasker is zelfs het symbool geworden van de eerste van de twee wereldoorlogen die Europeanen ontketenden en uitvochten.

Grunberg vertelt dat hij op de middelbare school werd opgevoed met de morele boodschap dat alle mensen gelijkwaardig en dus elkaars broeders zijn, en dat meningsverschillen met woorden konden worden opgelost – impliciet bevatte dit de boodschap, dat er voor de mensheid 'eeuwige vrede' in het verschiet lag. De auteur spreekt van een 'messianistisch' project. Op de Amsterdamse Montessori School, zo schrijft hij, 'speelden wij voor mensheid', wij 'veinsden' de eeuwige vrede, juist omdat wij goed wisten dat de Apocalyps *achter* ons lag – de beide wereldoorlogen op Europese bodem.

Ik ben wat ouder dan Grunberg, maar heb vergelijkbare ervaringen. Op de middelbare school vertelden onze leraren enthousiast over de Verenigde Naties, de opmaat tot een mondiale gemeenschap van vrede en welvaart, met Nederland als gidsland op de weg daarnaartoe. Toen ik in de jaren zeventig theologie en filosofie ging studeren in Nijmegen was een links-liberaal wereldbeeld een evidentie, evenals de meesterdenkers die daar bij hoorden: Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, John Rawls en een theoloog als Edward Schillebeeckx.⁴ Natuurlijk waren wij ons ervan bewust dat de weg naar een verenigde mensheid lang was (wij leerden van de Latijns-Amerikaanse 'bevrijdingstheologie' bijvoorbeeld over de militaire dictaturen in dat continent), maar wat is er meer inspirerend dan een duidelijk idee van de toekomst? Wij hoorden, kortom, tot de 'linkse kerk'.

Vrome leugen van de linkse kerk

In zijn essay komt Grunberg eerst met een zeer plausibele, niet-polemische uitleg van de uitdrukking 'linkse kerk'. Die aanduiding verbindt de hypocrisie van de kerk – de 'vrome leugen' van een universele vrede – met de seculiere voortzetting ervan, het linkse geloof in een verenigde mensheid. Nieuw (extreem-) rechts is eigenlijk de weerzin tegen de leugens van beiden; zij ziet in de hegemonie van deze hypocrisie zelfs een middel tot onderdrukking. En inderdaad, wie enigszins onbevangen om zich heen kijkt, wie als burger belangstelling toont voor de wereld, ziet geen mars naar een definitieve vrede maar een diep verdeelde mensheid.

Daarbij gaat het zowel om openlijke oorlogen en burgeroorlogen als om vormen van gewelddadige strijd van sektarische strijdgroepen die zich van landsgrenzen weinig aantrekken, en ten slotte om meer of minder vreedzame afgrenzingen tussen partijen en staten die wij tegenwoordig samenvatten met een term als 'identiteitspolitiek'. Ook een onderwerp dat ons als mensheid zouden moeten verenigen zoals klimaatverandering – ten slotte 'de vijand van *alle* mensen', schrijft Grunberg – is vooralsnog te abstract en te ver weg.

Tegen deze achtergrond lijkt een zinnetje uit het geschrift *Het begrip politiek* van de Duitse staatsrechtgeleerde Carl Schmitt uit 1932 plotseling verrassend actueel: 'Wie mensheid zegt, wil bedriegen' – eigenlijk een aforisme van Pierre-Joseph Proudhon. Grunberg staat uitvoerig stil bij deze uitspraak en bij Schmitts bezwaren tegen het gebruik van het begrip 'mensheid' in de politiek. Zijn belangrijkste bezwaar was dat oorlogvoering in naam van de mensheid het gevaar in zich draagt dat de vijand buiten de mensheid en buiten de wet wordt geplaatst, zodat oorlogen 'tot een uiterste onmenselijkheid' worden opgedreven. Grunberg noemt dat inzicht 'lucide'. Een van Schmitts hedendaagse leerlingen, de Franse filosoof Alain Finkielkraut, heeft dit inzicht nog niet zo lang geleden als volgt onder woorden bracht: 'Waar de moraal de plaats van de vijand heeft ontruimd, keert deze terug in de demonische vorm [...] van de vijand van de mensheid. Vanaf dat moment valt er niets meer te onderhandelen: het onverzoenlijke dicteert hier zijn wet.'⁵ Met een 'fascist' of een 'racist' bijvoorbeeld ga je niet onderhandelen, die kun je slechts bestrijden.

Bij de Fransman staat dat, net als bij Schmitt, in het kader van een pleidooi, politiek niet met moraal de verwarren. Grunberg geeft later in zijn essay het voorbeeld van onze *war on terror* die 'geen einde kent' omdat heldere strategische doeleinden ontbreken. Ook dit is zijns inziens een 'messianistische onderneming', net als een politiek die zich opvat als het implementeren van mensenrechten. Hier geldt volgens hem: 'De verlossing kan niet zonder een verlosser'. En, zo vraagt hij zich af, zal zo'n verlosser niet extreem veel geweld nodig hebben om de mensheid tot eenheid te brengen? Ondanks alle 'secularisatie' blijven we ons dus in theologische, ja apocalyptische schema's bewegen. Dat is inderdaad precies wat Schmitt beweerde. Zo lezen we bij hem bijvoorbeeld dat 'alle pregnante begrippen van de moderne staatsleer gesecculariseerde theologische begrippen' zijn.⁶

De vijand en de onmens

Grunberg gaat vervolgens in op wat hij 'Schmitts paradox' noemt. Schmitt schreef in verband met de klassieke Europese statenorde: 'Ook de vijand heeft (daar) een status; hij is geen misdadiger'. En ook: 'De politieke vijand hoeft niet moreel slecht te zijn en niet esthetisch lelijk.' Nemen we als voorbeeld Osama bin Laden – volgens menigeen was dat een knappe man. Anderzijds erkent Schmitt dat de vijand 'in de psychologische werkelijkheid' gemakkelijker als slecht en lelijk zal worden gezien. Terecht merkt Grunberg op dat deze tweedeling in de praktijk moeilijk is vol te houden – in zijn eigen leven is Schmitt trouwens ook bezweken

Tegen deze achtergrond lijkt een zinnetje uit het geschrift *Het begrip politiek* van de Duitse staatsrechtgeleerde Carl Schmitt uit 1932 plotseling verrassend actueel: 'Wie mensheid zegt, wil bedriegen'

5 | Alain Finkielkraut (2003). *Au nom de l'Autre. Réflexions sur l'antisémitisme qui vient*. Parijs: Gallimard, p. 27.

6 | Carl Schmitt (1922). *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. Derde druk 1979, p. 49.

Hoe kan de staat van mensen vragen in de oorlog de vijand te doden en ook zelf bereid te zijn te sterven zónder zich de vijand voor te stellen als slecht, lelijk, of schadelijk?

7 | De formulering is van Sjoerd de Jong in zijn bespreking van het boek *Afropessimism* van Frank B. Wilderson, in: *NRC Handelsblad*, 11 september 2020, 'Boeken', p. 4-5.

voor de verleiding een binnenlandse vijand (zijn joodse medeburgers) te 'demoniseren', zoals wij vandaag zouden zeggen. En hoe kan de staat van mensen vragen in de oorlog de vijand te doden en ook zelf bereid te zijn te sterven (Schmitt rept van *Tötungsbereitschaft* en *Todesbereitschaft*) zónder zich de vijand voor te stellen als slecht, lelijk, of schadelijk? Onze politici en onze media doen bijvoorbeeld weinig anders dan aanhangers van ISIS en in het algemeen wat zij aanduiden als (potentiële) 'terroristen' af te schilderen als door en door slechte en gevaarlijke mensen.

Toch moet de door Grunberg gesignaleerde 'paradox' ons niet beletten de diagnostische kern van Schmitts overwegingen te blijven ontwaren. Want wat Schmitt destijds goed had gezien, en waar zijn intellectuele onrust vandaan komt, is precies dat zich in de twintigste eeuw nieuwe politieke subjecten aandienen die het politieke monopolie van de staat ondermijnen en die het politieke ook intensiveren. Het politieke, zo formuleerde hij dan ook, is sindsdien geen staatsdomein meer maar 'de graad van intensiteit van een verbinding of scheiding', met als hoogste graad de confrontatie *ad mortem*. Het politieke is dus radicaal gedemocratiseerd, met als gevolg – zo leerden we niet zo lang geleden – dat de AIVD vandaag de dag bij tuincentra moet gaan posten om te controleren of er door sommige lieden niet te veel kunstmest wordt aangeschaft waarmee je bommen kunt maken. Een ander voorbeeld is de huidige strijd in de Verenigde Staten tussen antiracisten en hun tegenstanders die volgens sommigen zelfs op een burgeroorlog kan uitdraaien. De tegenstelling tussen zwarte en witte mensen wordt dan zo intensief en dualistisch dat sommige zwarte activisten zich als buiten de mensheid staand gaan definiëren, een 'schandaal' zoals Paulus de christenen in het Romeinse Rijk ooit omschreef.⁷

Schmitts veelbesproken nostalgie naar een sterke staat had te maken met dit inzicht in de radicalisering van politieke strijd in de twintigste eeuw – zo'n krachtige staat zou het politieke monopolie moeten terugwinnen en de burgeroorlog tussen partijen de kop indrukken. Ook op dit punt ziet Grunberg de actualiteit van Schmitts probleemstelling. De kernvraag bij de huidige extreemrechtse partijen is namelijk: zullen zij zich als een 'wurgslang' om de staat gaan wikkelen? Het gegeven dat zij hun tegenstander regelmatig als 'volksvijanden' inschalen, belooft volgens Grunberg weinig goeds.

Ernst en vermaak

Voor Schmitt is politiek vanwege de band van een politieke gemeenschap met de mogelijkheid van een gewelddadige dood een ernstige zaak. De jonge Leo Strauss wees hier reeds op in zijn recensie van *Het Begrip Politiek* in 1932: politiek en staat zijn voor Schmitt de enige garantie dat de wereld niet op weg is naar een wereld van vermaak en amusement. Ook hier doet Grunberg een poging deze tegenstelling te deconstrueren door de vraag op te werpen: is ernst en het 'ernstige' geweld vandaag geen vermaak geworden? En hoe erg is het eigenlijk om in een wereld van vermaak te leven? Hij verwijst naar Walter Benjamins stellingen over de esthetisering van de politiek door het fascisme, naar het fenomeen Trump als een soort *Pulp Fiction*, en zelf zou ik hier de film *Die Dritte Generation* van Werner Fassbinder willen noemen. In deze film uit 1979 anticipeert hij op geniale wijze op een vorm van terrorisme die geen doelen meer nastreeft, die voor de lol terreur bedrijft, in clownspakken – ook dat laatste hebben we trouwens een paar jaar geleden gezien, vooral in Frankrijk. En volgens sommige islam-deskundigen is de huidige terreur in naam van de islam helemaal geen radicalisering van deze godsdienst, maar eerder de terreur van nihilistisch geworden jongeren die een sexy vlag en een schaamlap zoeken voor hun spectaculaire (zelf)moorden.⁸ Toch verdedigt Grunberg uiteindelijk – net als Schmitt – de ernst en het onderscheid tussen ernst en spel. Hij stelt de vraag, of een leven zonder geweld en lijden niet een geheel nieuw lijden veroorzaakt. En hij stelt: zonder ernst is er ook geen spel meer. Het loutere vermaak, zo lezen we bij hem, is misschien wel 'de straf voor onze onwil mensenoffers te brengen'.

Hierin schuilt volgens mij ook het verschil tussen Schmitt en zijn grote voorbeeld, Thomas Hobbes. Bij Hobbes is het zelfbehoud het hoogste goed, Schmitt daarentegen verdedigt 'sterven voor het vaderland'. En daarom stelt Grunberg ook terecht dat Israël vandaag vermoedelijk het voorbeeld bij uitstek is van een Schmittiaanse staat – een afgrondelijke ironie gezien het feit dat de Duitser nog steeds een taboe-auteur is vanwege zijn antisemitische uitlatingen. Israël is een staat die dag na dag bezig is vriend en vijand nauwkeurig te onderscheiden en gezien de massieve steun die dat land in óns land tot de dag van vandaag geniet, zijn morele banvloeken tegen Schmitt pure hypocrisie.

Dit alles roept voor Grunberg ook vragen op bij een Hobbesiaans land als Nederland, waar collectieve offerbereidheid nauwelijks nog begrepen wordt (zie de weerzin tegen de coronamaatregelen) en de dood zo lang-

Toch verdedigt Grunberg uiteindelijk de ernst en het onderscheid tussen ernst en spel. Hij stelt de vraag, of een leven zonder geweld en lijden niet een geheel nieuw lijden veroorzaakt

8 | Zie bijvoorbeeld Olivier Roy (2014). 'Al-Qaida et le nihilisme des jeunes'. In: *Esprit* 2014/3, p. 112-116.

De staat van Hobbes en Schmitt vraagt van ons gehoorzaamheid in ruil voor bescherming en heeft daarom volgens Grunberg 'de trekjes van een maffiabaas', net als de oudtestamentische God

9 | Jacques Derrida. 'Force de loi. Le "fondement mystique de l'autorité"'. In: *Cardoso Law Review* Vol 11, 1990, p. 920-1038, vooral p. 1001.

10 | Grunberg, o.c., 68. Zie voor een uitwerking van deze visie: Th.W.A. de Wit, 'Politiek zonder ontknoping, geloof zonder garantie'. In: Bart Snels & Noortje Thijssen (red.) (2008). *De grote kloof. Verhitte politiek in tijden van verwarring*, Amsterdam: Boom, p. 81-109.

zamerhand de enige vijand is geworden – getuige ook onze eindeloze discussies over een voltooid leven en een zelfgekozen dood, of de wetenschappelijke investeringen om het uur van onze dood uit te stellen zodat wij 130 jaar worden. 'Is het genieten voorbij, dan is het leven voltooid', zo vat Grunberg onze gesprekken over zelfbeschikking en eigen regie over het stervensuur samen. Ook hier vindt hij Schmitt aan zijn zijde. 'Een leven dat niets anders meer dan de dood tegenover zich heeft, is geen leven meer maar onmacht en hulpeloosheid' zo schreef Schmitt aan het einde van het opstel over het 'tijdperk van neutraliserings' dat hij aan *Het begrip politiek* toevoegde. Vermoedelijk zou hij onze op 'genieten' en zo lang mogelijk leven gerichte cultuur inderdaad 'decadent' noemen.

De staat als maffiabaas

De staat van Hobbes en Schmitt vraagt van ons gehoorzaamheid in ruil voor bescherming en heeft daarom volgens Grunberg 'de trekjes van een maffiabaas', net als de oudtestamentische God. Voor hem is 'de les van het Duitse interbellum dat de staat middelen ter beschikking moet krijgen om zich te verdedigen tegen partijen en bewegingen die de belangrijkste doelen van de staat willen dwarsbomen.' Daarom verdedigt hij deze staat samen Schmitt en onder aanroeping van Paulus (Tess. 2:6-8) als een 'ophoudende macht': deze staat is niet de bestrijder van onrecht maar vertraagt de komst van de totale wetteloosheid. Hij beroept zich hierbij op Jacques Derrida bij wie volgens Grunberg 'rechtvaardigheid per definitie afwezig is'. Ik weet niet waar hij dat heeft gelezen; voor zover ik weet verdedigt Derrida in zijn opstel *Force de Loi* juist de mogelijkheid van revolutie, al erkent hij wel dat dit altijd een soort sprong in het duister is – alleen achteraf kan misschien worden vastgesteld of een revolutie heilzaam was. 9

Terug naar de maffiabaas. Heel wat politieke leiders vandaag hebben de trekken van een maffiabaas: Poetin, Erdogan, Orban, Trump, Bolsonaro, Duterte – het gaat dus om een actuele kwestie. Daarom is de door Grunberg genoemde noodzakelijke verdediging van de staat tegen staatsondermijnende partijen slechts één kant van de medaille. Voor die andere kant – het onrecht en de terreur van de kant van de staat – was Carl Schmitt zo goed als blind. Gelukkig belicht Grunberg ook die andere kant. De politiek is er ook, zo schrijft hij, om de partij tegen de staat te beschermen. Er dient dus een machtsevenwicht te zijn dat zowel de staat als de partij verhindert de rol van heilsinstantie te gaan spelen. Dat is in overeenstemming met Walter Benjamins door Grunberg behandelde idee van vooruitgang. Wanneer vooruitgang niets anders is dan een 'storm uit het paradijs' die de Engel van de Geschiedenis naar de toekomst drijft, zoals een van Benjamins formuleringen luidt, dan – zo schrijft Grunberg – 'is het verstandig ons niet met ziel en zaligheid aan de heilsverwachting uit te leveren, aan welke heilsverwachting dan ook.' 10

De auteur besluit zijn essay met een korte beschouwing van het boek *In de ban van de tegenstander* van de joodse psychoanalyticus Hans Keilson. Niet alleen demonstreert dat boek over een jood die in nazi-Duisland opgroeit op zijn manier dat Schmitts onderscheid tussen persoonlijke en

politieke vijand in de praktijk onhoudbaar is, ook vinden we in dat boek zinsneden als de volgende: 'De diepste basis van ons bestaan openbaart zich in de manier waarop ik tegenover mijn vijand sta.' Schmitt zou zo'n stelling zeker onderschrijven. Van hem is de uitspraak: '*Der Feind ist die eigne Frage als Gestalt*', in mijn (interpreterende) vertaling: 'De vijand is de incarnatie van de eigen onbekende zijde'.

Europese soevereiniteit

Ik keer terug naar de discussie over Europa en de kansen voor een 'liberale wereldorde'. Wanneer we afscheid hebben genomen van de gemakzuchtige gedachte dat de wereld vanzelf onze kant op beweegt, dus na een zekere ontzuivering, komt er ruimte voor een nieuw, politiek zelfbewustzijn, ook in de zin van Schmitt: wie zijn onze vrienden, wie werken ons tegen? De Gruyter somt in haar artikel met de veelzeggende titel *Europa trekt een grens* een reeks pogingen op van andere landen die tijdens de pandemie Europa proberen te verzwakken: Turkije, die de grens met Griekenland opende om vluchtelingen en migranten Europa in te duwen; de Russen, die Wit-Rusland knechten en samenwerkings-theorieën over de pandemie op internet zetten; de Verenigde Staten, die Europese bedrijven met hoge tarieven opzadelden en bedrijven met sancties bedreigden die de pijplijn Nord Stream 2 bouwden; China, die Hongkong inlijfde en de zoektocht van de Wereldgezondheidsorganisatie naar het ontstaan van het virus bemoeilijkte; Amerikaanse sancties tegen het Internationale Strafhof; de vergiftiging van Alexej Navalny etcetera. En dan schrijft De Gruyter: 'Door die tegenwerking van assertieve machten die van de Europese kwetsbaarheid wilden profiteren, knapte er in Europa iets. In wat voor onherbergzame, mercantiele wereld leven we ineens?'. Vervolgens citeert ze de eerdergenoemde Krastev, die observeert dat Europese landen ditmaal *niet* in de 'nationaal-soevereine reflex' schoten: 'Europeanen voelen zich alleen in de wereld. Ditmaal gaat het meer om onze plek in de wereld. Om Europese soevereiniteit. We willen minder kwetsbaar zijn. Dit is nieuw'. Onze plek in de wereld opeisen, dat is zowel actiever als ook bescheidener dan verwachten dat anderen zich wereldwijd tot onze maatschappijorde bekeren. Soevereiniteit, zo hield Carl Schmitt staande, is altijd een vorm van afgrenzing, en bescherming bieden in een wereld die een 'statenpluralisme' is. De Gruyter besluit haar betoog met een citaat uit Carry van Bruggen's *Prometheus*: 'Distinctie, anders dan anderen te zijn, is de voorwaarde van ons zelfbehoud, daarom streven we naar distinctie'. Die zin zou ook door Schmitt geschreven kunnen zijn. ●

Onze plek in de wereld opeisen, dat is zowel actiever als ook bescheidener dan verwachten dat anderen zich wereldwijd tot onze maatschappijorde bekeren

Theo W.A. de Wit is politiek theoloog en filosoof. Hij is emeritus hoogleraar aan Tilburg University.

Photograph © JF Paga Grasset

Amin Maalouf is an acclaimed writer and possibly one of the most visionary thinkers of our time. Amidst French and Dutch lockdowns, Petra Stienen (S) and Hoba Gull (G) meet him digitally. Quarantining doesn't seem to disrupt the life of the man who once travelled the Levant and beyond as a foreign correspondent for the Lebanese paper *An-Nahar* too much. It has given him the possibility to, in his own words, live by the rhythm of his books. In his latest, *Adrift*, he traces back how civilizations have drifted apart over the course of the 20th century. 'We need to know where we came from and how this led towards what we are experiencing today.'

Interview by Petra Stienen & Hoba Gull

How our world lost its way and how to imagine a different future

Interview
Amin
Maalouf

G: In *Disordered World* (2009) you wrote: 'We have embarked on this century without a compass. From its very first months, disturbing events took place which created the impression that the world had gone seriously off-course in several areas at once – it had gone off course intellectually, financially, environmentally, geopolitically and ethically'. How do you look back on this book? 'It turns out that this book was part of a trilogy. Though I did not know it at the time, now in hindsight I see that it's meant to be part of a trilogy that started with my book *Murderous Identities*, published in 1998. The idea of this book was to try to explain why I was so worried by the developments I saw around me. *Disordered World* came as a continuation of this. My focus in that book is that at the fall of

'At the fall of the Berlin Wall there was an opportunity to build a new world order that was more just and inclusive, and this opportunity was squandered'

the Berlin Wall there was an opportunity to build a new world order that was more just and inclusive, and this opportunity was squandered.'

How was this opportunity squandered? 'After the Cold War, its winner could have included other nations in building this system. The first country that should have been included was – I think – Gorbachev's Russia. But the United States made a different choice. Instead of helping the movement towards democracy, development and liberalization in the former Soviet Union, the choice was made to break this engagement. The consequence is that we have given birth to a feeling of resentment and a desire of revenge, which is expressed today in the attitude of President Putin. Another element is that the world order should have been built on a consensus. The United States were in the position to build such a consensus because its primacy was at the time accepted by everybody. The first Gulf War was built upon this consensus. But too quickly, the United States thought it didn't need the world, and could go on alone. The first sign was the war in former Yugoslavia, where the US worked with NATO – although it actually does not have the legal means to intervene anywhere – and bypassed the United Nations. With the second Iraq War even NATO was excluded. With this war, the United States destroyed a burgeoning world order which would have been to its advantage and would have solidified its position as the foremost world power. This is why I talk about a missed opportunity. After that, the world was disordered. There was no world order, and in fact, less and less order overall.'

S: In *Adrift* you speak about the interventionist policies of the US which, according to many, were a big failure. On the other hand, the European Union – by including some of these former Soviet states – has tried to build this consensus. Did this approach work? 'I think the European Union could have played a very important role in building a world based on consensus, because of the experience of its people. Both in relation to each other and in relation to the rest of the world. Europe has learned a lot of its history. Unfortunately, Europe did not give itself the means to do this.'

In which way hasn't Europe given itself the means to play this role?

'I'm a federalist, so in my view there should have been a European federal system comparable to that of the United States. I think we needed a wise, experienced group of countries who should have built a model of how to live together and leave conflict behind us. Not just for the sake of the European people but for the sake of people everywhere. European powers have not always respected these principles, look at Algeria or Indonesia, but they have matured. I would say Europe would have been the ideal nation – although it doesn't conceive itself as a nation – to be the founding father of a new world order.'

S: In her book *Black Waves*, Kim Ghattas views the year 1979 as a crucial year, a turning point. Looking at the glimmers of hope – like Greta Thurnberg, the BLM-movement, who managed to mobilize millions worldwide, or at the inspiring protests in Hong Kong – do you think

'I'm a federalist, so in my view there should have been a European federal system comparable to that of the United States'

2020 could be a new turning point? 'I'm sure 2020 is the beginning of something new. It is always difficult when you are living in the event to say 'well, this will be the beginning of something', because we don't have the perspective. But for once I am sure something is ending, and something is beginning. I see an élan, as we say in French, that is happening in many parts of the world. The aspiration to have more dignity, more freedom, more say in the running of their own country and society is real. Will it lead to a change of their reality? I hope so. It's very possible.' Maalouf laughs. 'I don't think we're doomed.'

G: What can we do to help this change, to spur the transition to a brighter, more just future? 'I think my generation needs to give some of its experience. The change will come from younger people, but I hope we can try do it together. I believe we need to know where we came from and how this led towards what we are experiencing today. This was also the intention of *Adrift*. When we know that, we can imagine what path we can take toward a different future. And which different future? We need to build a strategy that will give the aspiration of so many young people around the world the possibility of realization. We talked about the year we're in: I think something has ended this year. We need to state what has ended and where we are going from here. You smiled when I said we are not doomed, of course we are not doomed. Because it's not option to continue on this path, which we today know will lead to destruction. If we continue this way, we're going towards a new Cold War – which is looming –, a new arms race, and towards an acceleration of climate change. Climate change is no longer something that will happen at the end of the century, or at the middle of the next century. It will not only affect my grand children and great grandchildren, but also me and my children. We need to change course very quickly.'

S: In your trilogy I can see your warning about tribalism – whether it's religions, ethnic, racial or even gender-based. There is, however, also an emancipatory aspect to putting one element of your identity on the frontline: I am Hong Kong, I am woman, I am LGBT. And from there: I want to be included in this society. How do we balance the danger of tribalism on one hand and the emancipatory potential of identity on the other? 'I think diversity can be the best and worst tool for the 21st century. If we can organize our society in a way that nobody feels discriminated against, diversity is a huge asset for our society. If we don't know how to manage it and we let things explode in all directions, it can be a very disruptive force. My experience as a Lebanese shows both paths. Diversity can become a resource if there is a new vision on what identity is. If we conceive our identity as being only limited to one aspect, we are in a struggle. Sometimes elements of our identity are antagonistic towards each other. It is the responsibility of society and its politicians, media and writers to harmonise different elements of identity, and to convince people they are part of one society and one history. That they have their part in society and are not excluded. So there should be a kind of social contract that lets people know what they owe their society and what their society owes them. This – and I stress this very much – can't

'If we continue this way, we're going towards a new Cold War – which is looming –, a new arms race, and towards an acceleration of climate change'

‘There needs to be a policy for harmonising relations between citizens – regardless of their origin, colour, gender or creed – and communities. This should be a priority for any government’

be left to time or to chance. There needs to be a policy for harmonising relations between citizens – regardless of their origin, colour, gender or creed – and communities. This should be a priority for any government.’

S: You perceive the world as being adrift. So we have to ask ourselves: where is the safe harbour? Who is the captain? I think of Saint Christopher, the patron of travellers. He is considered to be like a ferryman for those without a bridge or a boat. Seen as someone connecting the people on two shores, divided by a river. Are you not a ferryman, connecting France, Europe and the Middle East? Not the captain of a big ship, but someone who brings people together? ‘This is similar to a term in French: *passseur*. I like this metaphor a lot. I think that this is an element which is very important. People who can be the conveyers, from one place to another, from one culture to another, from one country to another. And I would add that it is our responsibility – of every person who has different elements in his or her identity – to do this. We have to help these people become a meeting place between different cultures, and a transmitter in both directions.’

G: That seems like a great deal of responsibility for people who have multiple elements to their identity, such as bicultural people. Is this fair to ask of them? ‘I do not think we should let them carry that responsibility alone, that would not be fair at all. I think this is the responsibility of the leaders of every country, of every society, and the responsibility of all of the responsible people in them to try to give their fellow citizens support in this role of ‘*passseur*’. One cannot ask people to reinvent that role. We have to invent it and then give it to them as an option. And we are not doing that. I think we need more inclusion and we have to define how to achieve this. We should do it absolutely more actively. We can not leave this to evolution. We need to draw a clear policy and implement it. In order to – as you said – not let people carry this alone and be left to decide under other influences. We need to give every citizen the tools they need to deal with this.’

G: How do you view the recent demonstrations in Lebanon? Do you think it can develop into systemic change? ‘Well, I hope so. But it is not very easy to jump from the idea that people are sick of tribalism to the result that they will want to get rid of it. The political structure of the country is made in a certain way. And it’s usually relatively easy for the leaders of a given community to maintain the cohesion of their community under the argument that if we do not stick together, our rights will be lost. So will there be a kind of common revolt of the people who would build a new political system? I do not see it coming. I think there are desires of change, but there is no mechanism yet that could bring the change. That is also true of many other countries in the area. We see movements against the leaders – against the political system – but it is not an easy step to go from a movement towards the establishment of a new political reality. This has failed in most of the countries. When people hear slogans, articulate speeches, they will think things are changing. But it is not as easy, these entrenched things don’t just change because of good ideas.’

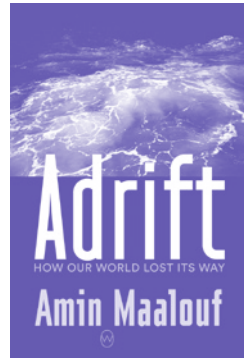

Beirut, Lebanon
Al-Amine Mosque and
17 October revolution
protests, 2019

S: In his book *Don’t think of the Elephant*, the writer George Lakoff looks at politics through the lens of family dynamics. He juxtaposes the strict patriarchal family and the authoritarian party or leader against the nurturing family, where the kids are sitting around the table and are part of a consensus society. How do you think about this concept, applying it to the MENA region? ‘First, I think you are right in linking both elements. I think authoritarianism and the paternalistic, patriarchal society are practically one and the same thing. What is interesting is to look at the relationship between the individual and the collective. In Europe – and in the West in general – you can see a trend that may have started with the 1968 student revolutions, in which people consider the public good is an idea of the past: ‘my personal interest is much more important than a public interest’. Then, on the other side, you have the MENA region, where people are also not as interested in the public good. There, you have a tribal link that puts pressure on the individual, and people are focused on their family and tribal links. I think we need something which is not a total indifference to the public good and which is also not meekly obeying traditional power. We need responsible citizens who feel they need to preserve their freedom and at the same time should take into consideration the collective. The people around them. This has to be advanced by public authorities, leaders and media.’

S: When I was in Lebanon in January, my friends were saying: ‘For the first time, I feel Lebanese, not Shia or Sunni or that I’m from Hamrah, Dahyah or from Ashrafiye – I really feel Lebanese’. They felt they were

‘We need responsible citizens who feel they need to preserve their freedom and at the same time should take into consideration the collective’

Amin Maalouf

is a Lebanese-born French author and former journalist.

Adrift: How Our World Lost Its Way was published in September 2020 by World Editions

Petra Stienen

is an author, Arabist and member of the Dutch Senate for D66.

Hoba Gull

is International Project Officer at D66.

challenging the patriarchal society. Are these not seeds of change?

'Well, when I was a 25 year-old in Lebanon, I never felt I was a member of one community. Instead, I was a member of a nation made of many communities and many people. I was not alone in that. Many people felt that they belonged to a national community, which includes many religious communities. But the idea of people saying 'as a Maronite, I think that' or 'as a Sunni, I think that' was unthinkable. Nobody – nobody! – would behave in that way. So there has been a regression. People should, of course, be able to say we are part of the same nation. We have to build a nation in which there is no discrimination based on religion or anything else.'

'Additionally, I think there is a struggle against the marginalisation of the women in our society. And again, I think it is part of the same struggle. These attitudes of authoritarianism and patriarchy are the same. And they are part of the same problem.'

G: We've been imagining our way forward earlier in our conversation, but we've also noticed that in your works you have also reimagined the past. Such as, when you've written the Arab perspective on the crusades or biographized Ottoman inventors. Why focus on this history? 'I am, as you know, very much interested in the history of this part of the world. I think we need to know it very well and we need to know that what we see today is not something that has always been there. Unfortunately there is a very human attitude that whenever you see people behaving a certain way, you are convinced that they always have. Today, the region I come from is producing some of the worst events in its history. But of course, its history is not made of that. Its history has so much more, in all fields. And it's important to add that one does not have to go very far to name visionaries or inspiring ideas from the region. I knew societies where people were not as fanatic as we might imagine today. And fanaticism is something I wouldn't say is new, because fanaticism exists in any society and in all times. But it was something marginal in our society. It was different. And I think we have to say it. We have to remind people that what they see today was not always the case.'

'And this is true everywhere. Look at somebody who knew Germany in the 1930s. They could not imagine what Germany was fifty years before – one of the most open most liberal societies – and what it would become fifty years later. People and countries go through moments of history and this doesn't define them for eternity. So I hope the area where I come from will not be defined in history by what has been happening in the last few decades. I think we need to believe that the future is not determined by the worse things that we are seeing today. Our histories entails many elements of beauty in literature, movies, theatre, poetry that can bring us forward.' ●

In December 2020, it is ten years since Tunisian street vendor Mohamed Bouazizi set himself on fire, which sparked a series of revolutions across the MENA region. Looking back at the developments in the last decade, it might be tempting to take stock of the current situation and to conclude that the 'Arab Spring' has failed. But it would be unfair and unwise to do so.

By Mark Snijder

The Arab Spring is still with us

Complexity
of the
Arab Spring

— It is unfair

because in complex systems, like Middle Eastern politics and societies, we cannot 'blame' the outcomes at a certain point in time on one element or one actor only. Complex systems involve large numbers of interacting elements and are highly dynamic: the whole is greater than the sum of its parts. Developments in such systems emerge from constantly changing circumstances. After decades of autocratic regimes, and confronted with harsh (international) geopolitical realities, we cannot blame the protesters at Tahrir Square, in the Syrian town of Dera'a or the Libyan city of Benghazi for not having fulfilled their dreams. As the Libyan author Hisham Matar strikingly phrases in his novel *The Return* (2016): 'The calamity that followed the fall of Qaddafi is more true to the nature of his dictatorship than to the ideals of the revolution.'

The Arab Spring is often referred to as a 'black swan': a highly unpredictable and improbable event which has potentially severe consequences

1 | Nassim Nicholas Taleb (2007). *The Black Swan. The Impact of the Highly Improbable.*

2 | Philip Tetlock & Dan Gardner (2016). *Superforecasting. The Art & Science of Prediction.*

It is unwise to declare the Arab Spring as having failed because it prevents us from learning. What circumstances contributed to the emergence of the Arab Spring? What happened during the events, and what happened after? And what does this mean for the (political) choices we have to make today, also from a liberal point of view?

Butterfly effect

Learning starts with recognising that the Arab Spring is not a one-off historical event which suddenly appeared and after some time just ended. The Arab Spring is often referred to as a 'black swan': a highly unpredictable and improbable event which has potentially severe consequences. 1 I can understand why. Like many people, I was pretty surprised by the timing, rapidity and spillover effects of the events taking place in the MENA region from December 2010 onwards.

But from complexity theory, we know that the development of a complex social system can have unforeseen U-turns and highly disruptive deviations. Complex systems often have non-linear behaviour, which means that small initial changes can have unexpected and disproportionate large consequences. This phenomenon is known as the 'butterfly effect': the flap of a butterfly's wing in Brazil could set off a tornado in Texas. This doesn't mean the butterfly actually caused the tornado. But it does mean that if this particular butterfly hadn't flapped his wings at that specific moment, the tornado might never have formed. 2

The self-immolation by Mohamed Bouazizi had such a butterfly effect. Bouazizi didn't cause the Arab Spring himself. But if he hadn't set himself on fire on that specific place and that particular moment, the Arab Spring might never have happened the way it did.

From this, we might think that the Arab Spring is a random event, which happened out of the blue without any warning signs. But there is some logic in the butterfly effect. At least in hindsight, we can trace the links between the (sometimes minor) changes and developments which ultimately resulted in a high impact event such as the Arab Spring. Historical events do not take place randomly. Therefore, I believe the Arab Spring can be seen as a somehow logical consequence of long term developments and trends which were there already many years before 2010, even going back to the era of European colonialism. And the impact of the events in 2010/2011 can still be seen until this day, which means they shape current reality as much as they did ten years ago. The Arab Spring is still with us.

Not random, but highly probable

Looking back at the Arab Spring events in 2010/2011, we can easily identify multiple trends and circumstances leading up to the massive demonstrations. Much has already been written about this in recent years, referring to important elements such as the high and persistent (youth) unemployment, widespread corruption, the lack of political freedom, failing social services, the rising cost of living, the demographic situation ('youth bulge'), and the role of social media. Some researchers point out we could have foreseen the revolutions, or claim they actually did, by carefully analysing relevant data such as rising food prices. 3 A large-scale youth survey conducted prior to the events in 2010/2011 argues it already revealed an image of a 'generation on the cusp of change'. 4

Looking back at the Arab Spring events in 2010/2011, we can easily identify multiple trends and circumstances leading up to the massive demonstrations

3 | www.vice.com/en/article/43ypab/the-complex-systems-theorist-who-predicted-the-arab-spring

4 | www.arabyouthsurvey.com/pdf/whitepaper/en/2010-AYS-White-Paper.pdf

The main question is not whether we could (or should) have predicted the dramatic events which took place across the region. Because of its complexity, we can never fully predict a historical event in all its details. Nobody could have foreseen that the desperate act of Mohamed Bouazizi set the stage for the Arab Spring. Nine months before, another Tunisian street vendor set himself on fire to protest the government. But have you heard of him?

But at the same time, the Arab Spring did not take place randomly. It was sparked by a highly spontaneous event, acting as a catalyst. But it was also the result of persistent long term developments and structural circumstances. Although most of us were highly surprised by the timing and the details of the unexpected catalyst, we couldn't be surprised by the underlying conditions, since 'these were well known and written about for years'.⁵ Instead of a black swan, the Arab Spring could be considered a 'gray rhino': a high-impact event (or threat) which is highly probable, if we do not ignore its warning signs.⁶

Why is it important to acknowledge that there is some logic in the butterfly effect, and that the Arab Spring did not take place randomly? Because it demonstrates that our acts, and the choices we make, indeed play an important role in the emergence of future events. Moreover, it makes us think about what we can learn from our experiences in the past. Although history doesn't repeat itself, it often rhymes.

Three lessons

A careful analysis of trends and patterns will help us to imagine potential scenarios which are likely to emerge. And it will help us to make our (political) decisions accordingly. When looking at the MENA region, I believe there are three lessons we should take into consideration.

First, there is a need to look beyond short term incidents and accidents. We need to unravel the fundamental patterns and developments which lie underneath. They might be somewhat hidden, but they are of utmost importance for truly making sense of what is happening in the MENA region, and how we could relate to this. A quick look at this region might tell us there is only brutal violence, corrupt regimes and disillusioned young people. But a more careful look would reveal the persistent calls for a renewed social contract, increasing pressure on the 'old elites' and promising experiments with (local) democratic decision-making. As Dutch scholar Laila al-Zwaini recently stated when referring to the developments in Iraq: 'Where many see instability, I see a persevering movement towards a civil state'.⁷ We should acknowledge these trends and judge them by their true merits, even if short-term developments might hint in another direction. The Arab Spring is an event of first-order political importance, as clearly put forward by Harvard Law School professor Noah Feldman. Its significance 'must not be overlooked or played down simply because the exercise of political agency in Egypt and Syria later went seriously awry'.⁸

5 | www.wilsoncenter.org/article/forecasting-instability-the-case-the-arab-spring-and-the-limitations-socioeconomic-data

6 | Michele Wucker (2016). *The Gray Rhino. How to recognize and act on the obvious dangers we ignore.*

7 | www.nrc.nl/nieuws/2020/09/18/zo-help-je-de-arabische-millennials-a4012712

8 | Noah Feldman (2020). *The Arab Winter. A Tragedy.*

Instead of a black swan, the Arab Spring could be considered a 'gray rhino': a high-impact event (or threat) which is highly probable, if we do not ignore its warning signs

Second, since there was a multitude of circumstances together contributing to the emergence of the Arab Spring, we need a holistic approach in our policies regarding the MENA region. All elements in a complex system are constantly interacting and mutually influencing each other. Because of this, it is impossible to have significant impact by addressing one element only. Therefore, we need to make sure that our various efforts (foreign policy, development cooperation, migration policies, humanitarian aid, international trade, intergovernmental cooperation) do not contravene each other and, preferably, mutually reinforce each other.

Finally, since we are talking about long term trends and developments, we need to make political choices based on a long term perspective, rather than on short term interests. This means that the pursuit of (short term) stability can never be the main driver for our foreign policies regarding the MENA region. Foreign policies based on a long term perspective should first and foremost take into account the position and needs of the young generations in the Middle East, who eventually will shape the region's future.

Long-term policies

Long term prospects can be fuelled by political ideas and ideologies. From a liberal political point of view, there is good reason to support the motives behind the Arab uprisings. As was discussed earlier in *Idee*, the Arab Spring can be seen as a liberal political revolution, pursuing freedom and dignity for all.⁹ In the last decade, we have seen the emergence of liberal political movements in the region, such as Afek Tounes in Tunisia. Already in 2012, then MEP Marietje Schaake stressed the need for European liberals to support these 'liberal values in general [...] and liberal movements and parties in particular'.¹⁰ This ambition indeed can be a good starting point for long-term policies.

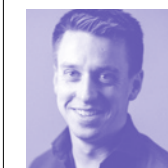
In July 2020, the Dutch government issued a licence for the export of military equipment to Egypt (worth 114 million euros). The Ministry of Foreign Affairs claims there is no reason to assume that this military equipment might be used either in the civil wars in Libya and Yemen, or in the violent crackdowns of domestic protests.¹¹ This could be true. But the question is whether this particular political decision is appropriate given the underlying developments in Egyptian society; whether it is consistent with other policy choices we make regarding Egypt; and whether it contributes to our long term perspective for Egypt and the Middle East. Imagining a new future for the MENA region is more than merely daydreaming. It also means being accountable for the choices we make today. ●

Foreign policies based on a long term perspective should first and foremost take into account the position and needs of the young generations in the Middle East

9 | Koert Debeuf, 'How liberal is the Arab Spring?' In *Idee*, December 2012.

10 | Marietje Schaake, 'The liberal struggle for dignity. A plural concept'. In *Idee*, December 2012.

11 | www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-buitenlandse-zaken/documenten/kamerstukken/2020/08/17/beantwoording-kamervragen-over-verlening-vergunning-voor-wapenexport-naar-egypte

Mark Snijder is consultant and editor at *Perspectivity*, a collective of professionals who love to navigate complexity. He mainly works in the fields of youth and the MENA region.

Ten years ago, all over North Africa and the Middle East protesters turned against their heads of state. But a smooth transition to a democratic regime didn't occur. In order to achieve this, institutions which protect and uphold the rule of law and which translate universal human rights into national reforms must be established. Only then will we be able to start discussing the form of governance which will best ensure and respect the dignity of its citizens.

By Araz Abbas

No progress without respect for fundamental rights

Ten years after the Arab Spring

The great philosopher Spinoza once said: 'The objective of the state is freedom'. Freedom is a collective mission and all citizens are responsible for managing their own free society. In quite a few countries in North Africa and the Middle East, however, this still is not the case today. Ten years ago, the world witnessed the consequences of the uprising in the Arab world unfold. The Tunisian street vendor Mohammed Bouazizi would never know that the self-immolation which he committed in protest against his public humiliation, would spark the Jasmin Revolution of Tunisia. This act of despair triggered turmoil throughout the country and from there onwards all across the region: Egypt, Libya, Yemen, Bahrain, Saudi Arabia, Syria and Morocco.

All over North Africa and the Middle East protesters turned against their heads of state. They demanded freedom of speech and an end to corruption. But a smooth transition to a democratic regime didn't occur. Up to this day a number of them still deal with the disastrous consequences of the civil wars that ensued from the revolts. In Syria, Yemen and Libya violence and destruction on a regular basis has never ceased. Europe is still in the process of dealing with the consequences after having taken in hundreds of thousands of refugees who were, and continue to be, desperate enough to risk their lives by embarking on, barely seaworthy, vessels running from violence in search for freedom and peace.

Absence of the rule of law and the destruction of civil society

Even now tension continues to reign in the region. The power vacuum that arose from the uprisings was, after all, a result of long years of repression and authoritarian rule. Terrorist organisations such as Al Qaida and ISIS benefitted from the situation and both foreign as well as regional powers engaged in proxy wars to protect their interests, while keeping the conflict outside of their own territories. Russia and Turkey in Syria and Libya, and the USA and Iran in Yemen, Lebanon and Iraq. This cynical international dynamic continues to constitute a very real and long-term threat to stability in the Middle East today. Having said this, it is the situation on the ground that is the most worrying. The rule of law which should be the very foundation of civil society has never become the basis of these societies. The ruling classes own the natural resources and the production plants.

As a consequence apathy and mistrust dominate. Civil society has vanished. Civil and religious groups are consistently excluded from public affairs. The most fundamental consequence of the absence of the rule of law is not the disappearance of civil society but the persisting inequality between citizens. 'Regular' citizens are excluded from participating in politics, let alone voicing their opinion in open and fair debate. Open

The rule of law which should be the very foundation of civil society has never become the basis of these societies

It is imperative that the rulers come to understand that constitutional rights are fundamental and cannot be dependent on the personalities of any particular regime

Araz Abbas is a clinical perfusionist at AMC Amsterdam and actively involved in public debates on integration and society & politics in the Middle East.

Translation:
Milan Assies
(editor *Idee*)

debates, if they do take place, are orchestrated to reconfirm the legitimacy of the current regime. Take, for instance, the referendum that was held in Egypt by Hosni Mubarak in 1999 and in Iraq in 2002. Ninety-three percent of the voters appeared to have voted in favour of Hosni Mubarak, and a hundred percent voted in favour of Saddam Hussain. These are just two of many examples. In Saddam Hussain's Iraq it was forbidden to be a member of any other party than the Ba'ath party whereas associations and organisations for women and students, which pursued an agenda different from the Ba'ath party's were outlawed. Offenders were punished by executions or received long prison sentences. Civil society, in other words, was heavily suppressed.

A way forward: the state commits to fundamental rights

Power of government should be limited and defined by the laws of the state. The tribal structures that dominate the distribution of power within the regimes and the security apparatus of many countries in North Africa and the Middle East constitute a serious obstacle for the implementation of the rule of law and with it any limitation of power. This form of government, of families, clans or tribes, seems to prioritize protecting its own power rather than the fundamental rights of the people. It is imperative that the rulers come to understand that constitutional rights are *fundamental* and cannot be dependent on the personalities of any particular regime. Fundamental human rights, which are laid down in the Human Rights Treaties and are internationally recognized, such as the right to equal protection through the law. It is important to mention this, as during the many revolts, the citizens in these countries often were heard saying: 'We would like to feel like citizens again. We want protection, freedom, equality, dignity, political participation and protection of our rights. Not as a favour, but because these are our rights'.

What does the future have in store for this region? I am uncertain about it, however, I do know that although the Arab Spring appears to have come to a standstill, it is not to say that the breeding ground that caused it to blossom in the first place has disappeared. Any future stability is dependent on the economic, social and cultural foundation on which any reforms might take place. Institutions, which protect and uphold the rule of law must be established. Institutions, which translate universal human rights into national reforms serving the citizens of the country. Once these institutions are in place, only then will we be able to start discussing the form of citizenship which will best ensure equality for each citizen, the integrity which is imperative within leadership and the form of governance which will best ensure and respect the dignity of its citizens. ●

Literature reflects on place and time through witnessing eyes – through the sensibilities that grow with complex truths – and it relies on words to convey meaning to others. Translation is the medium to show the renewed images to the outside world. And so, we rely on translation to stimulate imagination and support one language to wear the thought of another.

By Shene Mohammed

'The river above my head'

When we think of countries and regions that are condemned to live through continuous political conflict, we easily find ourselves feeling limited by the words that determine the constructed realities; these realities are rarely images drawn up by the mind from actual experience. The language to trust for this exercise should be a language that may question that constructed reality, a language that does not compromise the truth or deny us depth and complexity. Literature reflects on place and time through witnessing eyes – through the sensibilities that grow with complex truths – and it relies on words to convey meaning to others. Literature also specifies the burdens that weigh us down when we no longer recognize ourselves within the reality others have constructed to portray us, when the product of these constructed descriptions is an affected truth.

In new works written in Kurdish, we will notice the resistance against being trapped within ever shrinking territories. Although pain may transfer itself to paper easily, the lines on the paper work to break up expectation. Authors do not always voice their mourning by using a mournful tone; they sometimes express it by using a dark sense of humor to create a better effect and understanding. We look up to poets because they never claim to be fighters or saviors, merely human beings. We cherish our poets because they refuse to promise security, but choose to bear witness of the present instead, every aspect of it.

Translation & imagination

Shene Mohammed is an MFA student in Literary Translation at the University of Iowa. She has worked as a translator and Assistant Director at Kashkul. She has worked closely with Kashkul's Founding Director to bring fifteen major Kurdish classical poets of the nineteenth century into English. She serves as an editor for *Exchanges Journal of Literary Translation*. Her writing has appeared in *World Literature Today*, *M—Dash*, *Modern Poetry in Translation*, *Balinde* and *Chirok*.

Hiwa Kader

On October 9, 2019, during the Turkish offensive into Rojava, Hiwa Kader, a prolific writer of Sorani Kurdish from Sulaimani, posted a poem on Facebook and joined the wave of solidarity with the Kurds in Rojava. He wrote to denounce the life of the Kurds of Rojava, a territory that had been reduced to mere leftovers by the war.

Kader's books narrate the lives of children who have become the fuel of endless revolutions and he criticizes the violence of political struggles. Being a warchild himself, Hiwa Kader writes about the childhood which has been stolen from countless generations of Kurds, deprived of exploring the world they know to be essential to their future. Kader also encourages a literature that is able to portray characters who live with fear and failure. He writes about the tendency to fall back on memory when political struggles continue, but also the constant struggle to purge memories of death and destruction. He speaks of the language born from the people's collective memories to form a culture and an identity; he speaks of his never-ending struggle with a literary culture that carries a deep grief within, but he also tells the true stories behind a string of tragedies from our collective memories.

Translation is the medium to show the renewed images to the outside world. When reading the translated works of different variants of Kurdish, we get to reread what it means when we describe ourselves mostly in terms revolving around death, loneliness and fear – a reading which exhausts the simplicity in categorizing struggles and defining identity. This translation of sentiment allows the acceptance of the unaffected truth and, at the same time, the transformation of the 'previously known'. And so, we rely on translation to stimulate imagination and support one language to wear the thought of another. ●

Hiwa Kader was born in 1964 in Sulaimani, Northern Iraq, and lived in exile in Sweden between 1992 and 2011. He published his first book of poetry in 1992, and today he is a prolific writer across multiple genres, including novels, poetry, children's stories, and travel writing. A translator himself, his own works have appeared in Arabic, Persian, Turkish, Swedish, and Danish.

There is a bitter taste in my mouth
 the taste of being a Kurd,
 the taste of, once again, hearing the news
 of my murder,
 the return to fiddling radio knobs and
 hearing the news of my death in the static noise of skywaves, and
 gaze at my hanging body
 when it swings with the breeze.
 I am fish caught
 and my death flounders no one,
 I coldly gaze, coldly at sky's blueness,
 owing to my loneliness, I feel the river above my head.
 The bitter taste, the flame, the sweet poison
 of being a Kurd
 runs in my veins and I remain not dead.
 Loneliness borrows meaning from my being to profess grief,
 murder borrows the weight of its fear from my existence to profess fear.
 Once more
 death and Kurds, Kurds and death
 the continued formula of my existence.

Once more
 I am the abandoned newborn foal,
 once again, I am the dripped blood from wolves' canine teeth,
 once again and again
 Kurds and war, war and Kurds,
 the tight circle of my fate.
 There is a bitter taste in my mouth.
 With such loneliness, I grow greater and greater
 for a time when even God envies my loneliness.

تالییهک له دهممایه
 تالی کورد بوون،
 تالی دیسانهوه گوینگر تنهوه
 له ههوالی کوشتنی خۆم،
 گهرا نهوه بۆ بادانی دوگمهی رادیۆکان و
 بیستنی مرگی خۆم له ناو خشه خشی شهۆلهکاتی ناسماندا،
 سهیرکردنی لاشهی خۆم بهلام سێدارهوه
 کاتییک شهمال بهحال نهمهریننتهوه.
 وەک ماسی راونهکریم و
 مرگم کس پراناچهکینیت،
 سارد سارد سهیری شینیایی ناسمان نهکهم و
 لهتاو تمنیایی خۆم ههست نهکهم دهرا بهسهرمهوه.
 تالییهک، ناگریک، ژههریکی شیرین،
 ژههری کوردبوون
 بهدمار ماکاندا دیت و نهروات و ههس نامرم،
 تمنیایی مانای خۆی له کوردبوونم قهرز نهکات بۆ نهوهی غهبارتر دهرکویت،
 کوشتن قورسایی ترسی خۆی له بوونم قهرز نهکات بۆ نهوهی ترسناکتر بیت.
 دیسانهوه
 مرگ و کورد و کورد و مرگ
 ههراکیشه بهردوامهکهی بوونی من،
 دیسانهوه
 جوانوه تازه زاوه بهچینهیلار اوکه منم،
 دیسانهوه خۆینه چۆراوکههی کالمهی گورگان منم،
 دیسانهوه دیسانهوه
 کورد و چنگ چنگ و کورد
 باز نه بچوکهکهی قهدری من.
 تالییهک له دهممایه
 تا بیت تمنیایی من گهورهتر و گهورهتر نهکات
 تا نه کاتهی خوداش بهغیبهی به تمنیایی من دیت.

By Hiwa Kader
 Translation Shene Mohammed

Where was
the West?

Actors in future conflicts who look at Syria might come to the conclusion that it's risky to count on the liberal international order. Even after chemical attacks on civilians, the West gave no military response. It was illiberal regimes, such as Russia and Iran, who turned out to be willing to make the difference in the fight for the future of Syria.

By Fernande van Tets

Do authoritarian regimes make better allies? In Syria, yes

When Syrians took to the streets ten years ago, they chanted for dignity, bread and social justice. These goals have proven elusive, as protests for freedom turned into a civil war that continues to this day. So far, more than half a million people have died, and the country lies in ruins, entire neighbourhoods reduced to rubble while pro-regime soldiers loot any possessions that remain. More than half of the population has been displaced internally or forced to flee across the border. The Assad regime, backed by its illiberal allies Iran and Russia, has emerged triumphant.

Fifty years after his father became president by way of a coup, President Bashar al-Assad continues to rule Syria. The price of that victory has been high for the Syrian people. But it begs the question: do authoritarian regimes make better allies? In Syria, the answer has proven to be a resounding yes.

Where is the West?

The Assad regime dug in from the start, immediately condemning all protestors as foreign funded terrorists. As the Syrian regime cracked down with more and more force, the opposition, too, took up arms. In 2012, the United Nations declared the outbreak of a civil war. Russia and Iran quickly came to the regime's aid on the financial, military and diplomatic front.

When the French and US ambassadors to Syria visited demonstrations in Hama in 2011, this was interpreted as a ringing endorsement for the protestors demands. The precedent of international intervention by NATO in

The precedent of international intervention by NATO in Libya, in 2011, led many Syrians to believe that they too would be able to count on military support from the West

Libya, in 2011, led many Syrians to believe that they too would be able to count on military support from the West, should it be necessary.

In those first years of the uprising, I covered the unfolding war from neighbouring Beirut. I would contact activists in Syria over often disappearing Skype connections, as they recounted the horrors of starvation and barrel bombs dropped by the Assad regime. Over time, as many of their friends died, you could feel the hope sapping away. 'Where is the West?' activists would ask me.

Intervention by liberal Western governments remained limited, confined mostly to humanitarian aid and financial assistance to the ever-changing number of opposition groups. The West's goal was always a political, rather than a military solution to the conflict. Liberal countries chose to support armed opposition groups with the aim of achieving a stalemate on the battlefield, which would provide a level playing field at the negotiating table in the search for a political solution. Illiberal regimes realised that establishing military facts on the ground ensured that their ally would dominate negotiations.

Turning point

Hope for political change slowly turned to despair after the chemical attack of 2013. The use of chemical weapons had been declared a 'red line' by US president Obama a year earlier. Yet after civilians in Ghouta where left gasping for air after an attack using sarin gas, there was no military response. This marked a turning point in the war.

Over time, as many of their friends died, you could feel the hope sapping away. 'Where is the West?' activists would ask me

The limited military support from the West contributed to the radicalisation of the opposition. Allies of Islamist groups, such as Gulf states, were more generous and committed. Therefore, these groups were able to pay better salaries and were more successful on the battlefield, in turn attracting new recruits. Over time, this pushed out more moderate forces such as the Free Syrian Army, the first opposition group formed in large part from defecting soldiers.

Syrians that could leave, did. They fled from the violence, forced conscription, and the possibility of disappearing into one of Assad's infamous jails, where torture is common. Initially many stayed in the region. More than five million Syrians found a temporary home in Turkey, Jordan and Lebanon, renting rooms, apartments or shoddy tents which would often flood with the onset of winter storms. Close to 300,000, moved into refugee camps. As time passed, refugees realised they would not be returning soon. Those truly looking to live out the liberal values of freedom looked farther afield. People started to pay hundreds of dollars to board rickety dinghies so they could be smuggled from Turkey to Greece. In the summer of 2015, I travelled with Syrians along the Balkan route towards Germany, where most Syrian refugees would end up. I met computer engineers, literature students, and even a violinist from the Syrian national orchestra. They were all looking for safety, freedom and the opportunity to look towards a brighter future.

Anti-IS coalition

By providing a new home, the West helped over a million Syrians. But in Syria itself, the ideals of freedom that kickstarted the revolution were slipping further and further away. The regime and its allies were winning. As civilians begged for a safe zone where they would be able to find respite from Assad's airstrikes, the West was absent. Only when the Islamic State group (IS) appeared on the scene was air support suddenly available. However, rather than protecting Syrian civilians the main aim of this NATO led mission was to target IS. This aligned with Western interests: it was 2015 and IS was wreaking havoc in European cities like Paris with targeted terrorist attacks. The swift formation of the anti-IS coalition revealed the hollowness of Western pledges of support for Syrian opposition groups and their goals of political freedom. They would never receive sufficient military support to turn the tide on the battlefield.

It was illiberal regimes, such as Russia and Iran, who turned out to be willing to make the difference in the fight for the future of Syria. As early as 2013, Iran sent large numbers of fighters to Syria to help shore up Assad's military, which was bleeding soldiers thanks to combat casualties and large-scale desertion. Through its Lebanese proxy Hezbollah, more fighters joined on the side of the regime. When Assad's situation was at its most dire, in the summer of 2015, Russia decided to send dozens of aircraft to Syria. From September 2015, these would prove crucial, allowing the regime to reclaim the vast majority of territory in the country using a policy of scorched earth. First, the Syrian army and its allies

It was illiberal regimes, such as Russia and Iran, who turned out to be willing to make the difference in the fight for the future of Syria

would enforce a siege, restricting access to food and medicine. Then, aided by Russian jets, a fierce bombing campaign would be carried out to prepare the way for a ground assault. Finally, an offer of 'reconciliation' would be extended, in practice meaning complete surrender. Those unwilling to return to government territory would be 'evacuated' to the last rebel held territory in the North of the country.

On the international stage, too, Russia and Iran have proven effective allies. Russia, often supported by China, has blocked more than a dozen UN security council resolutions that would have condemned Assad regime behaviour and violations of human rights. And in parallel to the UN sponsored Geneva talks, Russia came up with its own set of talks aimed at peace, on their terms. These Sochi/Astana talks provided the veneer of searching for a political solution while allowing Syrian army forces some breathing space on the battlefield. The temporary ceasefires that were agreed to in Astana in 2017, creating so-called de-escalation zones, allowed Syrian troops to regain the areas one by one, rather than being stretched by fighting on fronts that extend hundreds of kilometres across Syria. Three out of the four de-escalations zones have now been retaken by government forces.

Russia then co-opted the UN Geneva process by pressuring the Government of Syria to join its 'constitutional committee' and then inviting the UN in – thereby legitimizing the Sochi-Astana track of peace talks. Constitutional review is key to the UN's peace plan for the country, as set out in Security Council resolution 2254, adopted at the end of 2015. Five years on, the plan is still going nowhere. The UN sponsored talks for a new constitution have stalled.

Lack of moral leadership

Liberal countries failed to turn their verbal support into meaningful support where in Syria it proved most necessary, on the battlefield. As dynamics there have shifted, so has international support. Countries that once called for Assad's head on a platter have started to re-engage. This is the next moral dilemma for the West. Do we re-engage with a dictator who was willing to sacrifice his own country just to remain in power? If we do, it rewards terrible behaviour. If we do not, we punish the Syrian people, many of whom tried but failed to rise up in support of values we claim to support.

The Syrian conflict has revealed the price of a lack of moral leadership by the West. Illiberal regimes have shown in Syria that they are willing to do whatever it takes to ensure their man remains in power. Actors in future conflicts might look at Syria and come to the conclusion that it's risky to count on the liberal international order, who pay lip service to liberal ideals but are only willing to put their money where their mouth is once their own self-interest is at stake. ●

Constitutional review is key to the UN's peace plan for the country. Five years on, the plan is still going nowhere

Fernande van Tets is a journalist and Middle East correspondent formerly based in Libanon and Syria. Her book *Vier seizoenen in Damascus. Verslag van een land in oorlog* was published in November 2020 by Thomas Rap.

Reflecting on Syria's Deep Revolution

Leaders of the Syrian revolution aimed for what some referred to as a 'Deep Revolution', a total transformation of not only the political system but of society as a whole

Ten years after the start of the popular uprising for freedom and dignity in Syria, the dominant narrative is that the revolution failed, that Assad has won and that the situation is 'back to normal'. But looking beyond the narratives of violence and destruction and geo-political interests, Syrian society has gone through transformations that have significantly impacted the lives and perspectives of people.

By Marjolein Wijninckx

The barriers of fear and silence were broken down

When Tunisians and Egyptians stood up against their dictators in late 2010, early 2011, Syrians felt change may also be possible in their country. For forty years, Syria had been led by the ruthless dictatorship of the Assad family, that detained, tortured and forcibly made tens of thousands of people disappear. Every child was raised with the warning that 'the walls had ears'. The older generation had been terrified by the violent repression of the Islamist-led uprising in the 1980s, which culminated in the destruction of the city of Hama in 1982 – under the leadership of Rifaat al-Assad, the brother of then president Hafez al-Assad – and the massacre of an estimated 25,000 to 40,000 people. An event that no one dared to speak about anymore in the decades that followed.

In 2011, the generation which was born after the 1980s trauma felt that their moment for change had come and dismissed the warnings of the older generation that the response to any uprising would be violent. People were aware that the struggle would be difficult, they were not naive. For years, Syrian intellectuals and activists had worked, underground or in the margins of what was allowed as part of 'culture', to spread concepts such as human rights and citizenship. They spread the ideas of relevant philosophers and nonviolent thinkers and built connections across ideological and sectarian lines. They knew they had to be ready for change, that change could lead to chaos and that they had to invest in rebuilding

citizenship and trust between citizens. On the eve of the revolution in March 2011, a Syrian intellectual of the older generation told me: 'We are not ready yet. But there is no way to hold back the youth anymore'.

Massive popular movement

The Syrian revolution started as a peaceful uprising, calling for freedom and dignity. It was a massive popular movement that brought people in every corner of the country, from small villages to the large cities, to the streets. The barrier of fear was broken. People started to think of ways to build an alternative society, a free and democratic country for all its citizens and to achieve human dignity. Looking at the way dictators were toppled in other countries, leaders of the Syrian revolution wanted to do better. They aimed for what some referred to as a 'Deep Revolution', a total transformation of not only the political system but of society as a whole. The Syrian writer Yassin al-Hajj Saleh described the popular uprising as 'an experience of self-renewal and social change, an uprising to change ourselves and a revolution to change reality'.¹

To realise that vision, Syrians started to build their own democratic and inclusive structures and worked together to take control of their towns and neighbourhoods. In 2012-2013, hundreds of local councils were set up all over the country in areas that had fallen out of control of the Assad regime, and free elections were held for those councils. In those areas, they established schools where children received civic instead of ideological education. They built up civil society organisations and community centres through which they spread civic awareness and held their local leaders accountable. They set up radio channels and newspapers to spread their message. In many parts of the country, from neighbourhoods in the large cities to small villages in the countryside, people had their first civic and democratic experiences.

The Assad regime had lost control and saw violence as the only way to take it back. By late 2012, its violence against revolutionary communities had escalated from arrests, torture and snipers to airstrikes and sieges. It literally bombed away the alternative civil structures that had been set up since 2011. The revolutionary movement was not prepared for this. With the support of Iran and Russia, bombardments and sieges succeeded in killing the uprising, destroying community resilience and forcing one community after another to surrender.

Under the facade of secularism

In pre-2011 Syria, talking about religious or ethnic identity was a taboo, even though Syria is one of the more diverse countries in the region. The Ba'ath Party ideology of the Assad regime was based on Arab nationalism and the only identity that was allowed was the Syrian Arab nationality. Teaching the Kurdish language, for example, was forbidden. Under the facade of secularism, there was a repressive system of sectarian division. People often grew up with very limited interaction with people from other religions or ethnic groups. Syrian blogger and activist Marcelle Shehwaro describes how she grew up in a Christian bubble in Aleppo, a

¹ | Yassin al-Hajj Saleh (2011). 'Revolution of the Common People'. In: *The Impossible Revolution. Making Sense of the Syrian Tragedy* (2017).

In many parts of the country, from neighbourhoods in the large cities to small villages in the countryside, people had their first civic and democratic experiences

city with millions of Muslims that she never interacted with before 2011, growing up within the confines of her family, her Christian school and the church. Besides the official regime narrative, she says, 'Christians also had their own narratives, myths and rumours about the way 'others' lived, just as these 'others' had their own about the Christians. In the circles in which I grew up these narratives frequently gave rise to feelings of superiority over, or an irrational fear of, 'the Other'.² And exactly that dynamic was used by the Assad regime in a strategy of divide and rule, sowing mistrust between different religious and ethnic communities.

As soon as the 2011 uprising started, Syrian officials used that tactic again and framed the revolution as a Sunni uprising against the Alawi ruling family, as an uprising of Islamic radicals, of 'terrorists'. Through tactics such as assassinations and blaming another religious or ethnic group for that, the regime aimed at setting communities up against each other, a 'sectarian trap' to create intercommunal conflicts. The popular movement, however, was aware of these divide and rule tactics and was able to defy them for longer than expected by insisting on spreading a message of inclusion and calling for a civil state for all Syrians. Unifying slogans such as 'One, one, one, the Syrian people are one' were used and local organisers and community leaders were able to de-escalate many of these regime attempts to trigger violence between different communities. For the first time in their lives, the 2011 revolution brought Syrians from all backgrounds together for one common cause, breaking down religious, ethnic and social barriers. People's perceptions of 'others' changed and friendships and networks were built across communities.

Traditional patriarchal power structures

Although the popular movement was able to stay out of this 'sectarian trap' for longer than anticipated, eventually more sectarian and radical narratives and violent radical groups emerged. Those leaders with unifying messages and making efforts to build bridges across communities were specifically targeted, from all sides. Both the Assad regime as well as radical Islamic armed groups considered these people to be a threat. For example, a Christian activist was arrested by regime security forces in 2011 for distributing Easter eggs painted with the revolution flag. A Sunni activist was arrested by the radical Islamic Hay'at Tahrir as-Sham in 2018 for holding banners showing solidarity with the Kurds and with the Druze minority community that had been attacked by ISIS that year. Today, many such leading connecting figures have been killed, detained or forced to flee the country. The barriers that were broken down in 2011 have been replaced by new divisions after years of war.

2 | Marcelle Shehwaro (2018). 'In the Box'. Read here: <https://lb.boell.org/en/2018/11/06/box>.

The barriers that were broken down in 2011 have been replaced by new divisions after years of war

The system of repression of pre-2011 Syria was not limited to the political sphere, but was reflected on all levels, from the state, to education to the level of the family. The system was built on traditional patriarchal power structures in which gender, age and religious or tribal status determined dominance. The revolutionary movement of 2011 was very diverse and while challenging patriarchy was part of the 'Deep Revolution' for some, it was not seen as a priority, or even opposed, by others. Young people and women were able to take on new and leading roles since 2011, but were also disillusioned to see the political processes, supported by western powers, dominated by traditional power dynamics. The war has also created de facto changes. It has disproportionately taken the lives of men. Today, many Syrian households are women-led and many women are the main providers of income, which changed their role and the way they are perceived. The way a transition process in Syria will evolve will largely depend on the way these broader power dynamics change. In spite of the setbacks, barriers were broken down and a very determined new generation women's and feminist movement has grown up, which will continue to work for an inclusive and 'deep' transition.

Remembering the Hama massacre

Perhaps one of the most important barriers that has been broken, is that, since 2011, it is finally possible for Syrians to speak about the violence and injustice they have experienced, not only in recent years but also in the decades before 2011. In February 2012, on its 30th anniversary, people for the first time started to openly remember the Hama massacre of 1982, in demonstrations in Hama and other cities and through social media. Children of political prisoners started to talk about how they grew up in the 1980s and 1990s with an absent parent they could not speak about in public. Survivors of detention and torture and families of disappeared and detained started to organise themselves in recent years and advocate for justice, in courtrooms and international fora. After decades, there finally is room to find truth and deal with the past. Without that, Syrians and Syrian society will not be able to heal.

Ten years on, Syria is broken, it is a society in pain. At the same time, people went through social and personal transformations such as those described above. Those who went through these experiences often say there is no way to go back to the pre-2011 situation. That feeling of freedom, of equality, of dignity, even if it were short-lived, has permanently changed the standards and objectives people set. The barrier of fear and silence has been broken. Syrians may not have been ready in 2011 for what was awaiting them, but these experiences will contribute to being more ready in the future. ●

Perhaps one of the most important barriers that has been broken, is that, since 2011, it is finally possible for Syrians to speak about the violence and injustice they have experienced

Marjolein Wijninckx is Arabist and works for peacebuilding organisation PAX. She has lived and worked in Egypt, Syria, Palestine and Jordan and has been running PAX's Syria programme since 2003.

Social change is brought about by revolutions; revolutions come about by individuals. A LGBTIQ+ inclusive magazine in Jordan, an art festival organized by and for feminists in Tunis, training sessions for youngsters and the establishment of Extinction Rebellion in Lebanon; these initiatives were all undertaken by individual *disruptors* who were striving for their progressive ideals.

By Anne Pol

Four portraits of disruption

The Middle-East and North-Africa are full of talented and driven people, trying to change the social structures of their societies. Sometimes directly linked to the Arab protests of 2011 but not always, these individuals are, all in their own way, making a contribution to their countries. Even though not all of them express a political preference, they do seem to express liberal values. These four portraits show what individuals, putting their mind to something, are capable of.

Individual disruptors

Riwa Ghawi Lebanon

Working on many topics, ranging from the rights of young people to climate justice, Riwa Ghawi is a Lebanese activist in heart and soul. Before the 2010 protests, her activism consisted of volunteering with NGOs. Once Lebanon's neighboring countries started to rebel in 2011, she had the feeling that something needed to happen in Lebanon as well. Lebanon is a confessional state and its system ran on hatred and fear, dividing people by sect. 'These were the most fertile grounds for change, and that's where we began', says Ghawi. People needed to start seeing 'sectarianism as the root of the corrupt governing the country'. That's when she began training the Lebanese youth in leadership and campaigning skills. Ghawi focused on gender equality, secularism, LGBTIQ+ rights and climate awareness. She believed that 'change began by breaking the taboos of secularism, gender and sexuality' and that the youth could bring about this change. That's why she build her training sessions around these ideals. Soon after, Ghawi became a true climate activist. She kept conducting her trainings through local NGOs whilst at the same time representing Lebanon in gatherings on environmental justice abroad. Through all of this, Ghawi played an important part in creating a rebelling community, ultimately leading to the October 17th revolution in 2019. Women marched for equal rights, the LGBTIQ+ community demanded decriminalization and Lebanese from all levels of society demanded accountability. Ghawi: 'There is no going back after October 17th, the fear barrier was broken, taboos were broken and the change has come from the youth.'

Khalid Abdel-Hadi Jordan

As a 17-year-old Arab Muslim gay man, Khalid Abdel-Hadi launched the first Arab LGBTIQ+ online magazine in Jordan in 2008. Desperately seeking for ways to express himself, Adbel-Hadi and his friends had to create their own outlet. The first online publication of *My.Kali* triggered both the Jordanian as the international media. Due to the international attention, the magazine quickly went from a couple hundred readers to over 4,000 a day. Even though same-gender sexual activity is not criminalized in Jordan, it is still very taboo. After being shut down by the Jordanian government in 2016, *My.Kali* is now back on track. By providing stories about sexuality, diversity and gender, *My.Kali* offers a place of recognition and solace among LGBTIQ+ Arabs. Abdel-Hadi wanted to change the conversation about the LGBTIQ+ community as well as find his voice and *My.Kali* was his platform to do this. *My.Kali* is now an important LGBTIQ+ media outlet, giving a voice to queer and trans people in a region where they're mostly rejected. In this way, Abdel-Hadi's *My.Kali* takes part in the larger fight for inclusivity and diversity.

'There is no going back after October 17th, the fear barrier was broken, taboos were broken and the change has come from the youth'

Zgheib and her fellow activists try to show to the Lebanese people that the climate crises is a fundamental problem

Joelle Zgheib
Lebanon

The 18-year-old Joelle Zgheib wants to change Lebanon, which is why she co-founded the Lebanese branch of Extinction Rebellion (ER) in 2019. Through her climate activism, Zgheib is trying to put the climate crisis on the Lebanese agenda. Even though many of the countries' beaches are too polluted to swim in safely and the trash is piling up in the streets, environmental issues aren't really a topic in Lebanon. Zgheib's climate activism began back in school when she collected plastic bottles in order to recycle them. It was only last year that ER Lebanon launched its first event: they handed out leaflets about climate change to people stuck in their cars during rush hour. Most of us probably know ER from its extreme tactics, like when in 2018 ER activists glued themselves to the gates of Downing Street in London. ER Lebanon seems to have a more moderate character. Zgheib doesn't want ER Lebanon to be disruptive; she wants them to be smart. Since Lebanon counts a lot of problems, seeming more immediate than environmental justice, ER Lebanon wants to integrate their climate activism with these issues. This way, Zgheib and her fellow activists try to show to the Lebanese people that the climate crises is a fundamental problem. With this new approach, customized to the Lebanese situation, Joelle Zgheib can play an important role in putting environmental justice on the Lebanese agenda.

Bochra Triki
Tunisia

The Jasmin Revolution is regarded as one of the only successes of the protest movements in the Arab world from 2011. Nevertheless, Tunisia is still facing some of the same problems as it used to, according to Bochra Triki. Triki is the president of the feminist and LGBTIQ+ organization Chouf and co-founder of the International Feminist Art Festival of Tunis, called Choufthounna. Chouf is the only intersectional feminist and LGBTIQ+ rights organization in Tunisia. Choufthounna is one of its projects, launched in 2015 to increase awareness and visibility of feminist struggles. For Triki, a feminist activist, the festival breaks down stereotypes concerning queerness and feminism. It also functions as a meeting place for feminists from different contexts. One of the pressing needs Chouf identifies, is accessibility of the public space. According to Triki, women face abuse in public spaces, which are mostly dominated by men. Through artistic expression, like the festival, Chouf tries to tackle such issues by allowing women and LGBTIQ+ people to occupy the public space. In this way, Triki continues what the Tunisian people and their Jasmin Revolution started. ●

Anne Pol
studied philosophy and works for D66 International.

How does one successfully assist the process of a political transition by using experience and expertise from abroad? For the past twenty years Jan Nico van Overbeeke and Leo Spaans have dealt with this very problem. Commissioned by International IDEA¹, National Democratic Institute (NDI) and the Netherlands Institute for Multiparty Democracy (NIMD), to name a few, they chaired and oversaw projects to support parliaments and political institutions in countries with emerging democracies.

Interview by Mendeltje van Keulen

¹ | International Institute for Democracy and Electoral Assistance

Interview
Jan Nico van Overbeeke & Leo Spaans

Expertise, imagination and the importance of keeping an open mind

Jan Nico van Overbeeke's first assignment was in Mozambique in 1995 where he was asked to carry out a *needs assessment* for the national parliament. The civil war had ended three years earlier. 'For the very first time in the history of Mozambique, a multi-party parliament needed to be formed. This required a completely new set-up. Previously, the entire staff had served the one and only political party, but from then on the apparatus would need to serve both the opposition as well as the governing parties.' He was able to draw from a longstanding working experience in the Dutch Parliament in his capacity as a clerk to many parliamentary committees. That knowledge and experience laid the groundwork for his advisory work in the following years. Several years after that first assignment he started up a project on behalf of the Netherlands Institute for Multiparty Democracy (NIMD) to assist political parties in Mozambique in participating in a multi-party system.

With such an assignment: how would you be able to tell whether the project was successful?

Van Overbeeke: 'It always is a lengthy process with its ups and downs, and it is quite an achievement when one gets to a point where there is

'Especially in a transition phase it is important that political parties with relevant experience support their sister parties'

sufficient room for opposition parties to be taken seriously. Especially in a transition phase it is important that political parties with relevant experience support their sister parties. In a post-conflict situation, it is crucial that all parties involved are respected, irrespective of their past. This paves the way to mutual trust. Trust is an essential element in such a process, and it constitutes the very foundation for its success.'

In countries such as Niger, where Van Overbeeke was assigned to several years later, members of parliament are considered important people with a high status in the society. 'Becoming a politician is, however, a craft. A newly elected politician will need to develop a certain mindset and get serious about his or her task, which, among other tasks, is controlling the government. It does help when politicians from abroad are willing to come and share their stories and experiences, both the successful and the unsuccessful ones.'

Unfailingly engaging citizens

Leo Spaans left his job to be able to join his partner Jan Nico van Overbeeke in Mozambique. He had initially worked as a consultant for government agencies and was later commissioned by the National Democratic Institute (NDI). Over the past years, he represented NDI, among other agencies, at several other postings such as Malawi, Haiti and Tunisia. To him, the essence of these projects that support and assist democratic transitions is not the introduction of the system itself, but rather helping to convey the idea of democracy as a means to improve people's lives and help to establish sectorial policies, thereby unfailingly engaging citizens during the process. MP's will need to have access to sector-specific knowledge otherwise policies remain like an empty shell.

'It is important to be able to answer the following question: what would the people of the country benefit from most?'

Spaans: 'As Tony Blair said: 'Aid will no longer be needed when people will learn to gain control of their own natural resources.' To this end, it is vital that parliamentarians develop specific knowledge in certain fields, in this case that would be the domain of extracting industries. And to acquire that knowledge, getting expert advice from abroad might prove to be very useful. More often than not, training of new parliamentarians is focused on the generic democratic process and its procedures or on the party elite or the parliamentary elites. It is as important, however, to be able to answer the following question: what would the people of the country benefit from most? What could a politician or a political party do to show them that democracy may well lead to a better life, and that includes a better material life? Take the income earned by the extraction of oil or gold in Niger. That wealth lies deep underground, but the people remain poor. It would be useful to offer tailor-made aid and support to parliaments to help them find a way to gain control over the income generated by these resources, which at this time usually is controlled by the executive and the private sector.'

A discussion on dilemmas

Van Overbeeke: 'In many developing countries a politician is viewed as a person with very deep pockets. Politicians often find themselves sucked into a plethora of requests for help on a local level. In Niger, female members of parliament told us that whenever they return to their hometown or village, they would find their front-yard packed with people waiting for them to solve their problems. Funeral costs, school admissions. That is the idea your voters have of you: in exchange for the vote I give you, you have to solve my personal problem. Their first reaction to this phenomenon would be to have no other option than to remain in the capital. However, those very same people were the ones that voted for them. We would then be able to help them to start dealing with this situation by reviewing the collective problems in their constituencies together: the need for a school, sewage, or a hospital. In the same way you would tackle the problem in Gelderland or in Utrecht. Starting up discussions on the topic with the local people is perhaps not all that different from how we would deal with it here in The Netherlands.'

Spaans: 'I like the emphasis *Idee* gives to 'imagination' in this respect. Good choice. The Arab Revolution was a choice, in a way. Ten years ago, everyone had a preconditioned idea of democracy: maximum freedom on all fronts... but not many people had thought about the responsibilities democracy brings along with it, including for the citizens. Everyone was dead sure that his or her personal life would improve greatly from having democracy. Unfortunately, a mere adoption of the democratic system alone is not enough. People want jobs, a reasonable salary to enable their children to attend school and to do their weekly shopping. Without that result those who have voted in favour of democracy will be disappointed. To quote NDI-chairperson Madeleine Allbright: 'You can't eat democracy'. The result of a term of government rule must be something tangible. Regardless of whether you would be a voter from The Netherlands or from Mozambique.'

'Starting up discussions on the topic with the local people is perhaps not all that different from how we would deal with it here in The Netherlands'

Jan Nico van Overbeeke is an independent consultant in Democracy Support.

Leo Spaans was Senior Resident Director and Global Associate at National Democratic Institute (NDI) in Tunisia until May 2020.

Mendeltje van Keulen is lector 'Changing role of Europe' at The Hague University of Applied Sciences and member of the editorial board of *Idee*.

Translation:
Cécile Insinger
(editor *Idee*)

What have you learned from all these years in the field?

Van Overbeeke: 'My first approach to the parliamentarians would always be: I am not here to train you with a suitcase full of rules and procedures. I am a colleague who has had to deal with the same problems you are facing now. You will have to start with laying a base of mutual trust, let it grow. Start with focussing on what you have in common: we are going to build something together. Never go for the top-down approach or present them with a blueprint. You have to be genuinely curious and be willing to learn and find out things for yourself. Keep an open mind.'

There are organisations, operating in this field, aiming to introduce the programme of a specific political party, involving a specific ideology and world vision. Recently, Van Overbeeke was involved in an aid programme for a parliament which had been funded by an important donor agency. *Van Overbeeke:* 'The programme stipulated that a gender specialist was to be included in the president's cabinet. Wonderful of course, but this was a condition which had been requested by the donor agency. It was no priority of the recipient and they felt no need for it whatsoever.'

Or the time that Tunisian parliamentarians had to find out by reading the newspaper that a well-intended donor agency had developed a programme for their parliament. And in Haiti, Spaans once spoke to the Speaker of the House to explore interest in a new project.

Spaans: 'The Speaker was yet to come to terms with a previous project that had failed in part because of a lack of consultation and which had brought him in such a state that he kept repeating: *N'Imposez Pas!* (Do not impose!)'.

In what way could a Dutch political party such as D66 assist in any such process of political transition?

Spaans: 'Essential elements to succeed would be to ask questions, observe, listen and assist with the self-assessment. Find similar or comparable issues in order to solve specific problems, or to be able to answer questions put to you by citizens. How would you handle this methodically, step by step? This is where you have added value: by sharing your own experiences and translating them to the situation in other, less developed countries.'

What do you see as the bottom line with respect to aid from the West?

Spaans: 'Democracy is not an invention of the West; we see essential elements of it in many different cultures and in all kinds of forms. In Mali the village elders convene under the *togola* to come to a consensus about the village problems. It is easy enough to relate to that form of democracy as well and to build a bridge connecting our own experiences to the realities of the partner.' ●

idee

Buiten het thema

Foto: Herman Wouters

Van participatiemaatschappij naar ontplooiingsmaatschappij

Door Xander Prijs

Onze verzorgingsstaat staat voor grote uitdagingen, zoals toenemende vergrijzing, migratie en digitalisering. Hiervoor zijn sociaal-liberale oplossingen mogelijk én nodig. Maar eerst moeten we onze operationele bril afzetten en bedenken wat we van onze verzorgingsstaat verwachten. Redenerend vanuit het individu, positieve vrijheid en kansengelijkheid is het antwoord: een verschuiving naar een ontplooiingsmaatschappij.

In zijn bijdrage *Vrijheid en solidariteit* aan de tweede *Idee* van 2013 schreef toenmalig Tweede Kamerlid en huidig minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid Wouter Koolmees dat we 'grondig [moeten] nadenken over nieuwe balansen tussen solidariteit en vrijheid, tijdig hervormen en een heldere keuze maken wat onze verzorgingsstaat van de toekomst wel en niet moet doen'.

Aan zijn oproep is de afgelopen jaren te weinig opvolging gegeven. Zeker, we hebben niet stilgezeten. Met behulp van D66 zijn hervormingen doorgevoerd en ook in het verkiezingsprogramma voor de komende vier jaar staan nieuwe maatregelen – zoals het invoeren van een rijke schooldag en een verzilverbare heffingskorting. Toch ontbreekt een alomvattende, vernieuwende visie op de verzorgingsstaat vooralsnog. Terwijl er sinds de oproep van Koolmees een zich razendsnel ontwikkelend debat over de verzorgingsstaat heeft plaatsgevonden, waarbij verwachtingen van – en eisen aan – de verzorgingsstaat voortdurend in beweging waren.

Het debat over de verzorgingsstaat is urgent, want we staan voor grote uitdagingen. Denk aan de toenemende vergrijzing, migratie en digitalisering. Tevens gaat er momenteel veel mis in de verzorgingsstaat. Zo constateerde Marthe Hesselmans in het essay *Kansengelijkheid is toe aan herkansing* (2019) dat de verzorgingsstaat slecht functioneert voor de mensen die haar het hardst nodig hebben. Het belang van haar observatie werd nog eens pijnlijk onderstreept door de recente toeslagenaffaire. Kortom, hoog tijd om een nieuwe visie op de verzorgingsstaat te ontwikkelen. In dit artikel verzorg ik hiervoor de aftrap en bepleit ik een verschuiving van de participatiemaatschappij naar een ontplooiingsmaatschappij.

Dat de verzorgingsstaat slecht functioneert voor de mensen die haar het hardst nodig hebben werd nog eens pijnlijk onderstreept door de recente toeslagenaffaire

Nederland zette al in de 19e eeuw de eerste stappen van een nachtwakersstaat naar een verzorgingsstaat

Ontstaansgeschiedenis van de verzorgingsstaat

Generaties basisschoolkinderen leerden over de Nederlandse verzorgingsstaat aan de hand van 'Vadertje Drees'. Een logische keuze, want onder leiding van minister-president Drees werden de Algemene Bijstandswet (1956) en de Algemene Ouderdomswet (1957) ingevoerd. Toch zette Nederland al in de 19e eeuw de eerste stappen van een nachtwakersstaat naar een verzorgingsstaat. Een belangrijk moment in deze ontwikkeling was het aannemen van het beroemde 'Kinderwetje' van Samuel van Houten (1874) dat kinderenarbeid verbood voor kinderen jonger dan twaalf jaar in fabrieken en werkplekken. Van Houten had met zijn initiatiefwet ingezet op een algemeen verbod op kinderenarbeid, maar de Tweede Kamer ging hier niet in mee. Rond de eeuwwisseling bewoog de overheid zich steeds uitdrukkelijker richting het sociale domein met het aannemen van de Leerplichtwet (1900), de Ongevallenwet (1901) en de Woningwet (1901). Tijdens het interbellum volgden de Arbeidswet (1919) en de Ziektewet (1930). Toch was er toen nog geen sprake van het zorgen voor burgers 'van de wieg tot het graf'.

Na de Tweede Wereldoorlog raakte de ontwikkeling van de verzorgingsstaat in een stroomversnelling. Nederlandse beleidsmakers waren geïnspireerd door het rapport *Social Insurance and Allied Services* (1942) van de Engelse econoom en politicus William Beveridge, die het fundament voor de Engelse naoorlogse verzorgingsstaat legde. Ondanks de inspiratie die Nederlandse beleidsmakers aan de ideeën van Beveridge ontleenden, bestaat er in Nederland geen *grand design* of ideologische blauwdruk voor de verzorgingsstaat. Het stelsel van voorzieningen en verzekeringen dat we nu kennen, is het cumulatieve resultaat van op zichzelf staande beslissingen, gemaakt door mensen met verschillende ideologieën, normen en waarden. De hedendaagse verzorgingsstaat is dan ook vooral een product van zijn tijd: in de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog kende Nederland ongekende economische groei, waar iedereen – zo was de maatschappelijke consensus – van moest profiteren.

Liever versoberen dan herzien

De overheid nam de taak om 'van wieg tot graf' voor al haar inwoners te zorgen serieus. Vanaf begin jaren zestig van de vorige eeuw werden uitkeringen en sociale voorzieningen steeds genereuzer. Lange tijd ging dit goed. De economie groeide, de werkloosheid was laag en de bevolking relatief jong. Maar halverwege de jaren zeventig brak de internationale oliecrisis uit en bleek een genereus sociaal vangnet duur als het aantal werklozen plotseling fors toeneemt. In het maatschappelijk debat werden voor het eerst serieuze vraagtekens gezet bij de houdbaarheid van de verzorgingsstaat.

In eerste instantie werkte het kabinet-Lubbers in de jaren tachtig aan een grootschalige stelselherziening – als antwoord op de vraagtekens die academici bij de toekomstbestendigheid van de verzorgingsstaat plaatsden. Maar toen de economie weer aantrok, lieten de politieke ambtsdragers de plannen voor ingrijpende veranderingen varen. Het aantal werk-

lozen daalde, en daarmee ook de kosten voor de Staat. Plotseling ontbrak de politieke urgentie om tot verregaande, impopulaire stelselwijzigingen te komen. In plaats van het stelsel te herzien, besloot het kabinet de sociale voorzieningen te versoberen.

Deze versoberingsagenda is vanaf de jaren tachtig de norm geweest. De consensus in politiek Den Haag was dat de hoge kosten van de verzorgingsstaat het probleem waren, niet de inrichting van de verzorgingsstaat zelf. De invoering van de Participatiewet – die in 2015 de Wet Sociale Werkvoorziening, de Wet werk en arbeidsondersteuning jonggehandicapten (Wajong), en de Wet Werk en Bijstand verving – kan ook in dit licht worden bezien. Tegelijk met de Participatiewet werden de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (2015) en de Jeugdwet (2015) ingevoerd. Met de invoering van deze wetten werden klassieke zorgfuncties van de verzorgingsstaat, zoals jeugdzorg en de zorg voor langdurig zieken, gedecentraliseerd naar de gemeenten. De gedachte hierachter was simpel: de gemeente is de bestuurslaag die het dichtst bij de burger staat, daardoor weet de gemeente beter wat de burger nodig heeft, is er meer maatwerk mogelijk en is de zorg op gemeentelijk niveau goedkoper te organiseren. Bijkomend voordeel: een deel van de hoge kosten van de verzorgingsstaat staan niet meer op de begroting van de Rijksoverheid.

Functies van de verzorgingsstaat

In de politieke en maatschappelijke discussie over de verzorgingsstaat worden regelingen in de zorg, het onderwijs en sociale zekerheid vaak gezien als een operationeel probleem. Een operationele vraag is bijvoorbeeld hoe we verzekeringen en voorzieningen kunnen financieren of hoe we fraude en oneigenlijk gebruik van de sociale bijstand kunnen voorkomen. Zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) al in 2006 terecht constateerde gaat een dergelijke aanpak voorbij aan de vraag wat we eigenlijk van een verzorgingsstaat verwachten.

In 2006 publiceerde het Centraal Planbureau (CPB) het rapport *Reinventing the Welfare State*, waarin zij een aantal functies van de verzorgingsstaat belichten. Het CPB onderscheidt er drie, namelijk: herverdelen tussen individuen, herverdelen over de eigen levenscyclus en het afdekken van risico's. De WRR, op haar beurt, onderscheidt historisch gezien vier functies van de verzorgingsstaat: verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden (WRR, 2006).

Verzorgen en verzekeren

De verzorgingsfunctie van de verzorgingsstaat, of verzorgingsmaatschappij, houdt in dat er hulp geboden wordt aan mensen die – al dan niet tijdelijk – niet voor zichzelf kunnen zorgen. Hierbij kan gedacht worden aan gezondheidszorg, maar ook aan de sociale bijstand. In feite gaat het bij 'verzorgen' om eenzijdige solidariteit. De Staat zorgt voor jou, jij niet voor de Staat. Hier zit strikt genomen geen wederkerigheid in. Sociale voorzieningen als de bijstand worden uit de algemene middelen – dus met belastinggeld – gefinancierd. Er zit dus ook een herverdelingsaspect in. De mensen met hoge inkomens, die doorgaans meer belasting

De consensus in politiek Den Haag was dat de hoge kosten van de verzorgingsstaat het probleem waren, niet de inrichting van de verzorgingsstaat zelf

afdragen, betalen voor de mensen met lage inkomens, die doorgaans vaker gebruik maken van sociale voorzieningen.

In de verzekeringsfunctie van de verzorgingsstaat, daarentegen, zit wél een wederkerigheid. Verzekeren gaat over het afdekken van risico's, bijvoorbeeld een collectieve verzekering tegen armoede door het wegvallen van werk of het vermogen om te werken. Deze verzekering is collectief omdat het voor een individu zelden mogelijk is om zelf de kosten van, bijvoorbeeld, arbeidsongeschiktheid te dragen. De verzekeringsfunctie gaat dan ook uit van tweezijdige solidariteit. Iedere werkende draagt bij aan de gezamenlijke pot waaruit de inkomensondersteuning voor de enkelen met pech wordt gefinancierd. In tegenstelling tot sociale voorzieningen worden sociale verzekeringen dus niet vanuit de algemene middelen – door de belastingbetaler – betaald. Ook herverdelen over de eigen levenscyclus is een aspect van de verzekeringsfunctie, zoals beschreven door het CPB. Denk bijvoorbeeld aan het opbouwen van aanvullend pensioen. De werknemer 'verzekert' zich tegen inkomensderving op zijn of haar oude dag.

Verheffen en verbinden

De verheffingsfunctie van de verzorgingsstaat omschrijft de WRR (2006) als 'het streven om mensen de mogelijkheden te bieden om op zinvolle en verantwoorde wijze invulling aan hun leven te geven en hun talenten te kunnen ontplooien'. Het beste middel dat we hebben voor verheffing is, uiteraard, onderwijs. Door mensen in staat te stellen hun talenten te ontplooien en zelf richting aan hun leven te geven, heeft de verzorgingsstaat – via het onderwijs – in de periode na de Tweede Wereldoorlog geleid tot ongekeerde sociale mobiliteit. Mensen uit de arbeidersklasse kregen toegang tot universiteiten en het beroep van hun ouders was niet langer bepalend voor hun carrière.

Tot slot heeft de verzorgingsstaat ook een verbindingsfunctie tussen verschillende individuen en groepen. Dit is onder meer belangrijk omdat de verzorgingsstaat niet kan voortbestaan zonder onderlinge solidariteit. Zonder bereidheid bij mensen met een hoog inkomen om mensen met een laag inkomen te ondersteunen, bij mensen met een laag risico op arbeidsongeschiktheid om gedeeltelijk het risico van mensen met een hoog risico op arbeidsongeschiktheid af te dekken, of bij jongeren om voor ouderen te zorgen, stort het stelsel van sociale voorzieningen en verzekeringen als een kaartenhuis in elkaar. Meer onderlinge verbondenheid kan – volgens de WRR – leiden tot grotere maatschappelijke stabiliteit, betrokkenheid en economische vooruitgang.

Door mensen in staat te stellen hun talenten te ontplooien en zelf richting aan hun leven te geven, heeft de verzorgingsstaat – via het onderwijs – in de periode na de Tweede Wereldoorlog geleid tot ongekeerde sociale mobiliteit

Foto: Herman Wouters

Nieuwe uitgangspunten voor de verzorgingsstaat

Het is belangrijk de operationele bril af te zetten en te kijken wat sociaal-liberalen in de toekomst van de verzorgingsstaat verwachten. De verzorgingsstaat staat namelijk voor grote uitdagingen. Door vergrijzing is de betaalbaarheid van de gezondheidszorg en sociale zekerheid in het geding. Door globalisering en migratie kan het maatschappelijk draagvlak voor onderlinge, anonieme solidariteit eroderen. Door flexibilisering op de arbeidsmarkt is niet iedere werkende meer verzekerd van sociale zekerheid. En door digitalisering en automatisering gaan in de nabije toekomst banen verdwijnen. Hier komen gelukkig ook weer nieuwe banen voor in de plaats, maar deze banen zullen lang niet altijd op hetzelfde niveau of in dezelfde sector zijn.

Voor deze uitdagingen zijn sociaal-liberale oplossingen mogelijk én nodig. In het verleden is er, ook binnen D66, meerdere malen gesproken over de wens om de verzorgingsstaat om te vormen tot een ontplooingsmaatschappij. Voor de ontplooingsmaatschappij zijn drie uitgangspunten van belang: het individu, positieve vrijheid en kansengelijkheid.

Het individu, positieve vrijheid en kansengelijkheid

Het eerste belangrijke uitgangspunt is het individu. Vanuit liberaal oogpunt wordt het individu gezien als het elementaire deeltje van waaruit de samenleving is opgebouwd. Het is dan ook niet verrassend dat, vanuit sociaal-liberale optiek, de verzorgingsstaat het individu zoveel mogelijk

Het is belangrijk de operationele bril af te zetten en te kijken wat sociaal-liberalen in de toekomst van de verzorgingsstaat verwachten

Factoren die kansengelijkheid beïnvloeden zijn onder andere het onderwijs, vermogensongelijkheid, cultuur, de inrichting van het belastingstelsel en het algehele Nederlandse institutionele landschap

centraal moet stellen. Hier zit een duidelijk breekpunt met de sociaal-democratische aspecten van de verzorgingsstaat zoals we deze nu kennen. Waar de sociaaldemocratie zich richt op het verheffen van de groep, gaat het sociaal-liberalisme uit van het verheffen van het individu.

Het tweede uitgangspunt dat van belang is voor het ontwerpen van een sociaal-liberale verzorgingsstaat is positieve vrijheid. De term positieve vrijheid werd geïntroduceerd in het essay *Two Concepts of Liberty* (1958) van Isaiah Berlin, als filosofische tegenpool van het begrip negatieve vrijheid. Negatieve vrijheid is de vrijheid van dwang. Een ander mag jou niet zijn wil opleggen of je fysiek, mentaal of anderszins schade berokkenen. Waar een negatief vrijheidsbegrip ervan uitgaat dat de vrijheid van de één eindigt waar de vrijheid van een ander begint, gaat positieve vrijheid een stap verder. Het kan het beste worden begrepen als de 'vrijheid om'. Mensen moeten actief in staat gesteld worden om vrij te zijn. Voor de verzorgingsstaat betekent dit dat de Staat haar burgers de mogelijkheid moet geven om zich te ontplooien.

Het derde belangrijke uitgangspunt is kansengelijkheid. Kansengelijkheid is gestoeld op het principe van gelijkwaardigheid. Omdat ieder mens gelijkwaardig is, is het onverteerbaar dat de één meer kansen in het leven krijgt dan de ander op basis van arbitraire factoren als afkomst, woonplaats of het opleidingsniveau van ouders. Voor een deel gaat dit om het streven naar de verheffing – of de emancipatie – van het individu. Factoren die kansengelijkheid beïnvloeden zijn onder andere het onderwijs, vermogensongelijkheid, cultuur, de inrichting van het belastingstelsel en het algehele Nederlandse institutionele landschap. Gelijkheid van kansen moet overigens niet worden verward met gelijkheid van uitkomsten.

Het is belangrijk om op te merken dat een ontplooingsmaatschappij en een verzorgings- of participatiemaatschappij – waarin de overheid burgers 'activeert' – wellicht op elkaar lijken, maar dat er een wezenlijk verschil is. Dit verschil kan het beste worden geïllustreerd met een voorbeeld. De sollicitatieplicht in de bijstand dient ertoe mensen in de bijstand snel weer aan een baan te helpen. Deze maatregel moet de burger 'activeren'; er moet een aantal sollicitatiebrieven per maand worden geschreven om voor de sociale bijstand in aanmerking te blijven komen. Toch helpt de sollicitatieplicht de bijstandsgerechtigde op geen enkele manier om zich te ontplooien.

Beleidsrichtingen voor de ontplooingsmaatschappij

De wens om het individu – en niet de groepen waar individuen de ene keer wel en de andere keer niet toe behoren – te willen verheffen, positieve vrijheid te optimaliseren en zoveel mogelijk kansengelijkheid te bewerkstelligen, heeft belangrijke implicaties voor beleidskeuzes en de verzorgingsstaat. Denk bijvoorbeeld aan ontschotting. Een individu dat met schulden kampt als gevolg van werkloosheid en een gokverslaving wordt door verschillende instanties 'geholpen'. In plaats van deze persoon vanuit verslavingszorg te behandelen als verslaafde, vanuit de ge-

meente als werkloze, en vanuit de schuldhulpverlening als wanbetaler, is het beter dit individu integraal – als individu – door één maatschappelijk werker van de gemeente te laten benaderen en behandelen.

Een andere manier waarop de overheid de burger in staat zou kunnen stellen zichzelf te ontplooien – en tegelijkertijd kansengelijkheid te bevorderen – is door volledig in te zetten op onderwijs. Dit kan bijvoorbeeld via het vergemakkelijken van het stapelen van opleidingen en een leven lang leren. Barrières in het onderwijs kunnen worden weggenomen door een doorstroomrecht zonder voorwaarden in te voeren. Dit doorstroomrecht stelt iedere scholier die de ambitie heeft om bijvoorbeeld de overstap van het vmbo naar de havo te maken daartoe in staat, zonder ze door allerlei hoepels te laten springen. Dit is ook één van de voorstellen in het rapport *Fundament op orde: Kwalitatief goed onderwijs met kansen voor iedereen* (2020), een ambtelijk onderzoek in het kader van de Brede Maatschappelijke Heroverwegingen die inzicht moeten geven in mogelijke beleidskeuzes voor de toekomst van Nederland op de lange termijn.

Tot slot moet de verzorgingsstaat zorgen dat de kansen van kansarmen stijgen, zodat ze op hetzelfde niveau komen als de kansen van kansrijken. Naast investeren in de kwaliteit en toegankelijkheid van het onderwijs, is het hiervoor van belang te herverdelen van de rijken naar de (kans)armen. Om een begin te kunnen maken met het egaliseren van kansen, is het van belang beleid te maken dat de exorbitante vermogensongelijkheid in Nederland bestrijdt, bijvoorbeeld via het verhogen van de erf- en schenkelasting. Vermogensongelijkheid is namelijk onlosmakelijk verbonden met kansengelijkheid. Iemand die met een zilveren lepel in de mond geboren wordt staat al in de wieg met één-nul voor, maar belangrijker: de rest van zijn of haar geboortecohort staat met één-nul achter.

Toekomstbestendige verzorgingsstaat

Het wordt tijd de verzorgingsstaat opnieuw uit te vinden. Wie een stap terugneemt en de verzorgingsstaat met een sociaal-liberale blik bestudeert, ontkomt niet aan de conclusie dat er elementen in zitten die anders moeten. Het is van belang om de verzorgingsstaat niet alleen als operationeel vraagstuk te behandelen, maar ook te kijken naar de functies die de verzorgingsstaat vervult. Zoals Koolmees in 2013 al terecht opmerkte, moeten we een heldere keuze maken over wat de verzorgingsstaat van de toekomst wel en niet moet doen. Redenerend vanuit het individu, positieve vrijheid en kansengelijkheid zetten we de stap van een participatiemaatschappij naar een ontplooingsmaatschappij. Alleen zo komen we tot een toekomstbestendige verzorgingsstaat die werkt voor iedereen, inclusief diegene die haar het hardst nodig hebben. ●

Om een begin te kunnen maken met het egaliseren van kansen, is het van belang beleid te maken dat de exorbitante vermogensongelijkheid in Nederland bestrijdt

Xander Prijs is wetenschappelijk medewerker van de Mr. Hans van Mierlo-stichting.

Twee jaar geleden publiceerden we in *Idee* 203 het essay *Wat is sociaal-liberalisme?* van Coen Brummer. De redactie nodigde vervolgens een aantal denkers uit om op het essay te reflecteren vanuit hun expertise. Deze bijdrage is de hekkensluis van deze serie, een slotbeschouwing: welke nieuwe inzichten deed Brummer sinds de publicatie op – al dan niet gestimuleerd door de reacties in *Idee*?

Door Coen Brummer

We moeten niet alleen vrijheid, maar ook rechtvaardigheid opnieuw doordenken

Slotbeschouwing
Wat is sociaal-liberalisme?

Twee jaar geleden schreef ik het essay *Wat is sociaal-liberalisme?* om het hedendaags gedachtegoed van D66 te plaatsen in een historische traditie. Over het algemeen waren D66'ers wars van zulk contextualiseren van het gedachtegoed. Velen koesterden het beeld dat met het Appèl in 1966 het startschot was gegeven voor een democratische vernieuwingsbeweging die zich, geheel in de geest van de jaren zestig, afzette tegen de politieke structuren van de negentiende en twintigste eeuw – en als gevolg daarvan ook niks ophad met de bijbehorende politieke ideologieën.

Spiegel voor politieke keuzes

Dat er nogal wat kanttekeningen zijn te plaatsen bij dit beeld, is ook in het verleden dikwijls opgemerkt. Zie bijvoorbeeld de epiloog van het proefschrift van Meine Henk Klijnsma: *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Bert Bakker Amsterdam, 2008). En ook in de door Daniël Boomsma samengestelde bronnenpublicatie *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis* (Boom Amsterdam, 2016) zijn bijdragen te vinden van onder meer Elida Tuinstra, Jacqueline de Savornin Lohman en Henk Zeevalking die het heersende beeld van 'vernieuwingsbeweging zonder voorgeschiedenis' ondergraven. Voor mijn gevoel zou de historische benadering in het essay inzicht kunnen bieden in 'wie we zijn', maar ook kunnen dienen als spiegel voor politieke keuzes die we tegenwoordig

maken. Dat was ook de reden dat ik afsloot met een korte agenda voor de toekomst; het tegengaan van scheidslijnen in de samenleving, het betwistbaar maken van economische grootmachten, het democratiseren van de samenleving.

Hoewel het essay eigenlijk een verkenning was voor de later verschenen *Canon van het sociaal-liberalisme* (Boom Amsterdam, 2019), riep het reacties op. Begrijpelijk, want de keuzes voor de historische situering van politieke ideeën zijn voor interpretatie vatbaar en de accenten in de toekomst-agenda zijn uiteindelijk gebaseerd op politieke opvattingen. Des te meer reden om een debat hierover in de partij te verwelkomen. Ik vond het fantastisch om te zien dat verschillende reacties in *Idee* zijn gepubliceerd, afkomstig van een gevarieerd gezelschap. Van een lid van het eerste uur als Pieter Fokkink tot Sjors Wijnhuizen die slechts enkele maanden na zijn lid worden de pen opnam. Van gemeenteraadsleden als Marieke van Doorn en Nadia Arsieni en een voormalig lid van de Tweede Kamer als Boris van der Ham tot een onderzoeker als Willem Schramade. Allen schreven scherpe stukken, die ik met veel plezier gelezen heb.

Sociaal-liberalisme binnen D66

Wat blijft bij? Fokkink en Van der Ham zetten kritische noten bij (delen van) de geschiedenis die ik schets van het sociaal-liberalisme binnen D66. Fokkink doet dit in fundamentele zin, door te stellen dat in het essay te zeer door de bril van het heden naar het verleden is gekeken. Daarnaast presenteert hij het congresbesluit van D66-leden om als 'sociaal-liberalen' door het leven te gaan als 'louter etikettering'. Het klopt dat het besluit in 1998 werd ingegeven door 'herkenbaarheid', maar dat betekent niet dat de term daarmee niet de lading dekt. Waar Fokkink stelt dat met het aannemen van het etiket 'sociaal-liberalisme' een einde kwam aan de mogelijkheid als 'vierde stroming' naast confessionalisme, liberalisme en socialisme te bestaan, ben ik geneigd het tegenovergestelde te geloven: in het licht van de Nederlandse politieke geschiedenis is het niet meer dan logisch dat naast confessionelen, liberalen en socialisten ook sociaal-liberalen zich verenigen in een partij.

Interessant aan de bijdrage van Van der Ham is dat hij een deelnemersperspectief meebrengt. Hij bestrijdt mijn observatie dat er tussen het aannemen van het etiket 'sociaal-liberalisme' in 1998 en de formulering van (onder meer) de richtingwijzers in 2006 weinig is gedaan met de ondertitel 'sociaal-liberaal'. Als argumenten noemt hij het feit dat Thom de Graaf onderwijs poneerde als nieuw kroonjuweel, dat D66 voor het eerst in een kabinet stapte zonder de PvdA, en dat Boris Dittrich het pamflet schreef *Op weg naar nieuwe solidariteit*. Toegegeven, deze politieke handelingen kunnen inderdaad worden gezien vanuit de keuze voor het sociaal-liberalisme. In het essay doelde ik vooral op nadere studie naar sociaal-libera-

Coen Brummer

Wat is sociaal-liberalisme?

In het licht van de Nederlandse politieke geschiedenis is het niet meer dan logisch dat naast confessionelen, liberalen en socialisten ook sociaal-liberalen zich verenigen in een partij

lisme als politiek gedachtegoed en als basis voor het denken en handelen van D66. Desalniettemin geeft Van der Ham terecht aan dat verandering in een partij een zaak is van de lange adem en dat zulke verandering zich soms eerder manifesteert in praktische politiek dan in politieke theorie.

Spanning tussen het individu en de groep

Sjors Wijlhuizen en Nadia Arsieni benoemen in hun meer politiek-theoretische reacties de spanning tussen het individu en de groep. Wijlhuizen vraagt (meer) aandacht voor de achtergestelde positie van groepen: 'Als het zo is dat kansen ongelijk verdeeld zijn langs bepaalde scheidslijnen [...] en als het zo is dat deze scheidslijnen zichzelf niet opheffen maar versterken, dan is beleid gericht op bepaalde groepen [...] gerechtvaardigd'. Arsieni belicht de noodzaak het individu te beschermen tegen de onvrijheid die uit kan gaan van de sociale groep waarin dit individu 'toevallig' wordt geboren. Ze pleit voor 'een actieve overheid die kansen bevordert en neutrale spelregels garandeert waardoor ieder individu met een diversiteit van levensstijlen en zienswijzen in aanraking kan komen'. Beide reacties onderschrijf ik op hoofdlijnen van harte. In de reactie van Arsieni zie ik bovendien een horizonverbreding. Waar ik vooral schreef over vrijheid in de relatie burger-overheid, verlegt Arsieni het blikveld naar de samenleving waar burgers *elkaar* kunnen belemmeren in hun vrijheden.

Marieke van Doorn en Willem Schramade brengen beide inhoudelijke accenten aan in hun reacties. Schramade houdt een warm pleidooi voor het aanpakken van klimaatverandering, als fundamenteel onderdeel van de toekomstagenda van het sociaal-liberalisme. Waar ik drie thema's (scheidslijnen in de samenleving, onaantastbaarheid economische grootmachten, en democratisering van politiek en samenleving), illustreert hij hoe fundamenteel klimaatverandering is en door kan werken in deze drie thema's. Ik ben het zeer met hem eens dat we klimaatverandering niet (alleen) moeten bezien als technisch probleem, maar juist onze aandacht moeten verleggen naar de politieke gevolgen.

Van Doorn, op haar beurt, bepleit meer aandacht voor radicale democratie en noemt prachtige lokale voorbeelden op het snijvlak van sociaal-liberalisme en democratisch-radicalisme, waaronder onderwijs voor daklozen en het versterken van bewonersverenigingen bij woningcorporaties. Haar oproep voor meer aandacht voor onze radicaal-democratische voorgeschiedenis neem ik ter harte.

Tot slot. Welke nieuwe inzichten heb ik zelf opgedaan, al dan niet gestimuleerd door de gepubliceerde reacties, sinds ik dit essay schreef?

Nieuwe inzichten

Ten eerste is de afgelopen twee jaar mijn gevoel versterkt dat sociaal-liberale principes als vrijheid en gelijkheid opnieuw doordacht moeten worden in het licht van het thema economische rechtvaardigheid. Juist in het hebben van een visie op economische rechtvaardigheid schuilt een belangrijk verschil tussen klassiek-liberalen en sociaal-liberalen. Klassiek-liberalen zien kapitalisme als een distributief systeem dat in

Juist in het hebben van een visie op economische rechtvaardigheid schuilt een belangrijk verschil tussen klassiek-liberalen en sociaal-liberalen

principe de basis is voor rechtvaardige uitkomsten. Het hebben van 'bezit' is voor hen onderdeel van een set rechten waar zo min mogelijk inbreuk op mag worden gemaakt. Voor sociaal-liberalen heeft het recht op bezit een minder absolute status. Ook zij omarmen de markt als instrument voor distributie van producten en banen, maar voor een rechtvaardige verdeling van welvaart is de overheid nodig. Dit leidde er toe dat vooruitstrevende liberalen als John Stuart Mill en John Rawls alternatieve theorieën bedachten om te beoordelen wanneer verschillen in welvaart rechtvaardig zijn. Bekend is Rawls' *difference principle*, dat stelt dat verschillen gerechtvaardigd zijn als ook degenen die het slechtst af zijn in een samenleving er het meeste voordeel van ondervinden (zie voor een verdere discussie Samuel Freeman, *Capitalism in the classical and high liberal traditions*, 2011).

Laten we voor het gemak dit (liberale) Rawlsiaanse principe als startpunt nemen. Kunnen we anno 2020 dan nog steeds stellen dat de verschillen in de samenleving ook in het belang zijn van mensen die verkeren in de zwakste sociaaleconomische posities? Dat is moeilijk voor te stellen, gelet op een keur aan recente studies die stellen dat maatschappelijke scheidslijnen groeien, sociale mobiliteit tot stilstand komt, het aandeel onzeker werk in de economie toeneemt, de verzorgingsstaat steeds minder toegankelijk is voor mensen die deze het hardst nodig hebben (om over de langetermijngevolgen van de coronacrisis nog maar te zwijgen) en de marktmacht van enkele grote ondernemingen absolutistische vormen aanneemt. De vrijheid en emancipatie van het individu, die ik omschreef in het essay, hadden (nog meer) reflectie verdiend vanuit het licht van economische rechtvaardigheid. We moeten niet alleen vrijheid, maar ook rechtvaardigheid opnieuw doordenken.

Het tweede nieuw inzicht is de aard van politiek zelf. De afgelopen decennia is politiek meer en meer omgekat naar een proces van technocratische en gedepolitiseerde besluitvorming. Enerzijds omdat steeds minder onderwerpen (volledig) onderdeel zijn van overheidsverantwoordelijkheid, anderzijds omdat politici zelf een steeds nauwere taakopvatting hanteren. Treffend was een moment bij de verhoren van de Parlementaire ondervragingscommissie Kinderopvangtoeslag, toen voorzitter Chris van Dam het verhoor met voormalig staatssecretaris van Financiën Eric Wiebes onderbrak. Van Dam vroeg Wiebes wat nu eigenlijk de meerwaarde was van een staatssecretaris van Financiën, omdat – afgaande op het verhoor van Wiebes – de politieke sturing op het departement tot een minimum was beperkt. Politiek als toezicht houden. Het is een tendens die zich in vrijwel alle Europese verzorgingsstaten de afgelopen decennia heeft gemanifesteerd en die ruim baan heeft gegeven aan 'systeemkritische' partijen, zoals populistisch-rechts. Dat maakt – in mijn ogen – het revitaliseren van de politiek als arena voor ideeënstrijd zo belangrijk. Het is een opdracht die behoort tot de geboortepapieren van D66 en die met hernieuwde energie uitgedragen zou moeten worden.

Had ik het essay *Wat is sociaal-liberalisme?* vandaag opnieuw geschreven, dan had ik een grotere plaats ingeruimd voor deze twee thema's. ●

Politiek als toezicht houden. Het is een tendens die zich in vrijwel alle Europese verzorgingsstaten de afgelopen decennia heeft gemanifesteerd en die ruim baan heeft gegeven aan 'systeemkritische' partijen, zoals populistisch-rechts

Coen Brummer
is directeur van de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

Een van de vijf sociaal-liberale richtingwijzers is getiteld *Streef naar een harmonieuze en duurzame samenleving*. Die samenleving willen we allemaal. Maar hiervoor moeten ambitieuze politieke keuzes gemaakt worden op basis van de laatste inzichten en overtuigingen. Daarbij kunnen urgentie, brede welvaart en radicaal nieuw beleid niet ontbreken – zeker niet in een relevante richtingwijzer van D66. Een pleidooi voor een levende duurzaamheidsvisie.

Door Melle Nikkels, Anita Schmale, Isja Dominicus, Jan-Willem Kanters & Pepijn Wesselman

Een levende duurzaamheidsvisie

Tussen 2006 en 2013 werden vijf richtingwijzers geformuleerd en uitgewerkt met als doel vorm en onderbouwing te geven aan het sociaal-liberale denken van D66. Zo beschrijft het richtingwijzer-essay *Streef naar een harmonieuze en duurzame samenleving* de achtergrond, de principes en de af- en overwegingen van waaruit sociaal-liberalen tot keuzes kunnen komen in duurzaamheidskwesties.

De richtingwijzers bleken een succes en zijn inmiddels breed geadopteerd door de partij. Ze worden veelvuldig gebruikt door nieuwe en ervaren leden in het vormen van meningen, standpunten en besluiten. Dit maakt de richtingwijzers misschien veel relevanter dan ooit werd voorzien. In de afgelopen jaren hebben binnen het duurzaamheidsthema significante wetenschappelijke, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen plaatsgevonden. Er is niet alleen nieuwe kennis opgedaan, we zijn ook anders naar het thema gaan kijken. Hierdoor sluit de richtingwijzer nu onvoldoende aan bij de positie van duurzaamheid binnen het sociaal-liberalisme. Echter, op dit moment ontbeert de partij een democratisch mechanisme om richtingwijzers te herzien.

Nieuwe inzichten, meer urgentie

Als je alleen de richtingwijzer-titel leest, zou je 'streven naar' kunnen opvatten als iets vrijblijvends; iets voor als er ruimte is in het budget. Om dit soort misvattingen te voorkomen, begint het onderbouwende essay (het 'roze boekje') met het definiëren van een aantal woorden. Het 'stre-

Er is niet alleen nieuwe kennis opgedaan, we zijn ook anders naar het thema gaan kijken. Hierdoor sluit de richtingwijzer nu onvoldoende aan bij de positie van duurzaamheid binnen het sociaal-liberalisme

ven naar' wordt gedefinieerd als een werkwoord. Het is 'balanceren tussen mens en natuur'. Dit is 'een doelzoekende voortdurende inspanning, zonder een vastomlijnd pad naar een vooraf te definiëren eindpunt'. Dit streven leidt naar oplossingsrichtingen die gericht zijn op óf mens óf natuur met als consensus een balans tussen deze twee. Wat wij, als samenleving, 'de juiste balans' vinden, is daarbij een politieke en blijvende vraag die bewust onbeantwoord wordt gelaten in de richtingwijzer.

Ten tijde van het uitwerken van het 'roze boekje' gingen de belangrijkste debatten rond duurzaamheid inderdaad over de mate van urgentie, de noodzaak en mogelijkheden om schade aan het milieu te beperken en het vinden van een balans tussen welvaart (mens) en een leefbare planeet (natuur). Inmiddels groeit het inzicht – op aangeven van grote denkers, doeners én voorbeelden – dat het anders kan. De drie belangrijkste veranderingen die de afgelopen jaren hebben plaatsgevonden: de mate van urgentie is veranderd, wetenschappers denken na over de waarde van duurzaamheid ten opzichte van andere waarden en er zijn tal van duurzaamheidsinitiatieven ontstaan vanuit de markt die vragen om radicaal nieuw beleid.

Brede welvaart

Hoogleraar transitiekunde Jan Rotmans, auteur van *In het oog van de orkaan*, probeert ons duurzaamheidsdenken al vele jaren te prikkelen door uit te leggen dat we niet in een tijdperk van transities leven maar 'in een transitie van tijdperken', waarbij alle thema's op elkaar inwerken. De Britse econoom Kate Raworth formuleert en verbeeldt met haar *Doughnut Economy* de grenzen aan ons menselijk handelen binnen sociale en ecologische kaders, zoals de Club van Rome in 1972 al deed – met een heel belangrijk verschil: ze laat ook zien dat er enorm veel ruimte binnen die donut is voor vooruitgang, groei en ontwikkeling op een duurzame manier. Dat de toenemende urgentie van het klimaatprobleem ook in de maatschappij aanwezig is, zie je bijvoorbeeld terug in de gewonnen rechtszaken van Urgenda en in de protesten van Extinction Rebellion in meer dan zestig landen.

Mede op aandringen van D66 hebben we in Nederland sinds twee jaar de Monitor Brede Welvaart. Deze is nauw verbonden aan de wereldwijde *Sustainable Development Goals* van de Verenigde Naties en de *Better Life Index* van de Europese Unie. De Monitor Brede Welvaart beschrijft de 'stand van het land' met een brede definitie van welvaart: economische activiteit, gelijkheid, gezondheid, lucht, bodem, water, klimaat, beschikbaarheid van grondstoffen, ecosysteemdiensten van natuur en biodiversiteit; allen hebben hun aandeel in het welbevinden van mensen nu, later en elders op de planeet. Een vernieuwende, bredere manier van kijken leidt dan tot nieuwe inzichten en oplossingen die natuur, klimaat, gezondheid en economische activiteit verbinden tot méér welvaart in plaats van die eerdere schijnbare tegenstelling en zoeken naar 'balans'.

Duurzaamheidsdenkers maken dezelfde omslag: de *Circular Economy* van de Ellen MacArthur Foundation en McKinsey brengt oplossingen

Een bredere manier van kijken leidt tot nieuwe inzichten en oplossingen die natuur, klimaat, gezondheid en economische activiteit verbinden tot méér welvaart in plaats van zoeken naar 'balans'

voor schaarste van materialen, schade van afval, uitstoot en uitputting in de vorm van nieuwe, efficiëntere businessmodellen. *The Blue Economy* van duurzaam ondernemer Gunter Pauli leert productielessen uit (veel efficiëntere) processen van de natuur, terwijl de bio-based economie en chemie enorme potentie en groei laten zien om de fossiele economie te vervangen. En ook *cradle-to-cradle* koplopers McDonough en Braungart hebben hun 'afval=voedsel'-theorie omgevormd tot *upcycling*, en *doing less bad* vervangen door *doing more good*.

Radicaal nieuw beleid

Praktische voorbeelden waar deze theorieën worden toegepast zijn nog schaars, ze hebben immers tijd nodig om te ontwikkelen en tot voldoende concurrentiekracht te groeien. Daarnaast hebben groene initiatieven vanuit de markt vaak te maken met regelgeving die hen tegenwerkt om op een rendabele manier nieuwe producten of diensten te ontwikkelen.

Tapijtfabrikant Interface formuleerde in de jaren negentig al een visie om CO₂-neutraal te worden en het bedrijf bepaalt inmiddels de (zakelijke) tapijtenmarkt met circulaire materialen en verdienmodellen. Dsm heeft zich omgevormd van kolenbedrijf tot koploper in nieuwe duurzame materialen en elk jaar laten de initiatieven en bedrijventours van partijen als Urgenda meer en betere voorbeelden zien van radicaal duurzame keuzes die méér opleveren dan het 'voorzichtig zoeken naar balans'. Ook de kringlooplandbouw van minister Schouten, geïnspireerd door D66-Tweede Kamerlid Tjeerd de Groot, is zo'n radicale keuze met de potentie om uiteindelijk meer positiefs te gaan opleveren met minder negatieve impact.

Naast dit bewijs dat duurzaamheid en groei van welzijn hand in hand kunnen gaan, leven we ook in een tijdperk waarin belangrijke keuzes gemaakt moeten worden. CO₂-uitstoot moet drastisch worden teruggedrongen om binnen de 1,5 graden opwarming te blijven en vervuiling van zeeën en oceanen door wegwerpplastic moet gestopt worden. Tegelijkertijd zijn er grote opkomende economieën buiten Europa waar we tegen willen blijven concurreren. Dit vraagt om visie en besluitvaardigheid. Alle sectoren moeten vergroenen en zullen daarin moeten investeren. Dit zal niet binnen het huidige businessmodel van ieder bedrijf passen en er zullen dan ook bedrijven op een niet-harmonieuze manier verdwijnen. Het is aan de politiek met de juiste beleidskeuzes een groene economie in Nederland mogelijk te maken. Hiermee krijgen duurzame bedrijven en innovaties meer ruimte op de markt, kans om te groeien en vervuilende alternatieven te verdringen.

Ook de kringlooplandbouw van minister Schouten, geïnspireerd door D66-Tweede Kamerlid Tjeerd de Groot, is zo'n radicale keuze

Foto: Herman Wouters

Levende richtingwijzers

Een duurzame en harmonieuze samenleving willen we allemaal. We moeten zoeken naar innovatieve oplossingen die verbetering betekenen voor én mens én natuur en harde grenzen stellen aan groei die niet duurzaam is. En daar moeten we gisteren mee beginnen, want anders gaan we de strijd tegen klimaatverandering niet winnen. We moeten een duurzame wereld op waarde schatten en deze waarde koppelen aan economische waarde om zo weloverwogen keuzes te maken. Daarnaast willen we voldoende versnelling en schaalgrootte bereiken om klimaatverandering daadwerkelijk te stoppen. Hiervoor moeten ambitieuze politieke keuzes gemaakt worden op Europees, landelijk, provinciaal, gemeentelijk en individueel niveau. Als D66 willen we dit doen op basis van de laatste inzichten en overtuigingen. Want alleen zo kunnen we goedbewapend de strijd aan gaan met klimaatontkenners, -uitstellers en -pessimisten, en de aarde conserveren voor de toekomst. Wat ons betreft kunnen die drie bovenstaande elementen – urgentie, brede welvaart en radicaal nieuw beleid – niet ontbreken in een richtingwijzer over duurzaamheid. Echter, omdat we stéeds tot nieuwe inzichten en overtuigingen komen, hebben we een levende duurzaamheidsvisie nodig die periodiek aan herziening onderhevig is.

Dat D66'ers hier achter staan, blijkt uit de aangenomen moties 1 op het congres in Breda. We moeten nu dus zoeken naar een werkbare, realistische en democratische manier om dit voor elkaar te krijgen, zodat voortschrijdend inzicht in de duurzaamheidsrichtingwijzer ons kan helpen bij het voortdurend verbeteren van échte welvaart. Bijvoorbeeld met een jaarlijkse subsessie op het congres, die aanleiding kan geven tot amendering en besluitvorming op een volgend congres. De thema-afdeling D66 Duurzaam is een logische partner om dit samen mee vorm te geven. De vernieuwende ideeën die we kort in dit artikel schetsen zijn daar, en bijvoorbeeld in de permanente programma commissie, al verder uitgewerkt, onder andere in het landelijk verkiezingsprogramma. We willen dus meer dan het roze boekje eenmalig van voortschrijdend inzicht voorzien en roepen de partij op om continuïteit te geven aan het verwerken van voortschrijdend inzicht in alle vijf richtingwijzers, die zo'n belangrijke rol hebben gevonden in de formulering van het D66-gedachtengoed in alle geleidingen van onze partij. ●

De vijf richtingwijzers zijn te koop in de webshop van D66.
webshop.d66.nl

Wat ons betreft kunnen drie elementen – urgentie, brede welvaart en radicaal nieuw beleid – niet ontbreken in een richtingwijzer over duurzaamheid

1 | AOM 110.08 *Democratisch mechanisme om richtingwijzers periodiek te herzien* en AOM 110.09 *D66 richtingwijzers voor de toekomst*. Congres 110, 9 november 2019, Breda.

Melle Nikkels,
Anita Schmale,
Isja Dominicus,
Jan-Willem Kanters &
Pepijn Wesselman
zijn leden van
de thema-afdeling
D66 Duurzaam

Stelling

We moeten ons nationaal democratisch bestel aanvullen met lotingen

Sociaal-liberaal debat

Voor
Yves Dejaeghere

De huidige democratie hinkt al vrij lang op één been, namelijk dat van representatie door verkozen leden van politieke partijen. Dat systeem heeft overduidelijk zijn stabiliteit en waarde getoond. Maar er zitten ook wat nadelen in dat systeem gebakken. Eerst en vooral zorgt het voor de dominante visie dat 'democratische politiek' gelijk is aan competitie tussen ideologische ploegen. Dan wordt '51 procent' een magische doellijn, waarna je de voorkeur van jouw groep kan omzetten in beleid voor iedereen.

Democratische politiek is echter veel meer dan dat. Sociologisch en antropologisch onderzoek, zoals dat van Nobelprijswinnares Elinor Ostrom, toont aan dat mensen die met een collectief probleem worden geconfronteerd, meestal op zoek gaan naar oplossingen waarover ruime consensus is en niet slechts naar de 'kleinst mogelijke meerderheid'.

De actualiteit toont ondertussen zeer regelmatig de beperkingen van het 'politiek als partijen-competitie'-model om moeilijke beslissingen te nemen die electorale termijnen overschrijden. Wat dan kan helpen is te werken met burgers die geen partijla-

bel hebben en dus alle vrijheid hebben om van standpunt te veranderen als ze nieuwe informatie krijgen. Burgers die niet afgestraft zullen worden door een achterban omdat ze een compromis zoeken, of door de media afgebrand worden omdat ze een verkiezingsbelofte breken. Een zogenaamd burgerberaad zal een parlement niet vervangen, maar kan het wel helpen. De methode om die burgers aan te wijzen wordt dan wel belangrijk.

Dan komen we bij een tweede gevolg van electorale democratie: het is belangrijk dat sommigen de zware taak van Kamerlid op zich willen nemen, maar een goede weerspiegeling van de maatschappelijke diversiteit vormen deze parlementsleden niet. Onderzoek toont bijvoorbeeld aan dat alle West-Europese parlementen vrijwel uitsluitend uit universitair geschoolden bestaan (63 procent in onze Tweede Kamer). Er is doorgaans een ruime overrepresentatie van mannen (68 procent in de Tweede Kamer) – in realiteit een nipte demografische minderheid. Jongeren zijn er te weinig en minderheden beginnen nu pas een lange onderrepresentatie wat uit te vegen. Op een moment dat het vertrouwen in politiek al laag is, is er voor veel burgers geen herkenbaarheid in de representant, wat de vervreemding verhoogt.

Voor een burgerberaad is dan een tweetraps loting met vooraf vastgelegde criteria de oplossing om een groep burgers te selecteren. Je trekt blind, maar legt op voorhand wel vast dat bijvoorbeeld 20 procent van de zitjes voor mensen zonder diploma zijn omdat ze 20 procent van je burgers uitmaken; 50 procent zitjes voor vrouwen, enzovoorts. Het doel: een 'teamfoto' van een burgerberaad waarbij iedere burger denkt 'daar had ik bij kunnen zijn'. Dit proces kan legitimiteit van beleid versterken en vertrouwen van burgers verhogen en dat is iets wat onze democratie best kan gebruiken.

Yves Dejaeghere is politicoloog en een van de drijvende krachten achter de G1000-beweging in België.

Tegen
Joop van den Berg

Het lijkt natuurlijk geweldig: een democratie zonder gedoe met het rode potlood, zonder gezeur van politieke partijen en zonder lawaaiige campagnes. Het alternatief dat loting heet, is echter erger dan de kwalen die met verkiezingen gepaard gaan.

Loting moet plaatsvinden met behulp van criteria die de uitslag daadwerkelijk representatief maken, net zoals dat het geval is met de *samples* die onderzoekers bij *survey research* gebruiken. Alleen, die onderzoekers maken zelf uit wanneer zo'n *sample* representatief is. Maar, als daar een politiek besluitvormend orgaan uit moet voortkomen, staat er meer op het spel. Wie bepaalt welke criteria meetellen voor de representativiteit?

Loting leidt alleen dan tot een representatieve selectie, indien al degenen die worden ingeloot ook worden verplicht – op straffe waarvan trouwens? – deel te nemen voor de gehele periode dat een geloot parlement werkzaam is. Tegelijk moeten er mogelijkheden blijven om van deelname verschoond te blijven. Amerikaanse jury's laten zien wat er dan gebeurt: deelname is weliswaar verplicht, maar verschoning

is eventueel mogelijk. Uiteindelijk zit er gewoonlijk alsnog een jury, bestaande uit oud-ambtenaren, onderwijzers en mensen zonder baan. Niet echt representatief.

Door loting benoemde Kamerleden zullen duur zijn, want hun deelname is niet vrijwillig. Dat laatste weten wij uit ervaring, dankzij de geschiedenis van de Nationale Vergadering in de Bataafse Republiek (1796–1801) die zijn volksvertegenwoordigers ook verplichtte tot deelname. Die eisten voor het afbreukrisico een hoog bedrag ter compensatie.

De door loting tot stand gekomen volksvertegenwoordiging moge representatief zijn voor de bevolking als geheel, dat biedt nog geen garantie dat haar besluiten ook door de bevolking zullen worden aanvaard en nageleefd. Burgers hebben immers geen band met hun vertegenwoordigers. Waarom zouden zij dan gehoorzamen?

In de volksvertegenwoordiging zullen onvermijdelijk leidersfiguren opstaan die discussie en besluitvorming naar hun hand zullen zetten. Formele elites die zijn gekozen en dus ook zijn te verwijderen, worden vervangen door informele elites die niet weggestemd kunnen worden.

Ten slotte: er zijn geen verkiezingen en dus is er ook geen gelegenheid vertegenwoordigers ter verantwoording te roepen, niet tussentijds maar ook niet aan het einde van het mandaat. De dames en heren gaan sowieso weg en dus kan hun niets meer worden gevraagd of verweten. Centraal in de democratie staat echter de verantwoordelijkheid van het bestuur, maar die is hier totaal verdwenen. Niet aan beginnen dus: de duivel (verkiezing) wordt vervangen door Beëlzebub (loting).

Joop van den Berg is emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis (Universiteit Leiden) en parlementair stelsel (Universiteit Maastricht). Hij is voormalig Eerste Kamerlid namens de PvdA.

De Toekomststoel

Bericht uit de Eerste Kamer Annelien Bredenoord

We nemen vaak beslissingen die ingrijpende gevolgen voor volgende generaties en het leven op aarde hebben, maar die zitten zelf niet aan tafel

Oktober 2020 was voor mij een drukke maand in de Eerste Kamer. Eerst voerde ik namens mijn fractie het woord over de wet die de juridische basis vormt van de CoronaMelder-app; de Tijdelijke wet notificatieapplicatie COVID-19. Twee weken later hield ik de Algemene Politieke Beschouwingen, waarbij de fractievoorzitters jaarlijks met de minister-president in debat gaan over het gevoerde kabinetsbeleid en de Miljoenennota. In beide debatten heb ik stil gestaan bij de disruptieve impact die het SARS-cov-2-virus heeft op alle facetten van onze maatschappij. En de medische, politiek-beleidsmatige, ethische en technologische uitdagingen die daar bij komen kijken.

Stresstest

Deze pandemie is een stresstest voor onze democratie en de rechtsstaat en het versterkt de kansenongelijkheid in de samenleving. Bij het nemen van beslissingen voor de huidige corona- en post-coronasamenleving moeten we een extra stoel aanschuiven in de besluitvorming: 'de toekomststoel'. Het is oorspronkelijk een idee uit het boek *Het hebzuchtgas* van Jan Terlouw. Het is een lege stoel die in vergaderingen, overleg en besluitvorming de toekomst vertegenwoordigt. Onder de toekomst kan je toekomstige generaties verstaan, maar ook onze eigen toekomst en natuurlijk de toekomst van de planeet als geheel. Die toekomststoel helpt om de toekomst mee te wegen in politieke beslissingen van vandaag. Er zit ook een rechtvaardigheidsaspect aan: we nemen vaak beslissingen die ingrijpende gevolgen voor volgende generaties en het leven op aarde hebben, maar die zitten zelf niet aan tafel. Denk aan Brexit, waar een oudere generatie stemde voor een toekomst die jongeren niet wilden. Maar ook veel van de coronamaatregelen treffen juist jongeren en kinderen uit kansarme gezinnen hard. Natuurlijk sluit de toekomststoel het belang van huidige generaties niet uit, maar die hebben vaak zelf al een stem. En in zoverre huidige belanghebbenden géén stem hebben, wijst het ons meteen op tekortkomingen in ons politieke systeem.

Hoopvolle berichten, lastige keuzes

Er zijn sinds een aantal weken hoopvolle berichten over een aantal profylactische coronavaccins in ontwikkeling. Wel weten we dat er niet meteen voldoende vaccins beschikbaar zijn om iedereen die dat wil te vaccineren. Hoe dan ook gaat een vaccinatieprogramma gepaard met ongekende logistieke uitdagingen. Ook roept het verschillende ethische vragen op. Uit de techniekfilosofie weten we dat het succes van weten-

schap en technologie niet alleen bepaald wordt door 'het beste idee', maar door allerlei andere factoren, zoals gebruiksvriendelijkheid, inclusiviteit en *user acceptance*. Zo moet het recent aangekondigde Pfizer-vaccin bij -70 graden bewaard worden en moeten mensen twee keer geprikt worden. Dit kan een serieuze barrière zijn voor de uitrol van een vaccinatieprogramma, zeker voor *low & middle income countries*. Het Oxford-vaccin dat in ontwikkeling is hoeft maar één keer gezet te worden en kan bij gewone koelkasttemperatuur bewaard worden.

Al met al dus nog een lastige keuze welk vaccin de voorkeur geniet, en een combinatie van vaccins ligt ook meer voor de hand. Ook moet nog bepaald worden wie als eerste voor het vaccin in aanmerking komt en op basis van welke argumenten. De Gezondheidsraad heeft daar recent aanbevelingen voor gedaan in haar advies *Strategieën voor COVID-19-vaccinatie*. Een ander aandachtspunt is de *user acceptance*: het aantal mensen dat twijfelt over coronavaccinatie neemt toe. Hier ligt een belangrijke taak voor de overheid om mensen goed voor te lichten over de ontwikkeling, veiligheid en risico's van de verschillende vaccins. Alleen een effectief vaccin waar voldoende mensen aan meedoen, biedt immers uitzicht op het einde van de coronacrisis en zicht op meer vrijheden. Ook hier spelen vele ethische overwegingen – wellicht voor een volgende column.

Marathon in plaats van sprint

Al met al moeten we een brede corona-aanpak gaan zien als een marathon in plaats van een sprint, met nog vele hobbels en morele dilemma's. De overheid heeft dit voorjaar bij de uitbraak van het SARS-COV-2-virus een unieke rol gespeeld. Wij vonden het met z'n allen vanzelfsprekend dat het onze gezamenlijke verantwoordelijkheid is om een deel van het inkomen van mensen in deze crisistijden te garanderen door middel van de NOW, de TOZO en de andere steunmaatregelen. Het overheidsop treden past bij een hernieuwde waardering van de overheid en een sterke publieke sector. Het past bij een sociaal-liberaal acterende overheid met een politieke agenda van vrijheid, emancipatie, sociale rechtvaardigheid en zeggenschap voor mensen: 'laat iedereen vrij, en niemand vallen'.

De coronapandemie treft sommige mensen veel harder dan anderen. Het legt de bestaande kwetsbaarheden in onze maatschappij bloot. We zagen helaas mensen in kwetsbare posities die zieker werden dan anderen, die hun baan verloren, kinderen die tijdens de sluiting van de scholen geen gebruik konden maken van een computer, een toename van gendergerelateerd geweld. Bovendien hebben te veel mensen nog steeds geen toegang tot een fatsoenlijk huis en te veel jongeren vinden geen baan of stage.

Het coronabeleid moet daarom niet alleen langs de lat van de volksgezondheid gelegd worden, maar ook langs de lat van kansengelijkheid. En daarnaast wordt er in de Miljoenennota terecht gesproken over het 'brede welvaartsconcept'. Maatregelen dienen ook langs dat brede welvaartsconcept gelegd te worden. Dat betekent niet alleen gezondheid, maar ook dat je zaak niet failliet gaat, dat je een huis kunt kopen, dat je elkaar nog kunt ontmoeten in restaurant of theater, dat je naar school en

Het overheidsop treden past bij een hernieuwde waardering van de overheid en een sterke publieke sector

Foto: Herman Wouters

Het coronabeleid moet niet alleen langs de lat van de volksgezondheid gelegd worden, maar ook langs de lat van kansengelijkheid

college kunt, dat je schone lucht inademt, dat het in overeenstemming is met het Klimaatakkoord. Het binnen verantwoorde grenzen open houden van kunst en cultuur is een belangrijk onderdeel hiervan. Juist nu hebben we kritisch denken, troost, esthetiek en het stimuleren van verbeeldingskracht nodig. Los daarvan is de culturele sector een belangrijke bron van werkgelegenheid.

Het dilemma van de CoronaMelder-app

Vanuit deze context, de toekomststoel en het brede welvaarts perspectief, heeft mijn fractie dan ook gekeken naar de wet die de juridische basis vormt van de CoronaMelder-app. Na een aanvankelijk gehaast proces met een appathon waar geen van de ontwikkelde apps aan de voorwaarden kon voldoen, is een nieuwe, transparante werkwijze geïnitieerd waarin de principes van *privacy-by-design* zijn gevolgd. Er is veel gedaan om de privacy van gebruikers te waarborgen. Er is gestreefd naar maximale dataminimalisatie en ook de overige beginselen van gegevensbescherming, zoals die in artikel 5 van de Algemene Verordening Gegevensbescherming (AVG) zijn vastgelegd, worden voldoende nageleefd. Technisch gezien is er dus in korte tijd een solide app ontwikkeld.

Goed gebruik van technologie gaat natuurlijk verder dan een betrouwbare *open source* broncode en het volgen van de AVG. Om niet alleen over *privacy-by-design* te kunnen spreken maar ook over *ethics-by-design* dient het ontwerp, de introductie, het gebruik en de evaluatie van deze app zorgvuldig te gebeuren. Deze wet legde in die zin een moeilijk dilemma

Foto: Herman Wouters

Om niet alleen over *privacy-by-design* te kunnen spreken maar ook over *ethics-by-design* dient het ontwerp, de introductie, het gebruik en de evaluatie van deze app zorgvuldig te gebeuren

bloot. Aan de ene kant zit de winst van de app vooral in het feit dat het een manier is om de GGD's te ontlasten en *tracing delay* te verkleinen, zoals is gemodelleerd in verschillende wetenschappelijke studies. Immers, de app kan een notificatie geven precies op het moment dat je misschien wel besmet bent maar nog geen klachten hebt. Juist dan kan je andere mensen besmetten. In die zin installeer je de app niet alleen voor jezelf, maar is het een vorm van digitale solidariteit om anderen, die misschien kwetsbaarder zijn dan jij, te beschermen, zoals ouderen, longpatiënten en andere chronisch zieken – dit geldt overigens ook voor je laten vaccineren!

Bovendien toont onderzoek overtuigend aan dat de app zelfs met een relatief laag gebruikersaantal al echt iets toe kan voegen. Ook zal de app via het uitwisselen van de codes beter in beeld hebben met wie jij de afgelopen twee weken in aanraking bent gekomen dan het menselijk geheugen. Dit alles zorgt ervoor dat de maatschappij meer geopend kan blijven en dat is een direct voordeel voor ons allemaal, maar zeker voor kwetsbare groepen.

Daar staat tegenover dat slechts een minderheid van de mensen gelooft dat de informatie uit de app strikt vertrouwelijk blijft. Ook kan een dergelijke app *chilling effects* bevorderen: ervoor zorgen dat we meer en meer gewend raken aan het idee dat iets of iemand doorlopend meekijkt bij alles wat we doen. Het maakt het idee van surveillance normaal, terwijl dat het niet is. Technologie zoals deze app moet daarom aan de hoogste

Uit de techniekfilosofie weten we dat techniek nooit neutraal is en altijd een 'script' met zich meebrengt

eisen voldoen en echt noodzakelijk zijn. Juist de effectiviteit en de uitwerking van deze technologie op maatschappelijk vlak zijn van groot belang. Hier zitten wel knelpunten die uitgebreid in het debat aan de orde gekomen zijn, vooral wat betreft de vrijwilligheid, de hoge foutmarges en het testbeleid. In de wet is een antimisbruikbepaling opgenomen die ervoor moet zorgen dat niemand gedwongen kan worden de app te downloaden. Hierdoor wordt het vrijwillige karakter van de app formeel gewaarborgd, maar in de praktijk kan het knellen. Uit de techniekfilosofie weten we dat techniek nooit neutraal is en altijd een 'script' met zich meebrengt, zoals de Franse wetenschapper Bruno Latour dat heeft beschreven. De context van technologie doet ertoe. Zoals ik ook al beschreef bij keuze en inzet van het vaccin.

Het is nog niet goed genoeg

Het waren de laatste Algemene Politieke Beschouwingen van dit kabinet in de Eerste Kamer. Na een lange formatie kwamen we uit op een coalitie van VVD, CDA, D66 en ChristenUnie. De houding en koers van deze partijen is vaak behoorlijk verschillend. Mijn eigen vakgebied, de medische ethiek, is daar een uitstekend voorbeeld van. Maar met D66 als progressieve motor in het kabinet zijn er in drie jaar tijd toch veel dingen bereikt die de kwaliteit van leven van mensen heeft verbeterd of nog zal verbeteren. Ik denk daarbij aan hogere lerarensalarissen en geld voor lagere werkdruk, 400 miljoen voor wetenschappelijk onderzoek, ruimer partnerverlof bij geboorte, 80.000 nieuwe woningen (in 2018), meer budget ter ondersteuning van het parlement, een kinderpardon en een aanpassing van de Donorwet. Vanuit de toekomststoel gezien, hebben we een beslissende wissel omgezet als het gaat om klimaat en pensioenen.

Zo zie je maar: politiek doet er toe. Wij zijn trots op wat er is bereikt, maar is het genoeg? Nee, natuurlijk niet. Het is nooit af en het gaat door de compromissen, die onvermijdelijk zijn in een coalitieregering, vaak niet zo ver als je zou willen – als ik zou willen. En de vraag is altijd: wanneer is het genoeg om er aan mee te werken? En wanneer is het echt te weinig? Als ik over twintig jaar, als ik zestig ben, terugkijk naar mijn lidmaatschap van de Eerste Kamer, dan zijn er goede stappen gezet maar het is nog niet genoeg. In het jaar dat de Verenigde Naties haar 75e jaar viert is Europese samenwerking, multilateralisme, wederzijds begrip en een constructieve houding harder nodig dan ooit. Er zijn goede stappen gezet, maar het is nog niet goed genoeg. Progressief liberalisme betekent dat we niet tevreden achterover kunnen leunen, maar dat we altijd vanuit de toekomststoel de morele opdracht hebben om het belang van toekomstige generaties mee te wegen in politieke besluitvorming. ●

Annelien Bredenoord is fractievoorzitter van D66 in de Eerste Kamer en als hoogleraar Ethiek van Biomedische Innovatie verbonden aan het UMC Utrecht en de Universiteit Utrecht.

Auteurs

Araz Abbas is klinisch perfusionist in het Amsterdam UMC. Daarnaast is hij politiek en maatschappelijk betrokken op het gebied van integratie, veiligheid en het Midden-Oosten.

Joop van den Berg is emeritus hoogleraar parlementaire geschiedenis (Universiteit Leiden) en parlementair stelsel (Universiteit Maastricht).

Annelien Bredenoord is fractievoorzitter van D66 in de Eerste Kamer en als hoogleraar Ethiek van Biomedische Innovatie verbonden aan het UMC Utrecht en de Universiteit Utrecht.

Philipp Blom is filosoof, historicus, journalist en schrijver. Zijn laatste boek *Het grote wereldtoneel. Over de macht van verbeelding in crisistijd* verscheen in augustus 2020 bij De Bezige Bij.

Daniël Boomsma is speechschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Yves Dejaeghere is politicoloog en een van de drijvende krachten achter de G1000-beweging in België.

Carinne Elion-Valter is universitair docent rechtstheorie, methodologie en sociologie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en raadslid namens D66 in Bergen op Zoom.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Hoba Gull is International Project Officer bij D66 Internationaal.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Mendeltje van Keulen is lector Changing Role of Europe bij de Haagse Hogeschool en lid van de redactieraad van *Idee*.

Amin Maalouf is een Frans-Libanees schrijver en voormalig journalist. *Schipbreuk der beschavingen*, de Nederlandse vertaling van zijn laatste boek, verscheen in november 2020 bij Standaard Uitgeverij.

Shene Mohammed studeert Literary Translation aan de University of Iowa. Daarnaast is zij redacteur bij het universiteitsmagazine *Exchanges: Journal of Literary Translation*.

Melle Nikkels, Anita Schmale, Isja Dominicus, Jan-Willem Kanters & Pepijn Wesselman zijn lid van de thema-afdeling D66 Duurzaam.

Jan Nico van Overbeeke is onafhankelijk consultant op het gebied van Democracy Support.

Anne Pol is stagiaire bij D66 Internationaal.

Constanteyn Roelofs is historicus, journalist en columnist.

Joost Röselaers is hoofdredacteur van *Idee*. Daarnaast is hij remonstrants predikant te Amsterdam.

Mark Snijder is redacteur en consultant op het gebied van de jeugdsector in Nederland en het Midden-Oosten bij Perspective.

Xander Prijs is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Leo Spaans was tot mei 2020 Senior Resident Director en Global Associate voor het National Democratic Institute (NDI) in Tunesië.

Petra Stienen is arabist, adviseur, schrijver en Eerste kamerlid namens D66.

Simon van Teutem studeert Philosophy, Politics and Economics aan de University of Oxford.

Fernande van Tets is journalist en correspondent Midden-Oosten. Haar boek *Vier seizoenen in Damascus. Verslag van een land in oorlog* verscheen in november 2020 bij Thomas Rap.

Paul Verhaeghe is klinisch psycholoog en hoogleraar aan de Universiteit Gent. Zijn laatste boek *Houd afstand, raak me aan* verscheen in juli 2020 bij De Bezige Bij.

Maurits Westbroek werkt aan een onderzoeksproject over COVID-19 aan de University of Oxford.

Marjolein Wijninckx is arabist en programma-leider Syrië bij vredesorganisatie PAX.

Theo W.A. de Wit is politiek theoloog en filosoof. Hij is emeritus hoogleraar aan Tilburg University.

Jasper Zuure is senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB).

idee

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Gosse Vuijk

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
Han Polman
Sabine Verschoor

aan dit nummer werkten mee

Araz Abbas
Joop van den Berg
Annelien Bredenoord
Philipp Blom
Coen Brummer
Yves Dejaeghere
Isja Dominicus
Carinne Elion-Valter
Afke Groen
Hoba Gull
Jan-Willem Kanters
Mendeltje van Keulen
Amin Maalouf
Shene Mohammed
Melle Nikkels
Jan Nico van Overbeeke
Anne Pol
Constanteyn Roelofs
Anita Schmale
Mark Snijder
Xander Prijs
Leo Spaans
Petra Stienen
Simon van Teutem
Fernande van Tets
Paul Verhaeghe
Pepijn Wesselman
Maurits Westbroek
Marjolein Wijninckx
Theo W.A. de Wit
Jasper Zuure

N° 211

jaargang 41, nummer 4
december 2020

Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

Idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

© 2020
ISSN 0927-2518

A decade of democratic disruption

On 17 December 2010, Mohammed Bouazizi, a Tunisian street vendor set himself on fire to protest against the corrupt regime of his country. This incident sparked off mass demonstrations throughout the Middle East, known as the *Arab Spring*. It also marked the beginning of a decade of democratic disruption.

Worldwide, democratic movements disrupted the political order of their country. Occupy Wall Street, the Ukrainian Revolution, Black Lives Matter, Les Gilets Jaunes and the protests in Belarus, Hong Kong and Thailand, to name a few. According to the Center for Strategic & International Studies, a prestigious American thinktank, we are living in 'The age of mass protests'. These protests are historically unprecedented in frequency, scope and size.

We can no longer avoid one of the most important questions of our time: Is there still a future for liberal democracy? Yascha Mounk argued in *The People vs. Democracy* that 'liberal democracy is now decomposing into its component parts, giving rise to illiberal democracy on the one side and undemocratic liberalism on the other'.

He describes *illiberal democracy* as a regime of democracy without rights. As is the case in Poland or Hungary, where liberal institutions are under attack. Institutions that are supposed to effectively protect the rule of law and guarantee individual rights – such as freedom of speech and freedom of association – for all citizens (including ethnic and religious minorities).

In contrast, he describes *undemocratic liberalism* as a regime of rights without democracy. Such as the European Union, where it is not always possible to effectively translate popular views into public policy – despite having regular, competitive elections – and which is skewed in favour of the elites. Would it be realistic to expect liberal democracies to develop into both more responsive as well as robust democracies? Responsive, so that popular views will translate into public policy. And robust, so that liberal institutions will be respected and protected.

I believe that liberal democracies have the capacity to evolve into 'antifragile' democracies, a term first used by Nassim Taleb. Antifragile democracies, besides being responsive or robust, benefit from democratic disruption. They actually improve by it.

In order to do that, their leaders might adhere to Machiavelli's theory, which argues that the conflict between the elites and the masses in Rome did not weaken, but, on the contrary, strengthened the Republic. Therefore, the challenge for liberal democracies would be to not blindly succumb to mass indignation, nor to suppress it, but to transform it.

Let liberal democracies reinvent themselves and experiment with new institutions that channel mass indignation, like fora for mass deliberation. Recent examples are the citizens' assemblies in Ireland and France on respectively abortion and climate. With the support of these institutions we might be able to enter a decade or even an age of democratic deliberation. Time will tell.

Jasper Zuure

Senior Consultant, Dutch Council for Public Administration

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

idee

Nº 209

juli 2020

**'De politiek
lijdt aan
ernstige
ideeënarmoede'**

Interview
Paul Frissen

**Maak
activisme
overbodig**

**De
toekomst
van het
redelijke
midden**

**Wat is
politiek?**

**Mr. Hans
van Mierlo**
Stichting

Over de fotografie in dit nummer

Wie aan politiek denkt, denkt al snel aan Den Haag. Specifieker: het Binnenhof. In deze *Idee* zien we politiek breder. Het politieke 'gebeurt' bijvoorbeeld ook op de markt, in het café en op sociale media. Politiek is overal. Maar het Binnenhof spreekt bij dit onderwerp tot de verbeelding. Daarom vroegen we onze huisfotograaf Herman Wouters – al twintig jaar werkzaam voor *Idee!* – om tijdens de coronacrisis op stap te gaan op het Binnenhof. Stilte voor de storm, want vanaf 2021 wordt het Binnenhof ingrijpend gerenoveerd en verhuizen de 'bewoners' naar tijdelijke huisvesting elders in Den Haag. Wouters over de fotografie in dit nummer: 'Ik heb geprobeerd de achterkant en de 'architectuur' van de macht te fotograferen. Soms statig, maar soms ook heel alledaags.'

FOTO: ODYL LEFERINK

hermanwouters.nl

Wat is politiek?

Het antwoord op de vraag 'wat politiek is' verandert door de tijd. De vraag kent dus ook vele antwoorden. Voor Aristoteles was het doel van politiek: het juist handelen van burgers met betrekking tot dat wat 'de staat' aangaat. Volgens Hannah Arendt is politiek niets minder dan het in overeenstemming brengen van botsende belangen. Volgens Carl Schmitt was de kern van politiek het onderscheid tussen vriend en vijand. Het veronderstelt conflict, en winnen en verliezen. Anderen stellen dat politiek toch vooral gaat over macht, en dat 'het politieke' in zekere zin overal is, óók in het persoonlijk leven. Zo bezien is het ook iets dat te maken heeft met onrecht, onderdrukking, ongelijkheid en soms gewoonweg cynisme. Denk aan het Machiavellistische *House of Cards*. In ieder geval lijkt het een betwist begrip, ondanks de vanzelfsprekendheid ervan in ons dagelijks taalgebruik.

In deze *Idee* willen wij hierover het gesprek aangaan. Wat is de betekenis van politiek? Waar zouden we het over moeten hebben als we het woord vandaag de dag gebruiken? Waar denkt

de Nederlander aan als je het woord 'politiek' uitspreekt? En wat mogen we van de politiek verwachten in een tijd van globalisering, nationalisme, gele hesjes en zorgen over groeiend wantrouwen ten aanzien van de politiek? Bestaat er nog zoiets als 'het primaat van de politiek', een term die regelmatig door Jan Terlouw is genoemd: het idee dat de politiek het domein is voor het agenderen en oplossen van publieke vraagstukken? Of zijn er belangrijkere partijen – experts, plan- en communicatiebureaus, ambtenaren, economische reuzen, technologie, komieken – die de politiek van de troon hebben gestoten? Deze vragen komen met name aan bod in het openingsinterview met bestuurskundige Paul Frissen en drie inleidende essays door Tamar de Waal, Laurens van Apeldoorn en Simon van Teutem.

We hebben in deze *Idee* geen pasklare antwoorden om bijvoorbeeld de vermeende kloof tussen politiek en burger te overbruggen. We hebben beoogd niet te veel *hoe*-vragen, maar vooral *wat*- en *waarom*-vragen te stellen. Die helpen ons op dit thema voorbij de platgetreden en clichématige paden te treden. Zodoende hebben we er bewust voor gekozen om in deze *Idee* een aantal essays op te nemen, waarin cruciale vragen besproken wordt die raken aan de positie en het functioneren van de politiek. Recente ingrijpende ontwikkelingen, met name het coronavirus en de Black Live Matters-beweging, heeft de urgentie van dit vraagstuk aangetoond, zoals naar voren komt in de bijdragen van Devika Partiman, Kiza Magendane, Liza Mügge en Zahra Runderkamp. Daarmee levert deze *Idee* kritische voeding aan ons begrip over en het functioneren van 'de politiek' en 'het politieke'.

Joost Röselaers
hoofdredacteur *Idee*
joost.roselaers@d66.nl

thema Wat is politiek?

FOTO'S: HERMAN WOUTERS

14

Drie essays
Antwoorden
op de vraag
'Wat is
Politiek?'

door
Tamar de Waal
Laurens van Apeldoorn
Simon van Teutem

06

Paul Frissen
'De politiek lijdt
aan ernstige
ideeënarmoede'

interview

36

Als 'de jongens'
het voor het
zeggen hebben
Het functioneren
van de politiek

door Liza Mügge
& Zahra Runderkamp

65

Maak ruimte
voor nieuwe ideeën
over Europa
Politiek over
de grenzen

door Afke Groen

Wat is politiek?

06 'De politiek lijdt aan ernstige ideeënarmoede'

interview Paul Frissen door Daniël Boomsma

15 Politiek als onbepaaldheid

door Tamar de Waal

21 Een politiek antwoord

door Laurens van Apeldoorn

24 Sterkere ruggengraat

door Simon van Teutem

Het functioneren van de politiek

29 Strijd zonder fatale afloop

door Casper Thomas

32 Maak activisme overbodig

door Devika Partiman

36 Als 'de jongens' het voor het zeggen hebben

door Liza Mügge & Zahra Runderkamp

41 Perspectief op politieke prestaties

door Lisanne de Blok

46 Democratische dynamiek

door Gijs van Oenen

Het redelijke midden

50 De toekomst van het redelijke midden

door Thijs Kleinpaste

56 Over het (voort)bestaan van de middenpartijen

door Rudi Nieuwenhoven

61 'Liberty should be about the individual that lives in a community'

interview Michael Freeden door Coen Brummer

Politiek over de grenzen

65 Maak ruimte voor nieuwe ideeën over Europa

door Afke Groen

72 De morele opdracht van toenemende transnationalisering

door Kiza Magendane

77 Europese politiek heeft de toekomst

door Reinier van Lanschot

Buiten het thema

82 Vallen in de valkuil van versimpeling

door Marty Smits & Joost Sneller & Joris Backer

88 Rechters moeten baanbrekend kunnen oordelen

Sociaal-liberaal debat Tonko van Leeuwen & Laura Burgers

90 Een hoge dijk voor de rechtsstaat

door Joris Canoy

96 De kiezer als aanjager van de democratie

door Casper Jongeling

101 Wat is (radicale) democratie?

In reactie op Wat is sociaal-liberalisme? Marieke van Doorn

104 De kracht van begrijpelijke taal en echt contact

Bericht uit de Eerste Kamer Carla Moonen

108 Ben Telders. Moedig, strijdbaar en onverzettelijk

Boekrecensie Steven van Hoogstraten

114 Van oude mensen en de levens die voltooid willen worden

door Pieter Fokkink

119 'Ik geloof in de kracht van een collectief pensioenstelsel'

Sociaal-liberaal buiten de politiek Joanne Kellermann

128 De stille coup

Column Marietje Schaake

119

Joanne Kellermann
'Ik geloof in de kracht van een collectief pensioenstelsel'

Sociaal-liberaal buiten de politiek

interview Paul Frissen

Paul Frissen is Hoogleraar bestuurskunde aan Tilburg University en decaan en bestuursvoorzitter van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) te Den Haag. Hij doceert, verricht onderzoek en adviseert op het terrein van de bestuurskunde en de politieke filosofie. In zijn meest recente boek *Staat en taboe. Politiek van de goede dood* (2018) schreef hij over de rol van de staat waar het de beschikking over leven en dood betreft.

Bestuurskundige en hoogleraar Paul Frissen is een denker die niet bang is gevestigde opvattingen onderuit te halen. Zijn boeken over de moderne staat werpen nieuw licht op klassieke politieke thema's; van vrijheid en maakbaarheid tot privacy en de plaats van tragiek in onze samenleving. In al zijn studies toont Frissen zich niet alleen kritisch over de rol van de staat, maar probeert hij ook het denken over politiek te voeden en te verbreden. Want wat 'politiek' in deze tijd betekent, is op zichzelf al een vraagstuk. Hij maakt zich zorgen over de technocratisering van de politiek en het gebrek aan ideeën bij wat hij – met een knipoog naar Karl Marx – 'de zittende klasse' noemt.

Interview door Daniël Boomsma

'De politiek lijdt aan ernstige ideeënarmoede'

Begin jaren negentig zei u nog: het primaat van de politiek loopt op z'n einde, er komt een tijdperk van horizontale democratie aan. Later schreef u dat u zich realiseerde dat dit een grote vergissing was; politiek is onontkoombaar en geen menselijke werkelijkheid is denkbaar zonder politiek. Kunt u ons meenemen in hoe u van gedachten bent veranderd?

'Begin jaren negentig waren er allerlei redenen om 'het einde van de politiek' te verkondigen. Er verscheen bijvoorbeeld vanuit de Wiardi Beckman Stichting [het wetenschappelijk bureau van de Partij van de Arbeid, red.] een studie getiteld *De verplaatsing van de politiek: een agenda voor democratische vernieuwing*, waarin een aantal ontwikkelingen werd gesignaleerd waarom politieke besluitvorming zich verplaatste naar andere domeinen dan de klassieke politiek. In mijn eigen vakgebied, de bestuurskunde, verschoof de aandacht naar het procesmatige in plaats van het inhoud-

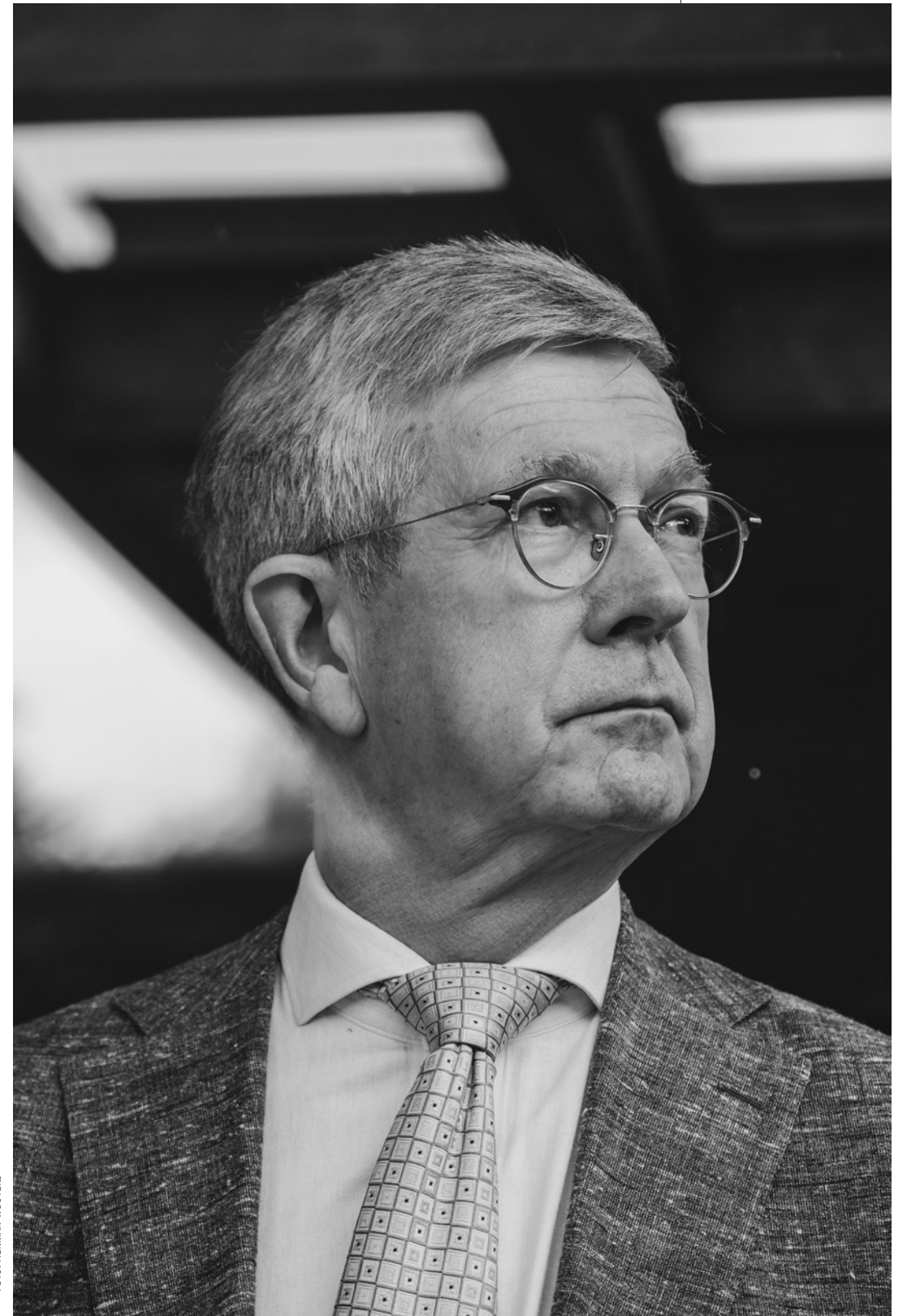

FOTO: HERMAN WOUTERS

‘Nieuwe technologie heeft niet overwegend tot horizontalisering geleid. Het heeft vooral de monopolistische machtspositie van enkele technologie-bedrijven als gevolg gehad’

delijke. Daardoor werd bijvoorbeeld de rol van het bestuur ten opzichte van de klassieke politiek dominantier. Mijn onderzoeksonderwerp in die tijd was de betekenis van informatietechnologie. Toen heb ik de stelling betrouwen dat nieuwe technologie zou leiden tot een horizontalisering van onze manier van organiseren. Van politiek dus ook. Informatie en communicatie kregen een veel horizontaler patroon in plaats van de verticale ordening van klassieke politiek. Relaties tussen burgers zouden die tussen burger en machthebbers gaan overvleugelen. En daardoor zou de klassieke politiek ook minder belangrijk worden. Op dat punt valt nu heel veel af te dingen. Nieuwe technologie heeft weliswaar een nieuwe virtuele wereld geschapen, en uiteraard is de betekenis van data en informatie gegroeid, maar het heeft niet overwegend tot horizontalisering geleid. Het heeft vooral de monopolistische machtspositie van enkele technologiebedrijven als gevolg gehad. Wat in die tijd ook vaak werd betoogd, was dat er steeds meer sprake zou zijn van wat wij toen ‘deterritorialisering’ noemden. Met het afnemen van de betekenis van territorium zou ook de betekenis van de nationale staat ernstig eroderen. En daarmee de betekenis van de politiek zoals we die kennen. Maar de nationale staat is nu prominenter dan ooit. Dat zie je in Europa bijvoorbeeld, waar het machtsverwicht tussen de Raad en de Commissie zo evident verschoven is in de richting van de Raad – als dat niet altijd al het geval was. Nationale staten hebben ook in geopolitieke zin een grotere betekenis gekregen. Dat is in deze coronatijd sterk gebleken.’

Politiek is op zichzelf een betwist begrip. U bent geïnspireerd door de Franse politieke denker Claude Lefort (1924–2010). Hij gebruikte in zijn boek *Wat is politiek?* (Boom 2016, vertaling door Bart Verheijen en Pol van de Wiel) de termen ‘de politiek’ en ‘het politieke’. Wat is de betekenis ervan? En waarom is dat een nuttig onderscheid om te hanteren?

‘Die termen verwijzen naar twee kanten van dezelfde medaille, die we desondanks uit elkaar moeten houden. ‘Het politieke’ – *le politique* in het Frans – is een filosofische vanzelfsprekendheid. Het refereert aan de wijze waarop macht in de samenleving is georganiseerd, en de instituties die daarvoor in het leven zijn geroepen. Dat is universeel. De democratie en de rechtsstaat zijn daar de actuele gedaanten van. Die moeten vervolgens de bedding vormen voor de concrete, dagelijkse vormgeving van ‘het politieke’ in ‘de politiek’; via politieke actoren zoals partijen, politici, bestuurders in de context van media. ‘Het politieke’ krijgt concreet gestalte in ‘de politiek’ – de concrete, dagelijkse gebeurtenissen en verschijningsvormen van macht die we in het dagelijks taalgebruik ‘politiek’ noemen. Lefort is heel interessant, omdat hij zegt dat één van de belangrijkste kenmerken van onze democratische rechtsstaat is dat de plek van de macht leeg wordt gelaten. En daarmee bedoelt hij dat de waarde van democratie en rechtsstaat is gelegen in het feit dat macht nooit permanent wordt bezet door één concreet politiek gedachtegoed, één politieke partij, één maatschappelijke organisatie, enzovoorts. Die leegte is de kern van de democratische rechtsstaat. Ze beschermt het verschil en biedt de ruimte aan onenigheid. Politiek kan dus binnen dat raamwerk nooit tot definitieve collectieve antwoorden komen op bepaalde maatschappelijke vragen. Morele verdeeldheid zal er altijd zijn. De grote kwaliteit van de democratische rechtsstaat

is dat we het nooit eens hoeven worden, maar wel in staat zijn om het compromis vinden.’

‘Het politieke’ wordt dus bepaald door strijd en conflict? ‘Ja. En in Nederland heeft dat altijd een bijzonder karakter gehad. Nederland heeft altijd grote tegenstellingen gekend, veel minderheidsgroepen, waardoor we in wezen gedurende lange tijden vaak op de rand van een burgeroorlog hebben gestaan. Tegen die achtergrond is de depolitisering van maatschappelijk conflict altijd een heel beproefde en succesvolle politieke strategie geweest om de politieke agenda relatief klein en leeg te houden. De verzuiling was natuurlijk – in de zin van ‘het politieke’, zoals Lefort dat formuleert – een institutionele vormgeving van maatschappelijk verschil, berustend op een compromis tussen elites. Die stelden: inhoudelijk, in termen van ideologie en waarden, is de zuil autonoom. Het politieke compromis is dat *we agree to disagree*. Vervolgens werden publieke middelen onder elkaar verdeeld om de zuilen te laten functioneren. Dat was natuurlijk een relatief toevallige uitkomst van allerlei maatschappelijke vormen van strijd en conflict, maar het valt ook te zien als een briljante manier om de dreiging van maatschappelijk conflict te erkennen maar buiten ‘het politieke’ te houden. Zodra een sterke politisering zou optreden, bestond het grote risico van absolute meerderheidsvormingen en de systematische onderdrukking van één van de zuilen. Dat lot heeft een tijd lang de katholieken getroffen. Met de Pacificatie van 1917 is daaraan een einde gekomen. Het is altijd goed onze seculiere samenleving daar toch nog even aan te herinneren.’

Tegenwoordig worden ook steeds vaker in politieke en bestuurlijke kringen technocratische antwoorden gegeven op politieke vragen. Van strijd en conflict wordt een beetje weggedoken. ‘Wat je nu ziet is dat we de depolitisering van maatschappelijk conflict hebben gecontinueerd in de traditie van de planbureaus, commissies, adviesorganen en permanente consultatie van belangengroepen. We zijn blijven zoeken naar vormen om maatschappelijke strijd buiten de politieke agenda te houden. De planbureaus zijn exemplarisch voor deze technocratische blik. Ze zijn gestoeld op het Franse model van staatsplanning van na de oorlog en daarna zijn ze ook hier, geïnspireerd door iemand als Jan Tinbergen, tot stand gekomen. Velen gingen ervan uit dat de economie vanaf dat moment rationeel zou worden georganiseerd. Dat heeft zich in Nederland ontwikkeld tot een omvangrijke traditie van kennisinstellingen en de legitimatie van politiek door modellen en berekeningen, zoals het Centraal Planbureau, dat de verkiezingsprogramma’s van politieke partijen doorrekent.’

Jeroen Dijsselbloem had het in zijn tijd als minister van Financiën en als voorzitter van de Eurogroep (2013–2018) geregeld over ‘verstandige beslissingen’ en ‘rationele keuzes’, terwijl er politieke besluiten werden genomen over bijvoorbeeld de Griekse economie. ‘Het is altijd heel nuttig om de Grieken nog eens te vragen of ze het beleid van Dijsselbloem daar ook zo ‘verstandig’ en ‘rationeel’ hebben gevonden. Wat je in die tijd natuurlijk zag, was het in de praktijk brengen van het adagium van Margaret Thatcher: *‘There is no alternative’*. De Eurogroep vond toen dat er maar één

‘We zijn blijven zoeken naar vormen om maatschappelijke strijd buiten de politieke agenda te houden. De planbureaus zijn exemplarisch voor deze technocratische blik’

‘Rationaliteit heeft altijd de dubbele associatie van verstandigheid enerzijds en redelijkheid en rechtvaardigheid anderzijds’

uitweg voor Europa was. Ook nu zie je diezelfde manier van denken als het gaat over het verplaatsen van geld van Noord- naar Zuid-Europa. De verzamelde economen-kaste heeft decennialang geroepen: *‘There is no alternative’*. Hun systematische betoog was om Europa te depolitiseren. Om Europa te technocratiseren. Dijsselbloem is daar zo ongeveer het iconische voorbeeld van. Wat daar gebeurd is – richting Griekenland, maar ook richting Italië en Portugal – is het opleggen van één specifieke opvatting van politiek en economie. Het is illustratief voor een politiek die een beroep doet op technocratie, op expertise. Dat is een politiek-strategisch beroep doen op één politieke waarheid.’

Wat maakt die technocratisering zo aantrekkelijk in deze tijd? ‘Ik denk dat daar twee redenen voor zijn, in ieder geval in Nederland. Ten eerste verwijst het heel sterk naar het idee van Nederland als één van de meest moderne samenlevingen ter wereld, althans: in het zelfbeeld. Het meest gesecculariseerd ook. Er spreekt uit: weg van de religie. Weg van de ideologie. En óp naar de ratio, naar de moderniteit, en dus naar de wetenschap en expertise als middel om op een verstandige manier maatschappelijk conflict te regelen. Je ziet die manier van denken op allerlei gebieden terug. Mijn laatste boek ging over voltooid leven en euthanasie. De opmerkelijkste observatie die naar voren kwam in mijn gesprekken was: ‘We hebben een verstandige, nette regeling.’ Dat is bizar. Er is geen cultuur ter wereld waarin gedacht wordt dat je vraagstukken van leven en dood ‘netjes’ kunt regelen. Ten tweede suggereert een beroep doen op expertise en rationaliteit dat je conflict niet via vuile politieke machtsspelletjes oplost, maar dat je dat verstandig kunt doen. Rationaliteit heeft altijd de dubbele associatie van verstandigheid enerzijds en redelijkheid en rechtvaardigheid anderzijds.’

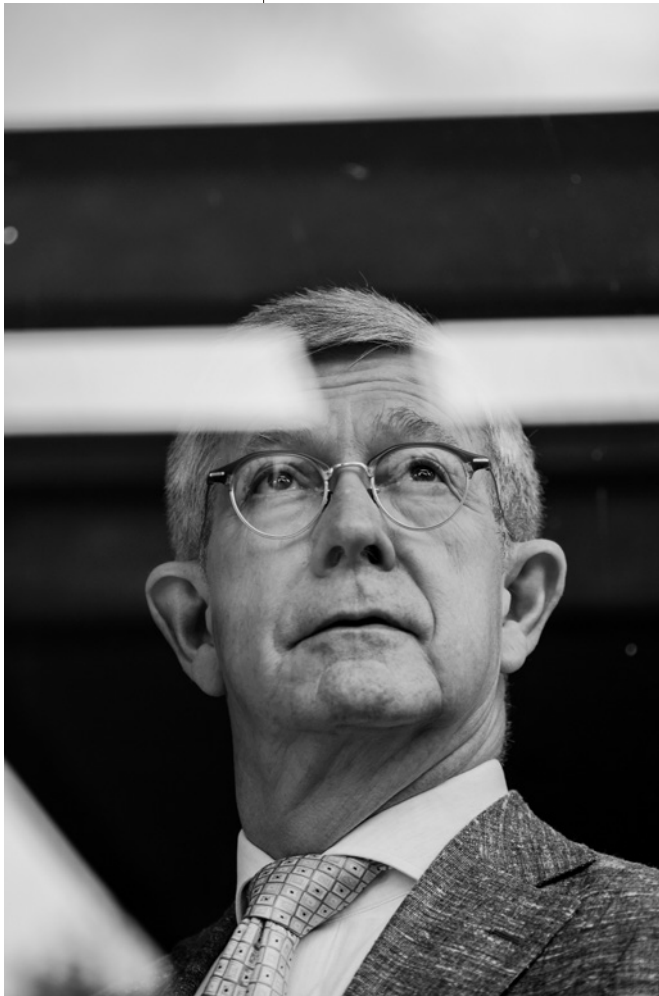

FOTO: HERMAN WOUTERS

‘Dat zie je nu, wat ons gezondheidsbeleid in de coronacrisis betreft, heel sterk terug. Het RIVM neemt grootse vormen aan. En dat een paar maanden nadat de boeren in Bilthoven stonden! [Waar boeren protesteerden tegen de stikstofmetingen en -berekeningen van het RIVM, red.]. In maatschappelijke zin is dat overigens een zeer betekenisvolle vorm van verzet geweest. Niet dat die boeren dat allemaal zelf bedachten, maar voorbij hun gewelddadigheid zeiden ze eigenlijk: ‘We moeten een einde aan de technocratie maken, want we worden door modellen geregeerd’. En dat is natuurlijk ook zo. Zo is dat historisch in Nederland geregeld. Dat debat kun je niet begrijpen zonder het fenomenale succes van onze landbouwpolitiek mee te nemen. Onze landbouwpolitiek is het schoolvoorbeeld van de inschakeling van deskundigheid. Er is in Wageningen zelfs een complete universiteit in het leven geroepen om economische belangen van die landbouwpolitiek wetenschappelijk te dienen. De negatieve effecten ervan zijn steeds gedempt door het opstellen van modellen en calculaties. Maar als je modellen maakt, maken de indicatoren en de meetinstrumenten alle verschil. En economische modellen zijn iets anders dan waarheid. Welk model je ook hanteert, je weet nooit ‘alles’. Dat is nou de wet van de politiek. Kijk ook naar de manier waarop de regering met de coronacrisis is omgegaan. Als Rutte zegt: ‘We moeten 100 procent beslissingen nemen met 50 procent kennis’, dan is dat een briljante uitspraak die natuurlijk altijd waar is. Daar is politiek ook voor: om beslissingen te nemen als we te weinig weten, of te veel, maar de waarheden uiteenlopen, en als we in morele zin diep verdeeld zijn. Politiek is dan het compromis voorbij waarheid en moraal, tijdelijk van aard, zonder de definitieve oplossing van de onenigheid. In een gesecculariseerde samenleving als de onze werkt een beroep op wetenschap en rationaliteit dan goed als verhulling van de in de kern politieke aard van de beslissing. Rutte past perfect in dit technocratische model. Hij was altijd al een man van het proces. Zijn hele retoriek is daarin geperfectioneerd. Dat is niet kwalijk, zolang het maar duidelijk is dat het uiteindelijk om politiek gaat, die het gat tussen 50 en 100 procent moet dichten. En zolang er tegenmacht is.’

Die vlucht in de deskundigheid zag je ook tijdens deze coronacrisis. ‘Ja, maar nu wordt al duidelijk dat *du moment* dat ingebracht wordt dat er allerlei afwegingen plaatsvinden – wie er wel of niet risico op ziek worden moet lopen, bijvoorbeeld, je het debat meteen ziet politiseren. Van de kroegbaas die zegt dat hij zijn terras wil openen en Jort Kelder die suggereert dat *lifestyle*-ziekten misschien bepalend zijn, tot de acceptatie van de grote maar stille sterfte in de verpleeghuizen. Want dat heeft natuurlijk op grotere schaal plaatsgevonden, als gevolg van politieke beslissingen. Dat wij te weinig ic-bedden hadden is óók politiek. Dat is namelijk het resultaat van het feit dat Nederland het neoliberale economische model ook in de gezondheidszorg fanatiek heeft toegepast, door efficiëntie en effectiviteit als dominante uitgangspunten te hanteren – dat is de beleidsretoriek van de marktwerking die elke overvloedigheid uit het systeem wilde halen. Als echter belangen- en waardenconflicten manifest worden, zoals nu tijdens de coronacrisis, stuit deze technocratische politiek op serieuze grenzen van normatieve aard. Beslissen over belangen en waarden die conflicteren is natuurlijk pure politiek.’

‘In een gesecculariseerde samenleving als de onze werkt een beroep op wetenschap en rationaliteit goed als verhulling van de in de kern politieke aard van de beslissing. Rutte past perfect in dit technocratische model’

‘Technocraten willen in wezen af van elke vorm van bemiddeling en elke vorm van representatie. Technocratie en populisme lijken in die zin op elkaar’

D66 wordt soms in die traditie van het rationalisme geplaatst, waarin het Verlichtingsidee heerst dat je in de politiek eigenlijk steeds een soort puzzel aan het oplossen bent. De partij wordt weleens verweten de deskundigheid tot ideologie te verheffen. ‘D66 kent eigenlijk twee oorsprongen. Enerzijds een soort radicaal democratisch-populisme dat zich tegen de bestaande elites en structuren, tegen de verkalkte structuren, keerde. Met toen al de inzet van media op een heel geavanceerde manier; denk aan het reclamespotje met Hans van Mierlo wandelend langs de Amsterdamse grachten. Noem het een soort ‘progressief Trumpianisme’. Anderzijds is de basis van D66 een heilig geloof in redelijkheid als oplossing voor ideologische vraagstukken. Daar zit een diep Verlichtingsverlangen naar maakbaarheid in. En het is ook terug te zien in de gedachte dat als we maar lang genoeg over een vraagstuk praten, we er wel uitkomen. Maar dan dreigt de technocratie, waarachter op zichzelf dus allerlei normatieve opvattingen schuilgaan. Ik lees nu *The Game* van de Italiaanse schrijver Alessandro Baricco, over de technologische revolutie. Baricco laat feilloos zien: technocratie is anti-politiek en anti-democratisch. Technocraten willen in wezen af van elke vorm van bemiddeling en elke vorm van representatie. Want de waarheid is volgens hun in onmiddellijke zin zichtbaar. Technocratie en populisme lijken in die zin op elkaar. Er is één waarheid en dat is die van het volk, zeggen populistten. Technocraten geloven in een denksysteem waarmee je uiteindelijk de politiek kunt uitschakelen. Zij zeggen: deskundigen en wetenschappers hebben de waarheid in handen, maar die wordt steeds bedorven door politiek opportunisme en ideologie. In de radicale versies van zowel populisme en technocratie komt er op enig moment een einde aan de geschiedenis. Populisten stellen dat we dan eindelijk waarlijk door het volk worden geregeerd. En technocraten zeggen: er komt een einde aan de geschiedenis, omdat we dan alles zullen weten. Politiek denker Luuk van Middelaar noemde dat *politicide*, dé droom van de grote systeembouwers en Verlichtingsfundamentalisten. Je ziet dat eigenlijk nu ook. Deskundigen verwachten na de coronacrisis een nieuwe, op de rede gestoelde wereld. Maar de waarheid is ook aan de gebrokenheid van de wereld onderhevig. We zullen altijd weten wat we niet weten. En Karl Popper wist al: causaliteit is altijd een hypothese.’

U noemde het woord ‘representatie’, dat door technocraten overbodig wordt genoemd. Het zijn altijd politieke partijen geweest die de representatiefunctie binnen ‘het politieke’ hebben vervuld. U heeft eens gezegd dat politieke partijen ‘zielloos’ zijn geworden. D66-senator Jan Vis noemde ze zelfs ‘oude olifanten op weg naar hun laatste rustplaats’. Hoe denkt u daar nu over? ‘Je ziet bij politieke partijen dat die diagnose nog steeds geldt. Partijen hebben een paar functies: het organiseren van ideologie en politiek debat, het selecteren van representanten om volksvertegenwoordigers en bestuurders te kunnen leveren, en de mobilisatie van burgers om participatie mogelijk te maken. Van die drie functies kun je zeggen dat de eerste en laatste aanmerkelijk zijn verzwakt. Dat is niet perse een probleem, want voor burgers zijn de participatie- en representatiemogelijkheden op andere gebieden sterk toegenomen. Het debat vindt allang niet alleen maar plaats in en rond politieke partijen. Wat betreft de ideologische ontwikkeling kun je zeggen dat ideologie wel van belang is,

maar zeer gefragmenteerd en diffuus is geworden en niet meer in heldere systemen past. Je kunt dus zeggen dat de betekenis van partijen kleiner is geworden en dat ze dus minder gelegitimeerd zijn. Maar de tweede functie van selectie van politieke functionarissen is belangrijker dan ooit. De greep van partijen daarop is sterk toegenomen. De partijkaart is cruciaal om volksvertegenwoordiger of bestuurder te kunnen worden. Partijen zijn wat dat betreft banenmachines geworden, ondanks pogingen, zoals van D66, om dat anders te organiseren. Gek is dat niet. Instituties zijn krachtig, dat is heel moeilijk te veranderen.’

De Franse historicus Pierre Rosanvallon, een student van Claude Lefort, betoogde recent in een interview in *De Groene Amsterdammer* dat mensen weliswaar kiesrecht hebben, maar niet emotioneel gerepresenteerd zijn. ‘Er is behoefte aan narratieve representatie’ in de politiek, zegt hij, ‘niet alleen procedurele representatie’. Maar daar is een vacuüm ontstaan, want die vorm van representatie is in de politiek veelal verdwenen. ‘Wat je van populistten kunt zeggen, is dat ze – beter dan technocratische bestuurderspartijen – begrijpen dat de kern van politiek symboliek is. Populisten maken de verbinding met de emotie en de ‘irrationaliteit’. Dat is ook altijd de kritiek op populistten; dat ze niet met oplossingen komen. Natuurlijk niet! Daar zijn jullie bestuurders van! En dat is allemaal een puinhoop geworden, zeggen populistten dan. Wij zijn van de problemen. En wat dat betreft staat ons nog wat te wachten. Er komen verkiezingen in Duitsland, Italië, Nederland en Verenigde Staten aan. Overall dreigen populistten aan de macht te komen. Nu lijden ze nog onder de technocratie die alle aandacht voor gezondheid losmaakt. Maar die is binnen nu en een aantal maanden voorbij, als er serieuze sociale en economische problemen ontstaan. Dan komen ze ongetwijfeld terug. Het probleem is dat de zittende klasse geen narratief antwoord heeft op het populisme. Waar de bestaande politiek aan lijdt, is ernstige ideeënarmoede. Retorische armoede ook. Alle verhalen zijn beleidsteksten. Dan worden bijvoorbeeld ministers van Financiën, zoals Wopke Hoekstra, als vanzelf populair, want dat is de machtigste beleidsportefeuille die je kunt hebben. Het opmerkelijke is: het is niet zo dat er geen grote vragen te beantwoorden zijn. Er zijn genoeg nieuwe vraagstukken die niet geregeld kunnen worden zoals vroeger – vraagstukken over ongelijkheid, solidariteit, de staat van de democratie, de toekomst van Europa. Die behoeven rijkere antwoorden dan het eenzijdige en armoedige neoliberale economische model kan geven. ●

‘Het probleem is dat de zittende klasse geen narratief antwoord heeft op het populisme’

Daniël Boomsma is speechschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Wat is politiek?

Idee vroeg drie jonge academici een antwoord te formuleren op deze vraag in de vorm van een inleidend essay.

Tamar de Waal volgt daarbij de Franse denker Claude Lefort in zijn visie op politiek als onbepaaldheid; in een democratie staat – op het meest essentiële niveau – alles altijd ter discussie. De Waal betoogt dat democratie daarom misschien niet een staatsvorm voor bange mensen is, maar dat wie zorgen heeft over het voortbestaan of de kwaliteit van de democratie niet per se een bang mens is.

Laurens van Apeldoorn ziet dat de huidige crisis aanleiding geeft tot de vraag waar de grens getrokken dient te worden tussen de markt en de overheid, tussen individuele keuzevrijheid en collectieve besluitvorming, met betrekking tot maatschappelijke vraagstukken. Dat is een politieke vraag, met een politiek antwoord. Evenals de vraag: wat is politiek?

Simon van Teutem geeft de vraag terug: hebben we eigenlijk wel een antwoord nodig op de vraag 'wat is politiek' om die politiek kritisch te kunnen bekijken?

De gevleugelde uitspraak 'de democratie is niet een staatsvorm voor bange mensen', van oud-minister van Justitie Carel Polak, sluit naadloos aan bij het werk van Claude Lefort die concludeerde dat in een democratie 'alle bakens van zekerheid teloorgaan'. Maar wie zorgen heeft over het voortbestaan of de kwaliteit van de democratie is niet per se een bang mens. Want de democratie is niet onaantastbaar.

Door Tamar de Waal

Politiek als onbepaaldheid

De vraag 'Wat is politiek?' staat centraal in het werk van de Franse denker Claude Lefort (1924–2010), waarvan in 2016 een mooie bundel in Nederlandse vertaling is verschenen (vertaald door Pol van de Wiel en Bart Verheijen, uitgeverij Boom). Hij concludeerde dat in een democratie 'alle bakens van zekerheid teloorgaan'. Of het nu aankomt op de nationale geschiedenis of identiteit, wetenschappelijke inzichten of wie momenteel in het parlement zit of premier is; democratische burgers moeten (leren) leven met het gegeven dat alle invullingen en machtsverdelingen van veranderlijke en tijdelijke aard zijn. Dit noemt Lefort de 'onbepaaldheid' van de democratie en 'de kern van politiek': niemand kan deze veranderlijkheid uitbannen en definitieve antwoorden geven op politieke vragen, tenminste, niet zonder de democratie schade te berokkenen. In een democratie staat, op het meest essentiële niveau, alles altijd ter discussie – en daarmee op losse schroeven.

Mensenrechten zijn bron van eindeloos debat

Volgens Lefort is de oorzaak van deze onbepaaldheid de afkondiging van de mensenrechten na de Franse Revolutie (daarna tevens vastgelegd in internationale verdragen en nationale grondwetten die fundamentele rechten beschermen). Deze mensenrechten dicteren dat de samenleving ingericht moet worden aan de hand van principes van vrijheid en gelijkheid, maar blijven tegelijkertijd zo abstract dat ze bron zijn van eindeloos debat. Wat betekent 'lichamelijke integriteit', 'juridische gelijkheid', 'onafhankelijke rechtspraak' of 'vrijheid van meningsuiting' precies? Volgens Lefort kolkt de democratie zonder eindpunt rondom dit soort vragen. En

Wat is politiek?
essay

In een democratie staat alles altijd ter discussie – en daarmee op losse schroeven

dit gebrek aan een eindpunt geeft tevens de ruimte aan onder meer de wetenschap en het recht, die weliswaar ook geen absolute aanspraak op waarheid hebben maar die aanspraak ook niet hoeven te accepteren van anderen (zoals de machtshebbers).

Met een enigszins dure formulering concludeert Lefort daarom dat de democratie uniek is omdat zij conflict niet bestrijdt maar blijvend erkent en 'institutionaliseert'. En dat is wat politiek mogelijk maakt. Het vormgeven en reguleren van de maatschappelijke verdeeldheid is de kern van de democratie, zonder dat zij ooit voltooid is, bijvoorbeeld omdat de 'ultieme volkswil' ooit definitief zou zijn geworden.

De inmiddels gevleugelde uitspraak 'de democratie is niet een staatsvorm voor bange mensen', van oud-minister van Justitie Carel Polak, past daarmee bij het werk van Lefort. Hij deed deze uitspraak op 22 mei 1968 in een discussie over of buitenlandse studentenleiders, die er anarchistische ideeën op nahielden, Nederland mochten betreden. Polak stelde dat dit moest kunnen en deed daarbij een beroep op het belang van de vrijheid van meningsuiting. Hij stelde dat we 'niet voor iedere beweging of politieke verandering angstig moeten zijn'. Nu had Polak in deze kwestie zonder twijfel gelijk. Maar het is de vraag of zorgen (hebben) over het voortbestaan of de kwaliteit van de democratie altijd onterecht zijn, of je meteen een 'bang mens' maken. Ik licht dit toe aan de hand van twee kwetsbaarheden van de democratie die ik zie.

Democratie kan haar eigen bron vergiftigen

Een eerste kwetsbaarheid van de democratie is dat zij de ingrediënten in zich draagt voor haar eigen opheffing. Dit risico staat centraal in het werk van Lefort. In zijn vocabulaire kunnen burgers in een democratie ervoor kiezen dat het geïnstitutionaliseerde conflict, en daarmee de politiek, wordt afgeschaft. Leven in een democratie – waarin onbepaaldheid op alle niveaus het maatschappelijk leven bepaalt – vraagt immers wel iets van ons. Het vraagt ons te leven met – of misschien zelfs wel te *verdragen* – niet te weten wie ons in de toekomst politiek zal leiden, welke maatschappelijke opvattingen later dominant zullen zijn of hoe onze nationale identiteit of tradities er op termijn uit zullen zien. De verleiding de onbepaaldheid van de democratie weg te nemen – Lefort noemt dit 'de totalitaire verleiding' – ligt daarmee altijd op de loer, zeker, hoewel niet uitsluitend, als er sprake is van crises zoals diepe economische onzekerheid. Het perspectief van het bestaan van *dé* nationale identiteit, *dé* oorspronkelijke afkomst, *dé* ware toekomst of *dé* juiste religie, kan een kalmerend en aantrekkelijk perspectief vormen in vergelijking met de tumultueuze en constante machtsstrijd die de democratie is.

Anders gezegd, de democratie kan haar eigen bron vergiftigen, omdat haar onbepaaldheid het ontspruiten van ondemocratisch gedachtegoed toelaat. Een greep uit hedendaagse Nederlandse voorbeelden van politici die aspecten van het democratische conflict willen vastpinnen, zijn uitspraken zoals dat ons land inherent een '(joods-)christelijke cultuur' heeft en 'Europa dominant blank en cultureel moet blijven zoals het is'.

**De verleiding
de onbepaald-
heid van de
democratie
weg te nemen,
ligt altijd op
de loer**

FOTO: HERMAN WOUTERS

Volgens Lefort zullen totalitaire uitspraken en tendensen altijd aanwezig zijn in de democratie. Dit wordt pas riskant als een ondemocratische beweging numeriek in staat is democratische instituties aan te tasten.

Een belangwekkende slotopmerking hierbij is dat Lefort observeert – na uitvoerige studie van het nazisme en communisme dat hij, in het kielzog van Hannah Arendt (1906–1975), bestudeerde om de verhouding tussen de democratie en het totalitarisme te doorgronden – dat democratieën die hun politieke onbepaaldheid hebben opgegeven, er nooit in slagen de politieke onverdeeldheid te bereiken die ze beloven. Als gevolg wijzen zij stevast interne vijanden aan, die de samenleving van het ideaal van homogeniteit zouden afhouden (neem Joden, landverraders, bourgeois, kapitalisten, ongelovigen, et cetera). Met deze interne vijanden dient daarom afgerekend te worden. Een ontaarde democratie, betoogt Lefort in lijn met Arendt, blijft daarom altijd een levensgevaarlijke bedreiging van de democratie.

Democratie als optie of als management

Een tweede kwetsbaarheid van de democratie is dat burgers vergeten dat de democratische politiek een domein is van macht, strijd en conflict. Dit risico zie ik minder in het werk van Lefort terugkomen; bij hem lijkt het alsof de democratie altijd een roerige machtsstrijd is waar alle burger zich inwerpen, met alle risico's van dien. Maar beseffen democraten

**Een eerste
kwetsbaarheid
van de demo-
cratie is dat zij
de ingrediënten
in zich draagt
voor haar eigen
opheffing**

wel voldoende dat de benzine van de democratie hun passie en inzet is, die steeds gericht moet zijn op het opnieuw (tijdelijk) invullen van de macht, mensenrechten en politieke vragen?

Ten eerste is er de vraag of burgers voldoende betrokken en geïnformeerd zijn om de democratie goed te laten functioneren. Hoewel dit vaak wordt omschreven als een probleem van de jeugd, is het een chronisch vraagstuk voor iedere liberale samenleving. Benjamin Constant (1767–1830) maakte al het beroemde onderscheid tussen ‘klassieke vrijheid’ en ‘moderne vrijheid’. In de klassieke oudheid, stelde hij, stond vrijheid gelijk aan politiek participeren. Het hebben van vrijheid werd zelfs niet geassocieerd met het hebben van een privéleven: de meest betekenisvolle tijdsbesteding was het uitoefenen van politieke macht. In de moderniteit ligt dat anders, schreef Constant. Vrijheid draait in de moderne perceptie vooral om een ongestoord privéleven hebben, zonder dat de staat intervenueert. Politieke participatie is daarmee geen doel meer op zichzelf, maar een instrument om persoonlijke vrijheden te garanderen. Het moderne leven, besloot Constant, kent daarom het risico dat democratische burgers zich vrijheden vooral laten aanleunen, maar dat het niet meer vanzelfsprekend is dat zij politieke verantwoordelijkheid nemen. En anders dan bij de Atheners zal dit bij de moderne mens niet lijden tot een onbevredigd gevoel: zijn leven is doorgaans rijk gevuld met familie, culturele of religieuze activiteiten en moderne technologie. Politieke betrokkenheid voelt als niet meer dan een optie.

Een tweede kwetsbaarheid van de democratie is dat burgers vergeten dat de democratische politiek een domein is van macht, strijd en conflict

FOTO: HERMAN WOUTERS

Maar is dit voldoende om een democratie te laten floreren (en weerstand te bieden tegen eventuele wél passionele politieke stromingen die zich keren tegen de democratie)?

Bestuurstechnische invuloefening

Ten tweede, en meer fundamenteel, is het mogelijk gebleken dat aanhangers van de democratie en mensenrechten de politiek juist sterk depolitiseren. Zo stralen (liberale) middenpartijen te vaak uit dat de invulling van mensenrechten en de democratie geen werkelijk debat meer behoeft, maar een bestuurstechnische invuloefening betreft. Paradoxaal genoeg kunnen aanhangers van mensenrechten – hoewel mensenrechten volgens Lefort het maatschappelijke debat steeds zouden moeten opbreken – verworpen tot het establishment. Deze partijen presenteren zichzelf niet – en worden bovendien ook niet beschouwd – als de aanjagers van een ‘politiek alternatief’, een mogelijke invulling van de macht waarvoor zij politiek strijden, maar als managers die mensenrechten en de macht inkleuren op basis van een (vermeend) objectieve redelijkheid.

Wat Mary Ann Glendon *rights talk* noemt hangt hiermee samen. Op basis van haar observaties van de Amerikaanse politiek sinds de Tweede Wereldoorlog, concludeert zij dat indien politiek uitsluitend gaat over wie welke juridische rechten zouden moeten toekomen, onderliggende ethische en maatschappelijke thema's nauwelijks meer besproken worden. Om maar iets te noemen: waarom is het belangrijk om de rechten van minderheden te beschermen of gastvrij naar vluchtelingen te zijn? Het formalistische antwoord ‘dat dit nu eenmaal vastgelegde mensenrechten zijn’, legt niet genoeg gewicht in de schaal in de woelige twist van de democratie die nooit af is. Het overtuigt niet, het wint niet. De onderliggende waarden en sentimenten moeten in democratische debatten ook een rol krijgen, zeker als de onderliggende waarden en sentimenten die ten grondslag liggen aan mensenrechten ter discussie worden gesteld.

Conclusie

De democratie is dus zeker niet voor bange mensen, zoals Polak stelde, maar de logische keerzijde is niet dat de democratie onaantastbaar is. Haar zegeviering moet elke dag bevochten worden. Gelukkig laten de recente Black Lives Matter-demonstraties, en de maatschappelijk gemiddeld hoge steun daarvoor, zien dat veel burgers de bevlogenheid voelen om op te komen voor democratische principes en voor de verwezenlijking van afgekondigde mensenrechten. Hopelijk zullen deze demonstraties bij democratische politici het besef inspirerend ondersteunen dat de democratie grote inspanning en harstocht vereist, de macht nooit permanent bezet mag worden door de meerderheid en de pluraliteit van burgers altijd verdedigd moet worden met een beroep op de democratische rechtsstaat. ●

Middenpartijen stralen te vaak uit dat de invulling van mensenrechten en de democratie geen werkelijk debat meer behoeft, maar een bestuurstechnische invuloefening betreft

Tamar de Waal is universitair docent algemene rechtsleer aan de Amsterdam Law School van de Universiteit van Amsterdam.

FOTO: HERMAN WOUTERS

De crisis als gevolg van de coronapandemie geeft aanleiding voor de vraag waar de grens getrokken dient te worden tussen de markt en de overheid, tussen individuele keuzevrijheid en collectieve besluitvorming, met betrekking tot maatschappelijke vraagstukken. Het antwoord is dat deze grens zélf onderwerp dient te zijn van collectieve besluitvorming. En dat – in andere woorden – de vraag ‘wat is politiek?’ een politiek antwoord heeft.

Door Laurens van Apeldoorn

Een politiek antwoord

De pandemie die de wereld momenteel in haar greep houdt, heeft geleid tot grote verstoringen van het openbare leven waarvan de effecten nog slechts zeer beperkt zichtbaar zijn. De vraag is niet óf Nederland in een recessie zal raken, maar hoe lang en diep die recessie zal zijn. Om de economische gevolgen van de pandemie zo veel mogelijk te beperken, trekt het kabinet tientallen miljarden euro's uit voor steunmaatregelen. Er klinkt bereidheid om de staatsschuld te laten oplopen tot de grenzen die bepaald worden door de Brusselse begrotingsregels, wat het kabinet een bestedingsruimte van 90 miljard euro zou geven; meer dan tien procent van het Nederlandse bruto binnenlands product.

Dit is niet anders elders in Europa – Duitsland kondigde onlangs een steunpakket van 130 miljard euro aan – en in de rest van de wereld, waar overheden met behulp van ongekende investeringen hun economieën zo goed en zo kwaad als het kan door de komende crisis proberen te loodsen.

Commentatoren vragen zich af wat dit betekent voor de relatie tussen de overheid en de markt. Enerzijds is een veel gehoorde observatie dat het tijdperk van het neoliberalisme ten einde loopt. Joseph Stiglitz, Nobel-

Wat is politiek?
essay

Enerzijds is een veel gehoorde observatie dat het tijdperk van het neoliberalisme ten einde loopt

Anderzijds wordt opgemerkt dat dit geluid ook al te horen was ten tijde van de financiële crisis en dat de systematische effecten daarvan uiteindelijk beperkt bleken

prijswinnaar en voormalig hoofdeconoom van de Wereldbank, verklaarde vorig jaar in *The Guardian* het neoliberalisme (opnieuw) ‘dood en begraven’. Na decennia van deregulering en privatisering zijn we getuige van de herrijzenis van de staat en de terugkeer van het primaat van de politiek: belangrijke maatschappelijke beslissingen worden niet meer overgelaten aan de markt en individuele marktparticipanten, maar zijn weer onderwerp van gemeenschappelijke besluitvorming en publieke verantwoording.

Paradox van het neoliberalisme

Anderzijds wordt opgemerkt dat dit geluid ook al te horen was ten tijde van de financiële crisis in het vorige decennium en dat de systematische effecten daarvan uiteindelijk beperkt bleken. In dit verband kan worden gewezen op de Franse denker Michel Foucault, die betoogd heeft dat liberaal beleid niet verward moet worden met *laissez-faire*. In zijn voordrachten aan het Collège de France in 1979, uitgegeven onder de titel *Naissance de la Biopolitique*, analyseert hij het neoliberalisme in oppositie tot het klassieke liberalisme van Adam Smith. Waar liberalen als Smith de markt tegenover de staat plaatsten en zich sterk maakten voor handel die gevrijwaard blijft van overheidsingrijpen, zo betoogt Foucault, wordt het neoliberalisme gekarakteriseerd door de overtuiging dat de markt juist niet kan bestaan zonder de overheid, en dat het de taak is van de overheid – welbeschouwd de enige taak – om in een groot aantal beleidsterreinen marktmechanismen te introduceren en te bestendigen. Het huidige overheidsingrijpen hoeft dus niet te wijzen op een breuk met het neoliberalisme (aangenomen dat dat inderdaad de beste karakterisering is van overheidsbeleid in de afgelopen decennia), als die uitgaven tot doel hebben om de bestaande markten tijdens de komende crisis overeind te houden.

Wat laten de recente ontwikkelingen dan wel zien? Wellicht dat het bepalen van de juiste afbakening tussen de overheid en de markt een politieke keuze is. Of in andere woorden, dat de vraag ‘wat is politiek?’ een politiek antwoord heeft. De paradox die Foucault identificeert in het neoliberalisme is dat de overheid met het introduceren van marktwerking ook zichzelf onderwerpt aan de disciplinerende werking van de markt, en zo zichzelf in het uitoefenen van haar publieke taak beperkt. Het gemak waarmee nu aanzienlijke budgettaire reserves worden aangesproken, suggereert dat veel van de conventionele beperkingen op overheidszaken illusoir zijn; niet het gevolg van de dwingende logica van de markt maar het resultaat van politieke afwegingen.

Scheidslijn tussen politieke en private domein

Dat de afbakening van het politieke domein zelf ook een politieke keuze is, is een opvatting die bekend is uit de feministische kritiek op traditionele familieverbanden. De Franse filosoof Simone de Beauvoir, bijvoorbeeld, betoogt dat vrouwelijkheid en de positie van de vrouw in de samenleving, een onontkoombare sociale en politieke dimensie heeft. Men wordt niet als vrouw geboren, schrijft ze in *Le deuxième sexe* (1949), maar men wordt tot vrouw gemaakt. Als de vrouw een tweederangsbur-

ger is zonder autonoom bestaansrecht, ziet De Beauvoir, dan is dat het product van maatschappelijke keuzes.

Deze gedachte stond aan de basis van de tweede feministische golf en de slogan ‘het persoonlijke is politiek’. De emancipatie van de vrouw vereist een herdefiniëring van wat als politiek begrepen wordt. Het leven achter de voordeur – de gezinsverhoudingen, de opvoeding, de arbeidsdeling binnen de familie –, traditioneel gezien als onderdeel van de persoonlijke levenssfeer waarover men geen publieke verantwoording hoeft af te leggen, dient te worden blootgesteld aan politieke contestatie: het is niet slechts een persoonlijke keuze maar een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid.

Er is ook een schaduwzijde aan deze opvatting, want het suggereert dat er in principe niets gevrijwaard is van collectieve besluitvorming en dwingend overheidsoptreden. Toch zullen maar weinigen het belang van privacy en de persoonlijke levenssfeer ontkennen. De worsteling van liberale filosofen met betrekking tot de scheidslijn tussen het politieke en het private domein, in het bijzonder als het gaat om de familie, komt goed tot uitdrukking in het werk van John Rawls. In zijn *A Theory of Justice* (1971), waarin hij de verzorgingsstaat van verreweg de meest invloedrijke filosofische onderbouwing voorziet, aarzelt Rawls over de vraag of familieverbanden tot het politieke domein behoren en daarom beoordeeld dienen te worden aan de hand van de standaard van verdeelende rechtvaardigheid. Soms lijkt hij de familie te presenteren als een vrijwillige, affectieve associatie voorbij politieke bemoeienis en dwingend ingrijpen. Op andere momenten accepteert hij dat de familie deel is van wat hij de ‘basisstructuur’ van de samenleving noemt – die instituties die diep ingrijpen in het leven van burgers en bepalend zijn voor de verdeling van sociaaleconomische kansen en goederen – en dat regulering daarom noodzakelijk is voor het garanderen van een rechtvaardige samenleving.

Een kwestie van politieke zelfbinding

Wellicht is de beste interpretatie van Rawls’ positie dat de familie zowel publieke als private elementen bevat. Dat kan men accepteren zonder daaraan de conclusie te verbinden dat de grenzen van het private domein niet aan politieke contestatie en gemeenschappelijke besluitvorming onderhevig zijn. Het belang van het garanderen van een persoonlijke levenssfeer, waar individuele vrijheid en autonomie kunnen floreren, is een kwestie van politieke zelfbinding. Dat bevestigt de verantwoordelijkheid die burgers en politici hebben in hun bijdrage aan politieke besluitvorming, want het betekent dat ze de mogelijkheid hebben om grote fouten te maken. Dat geldt net zo goed bij ingrijpen achter de voordeur als bij ingrijpen in de economie. ●

Dat de afbakening van het politieke domein zelf ook een politieke keuze is, is een opvatting die bekend is uit de feministische kritiek op traditionele familieverbanden

Laurens van Apeldoorn is universitair docent filosofie en lid van het Centre for Political Philosophy aan de Universiteit Leiden.

Het is niet raar om te denken dat we een afgebakende definitie van politiek nodig hebben om kritisch over politiek na te denken. Toch is het onzin. We moeten het streven naar een perfecte definitie van politiek loslaten om met een frisse blik te kunnen kijken. Dan zien we dat het 'klikjeskapitalisme' van de politiek en de media gevaren met zich meebrengt. Politici, journalisten en programmamakers kunnen en moeten zich daartegen wapenen.

Door Simon van Teutem

**Wat is
politiek?**
essay

Sterkere ruggengraat

Politiek is een ongrijpbaar begrip. Wie *House of Cards* heeft gezien, denkt bij het horen van het woord 'politiek' aan een individueel belangenconflict dat zich vermomt als een wedstrijd tussen principes. Wie onze minister-president het afgelopen decennium goed gevolgd heeft, denkt aan het in overeenstemming brengen van botsende belangen. Wie Carl Schmitt heeft gelezen, vindt de kern van de politiek in het onderscheid tussen vriend en vijand.

Zelfs de pioniers van het politiek denken, die met hun waarnemingen, stellingen en theorieën de basis legden voor het bestuur van vandaag, kwamen nooit tot een eenduidige definitie. Van Hobbes tot Habermas, Van Mill tot Miller, Van Nozick tot Nussbaum: er bestaat tot op de dag van vandaag geen perfect voorbeeld van hoe politiek eruit ziet, of nog belangrijker: hoe het eruit zou moeten zien.

Gelukkig is dat ook niet nodig. We behoeven namelijk geen toonbeeld van politiek om te reflecteren, kanttekeningen te plaatsen en positieve veranderingen teweeg te brengen. Op dezelfde manier als we de Mount Everest niet nodig hebben om te zien dat de Mont Blanc hoger is dan de Vaalserberg. Een vaag concept is nog steeds een concept, op dezelfde manier als een onduidelijke foto nog steeds een foto is.

Een kritische blik op bestuur, beleid, bewind, bemiddeling en botsende belangen levert meer op dan een zinloze zoektocht naar het archetype. De verschillen tussen plannen, politici en partijen verraden meestal zelf wel waar het goed gaat en waar het aan schort.

Reflectie op de zichtbare contrasten

Zo ook in de Nederlandse politiek van vandaag. Na de zoveelste liquidatie in een woonwijk ging Vincent Karremans, voorzitter van de vvd-fractie in Rotterdam, recent enorm tekeer over de gevolgen van recreatief drugsgebruik. Twee zaken vielen op. Ten eerste was hij zichtbaar emotioneel; zijn verhaal ontsluitte een onvervalst mengsel van woede, verdriet en frustratie. Nog opvallender was dat hij aantipte wat veel mensen, inclusief zijn eigen achterban, liever niet willen horen: zolang het illegaal is, hebben gebruikers een onmiskenbaar aandeel in drugscriminaliteit, en dus ook in liquidaties.

Bij het bekijken van het filmpje lijkt het alsof Karremans uit z'n rol valt. Alsof hij, ondanks het gebrek aan een ideale definitie, geen politiek aan het bedrijven is. Alsof zijn optreden niet tot die categorie behoort. Dat is vreemd. Want waarom kijken we raar op als een politicus dingen zegt die zijn of haar achterban liever niet wil horen? Waarom geldt het tonen van emotie als afwijking van de norm? En wat zegt dat over de manier waarop 'politiek' bedreven wordt in Den Haag? Niet de vraag wat politiek definieert, of wat we precies van politici moeten verwachten, maar reflectie op de zichtbare contrasten tussen politici geeft zinnige aanwijzingen over wat er beter kan en moet. Die verschillen laten namelijk vaak zien wat politiek in elk geval *niet* zou moeten zijn.

Politiek acteerwerk

Zo legt het optreden van Karremans mijn inziens de meest zorgelijke trend in Den Haag bloot: de rol van de Nederlandse politicus wordt in toenemende gedefinieerd door persvoorlichterspraatjes bij talkshows, gespeelde verontwaardiging bij de interruptiemicrofoon en afgezaagde teksten op Facebook en Twitter, die niet alleen weerklank vinden bij het vaste groepje ja-knikkers, maar daar ook voor bedoeld zijn. Het is met

FOTO: HERMAN WOUTERS

**Waarom kijken
we raar op als
een politicus
dingen zegt
die zijn of haar
achterban liever
niet wil horen?**

FOTO: HERMAN WOUTERS

Talkshows voeren kijkcijferoorlogen en op menig krantenredactie hangt een groot scherm waarop men *live* de meest 'geklikte' artikelen ziet staan

Medialisering

De (sociale) medialisering van de politiek is niet alleen schadelijk voor de vorm, maar ook voor de inhoud van de politiek. Tweede Kamerlid Pieter Omtzigt – een uitzondering op de regel – vatte dat recent goed samen in een donderspeech: 'Dit is een Tweede Kamer die twee derde van zijn tijd doorbrengt door, als je links bent, wat er op de voorpagina van *de Volkskrant* stond, of, als je rechts bent, wat er op de voorpagina van *De Telegraaf* stond.' Hij eiste dat er meer tijd besteed zou worden aan wetgeving en minder aan spoeddebatten. Hij had groot gelijk.

Toch ligt niet alle schuld, en dus ook niet de gehele oplossing, bij politici zelf. In 'het politieke', het maatschappelijk debat en de informele democratie, is namelijk een soortgelijk mechanisme van kracht. Met name de media treffen blaam, want ook daar worden kijkers, luisteraars en lezers steeds nauwer gevolgd in plaats van geleid. Talkshows voeren kijkcijferoorlogen en op menig krantenredactie hangt een groot scherm waarop

grote regelmaat een toneelspel en Tweede Kamerleden noch bewindslieden verdienen een *Oscar*.

De reden voor dit acteerwerk schuilt in het feit dat partijen steeds beter *denken* te weten wat de achterban nou eigenlijk wil. Kliks en *likes* worden gemeten op Facebook, Twitter en zelfs Instagram. Kiezers worden opgesplitst in doelgroepen die men op de juiste momenten een bot toegooit. Standpunten zijn niet alleen afhankelijk van ideologische drijfveren, maar worden steeds heviger onderworpen aan en afgebogen naar de onderbuik van de volgelingen. Dit leidt niet alleen tot toneelspel, maar logischerwijs ook tot het uitdragen van zo min mogelijk standpunten die in het verkeerde keelgat van de achterban kunnen schieten. Dat verklaart precies waarom Karremans voor het oog van de kijker uit zijn 'rol' als politicus viel. Partijen onderschatten echter structureel het gemak waarmee de kiezer deze marketingtrucs doorziet en de proefballonnen lek prikt. Precies dáárom is het optreden van Karremans een verademing.

men *live* de meest 'geklikte' artikelen ziet staan. Het gevolg daarvan is een *bias* naar conflict, sensatie en polarisatie, en dat is nou precies wat politici perverse prikkels tot scoringsdrift geeft. Gedegen onderzoek naar een saai doch belangrijk beleidsstuk genereert minder aandacht dan een proefballon over zwaardere straffen in probleemwijken.

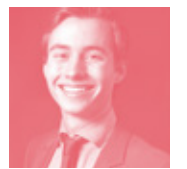
Politici die zich hier bewust van zijn, kunnen media als een instrument leren bespelen en daarmee zoveel mogelijk zuurstof van het publieke debat naar zich toetrekken. Dat kan met concreet beleid, zoals Trumps *great wall*, maar ook met onschuldige trucjes die evenzeer afleiden van de inhoud. Als Machiavelli vandaag de dag geleefd had, en met een kleine partij in de Tweede Kamer zat, zou hij net als Thierry Baudet een pikante foto op Instagram gooien. Aandacht is macht. Media laten zich in toenemende mate op voorspellende wijze *gebruiken* door de politiek, terwijl hun rol juist is om deze te *controleren*. Een cruciaal element van 'het politieke' faalt.

Minder volgen, meer leiden

Hoe moet het dan wel? Een sterkere ruggengraat is een gezond startpunt, zowel bij politici als bij media. Om daadwerkelijk iets te betekenen voor mensen die je vertegenwoordigt of van informatie voorziet, moet je de verantwoordelijkheden van je vak serieus nemen en niet als een onzekere puber je eigenwaarde ontlenen aan wat er op de *socials* gezegd wordt. Er moet meer energie naar de knickers en minder naar het spel. Omtzigt's speurwerk bij de toeslagenaffaire is daar een uitstekend voorbeeld van. Politici moeten zich niet dagelijks bezigen met krantenkoppen, kliks en *likes*, maar moeten zich focussen op beleid en de achterban daarbij op sleeptouw durven nemen. Zij moeten minder volgen en meer leiden.

De crux is dat het geen perfecte definitie en ook geen toonbeeld van 'politiek' of 'het politieke' vergt om stappen vooruit te zetten. De node-loze zoektocht daarnaar is dan ook zonde van onze energie, die we beter kunnen besteden aan een vergelijkende aanpak. Zo'n benadering laat zien dat het voor politici en media in onze tijd verleidelijk is om in de praatjes van communicatiebureaus te trappen, om kwaliteit af te meten aan kliks, en om bereik te laten verworden tot *doel* in plaats van *middel*. De inherente nepheid daarvan in de politiek en de speelbalverwording van media komt de democratie noch het vertrouwen van de burger ten goede. Er is in beide domeinen dan ook vooral behoefte aan een sterkere ruggengraat. ●

Politici moeten zich niet dagelijks bezigen met krantenkoppen, kliks en *likes*, maar moeten zich focussen op beleid en de achterban daarbij op sleeptouw durven nemen

Simon van Teutem studeert Philosophy, Politics and Economics aan de University of Oxford en becommentarieert Nederlandse en Britse politiek op Twitter.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Zoals in een oorlog de partij wint die de meeste lijken van tegenstanders weet op te stapelen, zo wint in de politiek de partij met de meeste stemmen, constateerde filosoof Elias Canetti. Maar de subtiele verschillen die een denker als Canetti aanbrengt, dreigen momenteel te vervagen. Zoals het verschil tussen tegenstander en vijand.

Door Casper Thomas

Strijd zonder fatale afloop

'De enige goede Democraat is een dode Democraat.' Bewust of onbewust echode Couy Griffin eind mei een overtuiging die diep verweven is met de geschiedenis van het denken over politiek. Couy Griffin is de voorzitter van Cowboys for Trump, een actiegroep die te paard met Amerikaanse vlaggen rondrijdt om steun aan de huidige president van de Verenigde Staten te betuigen.

Politieke doodswens

Griffins uitspraak werd door Trump via Twitter herhaald en de woorden deden stof opwaaien in de vs. Was dit een verkapte oproep tot geweld? Maar Griffin zei nog iets. 'Ik bedoel het niet in de fysieke betekenis', zei hij. 'Maar in de politieke betekenis.' Met de cowboyhoed op het hoofd verkondigde Griffin dat de agenda van de Democraten 'anti-Amerikaans' is en dat de Republikeinen er daarom alles aan moeten doen om een meerderheid in het Huis van Afgevaardigden en de Senaat te behalen. En dat vergt het uitschakelen van zoveel mogelijk Democraten, 'in politieke zin'.

Met deze uiteenzetting bevindt Griffin zich in hetzelfde kamp als Elias Canetti (1905–1994), de kosmopolitische filosoof die in zijn werk *Massa en macht* een visie uiteenzette op het ontstaan van politiek en de functie ervan. Politiek draait niet om je morele gelijk halen, meende Canetti. Dat een bepaalde ideologische stroming erin slaagt haar overtuigingen tot realiteit te maken, betekent niet dat de beste ideeën zijn komen bovendrijven. 'Niemand heeft ooit in ernst geloofd dat de mening van het

Politiek
& strijd

In de ogen van Canetti is politiek een manier waarop de strijd op leven en dood kan worden gevoerd zonder bloedvergieten

grootste aantal bij een stemming door haar overwicht ook de verstandigste is', schrijft hij in het hoofdstuk 'Het wezen van het parlementaire stelsel', onderdeel van *Massa en Macht*.

Massa en macht is een ongrijpbaar boek, historisch, antropologisch en zeer associatief. Maar door het vraagstuk van hoe mensen zich als groepen tot elkaar verhouden via verschillende routes te benaderen, legt Canetti bloot wat het betekent om op een gezonde manier politiek te bedrijven.

Strijd op leven en dood

Canetti kijkt naar de geschiedenis van de mens en ziet hoe die eeuwenlang draaide om een strijd op leven en dood. Jouw stam versus de mijne, met bestaansmiddelen als inzet. Politiek, zoals die in de loop van de tijd gestalte heeft kregen in de vorm van instituties, wetten en afspraken, is een manier op het scherpste randje van die basis van het menselijk bestaan af te vijlen. In de ogen van Canetti is politiek een manier waarop de strijd op leven en dood, over wie de overlevende mag zijn, kan worden gevoerd zonder bloedvergieten. Zoals in een oorlog de partij wint die de meeste lijken van tegenstanders weet op te stapelen, zo wint in de politiek de partij met de meeste stemmen, constateert Canetti.

Bij de transitie van fysieke doodstrijd naar politieke doodstrijd hoort een belangrijk onderscheid. In het eerste geval is de ander een vijand en moet permanent worden uitgeschakeld. In het tweede geval staan er tegenstanders tegenover elkaar die weliswaar overwonnen kunnen worden, maar daarmee niet verdwijnen. Omdat tegenstanders, anders dan in een oorlog, bij politieke strijd blijven leven, moet er altijd rekening worden gehouden met, in Canetti's woorden, 'toekomstige veldslagen'.

Elias Canetti waarschuwt daarom een politieke overwinning, bijvoorbeeld bij verkiezingen of een stemming in het parlement, niet gelijk te stellen aan het verlies van de ander. Een politieke victorie betekent niet dat er overeenstemming is bereikt of dat de verliezer zijn ongelijk toegeeft. De verliezer in de democratie erkent eenvoudig dat hij verslagen is, en maakt zich weer op voor de volgende ronde.

Poldermodel en het nut van politieke partijen

Nederland heeft de lessen van Canetti tegelijk heel erg goed en volledig verkeerd begrepen. De Nederlandse poldercultuur, waarin partijen elkaar in de politieke arena 'naar het leven staan' en daarna gebroederlijk koffiedrinken of plaatsnemen op een terras, toont dat ons land snapt wat politieke strijd ten diepste is. De boze burger voelt zich verraden door de elite wanneer partijen achter de schermen veel toeschietelijker naar elkaar dan op de bühne. Je kunt het ook zien als bewustzijn bij politici dat tegenstanders geen vijanden hoeven te zijn.

Tegelijk is de neiging tot het zoeken van consensus, nog een wezenskenmerk van de poldercultuur, een manier waarop Nederland weer wegdrijft van de essentie van de politiek. Door bij voorbaat al de overeenstemming

te veronderstellen, het liefst een waar zoveel mogelijk partijen onderdeel van zijn, verspeelt de politiek de cruciale suggestie dat er iets op het spel staat. Het is alsof bij een sportwedstrijd een gelijkspel of nipte overwinning van te voren wordt afgesproken. Niemand zou een kaartje kopen voor die wedstrijd.

Ook onderstreept het idee van politiek als doodstrijd zonder fatale afloop het nut van partijen. Canetti noemt de volksvertegenwoordiger een 'geconcentreerde kiezer'. Die ene persoon die tijdelijk een zetel inneemt, vat een hele groep mensen samen en voert politieke strijd namens hen. Zo hoeft niet iedereen daar op dagelijkse basis mee bezig te zijn. Het partijverband bakent de verschillende kampen af. Enkel losse vertegenwoordigers zou een onoverzichtelijk *meleé* worden.

Vanuit dit perspectief zijn er vraagtekens te zetten bij de groeiende behoefte van politieke partijen om hun directe kaders te overstijgen. Partijen op links en rechts proberen volksbewegingen zijn. Het gevolg is dat stammenstrijd, de basis van politiek, overvloeit naar andere domeinen van de samenleving, zoals sociale organisaties, media en dagelijkse interactie tussen mensen. Op die manier ontstaat een vorm van verzuijing die niet gericht is op samenhang binnen het eigen verband, maar op conflict met anderen. De samenleving als een groot slagveld.

Verschil tussen tegenstander en vijand

De subtiele verschillen die een denker als Canetti aanbrengt, dreigen momenteel te vervagen. Ten eerste het verschil tussen tegenstander en vijand. In veel democratieën wortelt het vijanddenken zich steeds dieper. Het aanwijzen van 'vijanden van het volk' of spreken over 'ondermijnen van de samenleving' tref je bij leiders met een autoritaire inborst. Autoritair, omdat wie spreekt over vijanden suggereert dat de ander permanent moet verdwijnen, in eerste instantie politiek. Fysieke verwijdering is dan een dreigende tweede stap. Wie spreekt over tegenstanders, uit de wens dat een opponent weer terugkeert na verlies. Anders is er immers geen politieke strijd meer, alleen maar overheersing.

Elias Canetti werd in 1905 geboren in Bulgarije. Zijn denken vormde zich in een periode waarin georganiseerde politiek langzaam ineensloot en terugkeerde naar zijn primitieve wortels. Ook dat maakt zijn kijk op politiek belangrijk voor deze tijd. Kritiek op de systemen en regels waarmee we politiek bedrijven, klinkt nu luider dan de erkenning dat strijd in de politieke arena – waarin niemand ooit de permanente winnaar is – een samenleving behoedt voor een werkelijk gevecht met zichzelf. ●

De verliezer in de democratie erkent eenvoudig dat hij verslagen is, en maakt zich weer op voor de volgende ronde

Casper Thomas is correspondent voor *De Groene Amsterdammer* en *Het Financieele Dagblad*. Hij schrijft vanuit zijn standplaats Washington D.C. over de democratie in Amerika en elders in de wereld. In 2018 verscheen zijn boek *De autoritaire verleiding* bij uitgeverij Atlas Contact.

Waar de politiek faalt, ontstaat activisme. Politiek is de voortdurend noodzakelijke representatie van burgers; activisme probeert zichzelf juist overbodig te maken. Activisme begint waar politieke verlamming optreedt of wanneer politici de minderheid onvoldoende beschermen tegen de dominantie en willekeur van de meerderheid. De opdracht voor de politiek is duidelijk: maak ruimte.

Door Devika Partiman

**Politiek
& activisme**

Maak activisme overbodig

Een van de meest treffende voorbeelden van politiek falen in recente tijden is de reactie op de beweging tegen de figuur Zwarte Piet. In 2011 bezocht ik de expositie *Zwart van Roet* in het MC Theater te Amsterdam, die mij de ogen opende over deze racistische karikatuur. Ik bleek het kind van ouders die mij stiekem altijd al 'zwart van roet' en niet 'zwart als roet' lieten zingen; van een vader die mij over de strijd die hij zelf tegen de figuur had gevochten niet had verteld. 'Het had geen zin, ze wilden niet luisteren.' De pijn van een generatie Nederlanders van kleur die de strijd om gelijkheid had opgegeven, samengevat in een paar woorden.

Stier op een rode lap

Ik sloot me niet veel later als vrijwilliger aan bij de groep die inmiddels onder de naam 'Zwarte Piet is Racisme' bekend waren. De naïeve gedachte die ik toen had – dat als meer mensen zouden weten dat deze figuur een racistische, koloniale karikatuur is, het snel zou verdwijnen – was van korte duur. De realiteit bleek weerbarstig en vooral diep racistisch. Ook de afgelopen weken zagen we het fenomeen weer opsteken: een machtig deel van het witte Westen reageert als een stier op een rode lap zodra zwarte mensen voor hun rechten opkomen. Zelfs als het om iets fundamenteels gaat als het recht om niet vermoord te worden om je huidskleur.

Dat hier in Nederland tienduizenden mensen de straat op gaan is niet slechts omdat de demonstranten het erg vinden voor mensen dáár – in de Verenigde Staten, in dit geval; het is omdat het een snaar raakt. Ook in Nederland is steeds meer aandacht voor politiegeweld en dat is hard

**Een machtig
deel van het
witte Westen
reageert als
een stier op
een rode lap
zodra zwarte
mensen voor
hun rechten
opkomen**

FOTO: HERMAN WOUTERS

nodig. De cijfers over etnisch profileren door de politie in Nederland liegen er niet om en ook politiegeweld komt hier helaas voor. Onder meer organisaties als Controle Alt Delete en Amnesty International spraken zich hierover al uit. Ondertussen heeft de politie al jarenlang de opdracht om het korps diverser te maken, wat maar niet lukt omdat niet alleen de instroom een probleem is maar ook de uitstroom. Door de intern verziekte, racistische cultuur waarover al verschillende zaken naar buiten kwamen, stoppen mensen van kleur al vanaf de opleiding veel sneller dan witte collega's. Het ministerie van Justitie en Veiligheid gaat ondertussen gestaag door met het politiekorps uitrusten met meer wapens. Tevens ligt er op dit moment een wet in de Eerste Kamer die het verder zou bemoeilijken om agenten op dezelfde manier te berechten als andere burgers, en wordt het geweldsmonopolie (als het aan minister Grapperhaus ligt) mogelijk uitgebreid: begin juni zei hij toe dat boa's (buitengewoon opsporingsambtenaren) kunnen een wapenstok en wellicht zelfs een taser krijgen.

In één alinea met neonazi's

In de recente strijd – recent, omdat de eerste protesten al in de jaren '30 van de 20ste eeuw plaatsvonden – tegen de figuur Zwarte Piet duurde het jaren voor de eerste verandering zichtbaar werd. De zwarte leiders die zich de afgelopen jaren hebben uitgesproken, zijn in de afgelopen jaren slachtoffer geworden van politiegeweld, van verbaal en fysiek geweld door burgers en van doodsb bedreigingen. Desondanks wordt er al jaren vreedzaam gedemonstreerd en is ook richting de politiek herhaaldelijk de vraag uitgegaan: praat met ons. Het gebeurde nauwelijks. Wat wel gebeurde, is dat actiegroep Kick Out Zwarte Piet (KOZP) in het *Dreigingsbeeld van 2017* werd genoemd door de Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid (NCTV), samen met neonazi-organisaties als Erkenbrand, Pegida en Identitair Verzet. Neonazi's samen met mensen die pleiten voor het afschaffen van racisme in een kinderfeest in dezelfde alinea van een rapport over extremisme noemen; het is een reflex die Nederland niet vreemd is. De NCTV zou later schoorvoetend excuses aanbieden en het noemen van KOZP in dit rapport rechtzetten. De schade was al gedaan.

Ondanks alle tegenslag is het Sinterklaasfeest in Nederland langzaam maar zeker aan het veranderen. En het heeft meer dan dat opgeleverd: het gesprek over racisme in Nederland is definitief opengebroken. Een geest die niet meer terug in de fles gaat. Tienduizenden Nederlanders – van Amsterdam tot Enschede, en van Maastricht tot Groningen – gingen begin juni de straat op in solidariteit met de Black Lives Matter-beweging, de Amerikaanse antiracisembeweging die opkomt tegen (dodelijk) politiegeweld tegen zwarte mensen.

Wit gemak boven zwarte pijn

In oktober 2013 zou premier Rutte in een persconferentie de inmiddels beruchte zin uiten: 'Zwarte Piet is nou eenmaal zwart, daar kan ik niets aan veranderen'. Zeven jaar later pas, in juni 2020, zei hij van gedachten te zijn veranderd over zwarte piet: hij begrijpt de pijn en ziet ook dat het

Het gesprek over racisme in Nederland is definitief opengebroken. Een geest die niet meer terug in de fles gaat

moet veranderen. Maar, zei hij ook: 'Zwarte piet doet dan wel pijn, maar het is natuurlijk geen racisme'. Daarmee doet hij niet alleen de pijn af als onterecht, hij toont geen enkele wil om ook voor zwarte Nederlanders een waardig premier te zijn. Het is tekenend voor de houding van veel politici: zij spreken het pas uit zodra ze denken dat hun achterban voldoende meegedraaid is en zelf actie ondernemen is nog steeds een brug te ver. Politici doen het voorkomen alsof er slechts twee scenario's mogelijk zijn: zich uitspreken tegen racisme en een deel van hun witte achterban verliezen, of zich niet uitspreken tegen racisme en kiezers die zich toch al ondervertegenwoordigd zagen in de steek blijven laten. Al dan niet bewust wordt hiermee constant wit gemak boven zwarte pijn gesteld.

Het is natuurlijk niet slechts onwil of slechte intentie in Den Haag. Het is ook een gebrek aan kennis en capaciteit om over racisme te praten. Dat heeft alles te maken met hoe de Tweede Kamer er altijd al uit heeft gezien: spierwit. Wle zwarte Nederlander in de Tweede Kamer. In de afgelopen tien jaar kenden we precies één zwart Tweede Kamerlid: Amma Asante. Zij had haar zetel bovendien slechts tijdelijk, ter vervanging van iemand anders. Bij de volgende verkiezingen stond Asante weer laag op de kieslijst. En dan is haar partij, de PvdA, nog zo'n beetje de enige politieke partij die überhaupt structureel werkt aan de representatie van mensen van kleur (en van vrouwen en andere groepen die politiek in de minderheid zijn).

De opdracht is duidelijk: maak ruimte

En dus is er activisme. Als teken aan de wand dat er groepen niet of onvoldoende gerepresenteerd worden, zoals (alle vormen van) discriminatie er een teken van is dat bepaalde groepen oververtegenwoordigd zijn. Die mensen die zich de meerderheid achten, onderdrukken ook in Nederland structureel vrouwen (geen minderheid) en minderheden. Zolang activisme voor deze groepen nodig is om gehoord te worden, faalt de politiek in haar taak als volksvertegenwoordiging.

Juist nu, nu extreemrechts wereldwijd oprukt en het neoliberalisme steeds vaker bedrijven boven planeet en mensenrechten verkiest, is het belangrijk dat politieke partijen opstaan voor gelijkheid. De naderende Tweede Kamerverkiezingen zijn daarvoor de eerstvolgende grote kans. De opdracht is duidelijk: maak ruimte. Stel een kieslijst op waar vrouwen, jonge mensen, mensen van kleur, LHBT+ mensen, mensen met een beperking en mensen van alle opleidingsniveaus zijn vertegenwoordigd. Niet een kieslijst met 'van alles eentje', en niet met de verwachting dat zij zich naar jou schikken.

Politiek is geslaagd zodra activisme overbodig is. En zodra de dominante meerderheid begint te steigeren – want dat gaan ze doen – dan weet je één ding zeker: het gaat de goede kant op. ●

Op dit moment zit er geen enkele zwarte Nederlander in de Tweede Kamer

Devika Partiman is oprichter van Stichting Stem op een Vrouw.

De coronacrisis vraagt om snelle besluiten van grote en langdurige impact. Maar vrouwelijke politici en experts ontbreken grotendeels in die besluitvorming. Cijfers laten al jaren zien dat het in Nederland slecht gesteld is met de inclusie van vrouwen in de politiek. Waarom is inclusieve besluitvorming – vooral in tijden van crises – zo belangrijk, en hoe kunnen we met meer gendergelijkheid uit deze crisis te komen?

Door Liza Mügge & Zahra Runderkamp

Politiek & gender

Als 'de jongens' het voor het zeggen hebben

Uit de geschiedenis weten we dat crises vrouwen harder treffen dan mannen. De coronacrisis is hierop geen uitzondering. Vrouwen staan in de frontlinie van het gevecht tegen het coronavirus; zij vervullen bijna twee derde van de 'vitale beroepen' zoals verpleger, schoonmaker en onderwijzer.¹ Vrouwen maken echter niet voor twee derde deel uit van degenen die de beslissingen nemen. Er wordt dus beslist *over* hen, maar niet *met* hen. Dit is een probleem omdat inclusieve besluitvorming de kwaliteit van de democratie bevordert en ruimte biedt voor een variëteit aan perspectieven die anders over het hoofd worden gezien. Juist crises kunnen als 'momenten van potentiële verandering'² bestaan die patronen eindelijk doorbreken.

De jongens van het RIVM en het OMT

Een fraaie illustratie van hoe we er nu voorstaan is dit fragment uit de persconferentie van minister-president Rutte op 19 mei 2020: 'We zijn een democratie. We hebben hier geen bazen, we kennen hier geen hiërarchie, maar wij zitten nou in een positie dat we die feiten met Nederland moeten delen en op basis daarvan besluiten moeten nemen. En dan is er steeds het vertrouwen geweest dat als je dat doet, dat dan de Nederlander gemiddeld zo in elkaar zit dat die zegt: oké, als de jongens dat zo hebben uitgezocht en dat zo in elkaar zit en ook die deskundigen dat nog eens onderbouwen, de Van Dissels, RIVM, OMT, dan gaan we ons daaraan houden.'

1 | <https://atria.nl/nieuws-publicaties/beeldvorming-stereotypering/waarom-het-belangrijk-is-te-kijken-naar-man-vrouw-verschillen-in-tijden-van-corona/>

2 | Quote van Stuart Hall uit: *Stuart Hall: Conversations, Projects and Legacies* (2017), p. 80. Goldsmiths Press.

Hier is nog een wereld te winnen. 'De jongens' moeten we, helaas, letterlijk nemen. Op het moment van schrijven is er nog geen enkele vrouw tijdens de persconferenties aan het woord geweest. Ook achter de schermen – 'de Van Dissels, RIVM, OMT' – vallen de cijfers tegen.³ In dezelfde persconferentie herhaalde Rutte een boodschap uit eerdere persconferenties: 'We hebben vijftig procent van de kennis waarmee we honderd procent van de besluiten moeten nemen'. Wie er aan tafel zitten, doet er dus wel degelijk toe.

Het World Economic Forum scherpste in het *Global Gender Gap Report 2020* hun berekeningen aan: het zal *nóg* langer duren dan verwacht om gendergelijkheid te bereiken. Volgens de (pre-corona) prognose wordt economische gelijkheid tussen mannen en vrouwen pas over 257 jaar bereikt. Politieke gelijkheid wordt ruwweg anderhalve eeuw eerder verwacht. In het huidige tempo duurt het dus nog een eeuw voordat vrouwen politiek evenveel in de melk te brokkelen hebben als mannen. Het goede nieuws is dat een crisis een nieuwe impuls kan geven aan lopende veranderingen. Politieke gendergelijkheid in post-conflict landen in onder andere Afrika wijzen hierop.⁴ In deze bijdrage bespreken we vanuit onze positie als wetenschappers mogelijkheden om met meer gendergelijkheid uit deze crisis te komen.

Genderongelijkheid in crisistijd

Wat hebben ebola, zika en SARS met elkaar gemeen? Onderzoek laat zien dat al deze virusepidemieën een terugslag in economische gendergelijkheid betekenden. Zo vertelde een onderzoeker aan *The New York Times* dat, hoewel in eerste instantie iedereen wordt getroffen door zulke virussen, deze eerdere virusuitbraken laten zien dat het inkomen van

In het huidige tempo duurt het nog een eeuw voordat vrouwen politiek evenveel in de melk te brokkelen hebben als mannen

3 | <https://nos.nl/collectie/13824/artikel/2331065-dit-zijn-de-experts-die-het-coronabeleid-bepalen>

4 | <https://www.weforum.org/agenda/2017/05/how-rwanda-beats-almost-every-other-country-in-gender-equality/>

5 | <https://www.theatlantic.com/international/archive/2020/03/feminism-womens-rights-coronavirus-covid19/608302/>

6 | <https://eige.europa.eu/news/coronavirus-puts-women-frontline>

Vrouwen worden disproportioneel hard getroffen door crises. Daartegenover staat dat vrouwen het minst zichtbaar zijn in besluitvorming tijdens een crisis

mannen na de crisis sneller terugkwam op het pre-crisisniveau dan dat van vrouwen. ⁵ Het European Institute for Gender Equality berekende dat een kwart van de werkende vrouwen in Europa in een kwetsbare sector werkt, oftewel een sector waarin ze niet doorbetaald worden of geen betaald verlof krijgen. Vrouwelijke migranten worden het hardst getroffen. ⁶ De economische crisis van 2008 staat ook nog vers in ons geheugen.

Ook daar laat onderzoek, onder andere van de Europese Commissie, zien dat de crisis een terugslag betekende voor zowel de economische positie van vrouwen, als gendergelijkheid. Als we dit moment niet aangrijpen, zal het voor de coronacrisis hetzelfde betekenen.

In tijden van crisis neemt gender-gerelateerd geweld toe. De eerste Europese cijfers druppelen binnen. Chinese activisten wijzen op een dramatische toename van gerapporteerde incidenten tijdens de quarantaine. Er wordt terecht gevreesd dat eveneens in Nederland de percentages van huiselijk geweld zullen toenemen. Bovendien kunnen vrouwen moeilijker hulp inschakelen als ze in quarantaine zitten en de dader continue aanwezig is. Zoals in andere landen is in Nederland het codewoord 'masker 19' in een apotheek synoniem geworden voor een roep om hulp bij huiselijk geweld. Dit soort initiatieven geven hoop, maar laten ook zien hoe nijpend de situatie is.

In Nederland is de rolverdeling tussen partners in heteroseksuele stellen met kinderen nog altijd heel traditioneel. De kans is groot dat de extra zorgtaken en het thuisonderwijs worden opgevangen door degenen die hier toch al het meeste aan bijdroegen: vrouwen. Maar er zijn ook kansen: mannen van vrouwen met een cruciaal beroep – zoals de zorg – die nu overuren draaien, kunnen een inhaalslag maken thuis. Hopelijk heeft dat een blijvende impact. Maar hoe zit het eigenlijk met alleenstaande ouders? Uit recente cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) blijkt dat bijna negen op de tien kinderen in een eenoudergezin bij de moeder wonen. Kortom, vrouwen zijn vaker dubbel belast in de combinatie van werk en zorg tijdens de quarantaine.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Het belang van inclusievere besluitvorming

Vrouwen worden disproportioneel hard getroffen door crises, en de coronacrisis zal daarop geen uitzondering zijn. Daartegenover staat dat vrouwen het minst zichtbaar zijn in besluitvorming tijdens een crisis. In de Verenigde Staten zijn bijvoorbeeld maar twee van de 22 leden van de White House Corona Virus Taskforce vrouw. In Nederland is de situatie niet veel beter, zoals we hierboven al schreven. Ook hier zijn het vooral mannen die besluiten nemen die effect hebben op de levens van alle burgers. Gebarentolk Irma Sluis is een welkome afleiding tussen de blauwe en grijze pakken tijdens de vele persconferenties.

Wat betekent dit? Vrouwen worden uitgesloten van beslissingen die hen op een andere manier treffen dan mannen. En dat terwijl we weten dat diversiteit onder politici de besluitvorming ten goede komt. De kwaliteit gaat omhoog omdat perspectieven mee worden genomen die anders onzichtbaar blijven. Beleid en maatregelen omtrent het coronavirus moeten ook de expliciete consequenties meennemen voor vrouwen, en we moeten bewust zijn van de intersecties van gender, ras of etniciteit, sociaaleconomische positie, seksualiteit, religie en het hebben van een beperking. Landen met vrouwelijke leiders kregen veel aandacht, onder andere in het recente en veel gecirculeerde *Forbes*-artikel 'What Do Countries With The Best Coronavirus Responses Have In Common? Women Leaders'. Dit betekent niet dat vrouwen per definitie alle vrouwen of alléén vrouwen vertegenwoordigen. Het betekent ook niet dat mannen per definitie geen vrouwen kunnen vertegenwoordigen. Europees onderzoek toont aan dat de kans groter is dat een feministische, mannelijke politicus gendergelijkheid bevordert, dan een rechtse vrouwelijke politicus. ⁷ Inclusieve besluitvorming in een democratie omvat politici en bestuurders met diverse achtergronden en opvattingen. Soms komen die opvattingen voort uit een specifieke ervaring die kenmerkend zijn voor een bepaalde sociale groep en soms ook niet. Ook die diversiteit is van belang.

Feministisch coronabeleid

Goed nieuws: Rwanda staat al jaren in de top 5 van het eerder genoemde *Global Gender Gap Report* van het World Economic Forum. Dit rapport meet hoeveel staten doen om het gat tussen mannen en vrouwen te dichten. Hoewel deze top 5-ranking onder andere voortkomt uit de dramatische recente geschiedenis van het land, leidde de verwoestende genocide tot hogere arbeidsparticipatie van vrouwen, minder verschil in loon, invoering van zwangerschapsverlof, en de invoering van quota. De coronacrisis kan potentieel ingrijpende veranderingen katalyseren. Maar hoe? Er zijn al allerlei initiatieven die als voorbeeld kunnen dienen. Zo riep een grote groep vrouwen-netwerken, gecoördineerd door de Feminist Alliance for Rights, al op tot een 'Feminist Covid-19 Policy'. ⁸ Een feministisch coronabeleid houdt onder andere in dat er oog is voor de situatie van vrouwen en dat het belang van de meest kwetsbaren zwaar weegt. Een algemeen punt is de roep om de beschikbaarheid van naar geslacht uitgesplitste gegevens en analyse, inclusief gedifferentieerde infectie- en sterftcijfers van Covid-19. Dit is ook buiten de coronacrisis een goed voorstel: inzicht is de eerste stap naar verbetering. De Feminist Alliance

Diversiteit onder politici komt de besluitvorming ten goede. De kwaliteit gaat omhoog omdat perspectieven mee worden genomen die anders onzichtbaar blijven

7 | <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1354068816655561>

8 | <http://feministallianceforrights.org/blog/2020/03/20/action-call-for-a-feminist-covid-19-policy/>

9 | https://secure.avaaz.org/nl/community_petitions/de_tweede_kamer_der_statengeneraal_ook_nu_baas_in_eigen_buik/dashboard

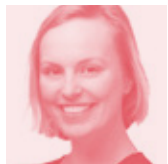
10 | <https://gap.hks.harvard.edu/gap-covid19>

11 | <https://www.coe.int/en/web/genderequality/promoting-and-protecting-women-s-rights>

12 | <https://kennisopenbaarbestuur.nl/rapporten-publicaties/op-weg-naar-een-betere-mv-balans-in-politiek-en-bestuur/>

Liza Mügge is universitair hoofd-docent politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Mügge is mede-oprichter van het *European Journal of Politics & Gender*.

Zahra Runderkamp is promovenda aan de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt aan een proefschrift over de vertegenwoordiging van vrouwen en etnische minderheden in de Nederlandse politiek en media.

for Rights roept verder op om oog te hebben voor mentale problemen die voortvloeien uit deze crisis, en zorg voor het behoud van toegang tot bijvoorbeeld nood-anticonceptie en veilige abortus. Dit is allesbehalve vanzelfsprekend. Zo was er het nieuws van een Nederlandse vrouw die abortus wilde plegen, maar niet naar de kliniek kon komen omdat ze in quarantaine zat door zieke familieleden. De abortuspil kon haar, volgens de instanties, niet per post worden opgestuurd. Helaas waren anno 2020 dus nog 'Baas in eigen buik'-protesten nodig.⁹ Dit zijn schrijnende gevallen, maar de extremen laten ons ook zien hoe groot de problemen zijn.

Gendersensitief beleid

De oproepen zijn lange lijsten met mogelijke maatregelen op allerlei verschillende vlakken, zoals de genoemde gezondheidszorg, maar ook het tegengaan van sociale ongelijkheden, toegang tot informatie en onderwijs. Het zou een goed begin zijn als het kabinet deze lijst erbij zou pakken. Ook het *Gender Action Portal* van de Universiteit van Harvard biedt vele handvaten voor gendersensitief beleid en voorbeelden van wat werkt in andere landen.¹⁰ Erken ook wat je niet weet: in Engeland vroeg de UK Women and Equalities Committee om ervaringsdeskundigen en onderzoek over hoe mensen ongelijk geraakt worden door de crisis. De Raad van Europa maakte een pagina aan waar *best practices* uit allerlei landen worden gedeeld.¹¹

Wat we uiteindelijk écht nodig hebben zijn maatregelen die vrouwen onderdeel maken van de discussie – zowel in politieke als in publieke discussies – nu en in de toekomst. Dit gaat uit van het *all affected*-principe: als je door beleid wordt geraakt, is het logisch als je ook betrokken wordt bij de besluitvorming daarover. Er zijn nu eenmaal – en dat laat corona nogmaals zien – specifieke behoeften die voortkomen uit vrouw-zijn. Wij schreven hier eerder uitgebreid over in de bundel *Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur*.¹² Quota kunnen een rol spelen, maar ook maatregelen op het niveau van de politieke partij, zoals het actief rekruteren van vrouwelijke politici. Ook actieve vrouwennetwerken zoals het Els Borst Netwerk hebben een belangrijke rol: zij kunnen vrouwelijke politici opleiden, voor ze lobbyen en ze zichtbaar maken.

Conclusie

Als we door een genderbril naar de coronacrisis kijken, zien we dat er weinig aanleiding is voor hoop: andere crises, zowel van economische aard als eerdere grote virusuitbraken, laten zien dat vrouwen hard worden getroffen. Maar een crisis kan ook worden aangegrepen om verandering op de lange termijn teweeg te brengen. We hebben de situatie voor vrouwen thuis en op economisch vlak beschreven, waar vrouwen hard worden getroffen. We bespraken daarna het belang van inclusieve besluitvorming en mogelijkheden voor gendersensitief beleid. Als we nog honderd jaar moeten wachten op gendergelijkheid in de politiek hebben we, helaas maar waarschijnlijk, alweer nieuwe crises doorgemaakt. Het is dus essentieel om de coronacrisis aan te grijpen om het proces van gendergelijkheid te versnellen en de volgende crisis met, door en voor vrouwen te boven te komen. ●

Politiek vertrouwen – of wantrouwen – vereist een kritische burger die het functioneren van zijn of haar vertegenwoordigers langs de meetlat legt. Maar de groeiende complexiteit van de hedendaagse politiek belemmert dit vertrouwensoordeel. Het gevolg is dat het vertrouwen van burgers in hun politieke leiders zelden gebaseerd is op hun prestaties – de meest wenselijke motivatie voor politiek vertrouwen (of wantrouwen).

Door Lisanne de Blok

Perspectief op politieke prestaties

Professor Paul Dekker, een gewaardeerd collega, zei ooit: 'Politiek vertrouwen is als liefde; je weet wat het is, maar je kan het niet goed definiëren'. Deze 'liefde' is essentieel voor een democratie, waarin de legitimiteit van macht afhankelijk is van de steun van het volk. Regelmatig ziet men alarmerende koppen in de krant dat de burger de overheid niet meer vertrouwt. Politieke instanties zouden zich in moeten zetten om het vertrouwen terug te winnen, want politiek wantrouwen zou schadelijk zijn voor het systeem. Toch wil ik stellen dat een mate van wantrouwen niet per definitie kwalijk is. Echter, net als in de liefde is het niet wenselijk als politiek vertrouwen (of wantrouwen) blind is. Er moet een duidelijke motivatie zijn voor de mate van vertrouwen in politieke instanties. Dit vereist een kritische burger die het functioneren van zijn of haar vertegenwoordigers langs de meetlat legt. Maar de groeiende complexiteit van de hedendaagse politiek belemmert een dergelijk goed overwogen vertrouwensoordeel. Het gevolg is dat het vertrouwen van burgers in hun politieke leiders zelden gebaseerd is op hun prestaties.

Democratische legitimiteit

Binnen de literatuur zijn er verschillende pogingen gedaan om politiek vertrouwen te definiëren. Een dominante definitie is dat politiek vertrouwen een vorm is van politieke steun en de houding betreft van een burger tegenover een politieke actor (zoals een politicus of de regering).¹

Politiek & vertrouwen

Een mate van wantrouwen is niet per definitie kwalijk. Echter, net als in de liefde is het niet wenselijk als politiek vertrouwen blind is

1 | Easton, D. (1965). *A framework for political analysis*. New Jersey: Prentice Hall

Hierbij is de burger in een bepaalde mate afhankelijk van bijvoorbeeld de politicus om te handelen in zijn of haar voordeel. Daarbij heeft de burger geen volledige informatie over het toekomstig handelen van deze politicus en kan hij of zij de politicus niet continu controleren. Er is dus een zekere mate van risico voor de burger, zodat vertrouwen noodzakelijk is.

Binnen de wetenschap wordt politiek vertrouwen gezien als een belangrijk aspect van democratische legitimiteit. Het functioneert als 'de lijm die het systeem bij elkaar houdt en als de olie die de beleidsmachine laat draaien'.² Zo zou het regeringen in staat stellen om dingen gedaan te krijgen en om impopulaire veranderingen door te voeren wanneer dat nodig is. Een vertrouwende burger is namelijk eerder geneigd politieke beslissingen te accepteren en zich aan de wet te houden.³ Een wantrouwende burger daarentegen zal zich eerder verzetten tegen de politiek. Daarbij is het wel zo dat dit voornamelijk theoretische aannames zijn, omdat er nog weinig bekend is binnen het onderzoek over de daadwerkelijke consequenties van politiek vertrouwen of wantrouwen.

Trend: gematigde groei (politiek) vertrouwen

Waar de media vaak het idee geven dat het er slecht voor staat met het vertrouwen van de burger in de politiek, schetst de wetenschap een genuanceerder beeld. Figuur 1 toont het gemiddelde vertrouwen van Nederlanders in verschillende instituties tussen 2002 en 2018. Hieruit komen drie bevindingen naar voren. Allereerst, Nederlanders zijn zuinig

2 | Van der Meer, T.W.G. (2010). 'In what we trust? A multi-level study into trust in parliament as an evaluation of state characteristics.' *International Review of Administrative Sciences*, 76(3), 517-536: eigen vertaling.

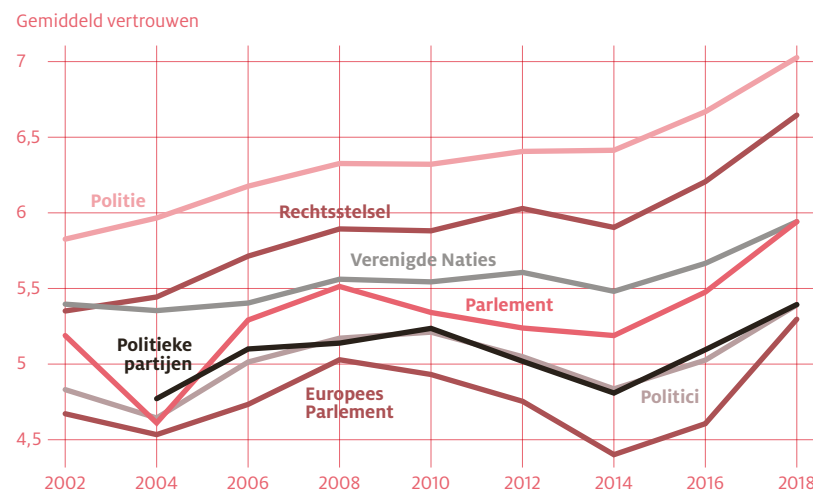
3 | Tyler, T.R. (1990). *Why people obey the law*. New Haven: Yale University Press.

FOTO: HERMAN WOUTERS

met hun vertrouwen, zelden geven ze een instantie hoger dan een 7 (op een schaal van 0 tot 10). Dit duidt op een sceptische houding – wat op zich niet verkeerd is in een democratie. Ten tweede zien we dat burgers consistent politieke instanties minder vertrouwen dan rechterlijke instanties. Hierbij scoort het Europees Parlement het slechtst, gevolgd door politieke partijen en politici. Het parlement geniet gemiddeld vertrouwen. Ten derde, en misschien nog wel het meest interessant: gemiddeld genomen zien we sinds 2002 geen daling in politiek vertrouwen. Er zijn wel korte dalingen geweest in het vertrouwen van de burger in de politiek, maar dit herstelde snel. Daardoor lijkt de grotere trend over de afgelopen twee decennia er een van gematigde groei.

Figuur 1
Gemiddeld vertrouwen van Nederlanders in rechterlijke en politieke instituties

Bron: European Social Survey

Prestatieperspectief

Een dominante verklaring voor politiek vertrouwen komt van het prestatieperspectief.⁴ Dit perspectief gaat ervan uit dat burgers hun politiek vertrouwen baseren op de prestaties van hun politieke vertegenwoordigers. Er is dus sprake van een beloningsmechanisme. Zoals eerder besproken, is dit ook de meest wenselijke motivatie voor politiek vertrouwen (of wantrouwen). Hierbij genieten politici die slecht presteren bijvoorbeeld minder vertrouwen dan politici die beter hun best doen. Burgers passen hun vertrouwen continue aan aan hun tevredenheid met de huidige politieke situatie. In lijn met dit perspectief is er overtuigend bewijs binnen de wetenschap voor een relatie tussen de staat van de economie en politiek vertrouwen.⁵ Burgers hebben minder vertrouwen in de politiek wanneer het slecht gaat met de economie, zoals zichtbaar was tijdens de recessie.

Het prestatieperspectief gaat ervan uit dat burgers hun politiek vertrouwen baseren op de prestaties van hun politieke vertegenwoordigers

4 | Hetherington, M.J. & Rudolph, T.J. (2008) Priming, performance, and the dynamics of political trust. *The Journal of Politics*, 70(2), 498-512.

5 | Van der Meer, T.W.G. (2018). 'Democratic input, macroeconomic output and political trust.' In S. Zmerli & Van der Meer T.W.G. (Eds.) *Handbook on Political Trust* (pp. 270-284). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Het ideaal van prestatie-gedreven politiek vertrouwen stelt hoge eisen aan burgers. Recente ontwikkelingen roepen de vraag op of deze eisen nog wel haalbaar zijn

6 | De Blok, L. (2020). *Democratic accountability at risk: the contingency of performance-based political trust* (dissertatie). Beschikbaar op date.uva.nl.

7 | De Blok, L. & Van der Brug, W. (2017). 'Percepties van verantwoordelijkheid in de multilevel democratie.' *Bestuurswetenschappen*, 71(3), 67-83.

8 | Lipsky, M. (1980). *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Service*. New York: Russell Sage Foundation.

9 | Grimes, M. (2017). 'Procedural fairness and political trust.' In S. Zmerli & Van der Meer T.W.G. (Eds.) *Handbook on Political Trust* (pp. 256-269). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

Het ideaal van prestatie-gedreven politiek vertrouwen stelt echter hoge eisen aan burgers. Zij moeten niet alleen het functioneren van autoriteiten in de gaten houden en beoordelen, ze moeten ook hun steun toewijzen op basis van deze verzameling aan evaluaties. Recente ontwikkelingen roepen de vraag op of deze eisen nog wel haalbaar zijn. Enerzijds dragen overheden over steeds meer onderwerpen verantwoordelijkheid en wordt beleid door technologische en internationale ontwikkelingen steeds complexer. Anderzijds raakt de macht van de nationale overheid steeds meer versplinterd, door bijvoorbeeld Europese integratie, het decentraliseren van overheidstaken naar de gemeenten en het privatiseren van taken zoals het openbaar vervoer. Deze ontwikkelingen maken het voor burgers erg moeilijk om hun vertegenwoordigers in de gaten te houden, omdat het onduidelijk is wie wat doet en wie waar verantwoordelijk voor is.

Uit recent onderzoek blijkt dat de groeiende complexiteit van beleid en de verschuivingen van macht inderdaad een vertrouwensoordeel op basis van het daadwerkelijke functioneren van politiek actoren belemmert. 6 Alleen wanneer een burger weet wie er verantwoordelijk is voor een beleidsonderwerp, en het betreft een onderwerp dat hij of zij belangrijk genoeg vindt en voldoende kennis over heeft, is zijn of haar vertrouwen gebaseerd op politieke prestaties. Maar vaak weten burgers niet goed wie de verantwoordelijkheid draagt. Zo hield in 2015 het merendeel van de Nederlanders de nationale overheid het meest verantwoordelijk voor de zorg voor ouderen en langdurig zieken, een taak die is gedecentraliseerd. 7 Daarnaast is het ook zo dat tijd en energie schaars is, en burgers niet altijd zin hebben om dit te investeren in het inwinnen van informatie over de bevoegdheden en prestaties van verschillende politieke actoren.

Alternatieve bronnen

Door de groeiende complexiteit van de politiek zijn burgers eerder geneigd hun vertrouwensoordeel op andere bronnen te baseren dan de daadwerkelijke prestaties van hun vertegenwoordigers. Twee alternatieve bronnen groeien in populariteit: de directe ervaringen van burgers met overheidsinstanties en hun partijvoorkeur. In een welvaartsstaat zoals Nederland hebben burgers vrijwel dagelijks contact met overheids(gefinancierde) instanties. Ze bezoeken hun ouders in een verzorgingstehuis, brengen hun kinderen naar school, of vragen kinderbijslag aan bij de Belastingdienst. Deze directe interacties met zogenoemde *street-level bureaucrats* 8 zijn vormend voor hun indruk van de overheid in het algemeen. Aangezien burgers de nationale overheid het meest verantwoordelijk houden voor vrijwel alle overheidstaken, hebben die lokale ervaringen direct invloed op hun vertrouwen in de nationale politiek. Daarnaast dienen deze ervaringen ook als graadmeter om bijvoorbeeld de algehele staat van de zorg en het onderwijs te evalueren, en hebben daardoor ook indirect invloed op politiek vertrouwen. Hierbij weten we, uit recent onderzoek, dat niet alleen de uitkomst van deze ervaringen (*heb ik de kinderbijslag toegekend gekregen?*) invloed heeft op politiek vertrouwen maar ook de kwaliteit van het proces (*werd er naar me geluisterd?*). 9

Daarnaast lijkt politiek vertrouwen ook steeds meer gedreven te worden door partijvoorkeur. 10 Enerzijds zien we dat aanhangers van regeringspartijen meer vertrouwen hebben in de politiek, met name direct na de verkiezingsoverwinning. 11 Anderzijds zien we dat politiek wantrouwen toeneemt onder aanhangers van oppositiepartijen. Dit geldt met name voor populistische partijen die harde kritiek uiten op de gevestigde orde. Hierbij kan een neerwaartse spiraal ontstaan, waarbij burgers voor radicaal-rechtse partijen stemmen vanwege hun gebrek aan vertrouwen in de huidige politiek en door het sentiment van deze partijen nog sceptischer worden. 12 Bij elkaar zien we dat politiek vertrouwen steeds meer gepolariseerd is tussen ideologische groepen. Er is een groeiende vertrouwens kloof in de Nederlandse samenleving.

Conclusie

Democratie betekent letterlijk 'volksheerserij', waarbij de legitimiteit van macht afhankelijk is van de steun van het volk. Echter, de complexiteit van de hedendaagse politiek belemmert burgers in het verantwoordelijk houden van hun vertegenwoordigers en weerhoudt ze van het geven van *informed consent* (onderlegd politiek vertrouwen). In deze context gaan burgers steeds vaker uit van blind vertrouwen, of gebruiken omwegen om tot een vertrouwensoordeel te komen, zoals partijvoorkeur en persoonlijke ervaringen. Wanneer het vertrouwen van burgers niet meer responsief is aan de werkelijke prestaties van bestuurders, is het lastig om dat vertrouwen te stimuleren. Ik denk dat de overheid zich vooral moet inzetten in het betrekken van de burger bij het politieke proces door helder te communiceren over beslissingen en gevolgen en door aandacht te geven aan het menselijke contact. Op die manier kan de 'liefde' – het vertrouwen – weer opbloeien, of is het gebrek ervan in ieder geval berust op de werkelijkheid. ●

10 | Citrin, J. & Stoker, L. (2018). 'Political Trust in a Cynical Age.' *Annual Review of Political Science*, 21, 49-70.

11 | Voogd, R.J. (2019). *Re-assessing the dissatisfied volatile voter: Political support as cause and consequence of electoral volatility* (dissertatie). Beschikbaar op date.uva.nl.

12 | Haugsgjerd, A. & Kumlin, S. (2019). 'Downbound Spiral? Economic Grievances, Perceived Social Protection, and Political Distrust.' *West European Politics*, 43(4), 969-990.

We zien dat politiek vertrouwen steeds meer gepolariseerd is tussen ideologische groepen

Lisanne de Blok is postdoctoraal onderzoeker aan de afdeling Political Science and Public Administration van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Politiek & algoritme

Met name voor de meest recente generaties lijkt democratie zelfs iets vanzelfsprekends geworden

Het is verleidelijk om te denken dat ‘meer democratie’ de oplossing is voor problemen met democratie. Vooral voor D66. Toch zijn er redenen om te denken dat meer – of betere – democratie niet per se tot meer tevredenheid leidt, maar juist tot onvrede en frustratie. Het is ook niet ondenkbaar dat we hier uit onverwachte hoek hulp kunnen krijgen: van de algoritmen. Die kunnen tot inzichten komen in voor mensen inmiddels ondoorgrondelijk complexe kwesties – denk aan de coronacrisis – en toch ‘namens ons’ spreken.

Door Gijs van Oenen

Democratische dynamiek

We denken vaak dat democratie een aloud project is, voor ons begonnen door de Grieken en sindsdien in staat van permanente vervolmaking. We zijn ook geneigd te denken dat democratie vanouds door iedereen wordt begeerd, maar dat tirannieke heersers, oude privileges en incidentele wereldoorlogen lang in de weg stonden. Totdat, in pakweg de laatste drie generaties, democratische krachten definitief de overhand kregen. Met name voor de meest recente generaties, generatie X en de *millennials*, lijkt democratie zelfs iets vanzelfsprekends geworden. Leven zonder democratie – hoe zou dat dan moeten? D66 is eigenlijk zelf het levende bewijs van deze evidentie van een democratie die even krachtig is als beschaafd, weliswaar geboren uit strijd maar nu gepacificeerd in robuuste institutionele arrangementen.

Tektonische platen

En deze evidentie is een cultureel kapitaal van jewelste. Democratie behoort een evidentie te zijn en niet wezenlijk ter discussie te staan. Als burgers en als staat kunnen we onze zegeningen tellen dat die democratie er is, in een geregelde en beschaafde vorm. Tegelijkertijd is democratie een plastisch en dynamisch fenomeen en kunnen we dus nooit zeggen dat zij er zomaar en onproblematisch ‘is’. De gedaante die zij ons toont, is het product van tal van krachten die als tektonische platen aan

verschuivingen onderhevig zijn, op kortere en langere termijn. Het is niet zo dat haar fundamenteën – haar instituties, die vooral bestaan in onze eigen praktijken en overtuigingen – deze krachten moeiteloos of vanzelfsprekend kunnen weerstaan, of absorberen.

Dat is overigens niet louter slecht nieuws. Democratie heeft ook haar intrede en haar vernieuwing te danken aan zulke schokken. Denk bijvoorbeeld aan de Eerste Wereldoorlog. Staten vroegen daarin aan zoveel burgers om hun leven op te offeren dat zij er niet meer onderuit konden om die burgers daarna ook zeggenschap te geven in het politieke bestuur. De culturele *shock* van de jaren zestig van de vorige eeuw is een ander voorbeeld. Die leidde tot het besef dat democratie gaat over mensen die allemaal verschillend zijn en zich ieder op hun eigen manier erkend en gerepresenteerd willen en mogen voelen. Steeds meer, en steeds diverser stemmen zijn zodoende te horen in wat we het democratisch debat noemen, binnen en buiten het parlement.

Inspraak en tegenspraak

Die uitbreiding vormt een complexe mix van ondersteuning en aanvechting van de bestaande democratische orde. We kennen dit al van de aloude ‘inspraak’: medezeggenschap die al snel mede leidde tot ‘tegenspraak’, zoals de *NIMBY (Not in my back yard)*. Veel participatieve democratie berust op meedenken en meebeslissen, maar in toenemende mate neemt zij ook de vorm aan van een ‘contra-democratie’, die eerder berust op wantrouwen, uitdaging, aanvechten en tarten van de gevestigde democratische instituties. In deze democratie van *défiance*, zoals de Franse historicus Pierre Rosanvallon het noemt, zijn burgers er niet meer zozeer op uit om de macht te veroveren, als wel om die te verzwakken en ‘transparant’ te maken. Ze worden hierin voluit ondersteund en onderwezen door de media, die uit de Amerikaanse ‘Watergate-affaire’ van de jaren zeventig hebben geconcludeerd dat zelfs de sterkste politieke macht door journalistiek en openbaarheid tot capitulatie kan worden gedwongen.

Het ‘actieve burgerschap’ dat vanuit overheid en instituties zo ijverig wordt bevorderd, kent dan ook meerdere vormen. Niet slechts de loyale ‘coproducent van beleid’ die we kennen uit de bestuurskunde, maar ook de venijnige uitdager, de geëmancipeerde dwarsligger, de betweterige columnist en natuurlijk de roerige populist. Al deze ‘non-loyalisten’ hebben, ieder op de eigen wijze, iets opgestoken van de ‘agonistische’ stroming in de politieke theorie, die – contra Habermas’ consensus-ideaal – uitdraagt dat politiek wezenlijk strijd is en dissensus.

Hoge verwachtingen en eisen

Interessant genoeg hebben al deze vormen van actief burgerschap de overtuiging gemeen dat hun bijdrage belangrijk of zelfs essentieel is voor de democratie. In die zin zijn ze dus wel ‘loyaal’ aan de democratie. Ook delen ze welbeschouwd hoge verwachtingen van de democratie. Zelfs wanneer ze het wezenlijk oneens zijn over elkaars vorm van actief burgerschap, menen ze dat democratische activiteit hoe dan ook van

Burgers zijn er niet meer zozeer op uit om de macht te veroveren, als wel om die te verzwakken en ‘transparant’ te maken

Ze schatten het vermogen van democratische praktijken en instituties hoger in dan ooit tevoren, en datzelfde geldt eigenlijk voor hun eigen vermogen om daaraan bij te dragen

groot belang is. Ze schatten het vermogen van democratische praktijken en instituties hoger in dan ooit tevoren, en datzelfde geldt eigenlijk voor hun eigen vermogen om daaraan bij te dragen. Tegelijk zijn ook de eisen die ze aan democratie stellen hoger dan ooit. Er is nauwelijks nog een sociale misstand die de democratie niet zou kunnen of moeten verhelpen. En omgekeerd lijkt er nauwelijks een grens te zijn aan de mate waarin men mag verwachten, of zelfs eisen, dat procedures en instituties worden 'gedemocratiseerd'.

Nu kan politiek veel maar niet alles, en verdere democratisering maakt dit niet evident anders. Nogal wat kwesties in de hedendaagse samenleving zijn complex, en moeilijk eenduidig oplosbaar. En in tijden waarin pluraliteit en identiteit – zelfs zeer diverse identiteiten – als politieke halszaak worden gezien, kan bezwaarlijk worden verwacht dat eventuele oplossingen een ieder evenveel zullen bevallen. Dit vooral natuurlijk omdat ook dit een verwachting over hedendaagse democratie is: dat zij alles oplost, op een manier waarvan allen mogen eisen dat die voor hun specifieke situatie of identiteit aanvaardbaar of zelfs bevorderlijk is. De hoge verwachtingen van democratie leiden daarom onvermijdelijk ook tot behoorlijk wat frustratie en teleurstelling.

Meer interactie, meer onvrede

Dit temeer omdat de huidige institutionele democratie, in het bijzonder na de Fortuyn-revolte, zeer gevoelig is voor dit soort onvrede. Zij heeft immers zelf de burger opgeroepen tot participatie en actief burgerschap en voelt zich aangesproken als het beoogde resultaat uitblijft, of zelfs in zijn tegendeel dreigt om te slaan. Doorgaans beloven politici en bestuurders dan dat zij nóg beter naar de burger gaan luisteren, nog transparanter zullen werken en nog beter zullen monitoren. Uiteraard wekt dit weer nieuwe verwachtingen, waaraan vervolgens ook niet voldaan kan worden, wat weer nieuwe onvrede creëert, enzovoorts.

Hierdoor verkeren we tegenwoordig in de lastige en historisch unieke situatie dat burgers en overheid meer met elkaar interacteren dan ooit, maar dat tegelijkertijd ook de onvrede met de resultaten daarvan groter is dan ooit. De symptomen hiervan zijn meervoudig, maar een daarvan is wat ik 'interactieve metaalmoeheid' noem. Dat is geen vermoeidheid of passiviteit in traditionele zin, maar precies deze ervaring van steeds grotere betrokkenheid enerzijds en steeds grotere onmin anderzijds. Vanuit de politieke theorie zouden we dit ook een negatieve vorm van republikanisme kunnen noemen. In het klassieke republikanisme vergroten overheid en burgers ieder voor zich hun macht en daarmee wordt ook hun gezamenlijkheid – de staat – sterker; in de tegenwoordige situatie wordt hierdoor het collectieve politieke bouwwerk juist zwakker.

Tegelijkertijd worden overheid en samenleving geconfronteerd met veelomvattende problemen die zodanig escaleren en onbeheersbaar dreigen te worden dat ze als 'crisis' worden aangeduid, zoals de financiële crisis, de vluchtelingen crisis, de milieucrisis, en op dit moment de coronacrisis. Die komen nog eens bovenop 'gewone' politieke kwesties die ook al

lastig genoeg zijn: de zorg, de infrastructuur, het onderwijs, de defensie, de huisvesting, de integratie, enzovoorts. Het is een illusie om te menen dat meer democratie – of betere democratie, wat dat precies ook is – hier het grote verschil gaat maken. Of zelfs maar een positieve bijdrage leveren, gegeven de genoemde neveneffecten.

Algoritmisch wijsheid

Het is niet ondenkbaar dat we hier uit onverwachte hoek hulp kunnen krijgen: van de algoritmen. Ik weet het, die worden in de politieke cultuur tegenwoordig alom gezien als de vijand; ze zijn immers de superwapens van het 'surveillance kapitalisme' en de vernietigers van onze privacy. Toch hebben ze ook een positief politiek potentieel. Dat blijkt bijvoorbeeld bij de coronabestrijding: veel van de maatregelen die op advies van het RIVM worden genomen, zijn gebaseerd op computermodellen van hoe de diverse maatregelen zullen uitwerken. Zo hebben de algoritmes vastgesteld dat openstelling van lagere scholen weinig effect op besmetting of ziekte zou hebben, zonder dat helemaal duidelijk was waarom. Maar we hoeven dat ook niet te weten; het algoritme weet het 'namens ons'. Het kan beleidsadviezen geven, vanuit inzicht in de samenhang van talloze variabelen, dat geen enkele menselijke adviseur kan benaderen.

De algoritmes zijn experts, en in die zin ondemocratisch. Maar anders dan menselijke experts kunnen ze er niet van worden verdacht eigen belangen te hebben. Of vooroordelen of politieke overtuigingen te koesteren. Natuurlijk zijn algoritmes uiteindelijk door mensen gemaakt, en zullen ze om die reden sporen van menselijke vooroordelen en overtuigingen bevatten. Maar daar tegenover staat dat ze ook juist van het tegenovergestelde worden beschuldigd, namelijk onmenselijk te zijn. Dat is zo, en dat is juist ook hun deugd. Ze kennen bijvoorbeeld niet de menselijke verleiding om dictatoriaal te worden. Hun belangrijkste ondeugd is dat ze sommige dingen over ons beter weten dan wijzelf. Als we ons daarbij kunnen neerleggen, kunnen algoritmes een aanzienlijke rol gaan vervullen in de democratie, doordat zij beleidsinzichten beter kunnen onderbouwen dan politici en hun kiezers tezamen, terwijl zij toch hun belangen dienen en hun inzichten vertegenwoordigen.

Dat betekent niet dat we nu maar Binnenhof en gemeentehuizen moeten gaan sluiten en de sleutel aan algoritmes moeten geven. De gangbare democratie zal zeker ook blijven bestaan naast de algoritmische democratie – al is het maar omdat we het niet kunnen laten om democratisch te delibereren en te ageren. De coronacrisis gaf ook hier een voorbeeld van: de lagere scholen gingen toch dicht, naar alle schijn alleen omdat de *volksraison* deze algoritmische wijsheid niet 'trok'. En dat is ook goed: algoritmisch wijsheid moet niet al te onmenselijk worden. De democratie is gebaat bij een permanent geven en nemen tussen algoritme en mens. ●

Het is een illusie om te menen dat meer democratie hier het grote verschil gaat maken

Gijs van Oenen is universitair hoofd-docent filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Zijn boek *Overspannen democratie. Hoge verwachtingen, paradoxale gevolgen* verscheen in 2018 bij Boom uitgeverij Amsterdam.

De vraag wat de toekomst van de politiek zal zijn is wat vreemd, omdat wat we verstaan onder politiek niet zonder meer eenduidig is. De vraag over de toekomst van de politiek is daarom zélf een politieke vraag. De toekomst van 'de politiek' bestaat dus niet, maar er bestaan wel toekomst(en) van specifieke soorten politiek. Welke toekomst is er voor de politiek van het sociaal-liberalisme? En voor de rol die sociaal-liberalen graag spelen?

Door Thijs Kleinpaste

De toekomst van het redelijke midden

De
toekomst
van de
politiek

De meeste mensen zullen bij de term 'politiek' een aantal vage maar breed gedeelde associaties hebben; een verzameling beelden over de fysieke locaties, over symbolen en rituelen, en over de gebaren en de retoriek die bij politiek horen – beelden wellicht van vlaggen, van campagnes en debat, van Kamerleden en spreekgestoelten, wellicht van demonstraties en pleinen, en mogelijk ook van beelden op het *journaal*.

Maar die associaties zijn slechts de uiterlijkheden van een min of meer breed gedeelde opvatting over wat 'bij' de politiek hoort. De vraag wat de toekomst van de politiek zal zijn is dus wat vreemd, omdat wat we verstaan onder politiek niet zonder meer eenduidig is. De vraag over de toekomst van de politiek gaat dieper, en betreft de wijze waarop de politiek wordt gestructureerd.

Geen consensus over 'de politiek'

De vraag naar de toekomst van 'de politiek' is in die zin wat slinks: hij lijkt namelijk te veronderstellen dat over het wezen en doel van de politiek vooraf al een mate van consensus bestaat, en dat het enige wat ons rest is hardop te speculeren over de ruimtes, vormen en voorwaarden waarbinnen die politiek in de toekomst gestalte krijgt. Maar die consen-

FOTO: HERMAN WOUTERS

Voordat we kunnen spreken over politiek, moet die politiek een vocabulaire krijgen en ‘behandelbaar’ worden gemaakt

sus is er niet – de vraag over de toekomst van de politiek is zélf een politieke vraag. Is de politiek democratisch, bijvoorbeeld? En wat verstaan we onder democratie? In hoeverre is er een scheiding tussen de sfeer van het politieke en de sfeer van het recht? Aan wie behoort zoiets als de soevereiniteit of het primaat van de politiek toe – is dat ‘het volk’ of het parlement? Wie beslist welke vorm van machtsuitoefening geëigend is en welke niet? Wat valt binnen en buiten de politieke orde? Wat mag ‘politiek gemaakt’ worden, en wat niet?

Voordat er politiek is in zijn herkenbare alledaagse vorm, met andere woorden, is er een soort ordening die de politiek structureert, afbakt, ordent en samenhang geeft. Ideologieën doen dit onder andere. Voordat we kunnen spreken over politiek, moet die politiek een vocabulaire krijgen en ‘behandelbaar’ worden gemaakt. Pas daarna kunnen politieke vragen worden beantwoord, of zelfs op zo’n manier worden ingebed dat de alledaagse politiek een zekere regelmaat of zelfs voorspelbaarheid krijgt. Maar dat werk is niet neutraal: vraag een socialist en een conservatief dat werk te doen, en ze zullen met heel andere antwoorden komen.

De vraag over de politiek is, ten slotte, ook een vraag over de relatie van het (politieke) individu tot die politiek. Het gaat om een soort zelfbegrip en plaatsbepaling: wie nadenkt over politiek, denkt dikwijls ook na over zijn eigen positie in die orde – of dat nu is als lid van de een of andere klasse, als individu met recht ‘op bestaan en bezit’, of wellicht als onderdeel van een of andere gemeenschap. In veel gevallen is de vraag over de politiek en haar wezen ook persoonlijk: we willen niet alleen weten wat de politiek is, maar ook wat die politiek van ons verlangt – welke rol we spelen.

Geschiedenis van het compromis

De toekomst van de politiek bestaat dan ook niet zozeer, maar er bestaan wel toekomst van specifieke soorten politiek. Welke toekomst is er voor de politiek van het sociaal-liberalisme? En voor de rol die sociaal-liberalen graag spelen?

Liberalen en hun voorgangers hebben sinds de moderne tijd hun politiek vooral voorgesteld als een project van orde, recht en regelmaat. Het geëigende stelsel daarvoor bestaat uit regels en procedures die conflict en politieke vraagstukken moeten inbedden en tot een vreedzame uitkomst van politieke strijd moeten brengen. Dit is de basis van de nadruk die liberalen historisch gezien altijd hebben gelegd op het functioneren van instituties en op de integriteit van het recht, en (wat later) op het functioneren van de parlementaire democratie. De geschiedenis van het liberalisme is deels een geschiedenis gekenmerkt door het zoeken van het vreedzaam vergelijk – een geschiedenis van het compromis in vraagstukken die zonder de juiste inbedding onvermijdelijk tot bloedvergieten zouden hebben geleid.

Dat wil niet zeggen dat er geen transformaties hebben plaatsgevonden in het liberale denken. Liberalen waren niet de eersten die de democratie

omarmden, en toen ze dat uiteindelijk deden was het altijd met reserve. Orde staat in het liberalisme altijd op de eerste plaats. De waarde die liberalen hechten aan orde en compromis komt sinds de twintigste eeuw vooral tot uitdrukking in de gedachte dat het liberalisme die toewijding aan het compromis bij uitstek belichaamt, terwijl het tegelijkertijd zelf sympathie koestert voor vooruitgang en verandering – en dat het daarmee een politieke beweging van het midden is: een beweging die zich ophoudt tussen de ideologische behoudzucht en de ideologische revolutiedrang. (Het is bovendien gebruikelijk dat liberalen hun eigen ideologie niet als zodanig wensen te erkennen – ze zijn immers redelijk.) Het is niet dat die gedachte zonder waarde is. Ze steunt immers op de klassieke liberale geloofsleer om onder omstandigheden van crisis en conflict de integriteit van de procedures en instituties die compromis denkbaar maken te beschermen, en de ordentelijke vrede te verkiezen boven de chaotische rechtvaardigheid. Liever het schip vast op de zandbank dan vergaan op open woeste zee.

Redelijk midden

Toch is er iets wat de reductie van het liberalisme tot het willen vinden van een ‘redelijk midden’ bij uitstek onaantrekkelijk maakt, helemaal nu het liberalisme zich wereldwijd in crisis bevindt. Die crisis behoeft, hopelijk, geen uitgebreide toelichting, al is het wel belangrijk te begrijpen waaruit die crisis bestaat. Voor veel mensen lijkt de aard van die crisis besloten in toenemende polarisering: in het nerveuze of zelfs ronduit angstige besef dat, volgens de beroemde woorden van William Butler Yeats ‘het midden niet houdbaar is’, alles op springen staat, uiteengescheurd wordt door de middelpuntvliedende krachten van links en rechts.

Een van de denkers die het idee van het redelijke midden tot iets van een theoretische formulering heeft gebracht, is Isaiah Berlin. In zijn essay *Vaders en zonen. Toergenjev en het dilemma der liberalen* stelt hij (aan de hand van het voorbeeld van Toergenjev) dat liberalen die ervaring in het ondankbare politieke midden te staan altijd met de grootste intensiteit doorleven. De term ‘liberaal’ heeft bij Berlin overigens geen heel nauwe definitie. Berlin lijkt er iedereen mee te bedoelen die zich min of meer ophoudt rond het politieke midden of net iets ter linkerzijde daarvan, en die zich in algemene zin kan vinden in de politieke geschiedenis van de vooruitgang. Het zou evengoed sociaal-liberaal kunnen heten, of progressief, of vrijzinnig of zelfs sociaal-democratisch. ‘Liberaal’ is een gezindte – liberalen horen bij ‘de partij van onbaatzuchtigheid en menselijkheid’, zoals Berlin het noemt, en bij de mensen en groepen die met politieke middelen hopen ‘barrières tussen mensen weg te nemen’.

Tegelijkertijd moet Berlins definitie een onderscheid aanbrengen binnen die familie: tussen radicalen en gematigden, waarbij ‘liberaal’ slaat op die tweede groep. Het ‘dilemma’ uit de titel van Berlin’s essay wordt door liberalen ervaren vanwege de ongelukkige positie die ze innemen tussen strijdende partijen op kritieke momenten in de geschiedenis – momenten waarop een bestaande orde zich niet kan handhaven. In de woorden

De waarde die liberalen hechten aan orde en compromis komt sinds de twintigste eeuw vooral tot uitdrukking in de gedachte dat het liberalisme die toewijding aan het compromis bij uitstek belichaamt

van Berlin: 'Een omwenteling volgt – een revolutie – die, soms, een bepaald succes behaalt. Men komt op een punt waarop sommige eisen of belangen van de oorspronkelijke pleitbezorgers zijn ingelost, zodanig dat doorgaan met vechten voor hen niet langer winst oplevert. Ze houden halt, of worstelen zonder overtuigingskracht.'

Aangevallen van twee kanten

Gevangen tussen de partijen, tussen zij die willen blijven strijden en zij die al vanaf het begin hun tegenstanders waren, zien de liberalen zich nu 'aangevallen van twee kanten'. Berlin: 'De conservatieven beschouwen ze, in het beste geval, nu als knieënknikkende medestanders, op zijn slechtst als deserteurs en verraders. De radicalen kijken op hen neer als laffe bondgenoten, en vaker als intriganten en afvalligen. [...]. De middenpositie is een notoir onbeschutte, gevaarlijke en ondankbare plaats.'

Dat is een mooi beeld – aantrekkelijk en zelfs heel vleidend – maar de vraag is of Berlin door de situatie van Toergenjev (en met hem alle liberalen) op te waarden tot universele ervaring niet van een eenvoudige persoonlijke kwelling ten onrechte een politiek onderscheidingsteken heeft gemaakt. Dat redelijkheid in extreme situaties een moedige en soms zelfs noodzakelijke positie is staat buiten kijf. De gedachte dat een compromis soms het juiste antwoord is op twee legitieme maar onverenigbare politieke strevens is dat ook, en is niet slechts lafheid of berekening.

Maar: door die positie voor te stellen als *conditio sine qua non* van het liberalisme, loopt Berlin (onbedoeld) het risico die houding zelf banaal te maken. Het gevaar bestaat dat de redelijkheid die Berlin voorstelt als houding tot een soort reflexief centrisme wordt, dat schijnbaar zonder al te diep te denken tevreden de positie inneemt dat, wat de vraag ook is, het beste antwoord wel in het midden zal liggen. Berlin roept dat probleem deels zelf in het leven door de manier waarop hij het liberale dilemma inkooft tot de persoonlijke gewetensnood van een bepaald menstype, en lijkt te veronderstellen dat dit type bij uitstek een monopolie heeft op het soort redelijkheid die uit die uit een soort politieke zindelijkheid voortkomt.

Maar het is redelijkheid die niet langer getoetst wordt aan een morele of ethische standaard, en in plaats daarvan haar persoonlijke fijnzinnigheid tot politieke munt probeert te slaan – met alle risico op ijdelheid, arrogantie en zelfoverschatting van dien. Dat centrisme kan immers, zo overtuigd dat het de redelijkheid in pacht heeft, nooit helemaal aan de indruk ontsnappen dat het nergens in geloof, behalve zichzelf. En zo wordt die positie op zijn slechtst tot een rollenspel dat weinig meer om het lijf heeft dan een choreografie: een kunstmatige routine van babbelende billijkheid, inclusief potsierlijke inzet van grote woorden voor te kleine dingen – redelijkheid als verstilde esthetische vorm, maar zonder grond onder de voeten. Een pose. Dat wat esthetisch is geworden heeft, dat is de crux, niet langer de werkelijkheid met haar veranderende sociale, politieke en morele condities als referentiepunt, maar het

Dat centrisme kan immers, zo overtuigd dat het de redelijkheid in pacht heeft, nooit helemaal aan de indruk ontsnappen dat het nergens in geloof, behalve zichzelf

gestileerde beeld. Het is een abstracte redelijkheid geworden die geen oog meer heeft voor de feiten van de wereld, en eigenlijk alleen nog voor haar eigen choreografie.

Uitdaging tot zelfreflectie

Dit is waar het zelfbeeld van het redelijke midden pervers wordt – en waarom de vraag over de toekomst van de politiek op de eerste vraag een uitdaging tot zelfreflectie moet zijn. Het probleem van de voorstelling die het redelijke midden van zichzelf maakt, is dat het binnen haar eigen orde een soort bevoorrechte positie van arbiter inneemt, en dat bovendien doet zonder dat die claim tot redelijkheid per se heel grondig wordt gemotiveerd. Maar dat is geen redelijk midden—dat is narcisme. Het redelijke midden is op zijn best een momentopname, een contingent feit. Het kan nooit het voorrecht zijn van een groep, en al helemaal niet van een groep die zichzelf dat voorrecht heeft geschonken. Anders zal het gedoemd blijven om slechts een bezweringsformule te zijn ter besteding van een zekere vorm van macht: de macht die de hoeders van het midden zich aanmatigen om de uiteindelijke arbiters te zijn van wat er politiek toe doet, en wat politiek mogelijk is.

Het zou zomaar kunnen dat op enig moment een hoog oplopende politieke kwestie vraagt om een redelijk midden – het is immers niet zo dat het redelijke midden in theorie niet bestaat. Maar om met veel aplomb de claim te laten voorafgaan aan de eigenlijke stellingname is op zijn best potsierlijk, en op zijn slechtst een daad van lachwekkende ijdelheid. Als het nodig is om vooraf te claimen dat wat volgen gaat de positie van het redelijke midden is, is vooral de verdenking gewekt dat het standpunt nog voor het is geopenbaard al met extra steunpalen gestut moet worden. Met andere woorden: als het redelijke midden er is, dan zal dat vanzelf wel blijken. Of er een toekomst is voor de politiek die zichzelf voorstelt als het redelijke midden is geen vraag die vooraf in theorie kan worden beantwoord. Het zal zijn eigen bewijs moeten zijn: *hic Rhodus, hic saltus*. ●

Het probleem van de voorstelling die het redelijke midden van zichzelf maakt, is dat het binnen haar eigen orde een soort bevoorrechte positie van arbiter inneemt

Thijs Kleinpaste promoveert in de politieke theorie aan Georgetown University in Washington D.C. Hij is gespecialiseerd in de ideeëngeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw.

Politieke partijen vervullen een centrale rol in onze parlementaire democratie. Bij de start van ons parlementair stelsel was dat echter niet het geval en ook is niet iedereen overtuigd (geweest) van de positieve rol van partijen. Hun (voort)bestaan is niet vanzelfsprekend en vraagt om periodiek onderhoud. Dit geldt zeker voor de bestaande middenpartijen – zoals D66 – die buitenspel gezet dreigen te worden. Zij lijken hier nog geen effectief antwoord op te hebben. Deze bijdrage biedt zeven suggesties voor discussie.

Door Rudi Nieuwenhoven

**Politiek
& politieke
partijen**

Over het (voort)bestaan van de middenpartijen

Onlangs vroeg emeritus hoogleraar J.Th.J. van den Berg zich in een column af of we het in onze democratie kunnen doen zonder politieke partijen.¹ Hij werd geïnspireerd door het recente proefschrift van Gerrit Oomen die de parlementaire geschiedenis in de periode tussen 1840 en 1853 gedetailleerd heeft bestudeerd. De auteur komt tot de conclusie dat de voorspelbaarheid van het stemgedrag in de periode waarin politieke partijen dominant waren in het parlement niet veel afweek van dat in de periode waarin dat nog niet het geval was. Oomen zelf wijst op het belang van de prominente opinieleiders toentertijd in de Tweede Kamer. Van den Berg blijft zitten met de bovenvermelde vraag.

In 1943 schreef Simone Weil – filosoof, actievoerder, mysticus – een essay over het afschaffen van alle politieke partijen: *On the Abolition of All Political Parties*. Zij beargumenteert daarin dat het samenvallen van woe- de van het volk met het naar binnen gericht zijn van politieke partijen zal leiden tot een bedreiging van de democratie. Ook beredeneert zij dat in politieke partijen zit ingebakken dat zij hun gemeenschappelijke passie

¹ | https://www.parlement.com/id/vl8tdlwxmfox/parlement_als_laboratorium

FOTO: HERMAN WOUTERS

cultiveren en hun partijagenda verabsoluteren. Naar haar mening zullen daarom niet de beste oplossingen voor de problemen van de gemeenschap worden gevonden.

Is stabiliteit in het belang van ons stelsel?

Medio 19e eeuw kwamen in Nederland de fundamentele wetten tot stand in een parlement zonder veel geformaliseerde partijen. Er vormden zich groepjes rond bovengenoemde prominente opinieleiders. Tegenwoordig zien wij dat als ongewenste instabiliteit. Het is de vraag of de huidige relatieve stabiliteit in het belang is van de houdbaarheid van ons stelsel. In 1966 keken de oprichters van D66 uit naar het ontploffen van het verouderde (partij)bestel. Op de voorkant van het *Appèl* stond prominent: 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie' – en mijns inziens ook over onze partijen(structuur). In al die jaren heeft dit bij D66 niet zo veel aandacht gekregen. Bij Hans van Mierlo ging het vooral om meer transparantie en de eeuwige machtspositie van het CDA.

Anno 2020 zijn er achttien fracties in de Tweede Kamer en deze partijen organiseren ruim 300.000 burgers (leden). Een organisatiegraad die niet lijkt op die van de Nederlandse vakbeweging en andere maatschappelijke organisaties. Bij die vakbeweging wordt, ook door D66, nogal eens de vraag gesteld of zij nog wel kunnen spreken namens de werknemers. Ik realiseer mij dat het uitgangspunt in de parlementaire democratie is dat na en door verkiezingen door de kiezers er een formeel draagvlak ontstaat. Het gemak waarmee kiezers van partij wisselen, doet daar afbreuk

Op de voorkant van het *Appèl* stond prominent: 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'

Het gaat inmiddels zo ver dat een afgescheiden Kamerlid wordt gezien als een zetelrover. Het gekozen Kamerlid is in die zienswijze kennelijk eigendom van een politieke partij

aan, evenals soms het opkomstpercentage en het verloop van de leden van een partij. Daaraan zou meer aandacht moeten worden gegeven.

Het gevaar bestaat dat het gaat ontbreken aan voldoende draagvlak voor de rol die partijen altijd hebben vervuld: het verzorgen van de relatie tussen burgers en politiek, de formulering van partij- en verkiezingsprogramma's en de keuze van kandidaten voor de vertegenwoordigende lichamen en voor de uitvoerende macht. Ook bij de keuze van burge-meesters en commissarissen van de Koning hebben deze partijen een flinke invloed. Het gaat inmiddels zo ver dat een afgescheiden Kamerlid wordt gezien als een zetelrover. Het gekozen Kamerlid is in die zienswijze kennelijk eigendom van een politieke partij.

Denk nu terug naar medio 19e eeuw en zie hoe toen de zeer onafhankelijke gekozenen tot succesvolle vernieuwende wetgeving kwamen. Natuurlijk zijn de maatschappelijke omstandigheden verschillend, maar het blijft de moeite waard om die tijd nog eens als inspiratie te betrekken bij huidige gedachtevorming.

(Voort)bestaan middenpartijen niet vanzelfsprekend

Hiervoor heb ik, mede aan de hand van waarnemingen van anderen, geprobeerd aan te geven dat het (voort)bestaan van politieke partijen niet vanzelfsprekend is en vraagt om periodieke *maintenance*. Ik kom voorlopig tot de conclusie dat om de traditionele rol van politieke partijen te handhaven er een sterkere legitimering moet ontstaan voor het optreden van politieke partijen. Als dat niet lukt, dan zou het verdwijnen van politieke partijen een gevolg kunnen zijn (zie Simone Weil).

Vanuit deze kijk op de huidige positie van politieke partijen, heb ik twijfels of de constructieve middenpartijen nog wel in staat zijn om de passende tegenkracht te leveren ten opzichte van populistische en 'sterke mannen'. Er hoort daarbij een sterk leiderschap binnen die partijen en dat kan versterkt worden. Zie de positie van bondskanselier Merkel in Duitsland op het hoogtepunt van haar macht en de ruimte die AfD kon innemen, en zie wat er daarna gebeurde en tenslotte het effect van haar aanpak bij de coronacrisis. Daardoor heb ik zorg of deze partijen de parlementaire democratie en rechtstaat op langere termijn overeind kunnen houden.

FOTO: HERMAN WOUTERS

Het is steeds meer duidelijk dat er directe relaties met het volk worden gezocht door autocratische leiders, of in de vorm van meer 'directe democratie', waarbij wordt geprobeerd bestaande middenpartijen buiten spel te zetten. Populisten declasseren voortdurend bestaande partijen en vinden steeds vaker, door diverse media gesteund, in de publieke opinie het 'echte' contact met het volk. Ook hierbij is de mondiale ontwikkeling zeer zichtbaar en lijkt sprake te zijn van wederzijdse inspiratie tussen de populistische partijen. D66, en andere constructieve middenpartijen, doen het in relatie tot met name de rechtse vleugelpartijen relatief goed op inhoud, bestuur en parlementair optreden. De middenpartijen komen in vergelijking met populistische qua inhoud wel in de problemen, omdat bij deze partijen inhoudelijke overlapping voorkomt. Het wordt ingewikkeld als in verkiezingscampagne deze verschillen worden uitvergroot en door coalitievorming deze verschillen gedeeltelijk weer verdampen. Daarna is het prijsschieten voor de anderen.

Zeven suggesties voor discussie binnen D66

Het blijft lastig concurreren met partijen die niet consistent zijn in hun inhoudelijke standpunten of de gevolgen op diverse beleidsterreinen niet willen zien. We leggen het af waar het gaat om de beeldvorming binnen de samenleving of wij wel opereren in het belang van alle burgers. De rechtse en linkse vleugelpartijen pretenderen met succes in de media dat zij weten wat de burgers willen en wat hen beroert – niet de deelnemers van het zogenaamde 'partijkartel'. Daar moeten we wat aan doen, het liefst in afstemming met andere constructieve partijen. Dat moet een hoge prioriteit hebben, naast vernieuwing van onze programma's. Ik doe daarom zeven suggesties voor discussie binnen D66:

1. Stel een klankbordgroep samen met burgers die geïnteresseerd zijn in de politiek en die geen uitgesproken D66-fans zijn. Periodiek zouden zij hun waarnemingen over – en evaluatie van het functioneren van de partij en fracties moeten willen bespreken met relevante vertegenwoordigers uit fracties en bestuur. De D66'ers moeten primair willen ontvangen en incasseren en niet zenden en defensief zijn.
2. Houd regelmatig grote en kleine *townhall-meetings* met zoveel mogelijk niet-D66'ers. Vanaf pre-campagnetijd zou dat een routine moeten zijn. Breng daar onder andere programmapunten die nog in ontwerp zijn in discussie.
3. Stel congressen open voor niet-leden met recht van deelname aan de discussie en wellicht een aangepast stemrecht. Bevorder meer accent op inhoudelijke en levendige discussie. De inhoudelijke besluitvorming lijkt zich in een feitelijk te kleine groep af te spelen. Bezie of het mogelijk is je te beschermen tegen deelname van niet-constructieve krachten die de besluitvorming zouden willen kapen.
4. Bewaak dat partij, fracties en bestuurders zich maximaal openstellen voor vragen en signalen uit de samenleving en de partij. Zet hiervoor een monitoringsysteem op om de invulling daarvan te volgen en te

Populisten declasseren voortdurend bestaande partijen en vinden steeds vaker, door diverse media gesteund, in de publieke opinie het 'echte' contact met het volk

evalueren. Vul dit aan met de registreerde inhoudelijke redenen voor het opzeggen door leden.

5. Onderzoek hoe het mogelijk zou kunnen zijn om het internet te gebruiken voor directe input van burgers over hun opvattingen over inhoudelijk politieke onderwerpen. Nodig daarvoor ook gericht beroepsgroepen uit om hieraan mee te doen. Dit laatste kan de kennis over en inzicht vergroten in hetgeen leeft binnen werkverbanden. Het moet niet gaan om werkgevers- of werknemersorganisaties die hun geluid al voldoende laten horen.
6. Ga een discussie aan – en niet alleen met de *usual suspects* – over de vraag hoe het partijpolitieke landschap zou moeten veranderen en wat onze rol daarbij zou kunnen zijn.
7. Tenslotte zou ook doordacht kunnen worden of onze partijorganisatie gebaseerd kan worden op de kiesverenigingen uit de 19e eeuw. Dit lijkt op het invullen van de toekomst door de achteruitkijkspiegel, maar soms geeft het verleden een goed advies. Politieke discussies en oordeelsvorming zouden dan primair lokaal of regionaal plaatsvinden binnen relatief losse verbanden. Naast D66'ers, zouden daaraan ook andere ongebonden burgers deelnemen. Zij zouden ook in eerste instantie kandidaten voor het parlement moeten voordragen. Het gebruik van de naam D66 zou niet strikt noodzakelijk zijn. Bezien zou kunnen worden of bestaande lokale groeperingen geïnteresseerd zijn. De centrale organisatie D66 zou verantwoordelijk zijn voor landelijke (verkiezings)programma's, het beoordelen van de voorgestelde kandidaten en landelijke communicatie. Het staat wellicht ver af van de actualiteit, maar het kan de moeite waard zijn om het idee uit te diepen.

Tot slot

In het voorgaande heb ik mijn zorgen verwoord over het voortbestaan van onze 'partijdemocratie'. Het zal duidelijk zijn dat deze bijdrage geen wetenschappelijk essay is. Ik heb geprobeerd een stimulans te geven om na te denken over hoe onze middenpartijen, en dus ook D66, zich zouden moeten aanpassen om antwoorden te vinden op tendensen van autocratie en de zogenaamde 'directe democratie'. Kan dit het begin zijn van een bredere discussie? ●

Rudi Nieuwenhoven
is lid van D66 sedert
1966.

Hoe kunnen onze middenpartijen, en dus ook D66, zich aanpassen om antwoorden te vinden op tendensen van autocratie en de zogenaamde 'directe democratie'?

Even before the coronavirus outbreak, liberalism was in a tough spot. It is being blamed for many, if not all, of the current world problems, varying from rising inequality and globalization running amok to the lacking sense of belonging in communities. What should we make of this? I spoke to Michael Freedon, one of the most renowned scholars

of liberalism, to find out. A known advocate for liberalism as a progressive force in society, rooted in the tradition of social reform that originated in Britain in the late 19th century, and a fierce opponent of the neoliberal turn that took hold of liberalism since the 1980's. 'We have a top-heavy, politically unaccountable sphere in which government is being pushed aside by the power of multinationals and financial markets. There is nothing liberal about that.'

Interview door Coen Brummer

interview
Michael
Freedon

'Liberty should be about the individual that lives in a community'

Michael Freeden is Emeritus Professor of Politics at the University of Oxford, where he taught for more than three decades. He founded both the Centre for Political Ideologies and the *Journal of Political Ideologies* and published multiple books on the nature of political ideologies and the development of liberal political thought, such as *The New Liberalism: An Ideology of Social Reform* and *Liberal Languages: Ideological Imaginations and Twentieth-Century Progressive Thought*. Freeden is a known advocate for liberalism as a progressive force in society, rooted in the tradition of social reform that originated in Britain in the late 19th century, and a fierce opponent of the neoliberal turn that took hold of liberalism since the 1980's.

What is your take on the current state of liberalism in Europe?

'When it comes to the challenges of liberalism, they arrive from a number of points. One of course is the rise of populism, the other is the continued confusion of liberalism with neoliberalism, which is a completely different thing. It is unfortunate

that it contains the word 'liberalism', which makes it seem like a form of colonizing a very different set of views. The third challenge is that liberalism has not found the right language to talk to ordinary people. I sometimes say, as half a joke, 'liberals don't sing'. The communists have *The Internationale*, the Nazis had their *Horst-Wessel-Lied*, but liberals don't sing. They don't appeal directly to passions and emotion. But you need this in a modern society. Politics is not as rational as people think it is. Liberalism has got strong emotions, like anger about various forms of injustice, but it hasn't got the right language to talk about it to ordinary people.'

Are you worried by these challenges? 'I am worried because liberalism is to my mind a humanist ideology. But it is subverted into a form of economism or technical constitutionalism. I know in the Netherlands the component of constitutionalism in liberalism is very strong and that is important, but the idea of how a community should behave in terms of humanist practices is the main idea that often is forgotten. And it is forgotten because the notion of grand political programs has disappeared. We are now looking at concrete topics, like health policy and climate change and gender identity. Now, all of these are crucial elements, and I know liberals have a lot to say about them. But on the whole, people have become very policy-oriented in a micro way. They miss out on the humanist message behind these things and fail in joining up the dots.'

You said neoliberalism 'colonized' liberalism. What does that look like?

'Neoliberals don't talk about individual citizens. They talk about clients, customers, economic consumers. That is their social unit. In the London Underground, they no longer talk about 'passengers' but about 'customers', which implies a strict commercial relationship you have with a company. It is the commercialization of the human relationship that is the whole frightening aspect of neoliberalism. Liberals have to resist this view and make clear it is not the view that they take.'

Still, for most people, liberalism and capitalism are so connected that it is hard to separate the one from the other.

'Well, there is capitalism and liberalism. If you look at the history of liberalism, it started as a doctrine defending individual liberty and individual rights. It then moved on to encourage individuals to go out and create some form of entrepreneurship. So entrepreneurship and expanding the horizons of individual activity are an essential part of the second 19th century wave of liberalism. If capitalism means the importance of private relations and private

property for firing up the economy, then liberalism and capitalism go hand in hand. If capitalism means taking away the authority of the state and handing it over to these huge international conglomerates, then this is something completely different. What happens now is that we have a top-heavy, politically unaccountable sphere in which government is being replaced or being pushed aside by the power of multinationals and financial markets. There is nothing liberal about that.'

In the recent coronavirus outbreak, many of those companies look to the states for rescue. Some critics argue that liberalism created a world in which business can flourish, but it has grown out of control. 'The problem with these analyses is that people tend to think that 'liberalism' is a fixed package, rather than something that is shifting and changing over time, across different cultures. In many ways, conservative policies have moved into areas that used to be liberal, while some features of liberalism have moved on. So it is essential to know what period you are looking at in the development of an ideology. So yes, 19th century liberals laid the groundwork for 19th century capitalism, but I do not think it is part of the agenda of liberalism today to foster the kind of multinational capitalism which serves private interest at the expense of the common good. It seems me to be rather curious to blame current deficiencies on what some liberals have done or thought a hundred years ago or fifty years ago. Their agenda is changing, while other people have been moving into positions that liberals have vacated long ago.'

Because of the outbreak, it seems we are witnessing a renaissance of the state. Even liberal political groups that in the past held more neoliberal views are looking to government institutions to provide shelter against economic shocks. Do you expect to see a closer relationship between liberals and social democrats because of this? 'There are no hard lines between right wing liberalism and conservatism and between left wing liberalism and forms of social democracy. If you look at the history of liberalism, for instance in Britain, which I know best, it is the emergence of a social understanding of liberalism that became crucial. In Leonard Hobhouse's classic book on liberalism [*Liberalism*, published in 1911, CB.] is a wonderful sentence: 'Mutual aid is no less important than mutual forbearance, the theory of collective action no less fundamental than the theory of personal freedom'. It was an attempt to balance these two, I think, that developed not social democracy as we understand it now, but social liberalism. I would say the communitarian feature of social liberalism, which is always excluded in the American versions, is actually quite essential for British liberalism, for Italian liberalism, for Scandinavian liberalism. The question is really whether parties that call themselves social democratic should not actually call themselves social liberal democratic.'

Let's say we are moving away from these neoliberal views you discussed. What should be the priorities of liberals when it comes to pushing back the politically unaccountable forces and reclaiming liberal values?

'It is partly a matter of emphatic public regulation, to make sure that certain sections of society are immunized against the pain that conserva-

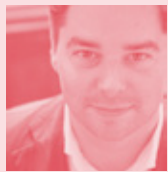
'It is a matter of emphatic public regulation, to make sure that certain sections of society are immunized against the pain that conservative capitalism has produced'

‘The question is always to define the balance between liberty and progress, liberty and equality, liberty and reasonable behaviour, liberty and constitutionalism’

ative capitalism has produced. That is a running problem in all western societies. That is why we also have to look at marginalized groups in society. For instance: disabilities are not just a personal issue, as they were once thought to be, but a national problem. People with disabilities possess exactly the same rights as everyone else, so that is where the state should come in and help. It is about the removing of hindrances to one’s liberty. We should ask ourselves: what are the hindrances that need to be removed in order for all of us to exercise our choices and our free will?’

This is actually the first time the topic of liberty is being mentioned. While that is usually the starting point of any conversation on liberalism. ‘Of course, liberalism has got ‘liberty’ as one of its values. The danger is that some people blow up the concept of liberty at the expense of crowding out the other core concepts of liberalism. The question is always to define the balance between liberty and progress, liberty and equality, liberty and reasonable behaviour, liberty and constitutionalism. Liberty on its own becomes a libertarian view point in which everything else is subjected to this magical abstract irrational appeal of liberty. So liberty yes, but always within the social context in which we are interdependent beings. In the 21st century, liberty should not be about the atomistic individual, but about the individual that lives in a community. In order to exercise our liberty, we need other people to help us to release ourselves from our limitations. We need to act together to achieve the options and choices which are part of being free. Liberty is not a static condition. It is an enabling property in which people are made capable of doing things that they could not otherwise have done.’

Are traditional political parties still the best vehicles to champion these ideas? ‘I do not think that at any point liberal ideologies and liberal parties were one and the same thing. Parties on the whole tend to be more conservative when it comes to developing new ideas. Ideas usually come from outside political parties. They lead a separate life outside of those institutions and I think this will continue to be the case. I wrote two books on pre-war British liberalism and I was thinking about writing a third book on liberalism post-war. But there was just nothing interesting to say! The liberal party became dead of ideas and innovation. The most interesting liberal ideas do not come from the party apparatchik. They come from journalists, think tanks, academics. It is there that one needs to look for the future development of ideas. Liberalism outside the party structure is not dead. But it does not always appear under the formal flag of liberalism.’ ●

Coen Brummer is the director of the Hans van Mierlo foundation. He took an MA in political history and a MSc in history and philosophy of science at Utrecht University.

**Politiek
over
grenzen**

Maak ruimte voor nieuwe ideeën over Europa

Door Afke Groen

Europa bestaat uit geldverspillende en hardwerkende landen. En uit nationalistische populistten en pro-Europese federalisten. Niet zelden verzanden discussies over de Europese Unie in zulke tegenstellingen. En dat terwijl er grote politieke beslissingen op de Europese agenda staan – van coronafonds tot de Europese Green Deal. Hoog tijd voor nieuwe ideeën. Maar daarvoor moeten sociaal-liberalen hun ‘vóór Europa’-stokpaardje opzijzetten.

Twintig jaar geleden stond de Europese Unie op 'een kruispunt van wegen', stelden nationale regeringsleiders drie maanden na de aanslagen op de Twin Towers

De snelheid waarmee het coronavirus zich door Europa verspreidt, leidt tot grote vragen. Ook over het functioneren van de Europese Unie. 'Europa heeft nu dus wonderen nodig', zei schrijver en journalist Geert Mak daarover in *NRC Handelsblad*. En het is rond 'grote collectieve ervaringen' dat zulke wonderen plaatsvinden: 'opeens is er ruimte voor nieuwe vormen en gedachten'.

Maar als het over de Europese Unie gaat, vallen veel nieuwe gedachten terug op oude tegenstellingen. Ze vlogen de afgelopen maanden over de virtuele Europese tafel. Solidariteit tegenover eigenbelang. Europees handelen tegenover nationaal handelen. Onvoorwaardelijke hulp tegenover voorwaardelijke toezeggingen. De meeste waarnemers hadden een *déjà vu* met de bankencrisis van 2008 en de economische crisis die daarop volgde. Tegen deze achtergrond rijst de vraag hoe we om – en door – de oude tegenstellingen heen kunnen kijken. Hoe zou een ruimte voor nieuwe politieke ideeën over Europa eruit kunnen zien? Dat begint bij een korte terugblik.

'Een kruispunt van wegen'

Twintig jaar geleden stond de Europese Unie op 'een kruispunt van wegen', stelden de nationale regeringsleiders in de Verklaring van Laken. Het was drie maanden na de aanslagen op de Twin Towers in New York en het Pentagon in Washington. De 'zekerheid' van een stabiele wereldorde was zoek; '11 september heeft onze ogen brutaal geopend', schreven de vijftien.

Een paar maanden later, eind februari 2002, opende een wat oudere man de *Conventie over de Toekomst van Europa* met ruim tweehonderd deelnemende vrouwen en mannen uit de Europese lidstaten én toekomstige lidstaten. Hij was Valéry Giscard d'Estaing, de 'liberale' – een vies woord in Frankrijk – oud-president van Frankrijk. De deelnemers waren vertegenwoordigers van regeringen, maar ook van de Europese Commissie, het Europees Parlement en de nationale parlementen. De aanwezigheid van die laatsten was ongekend in de geschiedenis van verdragshervorming in de Europese Unie.

Het werd een unieke vergadering. De opdracht was om na te denken over vier fundamentele vragen: de verdeling van bevoegdheden tussen de Unie en de lidstaten; de versimpeling van de instrumenten van de Europese instellingen; meer democratie, transparantie en efficiëntie; en de vereenvoudiging van de vier Verdragen die de Unie rijk was. Het resultaat was – zoals journalist Peter Norman het stelde in de titel van zijn boek over de Conventie – 'per ongeluk' een voorstel voor een Europese Grondwet. Die Grondwet kwam niet in de laatste plaats voort uit een gevoel

van momentum tussen de conventieleden – iets wat de meeste nationale regeringen niet hadden zien aankomen. In de herfst van 2002 moest de Nederlandse gezant Hans van Mierlo dan ook in allerijl plaatsmaken voor een vertegenwoordiger die het nieuwe kabinet-Balkenende beter gezind was.

We weten hoe het verder ging. Na 'non' en 'nee' in referenda over de Europese Grondwet in Frankrijk en Nederland, werden veel fundamentele keuzes van de conventie uiteindelijk alsnog werkelijkheid met het *Verdrag van Lissabon* in 2009. De Europese symboliek van een Grondwet bleef achterwege. Tegen de achtergrond van '9/11' en de open grenzen binnen de EU, werden de meeste nationale veto's op het gebied van justitie en binnenlandse zaken afgeschaft. Nationale parlementen – wiens vertegenwoordigers de grootste, maar ook de meest verdeelde groep waren op de conventie – kregen een ingewikkelde Europese rol als waakhonden van het principe van subsidiariteit. In een poging om Europees bestuur meer democratisch legitiem te maken, kreeg het Europees Parlement meer bevoegdheden en een rol in de verkiezing van de Commissievoorzitter. Op aandringen van de nieuwe Oost-Europese lidstaten kwam er voor het eerst een procedure om de Unie vrijwillig te verlaten.

Twintig jaar later: opnieuw op een kruispunt

Twintig jaar later staat de Europese Unie opnieuw op een kruispunt. De Unie is ingrijpend veranderend sinds de jaren 2000 – ook met de opkomst van rechts-populistische regeringen en de *goodbye* van Groot-Brittannië. Maar Europa staat vooral voor enorme inhoudelijke kwesties. Voor vragen over vangnetten voor de gezondheidszorg en de economie, en voor vragen over klimaatverandering, digitalisering en migratie. Daar komt nog bij dat verschillende internationale verhoudingen op scherp staan. Tussen de Verenigde Staten en China, en met Poetin en Erdoğan aan de Europese grenzen.

Na aandringen van de Franse president Emmanuel Macron, kondigde de Europese Commissie onder leiding van Ursula von der Leyen in januari 2020 een nieuwe grote vergadering aan. Een *Conferentie over de Toekomst van Europa*, met ditmaal ook burgers als deelnemers. De agenda van Von der Leyen was relatief beperkt. Het ging vooral om beleidsprioriteiten van de zittende Europese Commissie en democratische processen rondom Europese verkiezingen, zoals – alweer – de verkiezing van Commissievoorzitter.

Inmiddels liggen er belangrijkere kaarten op tafel. In mei presenteerden Macron en de Duitse Bondskanselier Angela Merkel een Frans-Duits herstelplan uit de coronacrisis voor de EU. Met een nieuw voorstel voor een steunfonds van de Europese Commissie, waaruit geld wordt herverdeeld tussen lidstaten. En met bestaande voorstellen voor samenwerking, zoals voor de groene en digitale transitie van Europa. Tijdens de persconferentie waar het plan werd aangekondigd, sprak Merkel over een Toekomstconferentie in andere vorm – na de pandemie, om 'serieus [te] praten over wat Europa nu niet kon bereiken'. Ze noemde

Na 'non' en 'nee' in referenda over de Europese Grondwet in Frankrijk en Nederland, werden veel fundamentele keuzes van de conventie uiteindelijk alsnog werkelijkheid met het Verdrag van Lissabon

zelfs de mogelijkheid van een verdragwijziging. Belangrijk, want Duitsland neemt vanaf juli het voorzitterschap van de Europese Raad over.

Strategische tweestrijd

Hoog tijd dus, voor inhoudelijke discussies over de richting(en) van de Europese Unie. Maar vanaf het sociaal-liberale front bleef de boodschap over Europa de afgelopen jaren vooral vastbesloten anti-nationalistisch. Hield Macron bijvoorbeeld nog een vlamme speech over Europese samenwerking aan de Sorbonne Universit  in 2017; tijdens de Europese verkiezingen van 2019 voerde hij een campagne gericht op zijn eigen positie in een Frankrijk van gele hesjes. Een tweestrijd met Marine LePen tussen 'wat Macron 'progressieven' en 'nationalisten' noemt', observeerde NRC-journalist Peter Vermaas.

Ook D66 voerde een uitgesproken 'pro-Europa'-campagne. 'Wij zijn de partij die vertrouwen en optimisme zet, tegenover zorgen en twijfel over Europa', was de boodschap van het verkiezingsprogramma. En afgelopen mei sprak D66 in haar Europese opdrachten aan het kabinet over een 'sterker Europa' als enige antwoord op 'de populistten' die de Unie willen afschaffen.

Dit sociaal-liberale 'v or Europa'-verhaal lokt een strategische tweestrijd uit die niet gaat over de daadwerkelijke politieke keuzes in de Europese Unie. Het richt een kruispunt in met maar twee richtingen: je kan  f verder  f terug; je kiest pro- of anti-Europa; je twijfelt of je hebt vertrouwen. Zoals historicus en filosoof Luuk van Middelaar eerder stelde in een interview met *Idee*, is democratie 'het beheersbaar maken, door zichtbaar te maken, van strijd, van onenigheid'. In die strijd biedt het argument dat er geen alternatief is voor Europese samenwerking te weinig rechtvaardiging voor politieke keuzes, en ook te weinig ruimte voor terechte kritiek en democratisch debat.

Vanuit hun politieke filosofie zouden sociaal-liberalen bij uitstek ruimte moeten bieden voor discussie over inhoudelijke opvattingen – juist als het gaat over de Europese Unie. Want in het sociaal-liberalisme als politiek gedachtegoed staat niet een bepaalde bestuurslaag centraal, maar zijn politieke doelen als vrije keuzes en kansengelijkheid de kern. Met andere woorden: om haar doelen te verwezenlijken is het sociaal-liberalisme niet getrouwd met de Europese Unie, net zo min als met de nationale overheid, de provincie of de gemeente. En dus is het van groot belang om politieke keuzes over – en op het niveau van – de Europese Unie op hun inhoud te beoordelen  n inzichtelijk te maken in het publieke debat.

Nieuw licht op twee oude tegenstellingen

Wat zien we als we routes voor de toekomst van de Europese Unie niet formuleren vanaf het eindpunt van 'v or Europa' en 'meer Europees doen', maar vanaf inhoudelijke beginpunten? Een eerste blik op het speelveld brengt twee hoofdthema's naar voren die een ander licht schijnen op twee oude tegenstellingen: die tussen nationalistten en federalistten, en die tussen winnende en verliezende landen.

Dit sociaal-liberale 'v or Europa'-verhaal lokt een strategische tweestrijd uit die niet gaat over de daadwerkelijke politieke keuzes in de Europese Unie

Eurosceptisch' is meestal niet 'tegen de EU

Veel mensen zijn een beetje eurosceptisch. In de laatste grote opiniepeiling Eurobarometer van het Europees Parlement vindt 79 procent van de Nederlandse ondervraagden het lidmaatschap van de EU weliswaar 'een goede zaak'; uit andere onderzoeken blijkt een genuanceerder beeld. In de vierjaarlijkse peiling *Burgerperspectieven* van het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP), bijvoorbeeld, geeft 54 procent van de ondervraagden aan het EU-lidmaatschap goed te vinden. Die steun is hoger dan vijf jaar geleden. Ondertussen is tevredenheid met de Europese politiek wel lager dan tevredenheid met de landelijke politiek: meer dan de helft van de ondervraagden geeft de Europese politiek een 'onvoldoende'. Tussen 2011 en 2016, ten tijde van de economische crisis en de vluchtelingencrisis, was dat was zelfs 61 procent.

Dat is niet zo erg als het 'v or Europa'-verhaal doet geloven. Wetenschappelijk onderzoek laat namelijk zien dat de houding van Nederlanders ten opzichte van de Europese Unie 'tamelijk genuanceerd' is, zoals hoogleraar Claes de Vreese het formuleerde op basis van het onderzoeksproject *Europinions*. Nederlanders hebben niet zozeer kritiek op het bestaan van de Europese Unie, maar op haar beleid. Op basis van de – bijna gelijknamige, maar andere – survey *eupinions*, stelden hoogleraar Catherine de Vries en projectleider Isabell Hoffmann dat ook Europeanen in het algemeen de principes en 'het idee van een verenigd Europa [steunen], maar steeds meer op hun hoede [zijn] over haar huidige richting'.

Tegen die achtergrond is het cruciaal om beter te begrijpen wat mensen van de Europese Unie vragen. Dat is niet makkelijk. De *eupinions*-survey van 2019 – uitgevoerd onder in totaal 12.123 Europeanen – laat zien dat Nederlanders vooral Europese bescherming willen van het klimaat, sociale zekerheid en publieke veiligheid. Anders dan Italianen en Spanjaarden, maar ook dan Fransen en Polen, vinden Nederlanders bescherming van banen relatief onbelangrijk. Onderzoek van het SCP – ook uit 2019 en op basis van nauwere contacten met 250 Nederlanders – bevestigt de bevindingen over klimaat en veiligheid, maar stelt bovendien dat Nederlanders migratie hoog op de Europese agenda zetten. Sociale zekerheid houden ze daarentegen liever op de nationale agenda.

Zulke verschillende onderzoeksuitkomsten zijn niet alleen het resultaat van vraagstelling of steekproef. Ze komen ook voort uit de onzekere en zelfs dubbele houding van Nederlanders ten opzichte van de EU. Het SCP-rapport schrijft daar bijvoorbeeld over: 'men praat over de EU zowel

  EUROPEAN UNION 2019 – BRON: EP / ARNAUD DEVILLERS

Nederlanders hebben niet zozeer kritiek op het bestaan van de Europese Unie, maar op haar beleid

in de zin van Brusselse instanties als van samenwerkende landen', 'men wil meer inzet van de EU op grote vraagstukken, maar minder EU-uitgaven', en 'men heeft het over meer en minder EU zonder te expliciteren wat meer en minder moet'.

Anders dan het *frame* doet vermoeden, bestaan Nederlanders dus niet uit federalisten en nationalist. Integendeel, Nederlanders hebben een hoop verschillende en genuanceerde opvattingen over de Europese Unie. Dat vraagt om een volwassen debat, voorbij tegenstellingen. En vooral de soms tegenstrijdige houding over de Unie biedt ruimte voor leiderschap. Niet om mensen te overtuigen om voor Europa te zijn. Wel om mensen mee te nemen in verschillende politieke keuzes over haar richting.

De baten van Europese integratie zijn ongelijk verdeeld

De Europese Unie biedt ongelijke kansen. Waar sommigen veel baat hebben bij open grenzen en grenzeloze mogelijkheden, hebben anderen dat minder. Als die ongelijke kansen op de agenda staan, gaat het meestal over welvaartsverschillen tussen Noord en Zuid, Oost en West. Of, zoals ook *Elsevier Weekblad* het onlangs illustratief voorstelde op haar cover, over de tegenstelling tussen het luie, geld verbrassende Zuiden en het hardwerkende, strenge Noorden. Daarmee blijft een ander welvaartsverschil veelal onbesproken: dat tussen individuen met verschillende sociaaleconomische posities.

De groei van inkomens in de Europese Unie is namelijk niet voor iedereen. Gemiddeld is inkomensongelijkheid toegenomen binnen de lidstaten. Op basis van data uit twintig EU-landen, schreef Kaja Bonesmo Fredriksen van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) bijvoorbeeld dat inkomensongelijkheid in de EU toenam tussen midden jaren tachtig en 2008. De oorzaak daarvan was groeiende ongelijkheid van inkomens niet *tussen* landen, maar *binnen* landen, met als 'belangrijkste motor' grote inkomenswinst onder de tien procent hoogste inkomens. Ander onderzoek, zoals dat van hoogleraar Jason Beckfield – met data van de vijftien EU-lidstaten tussen 1950 en 1998, plus Noorwegen en Zwitserland – laat zien dat totale inkomensongelijkheid weliswaar afnam door minder ongelijkheden *tussen* landen, maar dat ongelijkheid *binnen* lidstaten ondertussen toenam.

Wordt die grotere inkomensongelijkheid ook veroorzaakt door het proces van Europese integratie? Dat is een machtig ingewikkelde rekensom. Als het gaat om de gevolgen van economische integratie – het vrije verkeer van goederen, diensten, kapitaal en personen – zijn onderzoeksresultaten 'niet eenduidig', zoals wetenschappers Marius Busemeyer en Tobias Tober vaststelden. Maar als het gaat om de gevolgen van politieke integratie – en vooral om begrotingsregels in de eurozone – is het beeld duidelijker. Landen die deel uitmaken van de Economische en Monetaire Unie hebben minder ruimte in hun begrotingen voor sociale voorzieningen, zeker in tijden van economische crisis. En dat leidt tot grotere inkomensongelijkheid, in dit geval zowel binnen als tussen landen.

Groeiende ongelijkheid van inkomens niet tussen landen, maar binnen landen, met als 'belangrijkste motor' grote inkomenswinst onder de tien procent hoogste inkomens

Er zijn ook minder abstracte voorbeelden van sociaaleconomische ongelijkheden. Zo stelde journalist Lise Witteman onlangs vast dat de 'de coronacrisis in één klap duidelijk [maakt] wie de kwetsbaarste groepen van de Europese arbeidsmarkt zijn'. Arbeidsmigranten en seizoenarbeiders, bijvoorbeeld in de voedingsindustrie, werken door onder veelal slechte arbeidsvoorwaarden en omstandigheden. En al veel langer verplaatsen grote bedrijven productie naar EU-lidstaten met lagere arbeidskosten, veelal in Oost-Europa, met verlies van banen in Nederlandse fabrieken tot gevolg.

Met het *frame* van winnaars en verliezers enkel langs de lijnen van landen raken zulke ongelijkheden tussen individuen uit beeld. Ook in het 'vóór-Europa' verhaal is weinig plaats voor dat perspectief: we zouden immers allemaal 'winnen' met Europese integratie. Maar politieke keuzes – en dat zijn keuzes die gaan over de herverdeling van welvaart – vragen om een politieke uitleg.

Een ruimte voor nieuwe ideeën

Waar de belangrijkste discussies over de Europese Unie in de eerste jaren van de 21ste eeuw vooral over institutionele kwesties gingen, staan nu het beleid en de prioriteiten van de Unie bovenaan de agenda. Dat vraagt om veel ruimte voor politiek debat en om een reeks aan politieke besluiten. In die context is een nieuwe Toekomstconferentie geen panacee, zeker niet met de uitgesproken 'vóór Europa'-politicus Guy Verhofstadt aan het roer, zoals het Europees Parlement wil. In een ruimte voor nieuwe ideeën is meer aandacht nodig voor politiek op de inhoud en voor het serieus nemen van sentimenten onder kiezers, zelfs als die tegenstrijdig zijn. Er is geen plaats voor het aanwakkeren van valse tegenstellingen – tussen populisten en federalisten, tussen vrekkelig en lui – noch voor rechtlijnig voor- en achteruit denken over Europese integratie.

Sociaal-liberalen zouden bij uitstek het debat over de toekomst van Europa op meerdere platforms moeten voeren. Vanuit het idee dat de Europese Unie federaal zou moeten zijn, is te lang en te gemakkelijk discussie over Europees beleid naar het Europees Parlement verwezen. Zoals Van Mierlo in 2003 schreef in *De Gids*, 'weet de burger daar [helaas] weinig of niets van af'. Om politieke keuzes over Europa daadwerkelijk inzichtelijk te maken, is ook discussie nodig op nationaal, en het liefst ook op regionaal en lokaal niveau. Als politieke partijen mensen mee willen nemen in een volwassen debat, zullen ze de discussie moeten voeren daar waar de ogen op gericht zijn en waar de impact van Europees beleid gevoeld wordt.

Welke richting de Europese Unie zich ook op zal ontwikkelen, één ding is zeker: het sociaal-liberale 'vóór Europa'-verhaal volstaat niet langer. ●

In een ruimte voor nieuwe ideeën is meer aandacht nodig voor politiek op de inhoud en voor het serieus nemen van sentimenten onder kiezers, zelfs als die tegenstrijdig zijn

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting. Ze is onlangs gepromoveerd op Europese contacten van politieke partijen.

Nederland kent steeds meer biculturele burgers die met de ene voet in Nederland staan en met de andere in het land waar de wortels van hun ouders liggen. Deze toenemende transnationalisering verdient geen nervositeit, maar een politiek kader dat mensen in staat stelt om hun meervoudige netwerken en identiteiten te benutten voor de Nederlandse samenleving. Daarnaast is een politiek debat nodig over een nieuwe invulling van burgerschap, die recht doet aan het transnationale karakter van de wereld.

Door Kiza Magendane

Politiek
over
grenzen

De morele opdracht van toenemende transnationalisering

De toenemende verscheidenheid in Nederland is niet alleen een feitelijk gegeven, het heeft ook een politieke consequentie in hoe we burgerschap invullen. Door de relatieve afname van afstand in onze geglobaliseerde wereld woont een deel van de bevolking fysiek in Nederland, maar emotioneel in de landen waar hun wortels liggen. Deze toenemende transnationalisering verdient geen nervositeit, maar een politiek kader dat de burgers in staat stelt om hun meervoudige netwerken en identiteiten te benutten voor de Nederlandse samenleving. Daarnaast zijn wij toe aan een nieuwe invulling van burgerschap, die recht doet aan het transnationale karakter van de wereld.

Voordat dit verder analytisch wordt toegelicht, eerst een verhaal.

Op een lenteochtend in 1977 stappen negen gewapende Zuid-Molukkers in Assen in de Intercity met Groningen als eindbestemming. Kort daarna, bij het Drentse dorp De Punt, brengen ze de trein tot stilstand, terwijl de hoofdconducteur en de machinist onder bedreiging van een vuurwapen uit de trein worden gehaald. Hetzelfde overkwam 40 reizigers. 54 reizigers bleven in de trein, gegijzeld door de negen mannen van tussen

de 17 en 27 jaar oud. Hun motief? De Nederlandse regering onder druk zetten om haar belofte na te komen: de Zuid-Molukkers steunen om op de Molukken een eigen staat te vormen.

Na de onafhankelijkheid van Indonesië werden de Molukse militairen van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) als collaborateurs beschouwd, omdat ze aan de Nederlandse kant hadden gevochten. De Nederlandse regering besloot in 1951 13 duizend KNIL-soldaten naar Nederland te halen, waar ze met hun gezinnen tijdelijk in kampen zouden verblijven. Op korte termijn zou Nederland hen helpen om op de Molukken een eigen staat te verkrijgen. Een belofte die Nederland niet kon nakomen vanwege het gebrek aan internationale steun. Tot frustratie van deze Zuid-Molukkers. Het verklaart de treinkamping bij De Punt, die pas na elf dagen ten einde kwam en acht mensen het leven kostte, onder wie zes kapers.

Wortels van ouders en grootouders

De zes jonge kapers overleden voor een politieke strijd over een land dat zij alleen via de verhalen van hun vaders kenden. De negen kappers waren immers allemaal in Nederland opgegroeid, sommige van hen waren zelfs in Nederland geboren. Toch was hun politieke strijd niet gebonden aan een land waar ze waren geboren, opgevoed en woonde.

Anno nu zien wij parallellen in de Nederlandse samenleving, waar biculturele jongeren een hybride identiteit ontwikkelen. Ze zijn in Nederland geboren en getogen. Ze beheersen de Nederlandse taal. Hun sociale netwerk bevindt zich in Nederland. Toch hebben deze biculturele jonge Nederlanders ook emotionele binding met landen waar de wortels van hun ouders en grootouders liggen. Denk aan 2016, toen honderd jonge Turkse Nederlanders met een Turkse vlag op het Erasmusbrug demonstreerde tegen de mislukte coup poging in Turkije. Ze scandeerden dat Turkije hun land was, en Erdogan hun president. Ze wilden daarmee laten zien dat ze, ondanks de fysieke afstand, toch solidair konden zijn met de Turkse bevolking in Turkije.

Een van de grootste paradoxen van onze tijd is dat de juridische constellaties van onze wereldorde achter de feiten aanloopt. Het sociaal contract tussen mensen en de politieke gemeenschap wordt nog steeds nationaal ingevuld, terwijl sociaaleconomische en culturele processen steeds transnationaler zijn. Dit betekent dat mensen, groepen en instituties meerdere banden en interacties ontwikkelen voorbij de grens van de natiestaat. In de literatuur wordt onder andere gesproken over 'transnationale gemeenschappen', transnationaal in termen van bijvoorbeeld burgerschap, familieverband en sociale netwerken.¹

Toenemende transnationalisering

Hoe verenigen wij de grotendeels nationale aard van politiek met het toenemende bestaan van transnationale gemeenschappen? Of positief geformuleerd: hoe versterken transnationale gemeenschappen de veelal nationale politiek? Het antwoord luidt dat transnationale gemeenschap-

Het sociaal contract tussen mensen en de politieke gemeenschap wordt nog steeds nationaal ingevuld, terwijl sociaaleconomische en culturele processen steeds transnationaler zijn

¹ | Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. Routledge.

pen een brugfunctie kunnen vervullen tussen Nederland en de rest van de wereld. Om dit te begrijpen dienen we eerste de context te snappen van de toenemende transnationalisering in Nederland.

In 1900 was het aandeel van in het buitenland geboren Nederlanders gelijk aan 1,8 procent.² In 1972 steeg dat naar 9,3 procent.³ Tegen 2018 was het aandeel van in het buitenland geboren 22 procent.⁴ Een CBS-prognose uit 2019 voorspelt dat 39 procent van de inwoners in Nederland in 2060 een migratieachtergrond zal hebben.⁵ Nu al zijn Rotterdam, Den Haag en Amsterdam ‘meerderheidssteden’, wat wil zeggen dat de meerderheid van hun inwoners een migratieachtergrond heeft. Het leidt tot situaties waarin men gekscherend stelt dat Nederlanders zónder een migratieachtergrond in bepaalde wijken in Nederlandse steden moeten integreren, omdat zij de minderheid vormen. Kortom, Nederland is verscheidener geworden, met steeds meer bewoners die tegelijkertijd met de ene voet in Nederland staan en met de andere in het land waar de wortels van hun ouders liggen.

Multiculturalisme dekt de lading niet

Begrippen zoals ‘multiculturalisme’ en ‘de multiculturele samenleving’ worden aangehaald om de hierboven omschreven toenemende diversiteit te duiden, maar die dekken de lading niet. In realiteit biedt transnationalisme een beter analytisch kader om de toenemende diversiteit in Nederland te begrijpen. Multiculturalisme veronderstelt dat verschillende culturen naast elkaar leven. Toch is dit parallelle bestaan van culturen niet het enige wat zich afspeelt in Nederland – en andere immigratielanden. Het is onomstotelijk aanvaard dat globalisering gekenmerkt wordt door een revolutie in transport, technologie en telecommunicatie, waardoor de wereld in relatieve afstand kleiner wordt. Dat wil zeggen dat de grensoverschrijdende toestroom en verbinding van mensen, goederen, ideeën en geld is toegenomen en versneld. Dit leidt tot een situatie waarin, ondanks het bestaan van nationale grenzen en wetgevingen, de sociale, politieke, culturele en economische praktijk van mensen steeds ‘deterritorialer’ is geworden. Dat wil zeggen: niet afhankelijk van de plek waar je woont. Het politieke engagement van de jonge Zuid-Molukkers in de jaren zeventig, en recenter, jonge Turkse Nederlanders, zijn maar een paar illustratie daarvan. Technologie speelt hierbij een cruciale rol, omdat men via satelliet-tv, het internet en de mobiele telefoon contact kan onderhouden mensen in het land van afkomst, en zo dezelfde type informatie, verhalen en mythes met elkaar delen. Zo heb je groepen die als gevolg van deze transnationalisering met hun lichaam in Nederland wonen, maar met hun hoofd elders.

In de publieke opinie wordt deze toenemende transnationalisering als een serieus probleem beschouwd. Vooral omdat buitenlandse problemen tot directe spanningen kunnen leiden in de Nederlandse samenleving. Denk maar aan de zogenaamde Gülen-scholen die bij het begin van het schooljaar in 2016 honderden van hun leerlingen kwijt dreigden te raken.⁶ De ouders waren bang om hun kinderen naar deze scholen te sturen omdat ze geassocieerd werden met de coup poging in Turkije.

2 | Lucassen, L. & J. Lucassen (2008). *Vijf Eeuwen migratie*. Atlas Contact

3 | <https://www.wrr.nl/publicaties/persberichten/2018/05/29/persbericht-v37-de-nieuwe-verscheidenheid-en-v38-de-wereld-in-een-stad>

4 | <https://www.wrr.nl/actueel/nieuws/2018/05/29/bevolking-steeds-verscheidener-naar-herkomst>

5 | <https://www.rtinieuws.nl/nieuws/nederland/artikel/4957646/migratie-arbeidsmigranten-nederlanders-inwoners-cbs>

6 | <https://nos.nl/artikel/2127617-vijf-vragen-over-gulen-scholen.html>

Een CBS-prognose uit 2019 voorspelt dat 39 procent van de inwoners in Nederland in 2060 een migratieachtergrond zal hebben

Wie Turkije echt lief had, moest dus zijn of haar kinderen niet naar deze scholen sturen. En zo kreeg je een situatie waarin een politieke strijd in Turkije direct invloed had op kinderen die in Nederland waren geboren en de Nederlandse taal spraken. De Nederlandse staatssecretaris van Onderwijs keek machteloos toe en de minister-president wist niet of Turkse Nederlanders zijn burgers waren of tot Turkije behoorden.

‘Doe normaal’ of ‘pleur op’

Tijdens een uitzending van *Zomergasten* maakte minister-president Mark Rutte de inmiddels beroemde ‘pleur op’-uitspraak over asociale Turkse Nederlanders die geen binding met Nederland voelen. ‘Mijn primaire eerste gevoel is: lazer zelf op. Ga zelf terug naar Turkije. Pleur op’. Hoewel hij zijn uitspraak later nuanceerde, slaagde de premier er toch in om vier maanden later een paginagrote advertentie in landelijke kranten te publiceren waarin hij Nederlanders met migratieachtergrond verzocht om ‘normaal te doen’ of hun heil elders te zoeken. ‘We voelen een groeiend ongemak wanneer mensen onze vrijheid misbruiken om hier de boel te verstieren, terwijl ze juist naar ons land zijn gekomen voor die vrijheid.’ Premier Rutte ving daarmee een dominant sentiment in de Nederlandse samenleving; het idee dat Nederlanders met een migratieachtergrond een loyaliteitsprobleem hebben. Ze kiezen alleen voor Nederland als het hun bevalt, maar als puntje bij paaltje komt, ligt hun hart elders. Kortom, je kunt Nederlanders met een migratieachtergrond niet helemaal vertrouwen.

Hybride identiteiten

Het is natuurlijke klare onzin dat biculturele Nederlanders niet te vertrouwen zijn. Zo dragen ze via verschillende rollen bij aan de gezonde ontwikkeling van ons land – als soldaten, docenten, muzikanten, verplegers, onderzoekers, schoonmakers, om er maar een paar te noemen. Daarnaast blijkt uit het rapport *Geboren en getogen* van het Kennisplatform Integratie & Samenleving dat de overgrote meerderheid van biculturele jongeren in Nederland hun toekomst in Nederland zien.⁷ Dit leert ons dat mensen een hybride identiteit kunnen hebben: zich identifice-

FOTO: HERMAN WOUTERS

Mensen kunnen een hybride identiteit hebben

7 | <https://www.kis.nl/sites/default/files/geboren-en-getogen.pdf>

Wij hebben een collectieve invulling van burgerschap nodig die recht doet aan de toenemende verbondenheid van de wereld

Kiza Magendane is politicoloog en werkzaam bij The Broker, een kennis-makelaarsorganisatie voor duurzame en inclusieve ontwikkeling. Hij is columnist voor *De Kanttekening* en schrijft essays en reportages voor *NRC Handelsblad* en *De Groene Amsterdammer*. In september verschijnt *Met Nederland in therapie* bij Uitgeverij Prometheus, zijn debuut over zijn poging om een Nederlander te worden.

ren met zowel Nederland als het land van herkomst van de voorouders, terwijl hun toekomstoriëntatie zich volledig op Nederland concentreert. Hier zullen ze trouwen, werken, kinderen krijgen, een huis kopen. Als het erop aankomt voelen jonge biculturele Nederlanders zich thuis in Nederland – vooral omdat hun vrienden en familie zich hier bevinden.

Het is de vraag hoe je voorbij de paranoia een visie kunt presenteren die de toenemende transnationalisering en de daaraan gekoppelde diversiteit als een kans beschouwt. Als mensen contacten en connecties voorbij Nederland hebben, waarom zouden wij dat niet kunnen gebruiken voor onze economische en culturele verrijking? In een wereld die gekenmerkt wordt door eigenbelang is er nu meer dan ooit behoefte aan bruggenbouwers – mensen die de sentimenten in verschillende talen begrijpen en zich als kameleon moeiteloos in culturen bewegen. Transnationale gemeenschappen kunnen deze brugfunctie vervullen, op voorwaarde dat de politieke realiteit daar klaar voor is. Met andere woorden: we moeten de transnationalisering van de samenleving niet alleen als een gegeven accepteren, maar daaromtrent ook een politieke program ontwikkelen die een gezonde interactie faciliteert tussen Nederland en de landen waar een deel van haar bevolking vandaan komt.

Daarnaast zijn wij toe aan een politiek debat over een nieuwe invulling van burgerschap, waar menselijke waardigheid en vrijheid niet gebonden zijn aan de plek waar je bent geboren. Doordat de relatieve afstand van de wereld is afgenomen, zijn mensen waar dan ook ter wereld meer dan ooit onderworpen aan dezelfde type bedreigingen. De huidige coronacrisis laat dat krachtig zien. Geen enkel land was in staat om het virus bij de grens te houden, omdat wij als wereldgemeenschappen met elkaar verbonden zijn. De grote vraagstukken van onze tijd, zoals surveillance kapitalisme en klimaatverandering, hebben net als de coronacrisis een mondiaal karakter. Daarom hebben wij een collectieve invulling van burgerschap nodig die recht doet aan de toenemende verbondenheid van de wereld, zodat de plek waar je bent geboren en waar je woont niet bepalen welke type mensenrechten je krijgt. Dat is een morele opdracht voor onze generatie. ●

Nederlandse partijen kunnen hun idealen niet realiseren als ze vast blijven zitten in een nationaal denkpatroon. Nationale politiek is een doodlopende weg; Europese politiek heeft de toekomst. Europese democratie kan echter niet bestaan zonder Europese partijen. Dus: fuseer met sociaal-liberale partijen uit andere landen!

Door Reinier van Lanschot

Europese politiek heeft de toekomst

Als kind al werd ik fan van Jan Terlouw. Wie niet? *Koning van Katoren* was één van mijn lievelingsboeken. Ik droomde over de draak van Smook en een door samenwerking gevormde, gigantische stapel kussens die het mogelijk maakte dat de moedige Stach veilig van de St. Aloïsiustoren sprong.

Tegenwoordig droom ik van een andere samenwerking: EU-topia. Een federaal Europa waar iedereen gelijke kansen heeft om zijn unieke potentieel te verwezenlijken. Dat samen de hoogste normen van menselijke, sociale, ecologische en technologische ontwikkeling nastreeft. En ... nu de Verenigde Staten van de meeste verkiezingen een veiling hebben gemaakt en het failliet van een tweepartijen-districtenstelsel als een paal boven de Angelsaksische wateren staat, een Europa dat bescherming biedt aan de democratie en de rechtsstaat. Alleen een Europa dat samenwerkt, kan de uitdagingen van de 21ste eeuw aan. Die samenwerking is nóg niet mogelijk, omdat onze Europese samenleving verlamd is door de wurggreep van nationale politiek.

Pavlovreactie van natiestaten

De verschillende maatregelen die volgden op de coronacrisis zijn exemplarisch voor de pavlovreactie van natiestaten in tijden van crises: ieder voor zich. De ruzies tussen landen over de te volgen strategie om het virus het hoofd te bieden, zijn schrijnend. Zo moest je als je in België op de trein stapte een mondkapje dragen, die je over de grens bij Nederland (in dezelfde trein!) af mocht doen. Terugkijkend op de laatste jaren, zien we bij complexe uitdagingen de reflex van staten om in de eerste plaats aan zichzelf te denken. Ook bij het vluchtelingenvraagstuk. In plaats van

Politiek
over
grenzen

Alleen een Europa dat samenwerkt, kan de uitdagingen van de 21ste eeuw aan. Die samenwerking is nóg niet mogelijk, omdat onze Europese samenleving verlamd is door de wurggreep van nationale politiek

het bestaande, ontoereikende Europese asielbeleid te vervangen door een systeem dat de druk zou verdelen over lidstaten, sloten een aantal lidstaten de grenzen. Sommigen namen verantwoordelijkheid, anderen weigerden dat uit angst voor electoraal verlies in eigen land. De nationale politiek domineert de oplossingsrichting voor internationale problemen. In een recent interview in *de Volkskrant* verwoordde Jan Terlouw het probleem treffend: 'ik hoop [...] dat deze tijd ervoor zorgt dat we beseffen dat we internationaler moeten gaan kijken. De problemen worden mondiaal terwyl de politiek daar helemaal niet in meegaat'.

Misvatting in het collectieve geheugen

In heel Europa wordt op scholen geschiedenisles gegeven vanuit een nationaal perspectief. In Nederland is de 'Gouden Eeuw' een terugkerend examenvak. Een dergelijk perspectief richt zich op 'ons' verleden en smeedt een wij-zij-denken dat eenzijdig, incompleet en kortzichtig is. Er wordt namelijk niet onderwezen dat de natiestaat een sociaal construct is, aangezwengeld door het nationalisme van de 19de en begin 20ste eeuw. Dit type geschiedenisonderwijs impliceert dat de natiestaat al honderden jaren bestaat en de meest logische en natuurlijk organisatievorm is. Men gaat er vanuit dat die eeuwenoude natiestaat stapje voor stapje heeft geleerd van haar geschiedenis en in al haar wijsheid heeft besloten om langzaam maar zeker meer soevereiniteit af te staan aan de Europese Unie. In Nederland en in vele andere Europese landen is daardoor een misvatting in het collectieve geheugen geslopen: de Europese Unie bestaat bij de gratie van de natiestaten.

De natiestaat zoals wij die kennen is een relatief nieuw verschijnsel. De tweede helft van de vorige eeuw wordt namelijk gekenmerkt door het verval van de *European Empires*. De landen die begonnen met de Europese integratie waren grote mondiale rijken. Geen natiestaten. Het verval van deze rijken liep parallel met de Europese integratie. De restanten van deze rijken vormden later samen de Europese Unie. In Oost-Europa waren er wel al natiestaten in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw, maar die verloren na de Tweede Wereldoorlog hun soevereiniteit aan de Sovjet-Unie. Zodra zij onder dat juk vandaan kwamen, hadden zij één doel: aansluiting bij de Europese Unie. Het opbouwen van de staat daar liep parallel met het opgaan in de EU. Na de Holocaust en de dekolonisatie van Europa beseften Europese leiders dat ze moesten werken aan een transnationaal Europa: niet alleen om de vrede binnen Europa te waarborgen, maar ook omdat landen mondiaal hun betekenis zouden verliezen in geopolitieke, economische en culturele zin. De Europese integratie moest er komen om staten te beschermen. Juist om lokale verschillen mogelijk te maken. Het is dus eigenlijk andersom: de natiestaat bestaat bij de gratie van de Europese Unie.

De misvatting dat de EU bestaat bij de gratie van de natiestaat en niet andersom, die in ons collectieve geheugen is geslopen, maakt ons kwetsbaar, omdat er ten onrechte wordt gedacht dat als je uit de EU stapt, je terug kunt gaan naar een oude natiestaat. Maar die natiestaat heeft nooit bestaan. Het zal niet leiden tot meer soevereiniteit, maar tot minder.

De Europese integratie moest er komen om staten te beschermen. Juist om lokale verschillen mogelijk te maken. Het is dus eigenlijk andersom: de natiestaat bestaat bij de gratie van de Europese Unie

Een nieuw verhaal

Angela Merkel zei recent bij het Frans-Duitse voorstel voor een EU-herstelfonds van 500 miljard euro dat de natiestaat alléén geen toekomst heeft. Dezelfde gedachte lag ten grondslag aan de oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Het besef dat in 1951 bestond, is er dus nog steeds. Het is opvallend dat het wederom de grootste landen zijn die benadrukken dat zij zonder een verenigd Europa geen toekomst hebben. Dat zou nog sterker moeten gelden voor kleinere landen, maar die tonen niet allemaal dezelfde bereidheid tot samenwerking en solidariteit.

Het stuwende mantra achter het Europese project, *the ever closer union*, wordt niet meer gehoord. De Tweede Kamer heeft er zelfs voor gestemd om deze benaming uit het Verdrag betreffende de Europese Unie te halen! Een puur symbolische stemming, zonder voorstel over waar het wél naar toe zou moeten gaan. Er is dus geen gedeeld idee meer over waar Europa naartoe moet. Europese integratie is gestopt en de Europese Unie hinkt op twee gedachten. Competenties zijn verdeeld en gedeeld tussen de EU en natiestaten. Dat is problematisch omdat die verdeling incompleet en uit balans is. Er is een Europese muntunie, maar geen fiscale unie en geen Europese competentie om belasting te heffen. Er is vrijheid van diensten, maar geen gelijk sociaal beleid. Er is een transnationaal Europees Parlement, maar de partijen in dat parlement zijn nationaal. Deze vaagheid maakt 'Brussel' een makkelijke zondebok en leidt tot irritatie en onbegrip. Om vooruit te komen, heeft Europa een nieuw verhaal nodig. Een verhaal van een Europese democratie.

Europese politieke partijen

Een Europese democratie kan niet bestaan zonder Europese partijen. Hier pioniert Volt, de Europese politieke partij met leden in alle lidstaten van de Europese Unie. Volt heeft zich als Europese partij gepresenteerd tijdens de laatste Europese verkiezingen. Onder dezelfde naam en met hetzelfde verkiezingsprogramma deed Volt in acht lidstaten mee. Democracy in Europe Movement 2025, of DiEM25, doet ook een poging om een Europese partij te worden. Deze pogingen hebben alleen zin als er meerdere Europese partijen komen. Alleen dan kunnen wij ons uit de wurggreep van de nationale politiek bevrijden. Alleen dan kunnen we afscheid nemen van absurde constructies als de Straatsburg-Brussel-verhuizing die oneindige munitie geven aan de – vaak terecht – kritiek van Eurosceptici.

De huidige indeling van het Europees Parlement is net zo logisch als een nationale democratie met alleen maar lokale partijen. Daarom deze oproep aan de lezer: Nederland en Europa hebben je nodig. Til de partij waar je lid van bent naar het volgende niveau en maak je hard voor een fusie met andere, gelijkgezinde partijen uit andere landen. In uw geval, als lezer van *Idee*, waarschijnlijk met andere Europese sociaal-liberale partijen. Naast NEOS en Radikale Venstre zijn er nog 33 andere kandidaten in Renew Europe (voorheen: ALDE-fractie). Of eigenlijk 32, want ik vermoed dat de lezer de VVD als fusiepartner buiten beschouwing laat. Hetgeen direct blootlegt dat de huidige samenraapsels in het Europees Parlement geen echte Europese partijen zijn.

Een Europese democratie kan niet bestaan zonder Europese partijen. Hier pioniert Volt, de Europese politieke partij met leden in alle lidstaten van de Europese Unie

De huidige indeling van het Europees Parlement is net zo logisch als een nationale democratie met alleen maar lokale partijen

Reinier van Lanschot is co-president van Volt Europa en mede-oprichter van de Nederlandse afdeling. Bij de Europese Parlementsverkiezingen van 2019 was hij lijsttrekker voor Volt in Nederland.

Een Europees perspectief

Volt heeft de ambitie om in Europa ook mee te doen aan lokale, regionale en nationale verkiezingen en heeft al lokale vertegenwoordigers in gemeentes in Duitsland, Italië en Bulgarije. Volt wil voorbijgaan aan het wij-zij-denken, het beperkte nationale perspectief, en wil het collectief Europees welzijn centraal stellen. Het ontbreken van het Europees perspectief in het nationale debat zorgt er nu voor dat mensen zich klakkeloos scharen achter het standpunt van de regering binnen Europa. Hoe vaak horen Italianen dat als zij hun zwarte economie zouden aanpakken en goed belasting zouden heffen hun begrotingstekort zou zijn opgelost? Hoe vaak horen Nederlanders dat wij in de ogen van Italianen hun belastingcenten stelen? Hoe vaak horen Italianen dat waar zij private rijkdom en publieke armoede hebben, wij publieke rijkdom en private armoede hebben? Hoe vaak horen Nederlanders dat de euro onze spullen relatief goedkoper maakt, waardoor wij veel meer kunnen exporteren en meer profiteren dan de Italianen? Iedere keer is het antwoord: bijna nooit.

De Italianen vroegen keer op keer om hulp bij de instroom van vluchtelingen. Het antwoord dat zij van premier Rutte te horen kregen was dat Nederland niet gaat helpen en dat zij 'geografisch pech hebben'. Het is alsof je in een voetbalwedstrijd een assist hebt gegeven, vervolgens aan je medespeler die net gescoord heeft, vraagt of hij ook wil meeverdedigen, en dan een opgestoken middelvinger krijgt als antwoord. Maar de supporters krijgen er niks van mee. Daarom is een Europees perspectief in nationale debatten belangrijk.

Moed om de sprong te wagen

Op de vraag of wij in staat zijn om te veranderen, antwoordde Jan Terlouw, terugverwijzend naar de opmerking dat politiek mondiaal moet worden: 'Als politicus zeg ik dat we nog maar even moeten afwachten of de politiek de moed zal hebben om de gelegenheid aan te grijpen.'

We hebben nu een gelegenheid: de grootste veranderingen vinden plaats in de context van crises. Gaan we het anders doen? De wereld wordt kleiner, de problemen zijn grensoverschrijdend en de oplossingen dienen samen gezocht te worden, in Europa en daarbuiten. Nationale politiek is een doodlopende weg. Vandaar nogmaals mijn oproep aan de lezer om zich hard te maken voor het ontstaan van Europese partijen. Er zijn vast een ontelbare hoeveelheid obstakels denkbaar. Duizend redenen om het niet te doen, *but it always seems impossible until it's done*. Heb jij, net als Stach op de rand van de St. Aloisiustoren, de moed om de sprong te wagen? ●

idee
**Buiten
het
thema**

De reactie van Coen Brummer en Daniël Boomsma (B&B) en van Mark van Ostaijen in de vorige editie van *Idee* (nº 208) op ons artikel *De valkuil van de versimpeling* in het nummer ervóór (nº 207) kan niet onweersproken blijven. Wij riepen op tot sociaal-liberale actie tegen onrechtvaardigheid, ongelijkheid en ongelijke kansen. Het is opmerkelijk dat dit harde verwijten uitlokt.

Door Marty Smits, Joris Backer & Joost Sneller

Vallen in de valkuil van versimpeling

Wij schreven groot voorstanders te zijn van de aandacht voor kansenongelijkheid, maar waarschuwden voor het onproductieve overnemen van duidingen en politieke *frames* die schuren met de kernwaarden van het sociaal-liberalisme. Wij riepen op tot sociaal-liberale actie tegen onrechtvaardigheid, ongelijkheid en ongelijke kansen. Want er is meer sociaal-liberale actie nodig, meer positieve vrijheid.

Wij schreven ons artikel vanwege onze grote zorgen over de gevolgen van 'wij tegen zij', 'het volk versus de elite'-achtig denken, ondanks dat wij met de auteurs een bezorgdheid delen over ongelijke kansen. Maar dergelijk denken onderschat de eigen kracht en vrije wil van degenen over wie wij ons zorgen maken, riskeert mensen deterministisch te veroordelen tot een rol of lot en hen zo vrijheid te ontnemen te zijn wie ze willen zijn of willen worden. Het zet verschillen vast en jaagt tegenstellingen aan. Het doet onrecht aan maatschappelijke vooruitgang en individuele ontwikkeling. Waardoor het vrijwel onvermijdelijk ook een ineffectieve en ondoelmatige basis voor interventies vormt. Die nevenschade, ineffectiviteit en ondoelmatigheid kunnen we ons niet veroorloven.

B&B stellen dat iedere emancipatie van individuen begint met groepsdenken in de vorm van benoemen van verschillen in kansen en uitkomsten op basis van sociaaleconomische eigenschappen zoals lage opleiding. Mensen kunnen inderdaad statistisch geclusterd worden, waarbij gemiddeld sprake is van lager inkomen of gemiddeld meer uitdagingen.

**Reactie
Smits & Backer
& Sneller op
Van Ostaijen,
Brummer
& Boomsma
in: *Idee*, Nº 208**

FOTO: HERMAN WOUTERS

Dat maakt deze mensen echter nog niet tot leden van een homogene groep waarop gericht uniform beleid moet worden losgelaten. Zeker niet als mensen zo ook nog gereduceerd worden tot twee verzamelingen – waar het goed óf slecht mee gaat. Wij moeten de veerkracht erkennen van elk individu. Hen niet inperken op basis van één specifiek sociaal-economisch kenmerk. Niet hun mogelijke keuzes van tevoren vast leggen. Verrassing en twijfel toelaten.

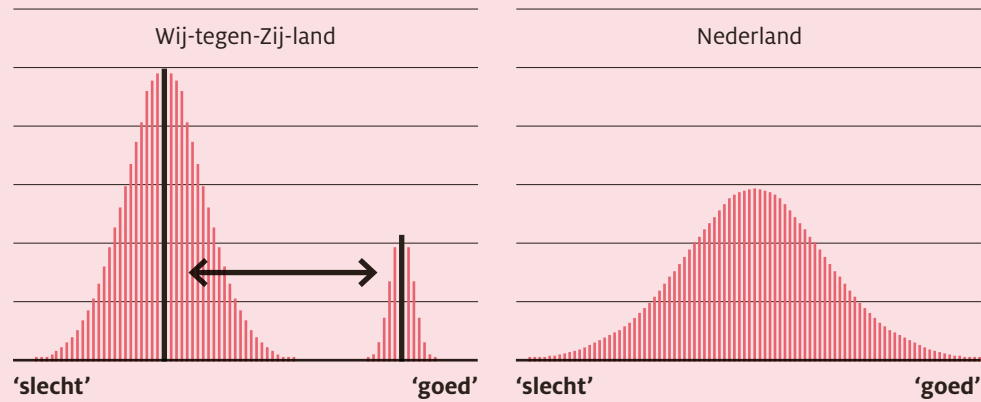
Werk aan de winkel

Uit ons vorige artikel (*Idee* 207, p. 97): 'Er is sprake van onaanvaardbare kansenongelijkheid en onrechtvaardige uitkomsten. Lang niet iedereen heeft een goed huis, een goede school, een gezond leven en goed en zeker loon naar werken'.

Er is te veel ongelijkheid en te lage sociale mobiliteit van individuen en van kinderen ten opzichte van ouders. B&B betogen daarnaast dat er sprake zou zijn van maatschappelijke tweedelingen, muren of kloven waar het aan de ene kant goed en de andere slecht gaat. Een herkenbaar mantra van enkele partijen ter linker- en populistische zijde. De data (SCP, CBS) laten simpelweg iets anders zien.

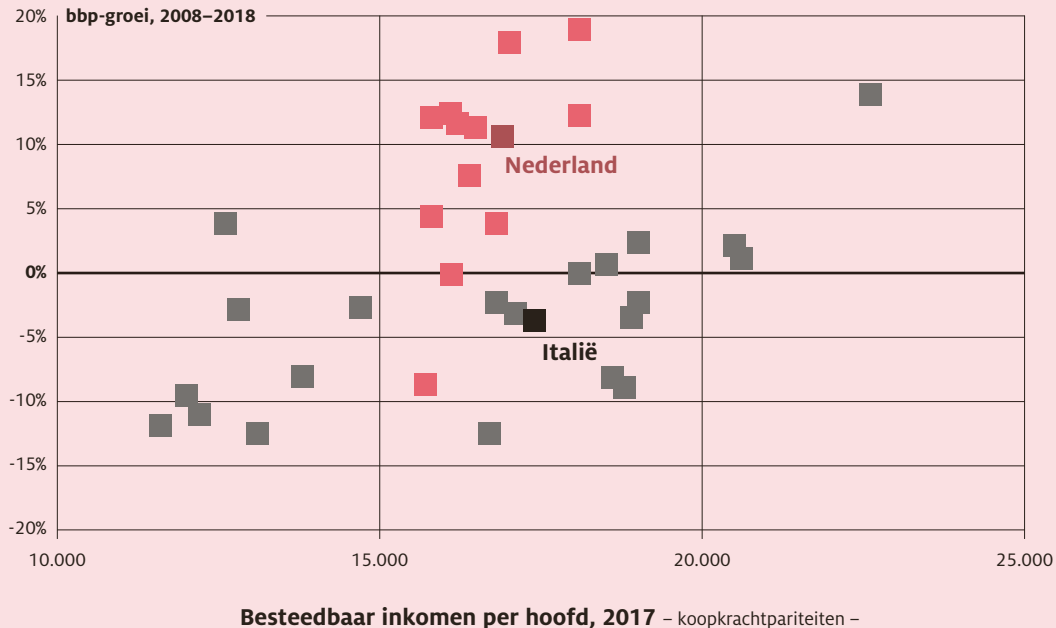
B&B betogen dat er sprake zou zijn van muren of kloven waar het aan de ene kant goed en de andere slecht gaat. Een herkenbaar mantra van enkele partijen ter linker- en populistische zijde

Figuur 1
Karikatuur vs Werkelijkheid

Illustratie van de vorm van de statistische verdeling van sociaaleconomische uitkomsten in een sterk gepolariseerde samenleving (links) versus de verdeling waargenomen in de Nederlandse werkelijkheid.

Figuur 2
Inkomen en economische groei, Provincies in Nederland en Italië

Bron: CBS, Eurostat

Ook uit ons artikel: ‘Wanneer we de individuen in onze samenleving op een continuüm zetten van inkomen, welvaart of een ander kenmerk, dan zien we geleidelijke overgangen en een bevolking die merendeel in het gemiddelde zit. Er bestaat in de samenleving zelden een zwart vs wit kamp. Niet sociaaleconomisch, maar ook niet in meningen en perspectieven.’ Figuur 1 laat het verschil zien.

Nogmaals: er is te veel ongelijkheid. Wij zien óók een gedifferentieerd beeld met stapsgewijze verdeling en geleidelijke overgangen van ‘lager opgeleid’ naar ‘hoger opgeleid’ en ‘laag’ naar ‘hoog’ inkomen tussen extremen. De meerderheid van mensen die tussen heel goed en heel slecht in zit. Het is te vaak te moeilijk om vanuit achterstand de sprong naar voren te maken, maar óók slagen veel mensen erin hun situatie te verbeteren. Dit patroon lieten we zien bij economisch, sociaal, politiek en cultureel kapitaal (op basis van SCP-cijfers). De SCP-analyse die B&B noemen, clustert mensen op basis van dezelfde data in zes (niet twee) groepen. Groepen met verschillende gemiddelden, enige interne gelijkheid maar ook met aanzienlijke interne verscheidenheid en vier groepen die onvermijdelijk nogal ‘gemiddeld’ zijn. Allen groepen waarvan het ‘lidmaatschap’ (van die groep) gelukkig ook niet in de tijd in beton gegoten is.

Het maakt bij het richten van politieke actie uit of we denken vanuit dergelijke geconstrueerde groepen en het gemiddelde van de groepsleden of vanuit de diversiteit van mensen. Interventies gebaseerd op de karikatuur van een groep met winnaars aan een kant, de grote groep verliezers aan de andere kant en daartussen de lege onoverbrugbare kloof met lang niets leiden tot ongewenst politiek handelen. De werkelijkheid dwingt tot veel meer gerichte actie.

Gevaar van gemiddelden

Het probleem is ook te illustreren met een voorbeeld uit een heel ander domein: economische verschillen binnen de Europese Unie. In de politieke discussie is duidelijk: Italië is arm en kent geen groei, terwijl Nederland rijk is en hard groeit. Met alle bijbehorende beelden en oordelen. Uit de cijfers voor Italië en Nederland als geheel blijken gemiddeld ongeveer gelijke welvaart en achterblijvende groei. Maar het beeld, de interpretatie én de beleidskeuzes worden anders wanneer we dezelfde cijfers verfijnd per regio bezien. Bolzano groeide tussen 2008 en 2018 harder dan 10 van de 12 Nederlandse provincies, terwijl maar liefst 9 (van de 21) Italiaanse regio’s ‘rijker zijn’ dan de allerrijkste Nederlandse provincie. Groningen en Drenthe lijken eerder in eenzelfde schuitje van lager inkomen en lage groei met Lazio of Umbrië te zitten.

Kortom, de overlappende puntenwolken uit figuur 2 leveren een heel ander beeld op dan ‘het economische zwakke Italië versus het sterke Nederland. Hoe vaker we de puntenwolk zien, hoe genuanceerder onze kijk op de verschillen binnen Europa zal zijn. In onze zoektocht naar waarom de ene plek rijker is dan de andere of hoe we groei kunnen bevorderen, is het zinnvoller te kijken naar de overeenkomsten tussen Piemonte en Noord-Brabant dan de verschillen tussen Italië en Nederland.

In onze zoektocht naar waarom de ene plek rijker is dan de andere of hoe we groei kunnen bevorderen, is het zinnvoller te kijken naar de overeenkomsten tussen Piemonte en Noord-Brabant dan de verschillen tussen Italië en Nederland

Maar ook bij groepsdenken met goede bedoelingen staat de val van het gemiddelde wagenwijd open

1 | <https://www.rekenkamer.nl/publicaties/rapporten/2016/04/20/aanpak-van-laageletterdheid>

Een radicale agenda zonder groepsdenken

‘Sociaal-liberalen willen zorgen voor maximale sociale mobiliteit, maximale kansen voor individuele mensen los van achtergrond of kenmerk. Voor maximale rechtvaardigheid. Blijven geloven in de belofte van kansengelijkheid en ruimte maken voor mensen die er niet tussen komen. Daar ligt de ongelijkheid die wij moeten blijven adresseren. Daarom richten we ons zo sterk op onderwijs. Wij moeten arrangementen, instituties, bureaucratie en taboes aanpakken die oude belangen en indelingen van de maatschappij in stand houden en die in de weg zitten van mensen en hun kansen. Daar zit de belangenstrijd waar wij onze energie op moeten blijven richten.’ Zo schreven wij.

Ons verschil van opvatting met B&B en Van Ostaïen zit niet in de mate van verontwaardiging over onrecht in de wereld of de bereidheid dit aan te pakken door gevestigde belangen ter discussie te stellen.

Wij zullen het bijvoorbeeld snel eens zijn dat het niet te verkroppen is dat bijna twee miljoen volwassen Nederlanders laaggeletterd zijn. Maar om voorbij het probleem benoemen naar een effectieve aanpak te komen, is gedetailleerd zicht op de ‘zeer diverse groep laaggeletterden’ (Rekenkamer, 2016)¹ essentieel. Zorgen dat ouderen ook op hogere leeftijd hun taalvaardigheid behouden, vraagt immers om een geheel andere benadering dan voorkomen dat jongeren vroegtijdig schoolverlaters worden voordat zij goed hebben leren lezen en schrijven. Het praten en

FOTO: HERMAN WOUTERS

denken in eendimensionale termen als ‘oudere’, ‘laagopgeleide’ of ‘migrant’ helpt niet bij het wegwerken van specifieke achterstanden in werk, wonen, onderwijs, gezondheid of welbevinden.

Lezers zullen instinctief politiek vanuit etniciteit verwerpen, ook als ‘gemiddelden’ een verschil in opleiding, werkeloosheid of ‘contact met justitie’ zouden laten zien. Simpelweg om de onrechtvaardigheid van het behandelen van mensen op basis van achtergrond in plaats van daden. Het denken in groepen vormt de voedingsbodem onder het staande houden door politie van de succesvolle niet-witte Nederlander alleen omdat hij in een dure auto rijdt, de extra controle aan de grens van mensen met een Pakistaanse naam en vooringenomen wantrouwen bij controles van toeslagen van mensen met een niet-Nederlandse achtergrond. Maar ook bij groepsdenken met goede bedoelingen staat de val van het gemiddelde wagenwijd open. Beleid op basis van een aanname van onvermogen van elke laagopgeleide vertaald in inkomenssteun, extra begeleiding of andere vorm van inmenging en stigma ligt op de loer. Los van de daadwerkelijke problemen of zelfredzaamheid van de persoon. Of steun aan krachtige en succesvolle scholen en leerlingen met betrokken maar laagopgeleide ouders in een grote stad, terwijl zwakke scholen met grote leerachterstanden maar middelbaar opgeleide ouders elders geen steun ontvangen.

Radicale sociaal-liberale agenda

Gelukkig bestaat een radicale sociaal-liberale agenda die valkuilen van versimpeling en groepsdenken vermijdt. Een agenda die kansengelijkheid voor iedereen biedt, juist door zich te richten op het oplossen van specifieke problemen. Emanciperend kansrijk onderwijs voor alle kinderen, door extra te investeren in brede scholen waar er nu zwakke scholen en leerachterstanden zijn in Stads kanaal én de Schilderswijk. Een eerlijkere arbeidsmarkt voor iedereen, door het bestrijden van alle schijnconstructies en minimum tarieven en zekerheden voor alle werkenden. Een economie die werkt voor ons allemaal door meer toegankelijkheid en concurrentie, rechtvaardige verduurzaming en meer democratie. De omweg van groepsdenken is niet nodig om te komen tot de identificatie en het oplossen van problemen. De politieke vereniging D66 zet met de recente ontwikkeling van plannen voor democratie, onderwijs, economie, klimaat, werk en wonen grote stappen naar die benodigde radicale agenda.

Effectief actief emanciperend beleid richt interventies op alle individuen met een bepaald probleem. Politiek groepsdenken leidt af van het werken aan dergelijke interventies. Voor sommige politieke partijen is groepsdenken, wij-tegen-zij-strijd, identiteitspolitiek en cultuurstrijd een oud dogma, of schaamlap om niet aan echte problemen te werken. Een instrument om opnieuw te verdelen, onverschilligheid te verbergen of hervormingen te vermijden. Daartegen zouden alle sociaal-liberalen gezamenlijk de strijd moeten aangaan. ●

Marty Smits
is sociaal ondernemer
en voormalig voorzitter
van de Permanente
Programmacommissie
van D66.

Joost Sneller
is Tweede Kamerlid
namens D66.

Joris Backer
is Eerste Kamerlid
namens D66.

Sociaal-liberaal debat

Stelling

Rechters moeten baanbrekend kunnen oordelen

Tegen Tonko van Leeuwen

Rechters zijn net mensen. Mensen met gevoelens, belangen, verdriet en plezier. Mensen die een unieke en moeilijke rol vervullen in onze democratische rechtsstaat, om het recht – in al haar facetten, met al haar nuances – toe te passen op een concrete vraag. Mensen met een belangrijke rol, maar wel mensen die, zoals alle mensen, niet de waarheid in pacht hebben.

De wetgever kan dit gebrek nog compenseren met democratische legitimatie. Dat de rechter hier niet op kan leunen is van wezenlijke invloed op de rol die de rechter moet spelen in het kunststukje dat de democratische rechtsstaat heet.

De democratische rechtsstaat is een oefening in balans. Een balans tussen belangen, tussen minderheden en meerderheden, tussen machten; de Engelsen spreken niet voor niets over *checks and balances*. Elk onderdeel speelt zijn eigen cruciale rol in het vinden en bewaren van die balans.

De rol van de rechter is in de negentiende eeuw platgeslagen tot *bouche de la loi*. Een tekortschietend beeld gebaseerd op het idee dat wetboeken de rechter voorzien van de relevante rechtsregels voor alle

mogelijke situaties. Ondertussen weet men wel beter: de rechter maakt ook recht. Maar in hoeverre kan dat recht ook baanbrekend zijn? Die vraag is nooit bevredigend beantwoord. Op dezelfde wijze dat het debat tussen H.L.A. Hart en Lon Fuller ook nooit is beslecht. Het is een slinger die heen en weer blijft schommelen tussen positivistische en natuurrechtelijke argumenten, zonder dat er ooit een keer een doorslaggevende zwiep aan wordt gegeven.

Wat wel overeind staat is dat de leer van de scheiding der machten vertrouwt op rechters die zich boven en buiten de politiek bevinden om hun werk te doen. Alleen op die manier kunnen zij zorgen voor draagvlak en acceptatie van het recht dat zij spreken. Dit wringt soms met het feit dat de rechter *moet* spreken. Als een vraag aan de rechter wordt voorgelegd, moet die een knoop doorhakken. Zo bezien spreekt de rechter recht, tegen wil en dank.

Recente baanbrekende rechterlijke uitspraken – waaronder Urgenda en het stikstofdossier – zijn met gejuich ontvangen. Uitkomsten afgedwongen via de rechter, daar waar die politiek (nog) niet haalbaar bleken. Deze baanbrekende uitspraken maken de rechter onderdeel van een arena waar die niet thuis hoort, waar die ook helemaal niet wilt zijn. Het mes snijdt aan allebei de kanten van onze democratische rechtsstaat: [1] het omzeilt het democratische wetgevingsproces – dat is slecht voor de democratie; en [2] het trekt de rechter naar beneden, de politieke arena in – dat is slecht voor de rechtspraak. Zover zou de slinger nooit moeten doorschieten. De toga blijkt onderdeel van de nieuwe kleren van de keizer, het scheldwoord ‘D66-rechter’ is geboren en het doet mensen beseffen: rechters zijn net mensen.

Tonko van Leeuwen is oud-medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting en oud-hoofdredacteur van *Idee*.

Voor Laura Burgers

Het einde van de Amerikaanse rassenscheiding, het toekennen van passief vrouwenkiesrecht bij de SGP, en transgenders die hun nieuwe geslacht in het paspoort mogen laten zetten: hoe komen we aan deze verworvenheden? We hebben ze te danken aan baanbrekende rechterlijke oordelen.

Om te begrijpen waarom rechters baanbrekend moeten kunnen oordelen, moeten we terug naar de essentie van het begrip ‘democratische rechtsstaat.’ Dat bestaat uit twee elementen. Ten eerste ‘democratisch’: dat impliceert dat wij burgers onze eigen wetgevers zijn, meestal via gekozen vertegenwoordigers. Democratie leidt tot legitiem recht: als we het recht niet goed vinden, kunnen we het immers zelf (laten) veranderen.

Ten tweede ‘rechtsstaat’: dat houdt onder meer in dat ook de staat gebonden is aan de wet. In het bijzonder aan het respecteren van grondrechten, die zijn verankerd in zowel onze grondwet als in internationale verdragen, zoals het VN-Kinderrechtenverdrag en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Het is de taak van de rechter om die grondrechten te beschermen tegen de waan van de dag.

Maar hoe? Grondrechten zijn vaak abstract geformuleerd: vrijheid van discriminatie, vrijheid van meningsuiting, recht op leven, op gezondheid... In de Verenigde Staten zijn er zogenaamde ‘originalisten’, mensen die vinden dat grondrechten zo moeten worden geïnterpreteerd als de *founding fathers* ze bedoelden (naar hun ‘origine’). Enig nadenken doet inzien dat het originalisten-standpunt problematisch is. Neem het Amerikaanse grondrecht om wapens te dragen: óf je moet volhouden dat dit alleen zou gelden voor 18e eeuwse wapens als vuursteenkarabijnen – wat geen originalist zegt – óf je vindt dat dit grondrecht ook van toepassing is op onze toen ondenkbare wapens... maar dan ben je al bezig met dynamisch interpreteren! Zoals het Europees Hof van de Rechten van de Mens in vaste rechtspraak benadrukt: het Europese mensenrechtenverdrag is een *living instrument*, dat zo moet worden gelezen dat het vandaag de dag betekenis heeft.

Combineer deze informatie, en je komt uit op situaties waarin rechters gedwongen zijn baanbrekende oordelen te leveren. Het is hun taak de grondrechten waar nodig in te roepen tegen een democratische meerderheid, op een manier die misschien niet eerder was vertoond, maar die wel overeenstemt met onze tijdgeest. En als de wetgever het er écht mee oneens is, kan die de grondwet wijzigen. Met dit systeem van *checks and balances* kan de democratische rechtsstaat zich blijvend ontwikkelen.

Laura Burgers is jurist en schrijver. Ze verdedigt later dit jaar haar promotieonderzoek over de rol van de rechter in klimaatrechtszaken aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam.

Populistische partijen op rechts, maar ook enkele gevestigde partijen, laten zich steeds meer verleiden tot voorstellen die rechtstreeks ingaan tegen de rechtsstaat. Hoewel het op het eerste gezicht paradoxaal lijkt, is de toekomst van de democratie alleen veilig te stellen door deze gepast te begrenzen. Een pleidooi voor het instellen van constitutionele toetsing.

Door Joris Canoy

Een hoge dijk voor de rechtsstaat

Het voelt wat onwennig om het volgende op te schrijven: tegenwoordig is Hongarije een autocratie. Op 30 maart heeft het Hongaarse parlement een machtigingswet aangenomen die premier Viktor Orbán verregaande macht per decreet geeft, het parlement opschort en de verkiezingen tot nader order uitstelt.¹ Het verspreiden van (door de overheid bestempeld) *fake news* wordt bestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste vijf jaar.

Een dergelijke opschorting van de democratische rechtsstaat is bijna niet voor te stellen in ons land. Toch is onze rechtsstaat veel kwetsbaarder ingericht dan die van veel Oost-Europese landen. In Nederland bepaalt het parlement als enige orgaan over de rechtsstatelijkheid van haar wetten. In Oost-Europa buigen meerdere instanties zich hierover. Het feit dat Nederland tot dusver geen grote rechtsstatelijke schendingen heeft gezien, is geen reden om onszelf op de borst te kloppen. Ook in Nederland dreigt het gevaar van een slijtende rechtsstaat.

Uit recente politieke ontwikkelingen blijkt dat de democratie niet alleen tegen externe gevaren beschermd dient te worden, maar ook tegen zichzelf. Menig potentat zoals Viktor Orbán is niet met wapens, maar met de stembus aan de macht gekomen. Het waarborgstellen van bepaalde rechten tegen een tirannie van de meerderheid staat allerm minst haaks op het principe van democratie. Integendeel, het vormt het fundament van de liberale democratie. Hoe dienen wij als liberalen met zulke machtskwesties om te gaan? Om dit te beantwoorden, benader ik allereerst het begrip 'macht' vanuit liberaal oogpunt. Het tweede deel van dit essay gaat in op

¹ | Inmiddels heeft het Hongaarse parlement de noodtoestand opgeschort, waarmee de genoemde maatregelen voorlopig niet meer van kracht zijn.

In Nederland bepaalt het parlement als enige orgaan over de rechtsstatelijkheid van haar wetten. In Oost-Europa buigen meerdere instanties zich hierover

FOTO: HERMAN WOUTERS

wat er gebeurt zodra macht ongecontroleerd blijft. Vervolgens analyseer ik de mogelijkheden om macht in te perken, waarna ik afsluit met een pleidooi voor grondwettelijke toetsing van Nederlandse wetten.

Brede machtsverdeling

Net als menig ander land, bestaat onze staatsvorm uit drie gescheiden machten: de uitvoerende macht, de wetgevende macht en de rechtsprekende macht. *Checks and balances*, spreiding van de machten of de trias politica; al deze begrippen komen neer op hetzelfde concept: teveel macht in handen van één instituut of persoon komt het land niet ten goede. Het idee van gedecentraliseerde macht komt voor een groot deel voort uit de liberale filosofie. Liberalisme, volgens schrijver Edmund Fawcett, wordt gekenschetst door vier uitgangspunten: conflict, macht, vooruitgang en respect. Vooral het uitgangspunt 'macht' is hier van toepassing; liberalen moeten een *hostility to unchecked power* aannemen.

Niet voor niets was het *Appèl* uit 1966 gericht 'aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'. Destijds werd de politiek bepaald door een klein aantal partijen die in wisselende samenstelling de dienst uitmaakte. Ook al zou het nog dertig jaar duren voordat D66 het (sociaal-)liberalisme officieel omarmde, het beginsel van brede machtsverdeling zat er van begin af aan in.

Grondrechten getreden

Voor een antwoord op de vraag 'Wat gebeurt er als we niet een *hostility to unchecked power* aannemen' hoeven we enkel te kijken naar het quasi-dictatoriale Hongarije of sociale-mediareus Facebook, die voor altijd met het Cambridge Analytica-schandaal zal worden geassocieerd. Naar alle waarschijnlijkheid blijft Nederland Hongaarse toestanden bespaard. Desalniettemin is waakzaamheid gepast. Volgens een onderzoek van de Nederlandse Orde van Advocaten, in de aanloop naar de vorige verkiezingen, bleken – naast de *usual suspect* PVV – ook de VVD, het CDA en de SGP standpunten te hebben die regelrecht ingingen tegen onze rechtsstaat (Vervaart et al., 31–32). Deze partijen behaalden in 2017 de helft van de Kamerzetels en schuwden onderlinge samenwerking niet.

Behalve het gevaar van een rechts-populistische coalitie, dreigt ook een ongemerkte en langzame achteruitgang van onze rechtsstaat. In Artikel 18 van de Nederlandse Grondwet staat dat elke Nederlander recht heeft op rechtsbescherming. Bezuinigingen op de rechtsbijstand zorgen er helaas voor dat bij veel armere Nederlanders dit grondrecht een holle frase is. Ook regelt onze grondwet het recht op geloofsbelijdenis en het verbod op discriminatie op basis van religie. Desondanks heeft Nederland de laatste jaren te maken met door de Kamer breed gedragen initiatiefvoorstellen (boerkaverbod, buitenlandse financiering van moskeeën) waar een constitutioneel jurist toch het nodige aan vraagtekens bij kan zetten.

Deze achteruitgang vinden we ook terug in de cijfers. In 2006 stond ons land nog op derde plek in de democratie-index van *The Economist*. Tegenwoordig moeten we het doen met plek nummer elf. Ook de Raad

In 2006 stond ons land nog op derde plek in de democratie-index van *The Economist*. Tegenwoordig moeten we het doen met plek nummer elf

van State is kritisch: in 2014 ontving nog 6,1 procent van de toegestuurde beleidsstukken een zwaar dictum, twee jaar geleden was dit al 8 procent. Daarbij is het nog maar de vraag of de overheid überhaupt naar hun advies luistert (Hoekstra, 263).

Veto-spelers

Veel van deze problemen kunnen verklaard worden door het ontbreken van 'veto-spelers'; instanties wier toestemming nodig is om een beleidswijziging door te voeren (Tsebelis, 19). Overheidsbeleid, zo beschrijft George Tsebelis, wordt gevormd door de interactie tussen deze veto-spelers. In Nederland wisselt het aantal veto-spelers per beleidsterrein. Bij veel sociaal-economische punten leunt de regering op de consensus van allerlei bedrijven, vakbonden en andere maatschappelijke instanties. En als 2019 ons iets qua politiek mag leren, is dat we de invloed van zulke spelers, zoals de landbouworganisaties, niet moeten onderschatten.

Het is daarom des te vreemder dat dit kader van veto-spelers ontbreekt wanneer het aankomt op de Grondwet. Momenteel beslissen wetgevers (de Staten-Generaal en de ministers) zelf wat al dan niet conform de Grondwet is. De Raad van State komt slechts met advies. Door onze politieke cultuur van lange coalitieakkoorden en de diepe kloof tussen coalitie en oppositie kunnen we concluderen dat de regeringscoalitie als enige oordeelt over de rechtsstatelijkheid van haar plannen; één veto-speler maakt de dienst uit. De Eerste Kamer biedt geen soelaas voor dit gapende gat. De senaat wijst maar zelden gebrekkige wetsvoorstellen naar de prullenbak. De praktijk leert dat de coalitiefracties in de Eerste Kamer veelal hetzelfde stemmen als hun partijgenoten in de Tweede Kamer. Zelfs bij het ontbreken van een meerderheid in de senaat, slaagt de regeringscoalitie er meestal met een ad-hoc-akkoordje alsnog in haar beleidsplannen door de Staten-Generaal te loodsen.

Als wij onze rechtsstaat willen beschermen tegen de politieke waan van de dag, zullen we ons moeten keren tot een nieuwe robuuste veto-speler. Daar waar onze uitvoerende en wetgevende macht tekort schiet om onze Grondwet te waarborgen, moeten wij beroep doen op de rechtsprekende macht. Naast internationale verdragen, zou ook de rechter onze wetgeving moeten controleren op grondwettelijkheid.

Constitutionele toetsing

Een constitutionele toetsing klinkt misschien op het eerste opzicht enigszins ondemocratisch; zo'n grote verantwoordelijkheid van de volksvertegenwoordiging over te dragen aan de rechter. Toch is een dergelijke taakverdeling juist een verbetering van ons huidige democratische stelsel. De uitkomst van een stelsel waarbij over alles democratisch wordt gestemd, is helemaal geen democratie meer.

Dit punt werd voor het eerst onder de aandacht gebracht door John Stuart Mill, een van de grondleggers van het liberalisme. Zodra een meerderheid absolute macht kan uitoefenen tegenover een minderheid, leidt dit dikwijls tot uitsluiting. In zijn *Considerations on Representative Govern-*

De regeringscoalitie oordeelt als enige over de rechtsstatelijkheid van haar plannen; één veto-speler maakt de dienst uit

Net zoals in menig land de grondwet als té belangrijk wordt gezien om aan enkel politici over te laten, vertrouwen we ook overal ter wereld monetair beleid toe aan onafhankelijke centrale banken – buiten de greep van de politiek

ment (1861) noemt Mill zo'n staatsvorm een 'tirannie van de meerderheid'. Om te waarborgen dat *iedereen* kan meedoen in de democratische samenleving, legt onze grondwet daarom universele rechten vast, óók voor onze politieke tegenhangers. Vandaar dat de bescherming van deze rechten en wetten buiten de invloed van de meerderheid moet worden georganiseerd.

Het plaatsen van belangrijk beleid buiten de politieke sfeer is geen nieuw of revolutionair plan. Net zoals in menig land de grondwet als té belangrijk wordt gezien om aan enkel politici over te laten, vertrouwen we ook overal ter wereld monetair beleid toe aan onafhankelijke centrale banken – buiten de greep van de politiek.

De keuze voor het gerecht als veto-speler baseer ik ook op ontwikkelingen in landen om ons heen. Ondanks groeiende polarisatie van de politiek, blijkt daar de rechterlijke macht het meest vertrouwde instituut van de rechtsstaat (Ginsburg en Versteeg, 251). Zo geniet het Hooggerechtshof van de Verenigde Staten de steun van een meerderheid van de Amerikaanse bevolking. Dat is een vrij knappe prestatie, gezien de immense impopulariteit van het Amerikaanse Congres en de president. Binnen het Hof is de polarisatie ook een stuk minder dan vaak wordt gedacht; de meeste besluiten worden op (bijna) unanieme basis genomen (Tuberville & Marcum).

Tsebelis' theorie over veto-spelers suggereert ook nog een positieve bijkomstigheid van vetomacht voor rechters: aangezien de volksvertegenwoordiging negatieve uitspraken wil vermijden, zal zij ook beter gaan letten op de grondwet – het resultaat is beter beleid.

Natuurlijk is het onwaarschijnlijk dat de rechterlijke macht in haar eentje de toekomst van de rechtsstaat kan beschermen. Zodra de bevolking niet achter de rechterlijke macht staat, is de toegevoegde waarde van grondwettelijke toetsing gering. Dat gezegd hebbende, is de rechterlijke macht er vaak genoeg in geslaagd autocratische bewegingen (tijdelijk) te stoppen. Zo schrijft Sloveense politicoloog Bojan Bugarcic dat diverse grondwettelijke gerechtshoven in Oost-Europa de basisbeginselen van hun nieuwe grondwetten succesvol hebben verdedigd tegen populistische stromingen. Zelfs in inmiddels vervallen democratieën bleek de gerechtelijke macht vaak de laatste 'rechtsstatelijke hobbel' te zijn op het pad naar dictatuur (Ginsburg & Versteeg).

Hoge dijken

Dit fenomeen doet mij denken aan de titel van het rapport van de Staatscommissie Parlementair Stelsel (commissie-Remkes): *Lage drempels, hoge dijken*. Helemaal veilig voor een zondvloed zijn we nooit, en toch bouwen we dijken voor het geval dat. Zoals de titel al doet suggereren, pleit ook de commissie-Remkes voor het instellen van constitutionele toetsing.

Met de opkomst van het populisme is er de afgelopen jaren steeds meer druk uitgeoefend op onze rechtsstaat. Niet alleen de populistische partijen en op rechts, maar ook enkele gevestigde partijen laten zich steeds meer tot voorstellen verleiden die rechtstreeks ingaan tegen de rechtsstaat. Het wordt hoog tijd dat iedere liberaal zichzelf de vraag stelt: hoe veilig is de toekomst van onze rechtsstaat nou echt?

Onze staatsvorm van meerderheidscoalities vormt geen geruststellende bescherming van onze grondwet. Ook al zijn grondwettelijke schendingen in Nederland veel vaker de uitzondering dan de regel, biedt het huidige systeem te veel ruimte voor anti-rechtsstatelijke voorstellen en een tirannie van de meerderheid. Om onze rechtsstaat beter te beschermen, hoeven we enkel te doen wat bijna elk ander ontwikkeld land dit doet: constitutionele toetsing. Ook al lost dit op zichzelf niet het gehele probleem van populisme op, leert de ervaring dat de rechterlijke macht veelal met succes een populistische mars kan vertragen en verzwakken.

Alhoewel het op het eerste gezicht paradoxaal lijkt, is de toekomst van de democratie alleen veilig te stellen door deze gepast te begrenzen. Daar waar meerderheden de waan van de dag horen uit te maken, dient het gerecht de rechten van de minderheid beschermen. Mijn oproep is om constitutionele toetsing in de handen van de rechters te plaatsen; samen vormen zij een hoge dijk tegen een autocratische zondvloed. ●

Joris Canoy schrijft over Amerikaanse en Nederlandse politiek op weblog *Sargasso* en werkt als fractiemedewerker voor D66 Bloemendaal.

Bibliografie

- Bugaric, B. (2019). 'Can Law Protect Democracy? Legal Institutions as "Speed Bumps".' *Hague Journal on the Rule of Law* 11.2-3, 447-450.
- Chilton, Adam S. & Mila Versteeg (2018). 'Courts' Limited Ability to Protect Constitutional Rights.' *The University of Chicago Law Review* 85.2, 293-336.
- Fawcett, E. (2018). *Liberalism: the life of an idea*. Princeton University Press.
- Gammeren-Zoetweij, M. van & S. L. Peters & L. Combrink-Kuiters (2017). *Monitor Gesubsidieerde Rechtsbijstand* 2016.
- Ginsburg, T. & M. Versteeg (2014). 'Why do countries adopt constitutional review?' *The Journal of Law, Economics, & Organization* 30.3, 587-622.
- Ginsburg, T. & A.Z. Huq & M. Versteeg (2018). 'The Coming Demise of Liberal Constitutionalism?' *The University of Chicago Law Review* 85.2, 239-256.
- Hoekstra, T. (2006). 'De rol van de Raad van State bij fiscale wetgeving.' *Weekblad voor fiscaal recht*, 462-474.
- Levitsky, S. & D. Ziblatt (2018). *How democracies die*. Broadway Books.
- Mill, J.S. 'Considerations on Representative Government.' *On Liberty and Other Essays* (1861), 205-470.
- Tuberville, S. & A. Marcum (2018). 'Those 5-to-4 decisions on the Supreme Court? 9-to-0 is far more common.' *Washington Post*, 28 juni 2018.
- Tsebelis, G. (2002). *Veto players: How political institutions work*. Princeton University Press.
- Veraart, W. et al. (2017). *Doorlichting verkiezingsprogramma's 2017. De rechtsstaat, een quick scan: de partijprogramma's voor de verkiezingen 2017 rechtsstatelijk?* Nederlandse Orde van Advocaten.

Geen enkele democratie is perfect, maar er zijn middelen om het democratisch tekort te verminderen. In dit essay wordt beargumenteerd welke beïnvloeding het Nederlands democratisch stelsel kent en hoe we dichterbij 'ware democratie' kunnen komen door een nieuwe manier van stemmen: het Prioriteitenmodel.

De kiezer als aanjager van de democratie

Door Casper Jongeling

'De democratie is de regeringsvorm waaronder je zegt wat je wilt en doet wat je gezegd wordt.' Deze quote – van onbekende bron – is treffend: de democratie gaat uit van een wederkerigheid; de burger zegt wat hij wil en in ruil daarvoor accepteert hij de legitimiteit van de bestuurders. In deze tijd van democratische tumultueusheid, met verkiezingen van leiders als Trump en Bolsonaro en het Brexit-referendum, lijkt deze wederkerigheid onder druk te staan. Voelt de burger zich nog wel gehoord? Is deze wederkerigheid nog wel aanwezig?

Democratisch tekort

Hoewel een perfecte democratie utopisch is, kan de wil van het electoraat wel degelijk de bron zijn van besluitvorming en hier moet ook naar gestreefd worden. Je zou een perfecte democratie kunnen definiëren als 'ware democratie'. Het verschil tussen de ware democratie en de huidige democratie komt door alles wat het democratisch gehalte vermindert, zoals beïnvloeding van buitenaf en systematische fouten. Dit zou je kunnen definiëren als 'democratisch tekort'. Het gevolg daarvan is dat de eerder genoemde wederkerigheid omdraait: de wil van de burger bepaalt niet de politiek, maar de politiek bepaalt de wil van de burger. Als zodanig werkt het systeem van de democratie niet.

Democratie gaat uit van een wederkerigheid; de burger zegt wat hij wil en in ruil daarvoor accepteert hij de legitimiteit van de bestuurders

Geen enkele democratie is perfect, maar er zijn niettemin middelen om het democratisch tekort te verminderen. In deze tekst zal worden beargumenteerd welke beïnvloeding het huidige Nederlands democratisch stelsel kent en hoe we dichterbij de ware democratie kunnen komen door middel van een democratische vernieuwing genaamd: het Prioriteitenmodel.

Problematische representatie

Het Nederlandse politieke stelsel werkt op basis van representatie. Om de ware democratie zoveel mogelijk te benaderen in een representatief stelsel is het nodig dat de volksvertegenwoordigers zich laten sturen door de wil van het volk. Het probleem is echter dat de wil van het volk en die van de volksvertegenwoordigers niet per se dezelfde is. De volksvertegenwoordigers moeten vaak zelf een politieke of beleidstechnische invulling geven aan vraagstukken zonder dat zij weten of rekening houden met wat hun kiezers daarvan vinden. Als volksvertegenwoordigers andere keuzes maken dan wat hun kiezers graag hadden willen zien, kan er onvrede ontstaan over de gemaakte keuzes en zullen de kiezers zich niet gehoord voelen. Een voorbeeld hiervan is de afschaffing van de dividendbelasting. Hierbij werd het duidelijk dat de eigen invulling van de volksvertegenwoordigers niet overeen kwam met de wil van het volk, met onvrede van de kiezers tot gevolg. Maar hoe komt de volksvertegenwoordiger er dan achter wat zijn of haar kiezers wellicht zouden willen?

In de praktijk blijkt het erg moeilijk voor politici om te weten wat de wil van het volk is. De politicus kan inspraakavonden organiseren of op andere manier input ophalen bij de kiezers, maar hierbij participeert maar een select gedeelte van het electoraat. Deze manieren geven daarom een vertekend beeld van de wil van het volk. Ook referenda blijken geen onverdeelde succes. Het laatste Nederlandse referendum heeft waarschijnlijk alleen maar voor meer verdeeldheid en wantrouwen jegens de politiek gezorgd, zeker nadat het raadgevend referendum met terugwerkende kracht werd afgeschaft.

Problematische output

Omdat het voor volksvertegenwoordigers moeilijk is om input op te halen bij kiezers wordt er vaak soelaas gezocht bij de eigen politieke partij, via (het stemmen voor) verkiezingsprogramma's of tijdens congressen. Deze gedachte is logisch: de politieke partijen zijn verenigingen van (meestal) kiezers die willen bijdragen aan de politiek. De output van politieke partijen is echter ook problematisch. Politieke partijen kunnen zelf vaak het doel voor hun volksvertegenwoordigers bepalen. Als bijvoorbeeld tijdens een D66-congres 50 procent-plus-1 van de aanwezigen vindt dat de volksvertegenwoordigers een bepaalde opdracht moeten vervullen, dan moeten de volksvertegenwoordigers dat bewerkstelligen – ongeacht wat de kiezers van die volksvertegenwoordigers daarvan vinden. Tevens is dit een onzeker systeem: hoe een congres stemt kan bijvoorbeeld beïnvloed worden door wie er toevallig in de zaal zijn, welke sprekers er zijn en door andere toevalligheden. Partijleden hebben

Als volksvertegenwoordigers andere keuzes maken dan wat hun kiezers graag hadden willen zien, zullen de kiezers zich niet gehoord voelen

daardoor onevenredig veel invloed, die ook nog eens onderhevig is aan onzekerheid, op de politieke agenda en op de besluitvorming, hetgeen bijdraagt aan het democratisch tekort.

Figuur 1
Invloed congres vs kiezers op volksvertegenwoordigers bij D66

Doel en middel is niet hetzelfde

Tot dusver hebben we gezien dat zowel de volksvertegenwoordigers zelf als de leden van de politieke partijen veel invloed hebben op wat de volksvertegenwoordigers doen. De invloed van de kiezers blijft beperkt tot het kiezen van deze volksvertegenwoordigers. Maar zelfs het stemmen op volksvertegenwoordigers kan democratische problemen met zich meebrengen. De kiezers van een partij hoeven niet per se om dezelfde redenen te stemmen op een partij. Zo kan bijvoorbeeld de één op D66 stemmen vanwege onderwijs en de ander vanwege klimaat, twee totaal verschillende thema's. Daarnaast zijn er ook nog de strategische kiezers, die het ook niet per se eens hoeven te zijn met de partij waarop ze stemmen. De partij zou door deze twee redenen theoretisch gezien veel kiezers kunnen hebben zonder dat de kiezers alle doelstellingen van die partij onderschrijven. De macht van de partij wordt groter met meer stemmen, maar dat betekent dus niet per se dat de wil van hun kiezers beter worden vertegenwoordigd. Een fractie in de Tweede Kamer zou zo dus vele kiezers kunnen vertegenwoordigen die allemaal wat anders kunnen willen, waardoor de wil van de kiezers niet goed behartigd kan worden.

Tom van de Meer, hoogleraar politicologie aan de Universiteit van Amsterdam, geeft in zijn boek *Niet de kiezer is gek* een interessante analyse over het probleem van de democratie. Hij stelt dat er geen gebrek is aan vertrouwen in de democratie maar een gebrek aan vertrouwen in de instituties, zoals de politieke partijen. Deze gedachte is logisch: mensen stemmen op een partij omdat de partij voor hen een middel is om een doel te bereiken, de partij is voor de meeste kiezers niet een doel op zich.

Je zou daarom kunnen stellen dat door de hierboven genoemde systematische problemen het democratisch tekort groter dan gewenst is, hetgeen gepaard gaat met een dalend vertrouwen in het middel: de partijen en hun volksvertegenwoordigers. Als een stem een directe invloed zou

Als een stem een directe invloed zou kunnen hebben op het doel van de kiezer, dan zou dit naast de democratie ook politieke partijen ten goede komen

kunnen hebben op het doel van de kiezer, dan zou dit naast de democratie ook politieke partijen ten goede komen. Zij weten dan immers beter waar ze zich volgens de kiezers op zouden moeten focussen. Hierdoor zal er beter naar de wil van het volk geluisterd kunnen worden, en is er dus minder democratisch tekort. Om het democratisch tekort in Nederland te verkleinen, van oudsher een streven van D66, stel ik daarom het Prioriteitenmodel voor.

Het Prioriteitenmodel

Voorheen verenigden burgers zich als ze een gezamenlijk standpunt wilde uitdragen; in 2020 is dit niet meer zo vanzelfsprekend. Dit is betreurenswaardig omdat het gezamenlijk uitdragen van een standpunt vele malen sterker is dan de som van de delen; een krachtig middel om gehoord te worden. Maar op welk moment komen burgers nog bijeen om zich uit te spreken? Dat is eigenlijk maar op één moment: tijdens verkiezingen.

Het Prioriteitenmodel stelt een nieuwe manier van stemmen voor. In dit model kunnen de kiezers tijdens de verkiezingen niet alleen op een persoon van een partij stemmen (de uitvoerder), maar ook stemmen op het doel wat ze zouden willen dat de volksvertegenwoordiger bereikt. Dit zullen dus twee losse stemmen zijn, die tegelijk plaatsvinden. Eén stem op een volksvertegenwoordiger en één stem op de prioriteiten die de volksvertegenwoordiger zou moeten hebben. Zo kan bijvoorbeeld iemand op de VVD stemmen en tegelijkertijd als prioriteit het verder verlagen van de maximumsnelheid op snelwegen meegeven. Als de meer-

Het Prioriteitenmodel stelt een nieuwe manier van stemmen voor. Eén stem op een volksvertegenwoordiger en één stem op de prioriteiten die de volksvertegenwoordiger zou moeten hebben

FOTO: HERMAN WOUTERS

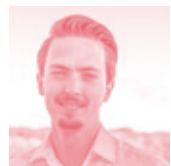
derheid van alle kiezers vervolgens vindt dat de snelheid verder verlaagd zou moeten worden, zal ook de vvd daar iets mee moeten doen. In het huidige systeem zou de vvd hier niet aan hoeven toe te geven. Met het Prioriteitenmodel zou het voor de politiek veel moeilijker worden om de wil van het volk te negeren, de verkiezingsuitslag geeft namelijk een expliciete opdracht mee. Partijen kunnen zich dan niet meer verschuilen achter verkiezingsprogramma's, de wil van congressen of eigen invullingen van volksvertegenwoordigers.

Kiezers zullen op termijn een betere overweging maken tijdens het stemmen, omdat ze zien welke partijen zich hard hebben gemaakt voor de prioriteiten en welke niet. Partijen worden hierdoor genoodzaakt om te luisteren naar de wil van het volk. Het stemgedrag van kiezers zal waarschijnlijk meer idealistisch worden, omdat een stem op een partij zal verschuiven naar een stem op de beste uitvoerder van de prioriteiten van het volk. Kiezers moeten daarbij nog meer dan nu gaan kijken naar het profiel van de partij. Partijen zonder duidelijk verhaal zullen op termijn afglijden.

Kiezers zouden zich met dit model beter gehoord moeten voelen. De kiezers weten doorgaans prima welke problemen opgelost zouden moeten worden, maar hebben vaak het gevoel dat hun stemgedrag toch geen enkele invloed heeft op de problemen waar zij dagelijks mee geconfronteerd worden. Gevolg hiervan is dat burgers vluchten naar flankpartijen en populistische partijen; die zeggen namelijk wel te luisteren naar de wil van het volk. In het voorgestelde nieuwe systeem kunnen deze mensen daadwerkelijk aangeven wat voor problemen zij ervaren en dit meegeven aan hun vertegenwoordigers waardoor de afstand tussen hen en Den Haag zal verkleinen. Een middel dat het doel dient.

Conclusie

Onze democratie kan dus wel een opkikker gebruiken. Door toedoen van democratische tekortkomingen is de democratie niet zo goed als die zou kunnen zijn. Door middel van democratische vernieuwingen zouden we dichterbij een ware democratie kunnen komen. Een democratische vernieuwing zou het Prioriteitenmodel kunnen zijn, waarbij kiezers naast een stem op een volksvertegenwoordiger ook prioriteiten meegeven aan de politiek. Hiermee zou de kiezer directer kunnen laten weten wat de politiek voor elkaar moet krijgen hetgeen de wederkerigheid tussen volk en bestuurder doet terugkeren. Dit model zal op termijn zorgen voor meer vertrouwen in de instituties en meer legitimiteit geven aan de volksvertegenwoordigers. Om te zorgen dat het volk luistert naar de politiek is het nodig dat de politiek ook luistert naar het volk. ●

Casper Jongeling
is politiek adviseur
bij D66 Rotterdam.

Kiezers zullen op termijn een betere overweging maken tijdens het stemmen, omdat ze zien welke partijen zich hard hebben gemaakt voor de prioriteiten en welke niet

Coen Brummer heeft met zijn essay Wat is sociaal-liberalisme? een mooie bijdrage geleverd aan het verder uitwerken van het D66-predicaat 'sociaal-liberaal'. Maar waar blijft toch de verdieping van de hoofdaanduiding van de partij: Democraten? Een (radicaal-)democratische visie op het begrip zelfredzaamheid zou een goed begin kunnen zijn: hoe kan democratisering van de samenleving mensen een perspectief op zelfredzaamheid bieden?

Door Marieke van Doorn

In reactie op Wat is sociaal-liberalisme?

In Idee 203 (2018) verscheen dit essay van Coen Brummer. De redactie nodigt een aantal denkers uit om daarop te reflecteren vanuit hun expertise.

Wat is (radicale) democratie?

Als D66'er identificeer ik mezelf bovenal als een democraat, daarna pas als sociaal-liberaal. Het predicaat sociaal-liberaal is wat mij betreft een prima ondertitel bij de hoofdaanduiding van onze partij: Democraten. Ze liggen zeer in elkaars verlengde: waar liberalen op de wereld zijn om de vrijheid van een ieder zo groot mogelijk te maken en sociaal-liberalen dat willen bereiken door niet alleen overheidsbemoediging te minimaliseren (zoals klassiek-liberalen) maar juist het ontwikkelingspotentieel van mensen actief te maximaliseren, kan ook democratisering de vrijheid van mensen doen toenemen.

Dat laatste zag ik met eigen ogen in Marokko, waar men tijdens mijn verblijf in 2000 en 2001 droomde van een democratische lente na het overlijden van dictator-koning Hassan II, maar helaas met een *de facto* dictatuur verder moest. Na terugkeer in Nederland werd ik lid van D66 en heb ik tien jaar in ondemocratische landen als ontwikkelingswerker oppositiepartijen, journalisten en maatschappelijk middenveld mogen bijstaan in hun streven naar meer democratie. Een dagelijks gevecht voor deze dappere mensen. Hun strijd maakte de radicale democraat in mij wakker en leerde me ook te reflecteren op onze eigen democratie: naast het systeem, heeft ook de democratische cultuur permanent onderhoud nodig.

Vrijheid in verbondenheid

De uitwerking van (radicale) democratie als hoofdstroming van onze partij is wat mij betreft een missende schakel in het werk van de Mr. Hans van Mierlo Stichting tot op heden. Wat betekent het om democraat te zijn in de politiek van alledag? Hoe herken je machtsstructuren waardoor

sommige stemmen niet gehoord worden? Hoe bevraag je die structuren als je eigen partij al jaren onderdeel is van de macht en wanneer is het nodig om tegenmacht te organiseren? Dit soort hedendaagse vragen verdienen het om degelijk ingebed te worden in de historische context van democratische politiek. Net zoals de verdere uitwerking van de ondertitel van onze partij, met de vijf richtingwijzers en Coen Brummers essay *Wat is sociaal-liberalisme?*.

In mijn opinie zit de crux van Brummers essay in hoofdstuk 5: 'Het sociaal-liberalisme als eigenstandige stroming'. Hij stelt hier dat het sociaal-liberalisme geen politieke stroming is die simpelweg het midden houdt tussen de sociaaldemocratie en het liberalisme, maar een substroming is van het liberalisme. Hij schrijft: 'Het woord 'sociaal' in het sociaal-liberalisme staat dan ook niet voor een balans tussen 'sociaal' en 'liberaal', zoals het met regelmaat verkeerd wordt geïnterpreteerd, maar voor een visie op vrijheid die veronderstelt dat mensen pas werkelijk vrij zijn als zij elkaar in staat stellen vrij te leven.'

Die 'vrijheid in verbondenheid' spreekt me erg aan, in tegenstelling tot het vvd-liberalisme van alleen vrijheid voor jezelf. Sinds 2018 zit ik namens D66 in de gemeenteraad van Den Haag, waar ik met regelmaat bots met vvd en Groep de Mos op de verschillen in interpretatie van het begrip vrijheid. Brummer haalt in zijn essay een congresspeech van Alexander Pechtold uit 2007 aan, waarin het vrijheidsbegrip van D66 wordt gedefinieerd als een liberalisme dat de ontwikkeling van het individu wil voortzetten, door hem of haar bij te staan in het zoeken naar vrijheid en zelfredzaamheid: 'Wij stellen iedereen in staat erbij te horen. Zijn plek te hebben. Wij gunnen het iedereen medeverantwoordelijkheid te dragen, deel te zijn van de gemeenschap. Wij kunnen er niet tegen als mensen apart staan. Buiten hun schuld hun hand moeten ophouden.'

Zelfredzaamheid

Rake woorden, maar hoe pakken ze uit in de praktijk? Als er één begrip is dat in het sociaal-liberale vocabulaire prachtig klinkt, maar waar te veel mensen in de Haagse realiteit helaas geen perspectief op hebben, is het wel 'zelfredzaamheid'. Voor veel van de Haagse daklozen, alleenstaande moeders in het blijf-van-mijn-lijf-huis, mensen met een beperking, kinderen onder de armoedegrens of bewoners van een schimmelwoning in de sociale huur, die ik de afgelopen twee jaar als raadslid tegenkwam, klinkt 'zoeken naar zelfredzaamheid' als een onrealistisch scenario, als een belediging bijna, een synoniem voor kille bezuinigingen en een bevestiging dat zij falen als zelfstandig, zelfbewust en zelfverantwoordelijk mens.

Hoe kunnen de door Brummer gebruikte 'zoeklampen' mij als politicus inspireren bij de opgave om werkelijke vrijheid te realiseren voor Hagenaars voor wie zelfredzaamheid ver weg lijkt? 'Zorgen dat het individu mee kan komen door zich te ontwikkelen is daarom belangrijk. Het is een manier om mensen zelfredzaam te maken, ook in tijden van verandering', zoals Brummer stelt, zou pleiten voor onderwijs voor daklozen – wat nieuw zou zijn in Den Haag; andere steden zoals Haarlem zetten

Als er één begrip is dat in het sociaal-liberale vocabulaire prachtig klinkt, maar waar te veel mensen in de Haagse realiteit helaas geen perspectief op hebben, is het wel 'zelfredzaamheid'

'De partij zal streven naar een radicale democratisering van de samenleving in het algemeen en van het politieke bestel in het bijzonder'

Marieke van Doorn is raadslid namens D66 in Den Haag.

daar al wel op in. Verplicht naar school, in plaats van op straat zwerven als voorwaarde om de nachtopvang binnen te komen? Een interessante gedachte, die ik verder ga verkennen. Met in achtning van het uitgangspunt van de emancipatie van het individu, dus maatwerk in opleidingsaanbod, want iedere dakloze heeft andere ontwikkelingsbehoeften.

Afhankelijkheid

Hoe kan democratisering van de samenleving mensen een perspectief op zelfredzaamheid bieden? Wat weet ik eigenlijk van de politieke participatie van genoemde doelgroepen? Iets om in te duiken. De Cliëntenraad Sociaal Domein en de stichting Straat Consulaat verrichten al goed werk om de stemmen van cliënten door te geleiden naar de politiek. Aan mij als raadslid de taak om toe te zien op hoe serieus hun adviezen worden overgenomen. Het versterken van de positie van bewonersverenigingen bij woningcorporaties lijkt me een goed speerpunt. Want het is een mooie gedachte dat sociaal-liberalen mensen meer zeggenschap over hun leven willen geven middels participatie in een democratisch proces, maar gaan we daarbij niet voorbij aan de afhankelijke positie waarin deze mensen zich bevinden? Hoe snel ga je klagen over de kwaliteit van de daklozenopvang als je bang bent de volgende keer daarom niet binnen te komen – en dus met die honderd andere rechthebbenden waar geen bed voor is de nacht op straat te moeten doorbrengen? Hoe snel ga je klagen over je cliëntmanager bij de gemeente die alle wmo-zorg voor je zou moeten regelen maar dat niet doet? Afhankelijkheid verhoudt zich moeizaam met de zelfstandige, zelfbewuste en zelfverantwoordelijke mensen die wij graag zien. Het is belangrijk om ook voorbij de positie in de maatschappij van onze eigen achterban te blijven kijken.

Kortom, Brummer biedt genoeg aanknopingspunten voor reflectie om voorop te lopen als politicus voor participatie en ontwikkeling van het individu vanuit sociaal-liberaal perspectief. Inderdaad een goed medicijn tegen het koortsachtige ritme van de dagelijkse politiek, zoals Rob Jetten het treffend stelt in zijn voorwoord van Brummers essay. Complimenten dus voor Brummers werk en de goedgekozen 'zoeklampen' die hij gebruikt om de kenmerken van het sociaal-liberalisme als zelfstandige politieke stroming uit te diepen. Als democraat sprak met name de vierde zoeklamp me erg aan: het democratiseren van de samenleving. In het democratisch *Appèl*, het document dat in 1966 aan de basis van de oprichting van Democraten 66 stond, was dit punt één van het mogelijke verkiezingsprogramma: 'De partij zal streven naar een radicale democratisering van de samenleving in het algemeen en van het politieke bestel in het bijzonder.' Door het verbreden van democratisering buiten het politieke domein is nog veel te winnen: van onderwijs en zorg tot economie. Verdieping op democratisering van de politiek kan D66'ers van nu bovendien helpen de motor van verandering te blijven en deze ruimte niet aan populistten te laten. Vandaar mijn oproep aan de Mr. Hans van Mierlo Stichting: duik ook in de geschiedenis van de (radicale) democratie en maak hierover een soortgelijke publicatie, inclusief bijbehorende richtingwijzers. ●

De kracht van begrijpelijke taal en echt contact

Bericht uit de Eerste Kamer Carla Moonen

Ik ben afkomstig van een Limburgse boerderij. Als ik tijdens mijn studententijd in Wageningen weer thuiskwam, vroegen mijn ouders altijd of ik met hen de brieven wilde doornemen die ze hadden ontvangen. Want die vonden ze toch wel erg lastig te begrijpen. Dan ging het om brieven van de Landinrichtingscommissie, brieven van het waterschap en brieven van de Rabobank. Dit terwijl mijn ouders goed ontwikkelde mensen zijn en mijn vader juist veel ervaring had opgedaan als bestuurder. Dat zette me aan het denken. Waarom schrijft de overheid of een bank niet duidelijk wat de bedoeling van de brief is of wat hun vraag is? Waarom zit er zo veel verschil tussen de wetgeving op papier en de brief die mensen uiteindelijk ontvangen? Dat moet toch duidelijker kunnen.

Begrijpelijkheid en uitvoerbaarheid

Nadat ik raadadviseur was geweest bij het Kabinet van de Minister-president, werd ik dijkgraaf bij het waterschap Brabantse Delta. Tot mijn verbazing was er weinig veranderd. Daar werden brieven opgesteld die door betrokkenen niet goed te begrijpen waren. Maar inmiddels zat ik als voorzitter en bestuurder in een positie waarin ik er zelf op kon sturen, en dat heb ik gedaan. Ik heb als dijkgraaf alleen brieven ondertekend die begrijpelijke taal bevatten en waarbij het voor de ontvanger duidelijk was wat er werd bedoeld. Als je bovenin de organisatie gaat staan voor duidelijke taal en begrijpelijk schrijven, dan werkt dat in de hele organisatie door. Het leidt ook tot een lagere belasting van de klantenservice en tot minder bezwaarschriften.

Twee weken na mijn beëdiging als Eerste Kamerlid had ik mijn eerste debat in juli 2019. In de Eerste Kamer heb ik de portefeuille Sociale Zaken, Ruimtelijke Ordening, Buitenlandse Zaken, Defensie en Ontwikkelings-samenwerking en het Koninkrijk der Nederlanden. Op de agenda stond het debat over de *Wet temporisering AOW-leeftijd*. Door deze wet stijgt de AOW-leeftijd tijdelijk minder snel. Als lid van de Eerste Kamer let je bij wetgeving vooral op rechtmatigheid, handhaafbaarheid en uitvoerbaarheid. Deze woorden zijn mij uit het hart gegrepen. Daarom voelde ik me ook zo aangetrokken tot de rol van senator. In de Eerste Kamer kun je er daadwerkelijk voor zorgen dat de wetten die behandeld worden ook uitvoerbaar zijn. Mijn inbreng was dus vooral gericht op de uitvoerbaarheid van deze wet gezien vanuit de mensen zelf en vanuit de uitvoeringsorganisatie.

Als een overheid brieven schrijft die mensen niet begrijpen, neemt de druk op de uitvoering juist toe door de fouten die gemaakt worden. Veel uitvoeringsorganisaties creëren zo hun eigen falen. In het verleden hebben de parlementen ook te weinig aandacht gehad voor de uitvoering. Vaak is door amendementen en moties in de Tweede en Eerste Kamer wetgeving juist complexer geworden. Doordat er telkens nieuwe uitzonderingen bedacht werden. De kritiek op uitvoeringsorganisaties is wat mij betreft vooral een spiegel voor ons als parlementariërs. Wij hebben uitvoerders blijkbaar met een onmogelijke opdracht het veld ingestuurd. Dat moet beter!

Echt contact maken

Naast onduidelijke brieven is ook het gebrek aan contact met mensen een groot probleem bij veel uitvoeringsorganisaties. Zo was er bijvoorbeeld lange tijd geen echt – fysiek – contact mogelijk tussen mensen die een kinderopvang toeslag aanvroegen en de Belastingdienst. Je kon geen afspraak maken met een persoon die je direct vragen kon stellen. Het is bemoedigend dat mijn voormalige collega Alexandra van Huffelen in haar eerste week als staatssecretaris meteen contact maakte met de ouders over de kinderopvangtoeslagen.

In mijn vrijwilligerswerk heb ik ook ontdekt dat het voor alle partijen plezieriger en effectiever is als je echt contact maakt met mensen en aandacht geeft aan de vragen die er leven. Vanuit mijn rol als ‘aanjager’ bij NL2025 leerde ik in Breda Nora Kasrioui kennen. Zij had de stichting Brood en Rozen opgericht, een programma om vrouwen in de bijstand te begeleiden naar een betaalde baan. Als je erin slaagt een bijstandsmoeder aan het werk te krijgen, help je haar en de kinderen uit de armoede. De sociale impact is dus groot. Dat spreekt me aan. Ik wilde graag in contact komen met vrouwen die ik in mijn werk weinig tegenkom. Ik ben nu vrijwillig docent bij het programma Brood en Rozen. Al vier jaar geef ik les aan bijstandsvrouwen over sociale etiquette. Ik werk vooral aan het zelfvertrouwen van de vrouwen. Veel vrouwen zitten al lang in de bijstand en dat zorgt vaak voor twijfel. Wat heb ik te bieden? Ben ik de moeite waard? Een neerwaartse spiraal dreigt. Ik probeer die spiraal weer in opwaartse richting te buigen. Het programma is echt succesvol. Dat komt omdat we niet over de vrouwen vergaderen maar daadwerkelijk met ze aan de slag gaan! Ik heb ervaren dat echt aandacht geven de sleutel tot verandering is. Je ziet dat alle vrouwen die zich aan het project committeren een passende baan vinden. Op Internationale Vrouwendag ontvangen de deelnemende vrouwen aan Brood en Rozen hun certificaat en voelen zij zich vanuit hun eigen kracht ook weer volwaardig onderdeel van de samenleving.

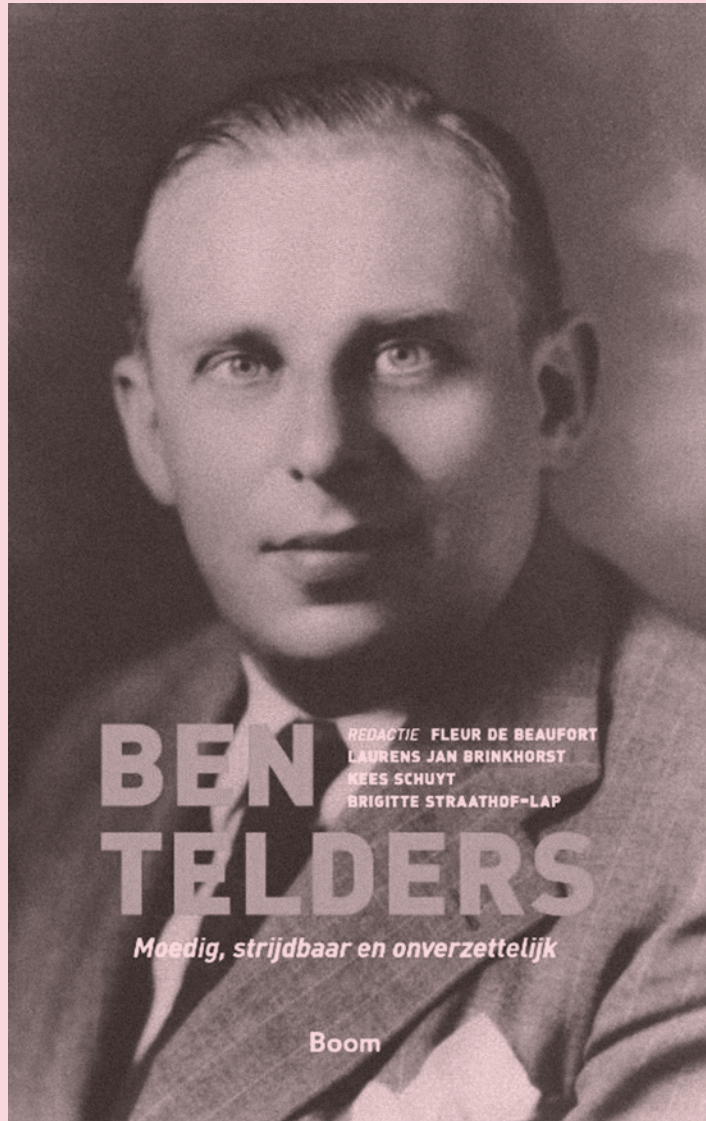
In mijn vrijwilligerswerk heb ik ook ontdekt dat het voor alle partijen plezieriger en effectiever is als je echt contact maakt en aandacht geeft aan de vragen die er leven

Deze ervaringen neem ik iedere dinsdag mee de Eerste Kamer in. Nog steeds komt er wetgeving langs die veel te ingewikkeld is en waarbij ik mij afvraag of de mensen die onder de wetgeving vallen voldoende zijn betrokken. Dit geldt bijvoorbeeld bij wetgeving over het kindgebonden budget en de kinderopvangtoeslagen. Ik zal als senator me blijven richten op de uitvoerbaarheid van wetten en op echt contact maken met mensen die met deze wetten te maken krijgen. Hier moet D66 voor staan, omdat het aansluit op de wat mij betreft belangrijkste richtingwijzer van D66: *Vertrouw op de eigen kracht van mensen*. Door duidelijke wetgeving, begrijpelijke taal en het daadwerkelijk betrekken van mensen kunnen zij hun eigen kracht zo goed mogelijk inzetten. Dus laten we zorgen dat iedere boerin voortaan begrijpt hoe zij gebruik kan maken van regelingen om haar stal te verduurzamen. De huidige studenten hoeven dan geen brieven meer te analyseren, maar kunnen iets veel belangrijkers doen in het weekend: Iets leuks doen met hun moeder! ●

Carla Moonen is Eerste Kamerlid namens D66 en bestuursvoorzitter van Koninklijke NIngenieurs.

Boekrecensie

Ben Telders
Moedig, strijdbaar en onverzettelijk

Redactie
Fleur de Beaufort
Laurens Jan Brinkhorst
Kees Schuyt
Brigitte Straathof-Lap

Boom uitgevers Amsterdam, 2020

'Over Telders hele wezen lag iets van een snelle vaart. Hij bewoog zich snel, hij dacht snel, hij sprak snel, hij schreef snel. [...] Hij was het ook daardoor, die in het begin van de bezetting het allersnelste doorzag wat aan de bevolking van dit bezette land het allereerste te doen stond. Dat was het rechtswapen hanteren dat het bezat [...].'

Citaat van professor Rudolph Cleveringa in *De Bezetting* van dr. Lou de Jong, 1964.

Ben Telders

Moedig, strijdbaar en onverzettelijk

Door **Steven van Hoogstraten**

Dit boek is gewijd aan de iconische Leidse professor en liberale voorman B.M. Telders. Het is een bundel essays met bijdragen van acht auteurs. Deze hebben allen op de een of andere wijze een bijzondere verbinding met Telders' werk als academicus of als politiek bestuurder. Het boek maakt een onderscheid tussen een deel 1 over *Leven en Werken* van Telders en een deel 2 over zijn *Nalatenschap*. Het geheel biedt een prachtige en soms verrassende blik op wie Telders was, over zijn professionele levensloop, in welk opzicht hij moedig en strijdbaar was, en vooral ook wat hij op alle vlakken waar hij in het publieke domein actief was, heeft betekend. En waarom hij – een professor aan de Universiteit Leiden – in de oorlog gevangen werd gezet.

Diverse auteurs

Laat ik eerst in het kort aangeven wie welke bijdragen heeft geleverd. Kees Schuyt (ook auteur van een indrukwekkende biografie van de hierboven geciteerde Cleveringa) schreef een uitvoerig en prachtig biografisch essay over Telders in twee hoofdstukken. De oud-decaan van de Leidse juridische faculteit Rick Lawson behandelt de periode vóór de oorlog en de opvallende rol die Telders daarin speelde. Zijn Leidse collega en hoogleraar Volkenrecht Nico Schrijver schrijft over de volkenrechtelijke loopbaan van Telders en over zijn interesse voor de Volkenbond, en Marten Zwanenburg, professor militair recht in Breda gaat in op de ontwikkeling van het bezettingsrecht en de bijna exclusieve focus van Telders daarop in het begin van de bezettingstijd. Historica en wetenschappelijk medewerkster van de TeldersStichting Fleur de Beaufort beschrijft de activiteiten die Telders ontplooiden in de politiek.

Dat is het deel over zijn leven en werken, naar verhouding ook het grootste deel van het boek, terwijl in de beschouwingen over de nalatenschap van Telders gereede aandacht is voor het naar hem vernoemde Volkenrechtelijk Dispuut, geschreven door Brigitte Straathof-Lap, de voormalige praeses van het vakdispuut. Verder een kroniek door Hanna Thuránszky over het Telders Pleitconкурс. Tenslotte schrijft Patrick van Schie, directeur van de TeldersStichting, een compacte verhandeling over het ontstaan en de ontwikkeling van deze wetenschappelijke denktank ten behoeve van het liberale denken.

Elke bijdrage staat op zichzelf en laat zich zelfstandig lezen. Het is in het bestek van deze beschrijving moeilijk de hoofdstukken een voor een door te nemen. Ik wil daarom stilstaan bij de beelden die mij troffen, ofwel omdat ik het niet wist danwel omdat het zo typisch was voor de houding van Telders. Zo is het sterke 'publieke profiel' van professor Telders in de jaren na 1930 me nu pas duidelijk geworden, die verband hield met zijn enorme schrijflust voor tijdschrift *De Gids*, voor verschillende dagbladen en voor het *Liberaal Weekblad*. Telders heeft in een korte tijdspanne ongeveer het oeuvre van een volledige carrière geproduceerd, wordt in het boek opgemerkt.

Ariërverklaring

Het verhaal over het protest tegen de *Ariërverklaring*, dat hoofdzakelijk bij Telders is begonnen, wordt op een adembenemende en gedetailleerde manier beschreven in het eerste stuk van Kees Schuyt. Telders stelde een inhoudelijke verklaring op, die door ten minste 25 hoogleraren zou moeten worden onderschreven om er een collectieve Leidse (academische) weigering van te maken. Maar de Senaatsvergadering waar het protest zou worden besproken, werd door de bezetter verboden en er kwam geen duidelijke meerderheid. Daarom werd gekozen voor de methode van het individueel protest, waar wel een grote meerderheid van de hoogleraren aan heeft meegedaan.

Telders schreef ook in stellige bewoordingen een verzoek aan de Hoge Raad, dat de *Ariërverklaring* – de verklaring geen Jood te zijn – niet zou moeten worden ingevuld en ondertekend. De Hoge Raad zag helaas geen wettige gronden om het verzoek van de bezettende macht te weigeren. Dat verhaal is algemeen bekend. Hetzelfde is natuurlijk het geval met de protestrede op 26 november 1940 van professor Cleveringa, waaraan Telders een essentiële bijdrage leverde. Het is misschien aardig te vermelden dat mijn moeder als een jonge studente bij die lezing aanwezig was, zij werd op het laatste moment gebeld om met haar jaargenoten iets van orde in de zaal te houden. Ze vertelde me dat ze van vrij dichtbij had gezien hoe ongelooflijk gespannen professor Cleveringa aan het college begon en hoe elektrisch geladen de sfeer in het Academiegebouw toen was.

Het verhaal over het protest tegen de Ariërverklaring, dat hoofdzakelijk bij Telders is begonnen, wordt op een adembenemende en gedetailleerde manier beschreven

De moed en de onverzettelijkheid van Telders worden in het boek terecht in verband gebracht met zijn heldere, aan het volkenrecht ontleende stellingnames tijdens de bezetting. We zagen hierboven al een belangrijk voorbeeld in verband met de *Ariërverklaring*. Maar wat voor mij bij lezing eigenlijk nog meer opvallend is, zijn de scherp geformuleerde analyses van Telders juist in de periode voorafgaand aan de oorlog. Over de Duitse annexatie van Sudetenland schrijft Telders dat 'verdragen allerwegen als vodjes papier worden beschouwd'. En even later, in maart 1939, als Duitsland Tsjechië is binnengevallen, noteert hij zelfs 'elk woord dat aan recht of gerechtigheid herinnert is, in dit verband, bespottelijk'. Tegen die achtergrond is de houding van Telders na het begin van de bezetting in mei 1940 beheerster, zij het opnieuw doordeemd van dezelfde gedrevenheid. Een houding die hem snel in conflict bracht met de Duitse bezetter. Gewaarschuwd was hij, maar hij wilde niet opzij stappen.

Gedrevenheid

Gedrevenheid, dat is een kenmerk van het werk van Telders dat bij wijze van spreken ook wel een plaatsje in de titel van het boek had mogen hebben. Ik heb me een paar keer afgevraagd waar die persoonlijke gedrevenheid vandaan kwam. Zijn onwaarschijnlijke productiviteit, de vele juridisch-politieke commentaren in de laatste jaren voor 1940, het plaatsen van het eerste stuk over het bezettingsrecht, slechts zes dagen na de Nederlandse overgave (en daarna nog verschillende andere), het voortdurend publiceren in zoveel media; het heeft bij mij de vraag losgemaakt wat hem hiertoe dreef. Ik heb daar eigenlijk geen aanknopingspunten voor gevonden, en blijf dus een beetje met de vraag zitten. Het ontbreken van een gezinssituatie zal zonder twijfel een rol hebben meegespeeld, maar dat verklaart niet alles.

De bijdrage van Marc Zwanenburg is geheel aan de ontwikkeling van het bezettingsrecht gewijd, alsook aan het gebruik dat Telders er – onvermoeibaar – van maakte. Wat wel opmerkelijk is, is dat nergens een protest tegen het schenden van de Nederlandse neutraliteit wordt aangehaald, terwijl dat er toch over de volle breedte van het politieke spectrum moet zijn geweest. Nico Schrijver laat zien dat Telders in 1931 promoveerde op een bondige maar indrukwekkende dissertatie over de

BENJAMIN MARIUS TELDERS

Geboren 19 Maart 1903 - buitengewoon hoogleraar in het Volkenrecht te Leiden 1931 - gewoon hoogleraar in het Volkenrecht en de Inleiding tot de Rechtswetenschap 1937 - op 18 December 1940 door de Duitsers gearresteerd wegens activiteit tegen het onrecht door hen gepleegd - draagt zijn opsluiting in de gevangenis te Scheveningen en de concentratiekampen te Buchenwald, Vught, Sachsenhausen en Bergen-Belsen in ongebroke geestkracht & is daar een steun voor en redder van vele medegevangenen - sterft in het vernietigingskamp Bergen-Belsen op 6 April 1945

MILES PRAESIDII LIBERTATIS

Plaquette in het Leidse Academiegebouw

De moed en de onverzettelijkheid van Telders worden in het boek terecht in verband gebracht met zijn heldere, aan het volkenrecht ontleende stellingnames tijdens de bezetting

Hij werd voorzitter van de Liberale Staatspartij in 1938 en koos voor een principiële politieke benadering die wars was van pragmatische compromissen

juridische waardering van het begrip 'oorlog'. Telders had daarvoor een verhelderend kader ontwikkeld dat vier verschillende soorten oorlog van elkaar onderscheidde, sommige toelaatbaar en andere niet. Hij had ook veel te zeggen over de Volkenbond, die goed bedoeld maar ook hopeloos ineffectief was. De professor beschreef de gewenste verbeteringen in het Volkenbondsverdrag tot in detail.

Politieke werk

Ik stap over naar het politieke werk van professor Telders, dat goed beschouwd niet zo lang heeft geduurd. Hij werd voorzitter van de Liberale Staatspartij in 1938 en koos voor een principiële politieke benadering die wars was van pragmatische compromissen. Die compromissen straalden juist slecht op de partij af. Van hem werd ook door de partij een beginselvaste liberale koers verwacht. Telders sprak van een 'in het diepst van zijn ziel gewortelde liberale levensovertuiging'. Met de liberalen ging het in die tijd niet zo goed in de kiezersgunst. Van een ooit stevige positie in het parlement was de partij naar een kleine fractie teruggedrongen. De christelijke partijen en de SDAP torenden er stevig bovenuit.

Hoewel Telders wel oog had voor sociale gerechtigheid, vond hij dat daar ook een grens aan moest worden gesteld. Hij was toch meer een klassiek-liberaal, die het individu centraal stelt en van bemoeienis van staatswege heel weinig moet hebben. Individuele vrijheid is in die visie de basis van alle vooruitgang, de motor van de samenleving. Wel had hij een open oog voor ieders persoonlijke verantwoordelijkheid. Ik denk, om het anders te zeggen, dat Telders in deze tijd niet snel voor D66 zou hebben gestemd doch eerder in een flank van de VVD moet worden geplaatst. Ik geef meteen toe, dit is natuurlijk maar speculatie...

In elk geval behoort de TeldersStichting tot een heel zichtbaar onderdeel van zijn *legacy* op het politieke vlak. Maar dat is naar mijn smaak toch in hoofdzaak een kwestie van naamgeving. Het stuk van Patrick van Schie biedt een goed inzicht in de *track record* van deze stichting, die wetenschappelijke beschouwingen en liberale politiek met elkaar tracht te verbinden. Zo te zien is dat over het geheel een succesvolle aanpak geweest, al verheelt de auteur niet dat er ook wel eens schurende momenten zijn geweest, wanneer de bevindingen van de TeldersStichting niet pasten bij de heersende beleidsopvattingen in liberale kring.

Telders Moot Court

Het laatste aspect van deze bespreking gaat over het Telders Moot Court, een pleitconкурс voor Europese studenten. Ik heb dit concurs meerdere jaren aan het werk mogen zien in het Vredespaleis, waarvan ik directeur was, van 2002 tot en met 2015. De finales worden nog steeds in het paleis gehouden, in de Grote Rechtszaal, en ik hoop vurig dat dit zo zal blijven. Het Telders Moot Court is een geweldige instelling geworden en het boek beschrijft de ontwikkeling ervan in vrij groot detail. Ooit in 1977 vanuit het befaamde Telders Dispuut begonnen met slechts drie teams, brengt het Telders Moot Court tegenwoordig studententeams uit dertig landen bijeen rond een imaginaire volkenrechtelijke casus. Een

internationale competitie maar ook een broedplaats van talent. Ik heb meermalen tijdens de finales met bewondering gekeken naar de jonge pleitbezorgers en pleitbezorgsters, die hun uiteenzetting gaven tegenover een Hof van drie echte internationale rechters.

Alles bijeen is dit een boek dat een helder licht werpt op leven en werken van de hoogleraar en politicus B.M Telders, maar dat ook een fraai beeld geeft van de woelige en spannende periode voor de oorlog en van de burgerlijke uitdagingen in de oorlog. Telders' moed, strijdbaarheid en onverzettelijkheid komen steeds goed uit de verf. Professor B.M. Telders overleed in gevangenschap in het kamp Bergen-Belsen, op 6 april 1945, vlak voor de bevrijding door de geallieerden. De vlektyfus velde hem, slechts negen dagen voor de Engelsen het kamp zouden bevrijden.

Civil courage

Voor de lezers van *Idee* lijkt het me erg de moeite waard om van dit verhaal te kennis te nemen. Een verhaal van een man die te kort leefde maar niettemin op een ieder in zijn omgeving een onuitwisbare indruk heeft gemaakt. Een blik op een tijd waarin de wereld nog woeliger was dan dezer dagen en waarin Nederland door zijn buurland was bezet. De uitgesproken liberale inslag van Telders en zijn bewuste standvastigheid daarin moet een ieder met een D66-hart kunnen boeien – maar voor mij is het juist de moed die hij in zijn publieke optreden heeft betoond die het boek zo interessant maakt. Een houding die wel als *civil courage* is omschreven en die ook in deze tijd onverminderd betekenis heeft. ●

De uitgesproken liberale inslag van Telders en zijn bewuste standvastigheid daarin moet een ieder met een D66-hart kunnen boeien

Steven van Hoogstraten was van 2002 tot 2015 directeur van de Carnegie Stichting.

In de vorige Idee onderzocht Remy Schuurmans de rechtvaardigheid van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven aan de hand van een academisch debat binnen de politieke theorie gebaseerd op een spanning tussen twee waarden: autonomie en paternalisme. Een reactie.

Door Pieter Fokkink

Van oude mensen en de levens die voltooid willen worden

Als 80-plus-democraat was ik getroffen door het artikel van Remy Schuurmans, alumnus politieke theorie, over één van de belangrijkste vragen van ouderen in deze tijd. In zijn artikel betoogt hij dat de overheid ouderen met een wens tot voltooiing van hun leven via hulp tot zelfdoding dat moet belemmeren, met als argument dat het welzijnsbelang van die ouderen dat vergt.¹

De titel van zijn artikel 'De legitimiteit van paternalisme bij voltooid leven'² vergt enige reflectie, te meer omdat de auteur dat achterwege laat. Laten wij de degelijkheid en deugdelijkheid van de onderbouwing door Schuurmans eens kritisch onderzoeken. Hij schrijft: 'In dit artikel wordt de rechtvaardigheid van hulp bij zelfdoding bij voltooid leven onderzocht aan de hand van een lopend academisch debat binnen de politieke theorie. Dit debat is gebaseerd op een spanning tussen twee waarden: autonomie en paternalisme'.

Begripsmatige verwarring

Het onderwerp van zijn artikel is een conceptwet – de *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek* – en daarom moet 'legitimiteit' in een politieke context worden begrepen: als wetmatige vorm van machtsuitoefening over burgers door de overheid. Vanuit de politieke filosofie behoort daarbij het perspectief van de morele en ethische

1 | Een vergelijkbare argumentatie had de Nederlandse regering, kort nadat wij waren bevrijd van de Duitse bezetting, toen werd besloten Nederlandse militairen naar de Nederlands-Indische kolonie te sturen om het Indonesisch verzet te breken, immers Nederlanders wisten beter wat in het belang van de Indiërs was, dan zijzelf.

2 | Het is maar een kleine overweging, maar het gaat om medische hulp bij zelfdoding ter voltooiing van het leven!

grondslagen van rechtvaardigheid en rechtvaardiging in beeld te worden gebracht, maar de auteur doet dat niet. Ook de term 'paternalisme' verdient toelichting. Paternalisme is de uitbreiding van het 'vaderlijk gezag' in hiërarchische zin naar de overheid of een instantie, op grond van de veronderstelling dat die overheid of instantie beter in staat is te beoordelen wat in het belang van betrokkene is dan betrokkene zelf; het klassiek filosofische begrip van 'het goede leven' vormt de grondslag. Paternalisme contrasteert met emancipatie. In argumentatieve zin gaat het niet om rechtvaardigheid (het recht doen aan), maar om rechtvaardiging – het geven van argumenten waarom een handeling zou zijn toegestaan, zo niet verplicht. Schuurmans is zeer slordig in zijn begrippenkader.

Schuurmans voert twee publicaties aan voor wat hij 'lopend academisch debat' noemt: 'The conflict between authority and autonomy' van Robert Wolff³, en 'Paternalism' van Gerald Dworkin⁴. Het artikel van Wolff gaat over het 'liberaal anarchisme', waarbij de autoriteit van de staat en daarmee het overheidsgezag aan banden wordt gelegd door de autonomie van de burger. Op het eerste gezicht zo ongeveer het tegenovergestelde van de intentie van Schuurmans. Het zeer uitgebreide encyclopedische artikel van Gerald Dworkin is gebaseerd op de interpretatie dat paternalisme van toepassing is in situaties waarin het individu niet meer rationeel over het eigen belang kan oordelen. Dat vergt bewijs en kan niet als vanzelfsprekend worden aangenomen. Ook hier vindt Schuurmans niet de juiste bron voor zijn stelling.

3 | Wolff, R. P. (1990). 'The conflict between authority and autonomy'. In Raz, J. (Ed.). *Authority*. New York: New York University Press.

4 | <https://plato.stanford.edu/entries/paternalism>

Politieke en morele waarden

Het gaat in de context van de politieke theorie en dus over politieke 'waarden'. Waarden die onze moraal bepalen geven richting aan het handelen. In het handelen toont zich de moraal! Kernwaarden in de politieke moraal zijn: menselijke waardigheid (op grond waarvan respect voor de persoonlijke levenssfeer en de autonomie is gebaseerd), rechtvaardigheid (richt zich tegen willekeur en onrecht en beoogt recht te doen zonder aanzien des persoons met bijvoorbeeld behandeling naar verdienste, rekening houden met draagkracht, erkenning van rechten, gelijke behandeling, kansen en uitkomsten, ieder het zijne), vrijheid (zowel het kunnen doen als kunnen nalaten van een handeling in overeenstemming met de vrijheid van allen en verplicht tot het wegneemen van belemmeringen, het streven naar vergelijkbare gevolgen van keuzen, niet inmenging in keuzen), weldadigheid (schade voorkomen, geen schade aanrichten, aangerichte schade herstellen, het goede doen in overeenstemming met de daarvoor geldende criteria), waarachtigheid (eerlijkheid, integriteit, vertrouwen, informatieplicht, zeggen wat je doet en doen wat je zegt, bewustzijn van vooroordelen en eigen identiteit). Morele waarden vormen de fundamentele van de morele normen. Als morele waarden met elkaar botsen, ontstaat een moreel dilemma.

Autonomie als politieke waarde speelt op tenminste twee niveaus:

[1] het statelijke in termen van zelfbestuur voor delen van de staat, zoals je ziet in Spanje of Groot-Brittannië en soms zelfs in het uiteenvallen van geconstrueerde staten, zoals Tsjecho-Slowakije of Joegoslavië, en [2] in de verhouding tussen de staat enerzijds en de burgers anderzijds, waarin het gaat om de omvang van de staatsinvloed in het persoonlijke of private leven van de burgers; calvinistische concepten als 'soevereiniteit in eigen kring' of de liberale 'staatsonthouding' in de economie, zijn voorbeelden van de tweede categorie politieke autonomie. In de filosofie staat autonomie (zelfwetgeving/zelfbeheersing) tegenover heteronomie (de wet opgelegd worden/beheerst worden).

Het paternalisme van Schuurman is gebaseerd op de idee van weldadigheid, het goede doen, maar strijdig met de daarbij geldende interne norm van geen schade doen, en is in strijd met vrijwel alle andere morele categorieën. Bovendien is het de vraag of het bij uitstek de overheid is die het octrooi heeft op kennis van 'wat het goede leven is'?

Het is een veelvoorkomend probleem in de beroepsuitoefening. Moeten advocaten altijd de wens van de cliënt volgen – ook als dat juridische problemen geeft – of moet ze hun eigen verantwoordelijkheid volgen? Diezelfde vragen doen zich voor in de zorg, de psychiatrie, et cetera. De technocratische beroepshouding dat de deskundige het wel het beste weet, wordt steeds meer afgewezen. De beroepsuitoefening wordt steeds professioneler, dat wil zeggen gebaseerd op overtuigend overleg tussen cliënt en beroepsuitoefenaar. Zelfs bij orgaandonatie blijken nabestaanden niet overtuigd dat de overledene willens en wetens een juiste beslissing heeft genomen en weigeren de donatie. Kortom het gaat niet om een 'spanning' tussen twee waarden, maar om twee verschillende leefstijlen.

Het is de vraag of het bij uitstek de overheid is die het octrooi heeft op kennis van 'wat het goede leven is'

Bestaat er 'recht op sterven'?

Is de individuele wens het leven te willen beëindigen, c.q. te voltooien, empirisch onderzoekbaar of gaan we primair te werk op basis van projectie en speculatie? Twee auteurs, Paul Schnabel en Els van Wijngaarden, worden kort besproken en daaraan verbindt Schuurmans de conclusie dat er 'voornamelijk sprake is van sociale en existentiële gebreken die niet noodzakelijk in verband staan met medische aandoeningen'. De auteur laat het hierbij, hoewel 'voltooid leven' prominent in de titel van zijn artikel staat. Dat is jammer, want een deugdelijk literatuuronderzoek zou niet hebben misstaan.

Het enig zekere in het leven is de eindigheid er van. Een voltooid leven is de dood. Philippe Ariès heeft daar een prachtig boek over geschreven: *L'homme devant la mort*. Kan het leven bij leven voltooid zijn? De 'goede dood' kan bij een ondraaglijk en uitzichtloos *lijden*, maar bestaat er ook een 'goede dood' bij ondraaglijk en uitzichtloos *leven*? Laten we ons voegen naar de geest van de recente uitspraak van het Duitse Constitutioneel Hof in Karlsruhe met als kern: men heeft het recht op een zelfgekozen dood. Volgens de rechters is het strafbaar stellen van deze hulp in strijd met de Duitse grondwet. 'Men heeft het recht op een zelfgekozen dood', oordeelde de rechter.

De angst slaat je om het hart wanneer je de hele bureaucratische optuiging leest in het wetsvoorstel *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek*. De overheid en de politiek moeten een keer stoppen met het wantrouwen van de burger. Er komt een nieuw type bemoeizorger met gebrek aan voorstellingsvermogen; de levenseindebegeleider heeft als regel niet de helft aan levenservaring van diegene die getoetst moet worden: 'Weet u wel zeker dat u dood wil?' Kom, kom. Het gaat om mensen die weten wat ze willen en waarom. Sluit je aan bij 'Karlsruhe' en beperk het hele wetsvoorstel tot wijziging van artikel 294 lid 2 (Wetboek van Strafrecht): 'Hij die opzettelijk een ander bij zelfdoding behulpzaam is of hem de middelen daartoe verschaft, wordt, indien de zelfdoding volgt, gestraft met een gevangenisstraf van ten hoogste drie jaren of geldboete van de vierde categorie [...].'

Hier moet een huisarts die dit bij de eigen patiënten doet, worden gevrijwaard van rechtsvervolging. Huisartsen hebben een diep geworteld professionele beroepsverantwoordelijkheid met het daarbij behorende morele besef uitsluitend in het belang van de patiënt te handelen; dit in tegenstelling tot de overheid die, na de invoering van de nieuwe pensioenwet met de immorele koppeling van de levensverwachting aan de pensioenleeftijd, een financieel belang heeft bij een lange levensverwachting. Vertrouw nu eens een keertje op het moreel besef van betrokkenen. Geen circus van levenseindebegeleiders, toetsingscommissies, malafide praktijken van fanatieke officieren van justitie et cetera.

Bij Mill aan het verkeerde adres

Schuurmans roept John Stuart Mill als hoge autoriteit te hulp. Laten we eens kijken wat Mill in *On Liberty* schrijft. Citaat uit de introductie van

De angst slaat je om het hart wanneer je de hele bureaucratische optuiging leest in het wetsvoorstel *Wet toetsing levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek*

hoofdstuk 1: *'The subject of this Essay is not the so-called Liberty of the Will, so unfortunately opposed to the misnamed doctrine of Philosophical Necessity; but Civil, or Social Liberty: the nature and limits of the power which can be legitimately exercised by society over the individual.'* En even verder: *'The struggle between Liberty and Authority is the most conspicuous feature in the portions of history with which we are earliest familiar.'* Terwijl hoofdstuk 4 als titel heeft: *'Of the Limits to the Authority of Society over the Individual'*.

Het is glashelder: Mill verzet zich tegen de autoriteiten in de maatschappij die de individuele ontplooiing en de ontwikkeling van individualiteit (kernbegrip bij Mill) belemmeren. Op John Stuart Mill kan je geen beroep doen om mensen te belemmeren hulp bij zelfdoding in te roepen. Waarom deze passage over Mill in het artikel staat is onduidelijk.

Op de helft van het artikel komt de aap uit de mouw. Schuurmans wil ouderen belemmeren om hulp bij zelfdoding in te roepen. Paternalisme past heel goed in de sociaal-liberale ideologie, omdat die ideologie de collectieve verantwoordelijkheid voor het individuele welzijn in het vaandel draagt. De recente wet op de orgaandonatie heeft zelfs *Wikipedia* gehaald onder het kopje 'Libertair paternalisme'. Maar hoe zit het dan met de gepropageerde vrijheid? Bij Mill ben je met paternalisme aan het verkeerde adres; voor Mill is paternalisme een belemmering voor de individuele vrijheid en ontwikkeling van individualiteit. Onder verwijzing naar Kants wederkerigheidsbeginsel loopt Schuurmans het risico dat zijn gebrek aan respect voor de ouderen zich tegen hem keert.

Mateloze arrogantie

'Bij paternalisme in het geval van voltooid leven wordt ouderen de mogelijkheid om te kiezen voor hulp bij zelfdoding ontnomen om het welzijn van diezelfde ouderen te waarborgen', schrijft Schuurmans. Wat een mateloze arrogantie! Karl Marx vond dat mensen gedwongen 'vrij' moesten worden gemaakt, omdat ze uit zichzelf niet wisten wat vrij was; het communisme als de weg naar de ware vrijheid. Voor Schuurmans is paternalisme de weg naar het ware welzijn. De meest schokkende zin uit het artikel is: 'Het is dan aan de levenseindebegeleider, in overleg met het individu, gebaseerd op de specifieke situatie van het individu, om te bepalen welke alternatieve oplossingen geprobeerd moeten worden voordat ouderen mogen kiezen voor hulp bij zelfdoding'. Het heeft iets van een werkloosheidsuitkering van het uwv: je moet wel voortdurend solliciteren, anders vervalt de uitkering.

Laten we het er maar op houden dat Schuurmans vooral een theoretisch verhaal heeft neergezet zonder praktische betekenis en dat – in de geest van zijn artikel – zijn studie-eindebegeleider te weinig paternalistisch is geweest. ●

Op John Stuart Mill kan je geen beroep doen om mensen te belemmeren hulp bij zelfdoding in te roepen

Pieter Fokkink is voormalig bestuurssecretaris en redactievoorzitter van Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 (de huidige Mr. Hans van Mierlo Stichting). Tot zijn pensioen was hij verbonden aan de afdeling Wijsbegeerte van de Universiteit Twente.

Sociaal-liberaal buiten de politiek

Joanne Kellerman

'Ik geloof in de kracht van een collectief pensioenstelsel'

Sociaal-liberaal ben je niet alleen in de politiek. Ook daarbuiten hanteer je bepaalde normen en waarden. Voor *Idee* spreekt Piet van Mourik sociaal-liberalen die buiten de politiek actief zijn, op zoek naar hoe het sociaal-liberale kompas ook daar van toepassing is.

Joanne Kellermann is voorzitter van Pensioenfonds Zorg en Welzijn.

Enigszins onwennig met het interviewen via een computerscherm gaan we aan de slag. Ik praat met een bijzonder veelzijdige vrouw: *Joanne Kellermann* (1960). Na jarenlang werkzaam te zijn geweest in de internationale advocatuur, werd zij in 2007 het eerste vrouwelijke directielid bij De Nederlandsche Bank, om vervolgens aan de slag te gaan als bestuurslid bij de Single Resolution Board in Brussel – de Europese autoriteit voor de afwikkeling van banken. Na een *sabbatical* koos Kellermann welbewust voor het onafhankelijk voorzitterschap van Pensioenfonds Zorg en Welzijn. Een gesprek over Europa, de wereld, individualiteit, sociaal-liberalisme en D66.

interview door Piet van Mourik

Wie is Joanne Kellermann? 'Ik ben een betrokken bestuurder, moeder van drie zoons, echtgenote van een ondernemer, actief lid van een grote familie en al mijn hele leven een buitenmens. In mijn werkende leven ben ik een aantal keren iets heel anders gaan doen en ik ben erg blij dat ik dat heb gedaan. Nu ben ik in een fase van mijn leven dat ik dingen mag doen waarbij mijn activiteiten eindelijk samenvallen met wat ik wil.'

Hebben de gemaakte keuzes een relatie met het sociaal-liberalisme?

'Na een aantal switches in mijn werkende leven nam ik een *sabbatical*. Die heb ik gebruikt om na te denken over de volgende stap. Zoals dat gaat als je ouder wordt, is de volgende stap niet langer 'O, wat spannend en wat zou er in het verschiet liggen', maar meer het omgekeerde. Tijdens de *sabbatical* ben ik gaan nadenken over wat ik het allerbelangrijkste vond om met de rest van mijn werkende leven te gaan doen. Een van de dingen waar ik me hard voor maak, is de open democratische samenleving. Het andere is het klimaat, de wereld en een groene toekomst. Deze zaken heb ik bij elkaar gebracht en als leidraad gebruikt bij de dingen die ik ben gaan doen en dat is mooi gelukt. Het maakt me een gelukkig mens.'

Europa is een belangrijk onderwerp op jouw cv. We zien een toename in nationalisme, identiteitspolitiek en verkiezingen van autocratische leiders, zoals in Polen en Hongarije. Groeiende onderlinge tegenstellingen, zoals over het meebetalen aan de coronacrisis en het opnemen van vluchtelingen. De Brexit. Staat deglobalisering voor de deur?

'Ik denk juist als we naar deglobalisering gaan, dat we Europa harder nodig hebben dan ooit. In ons eentje zal China niet onder de indruk zijn van wat Nederland ergens van vindt. Juist een land als Nederland heeft, als het gaat om deglobalisering, belang bij Europa. Daar zijn onze partners van oudsher. Onze handelspartners, onze politiek-culturele partners, eigenlijk zijn dit gewoon onze burenen.'

Wat is volgens jou het cruciale criterium voor het welslagen van Europa?

'Ik denk dat het succes moet liggen in het gezamenlijke verhaal. Al denken we in Nederland door onze Atlantische oriëntatie van niet; we weten allemaal als we een dag in Amerika zijn dat je met elke willekeurige Europeaan veel meer gemeen hebt dan met een willekeurige Amerikaan. u leven we in een tijd waarbij we bezig zijn met benadrukken van verschillen, waarbij we onze nationale identiteit belangrijk vinden. Maar dat wil niet zeggen dat die gemeenschappelijke Europese identiteit er niet is. Daar komt bij dat we in een tijd leven van identiteitspolitiek en dat politieke onderscheiden niet langer langs lijnen van sociaaleconomische ideeën lopen. Het narratief over een gezamenlijk Europa ontwikkelen we te weinig en volgens mij zijn er ook niet veel mensen in staat om dat op een aansprekende manier te laten zien.'

Draait het om een symbolische binding? 'De identiteit en binding is er. Alleen zijn we niet meer goed in staat om het te laten zien. In het maken van een aansprekend verhaal erover.'

Leeft dat wel onder de bevolking? 'Enerzijds is het ver weg en anderzijds niet. Mensen voelen het wel en gaan graag in Europese landen met vakantie. We hebben in deze coronacrisis ontzettend met de Italianen meegeleefd. Ik vind het apart dat het verhaal over Europa in Nederland alleen maar over geld gaat. Toen ik een tijd geleden met een startup van jonge mensen sprak, merkten ze op dat je in elke winkelstraat t-shirts of sjaals met een Amerikaanse of Engelse vlag erop kan kopen, maar geen t-shirt met de Europese vlag. Niet dat we daarmee Europa gaan redden maar het laat zien dat kennelijk niemand het als zijn taak ziet om Europa te omarmen en Europa neer te zetten als identiteit.'

Je noemde zojuist China in relatie tot Nederland en Europa. Sinologen Rana Mitter, professor aan de Universiteit van Oxford, en Nadège Rolland, onderzoeker van de Amerikaanse denktank National Bureau of Asian Research, stelden onlangs in een interview met *de Volkskrant* dat er in China's politieke systeem – in tegenstelling tot het Westen – geen ruimte is voor meningsverschillen. Zij zeggen: 'Wie kritiek uitoefent en tegen Beijings doelen ingaat, wordt onder druk gezet.' Ze zeggen ook: 'Europese landen moeten hun eigen belangen veiligstellen en opkomen voor hun waarden.'

'Kennelijk ziet niemand het als zijn taak om Europa te omarmen en Europa neer te zetten als identiteit'

‘Tijdens deze coronacrisis zijn we geconfronteerd met hoezeer we afhankelijk zijn geworden van de goedkope productie die in China plaatsvindt’

Hoe kijk jij naar deze visie? ‘Ik kan goed volgen wat deze wetenschappers zeggen maar afhankelijkheid van regimes waar we niet altijd even blij mee zijn, is er al veel langer. Bijvoorbeeld omdat we olie zijn gaan gebruiken die we zelf niet produceren. En ik betwijfel of we daar iets aan willen veranderen. Volgens mij weet niemand wat de echte agenda van China is. Wat ik wel weet, is dat we tijdens deze coronacrisis geconfronteerd zijn met hoezeer we afhankelijk zijn geworden van de goedkope productie die in China plaatsvindt. In die zin is het voor ons allen een *wake-up call* om na te denken over de vraag of we dit wel willen en vooral of we het weer zo moeten gaan doen. Ik vind dat je schendingen van mensenrechten sowieso aan de orde moet stellen zonder aanzien des persoons. En we hebben altijd al landen en politieke stromingen gehad die vonden dat je handelsbelangen boven mensenrechten moest laten gaan. Gelukkig doen we daar in Nederland, en zeker bij D66, niet aan mee.’

De Amerikaanse antropoloog David Graeber stelt in *Debt: The First 5000 Years* dat we terecht zijn gekomen in een wereld van totale bureaucratie. Als bedrijfsmatig denken overheerst, staat alles in dienst van mechanismen, structuren en machtsverhoudingen. Dat leidt volgens hem tot gevangenschap in schulden. Hoe kijk je daartegen aan?

‘We zijn een geavanceerde samenleving. We zijn op een punt geraakt waarbij we veel systemen en structuren hebben. Het gaat erom hoe we die systemen en structuren zodanig onder controle houden en organiseren dat we nog steeds onze burgerlijke vrijheden kunnen uitoefenen. Of we gevangen zijn in schulden weet ik niet. De enorme schuldenopbouw is een van de gevolgen geweest van de financiële crisis. En dat zal door de coronacrisis zeker verergeren. We moeten overigens niet vergeten dat die schuldenopbouw gefaciliteerd werd door het fiscale systeem. Zo hebben Nederlandse huishoudens hoge hypotheekschulden en hebben we vergeleken met het buitenland hele hoge besparingen in pensioenfondsen. Zowel voor bedrijven als privépersonen hebben we in Nederland van oudsher gestimuleerd dat we schulden maken. Wat gek is voor een land dat calvinistisch en spaarzaam zegt te zijn.’

Als graadmeter voor sociaal vertrouwen wordt onder andere gekeken naar de voorzieningen die mensen treffen tegenover het risico van bedrog en conflict. Vertrouwen is een ijkpunt van onze samenleving. Met de banken is dat de laatste jaren niet zo goed gegaan. Zijn nu de pensioenfondsen aan de beurt? ‘Pensioenfondsen zijn al veel langer aan de beurt. Sinds de financiële crisis wordt dat vertrouwen gemeten. Centrale banken gaan over vertrouwen en het is belangrijk als je financiële stabiliteit wil handhaven – de hoofdtaak van de Centrale Bank – dat het vertrouwen in het financiële systeem behouden blijft. Aanvankelijk kregen verzekeringsmaatschappijen, banken en pensioenfondsen gelijke klappen in het vertrouwen te verwerken bij het publiek. Opvallend genoeg is dat vertrouwen zich gaan herstellen bij de verzekeraars en later bij de banken. Het vertrouwen in de pensioenfondsen is nog het minst hersteld. Daar is nu een extra klap bij gekomen door de coronacrisis.’

FOTO: HERMAN WOUTERS

Moeten instituties zoals pensioenfondsen er niet alles aan doen om hun afspraken na te komen? ‘Natuurlijk, en dat doen ze ook. Tegelijkertijd is het grote verschil tussen een pensioenfonds en een bank dat pensioenfondsen de door hun deelnemers ingelegde gelden laten ‘werken’. Mensen krijgen gemiddeld drie tot vier keer meer pensioen uitgekeerd dan de premie die is ingelegd. Voor dit moment betekent de crisis dat de dekingsgraad er slecht voor staat. Bij Pensioenfonds Zorg en Welzijn is dat circa 85 procent en dat is slecht nieuws voor nu. Goed nieuws is dat pensioenfondsen voor de lange termijn duurzaam beleggen wat een voldoende pensioenvoorziening kan opleveren.’

Hoe kijk jij als sociaal-liberaal naar pensioenvoorzieningen? ‘Als sociaal-liberaal geloof ik in de kracht van een collectief pensioenstelsel. Van het moois dat werkgevers en werknemers door de jaren heen hebben opgebouwd, wil ik de goede dingen bewaren. Dus niet kiezen om de pot te verdelen en iedereen individuele potjes te geven en dan zelf maar zien wat je er mee doet. Het is geen geheim dat binnen D66 een voorkeur bestaat voor een sterk individueel vormgegeven pensioen met veel keuzevrijheid. Ik maak daarin een andere keuze. Ik kies voor ‘libertair paternalisme’ als het gaat om dit soort keuzes waar de mens slecht voor is geëquipeerd. Mensen zijn geprogrammeerd voor instant behoeftebevrediging. En pensioen is in die zin een tegennatuurlijk product voor mensen. Ik vind dat je soms de mens daartegen in bescherming moet nemen en moet helpen de keuzes te maken die voor de lange termijn verstandiger zijn. Dat doen we tenslotte ook als het gaat om roken.’

‘Het is geen geheim dat binnen D66 een voorkeur bestaat voor een sterk individueel vormgegeven pensioen met veel keuzevrijheid. Ik maak daarin een andere keuze’

D66 legt sterk de nadruk op individuele ontplooiing. Dit brengt me bij politiek filosoof Charles Taylor. Zijn stelling is dat de huidige individualiteit is doorgeslagen en leidt tot maatschappelijke fragmentatie – wat dodelijk is voor de democratie. Hoe kijk je daartegen aan? 'Daar zit wel een kern van waarheid in zit. Deze signatuur zie je bij D66 soms op de medisch-ethische dossiers waarbij D66 een sterk individualistisch standpunt uitdraagt. Dat gaat mij soms wel iets te ver. Ik denk dat je zonder een gedeeld maatschappelijk besef geen levende democratie hebt. Wat mij betreft hoort bij democratie de ruimte geven aan minderheden, ook als het hele kleine groepen betreft, maar het moet niet leiden tot uitsluitend op het individu gerichte beslissingen.'

De sterke gerichtheid van D66 op individualiteit; waar zou dat aan liggen? 'Het heeft te maken met de gevoeligheid – wat ik toejuich – voor de grondrechten. En op individueel niveau botst dit wel eens met het collectief. Als je de keuze maakt dat je pal staat voor die individuele vrijheden en

grondrechten, dan is het op zichzelf logisch als sommige van deze grondrechten botsen met collectieve belangen als je het individuele belang laat prevaleren. Bij mij hangt er vanaf over welk onderwerp het gaat. Ik ben misschien wel wat minder ongebreideld in mijn individuele keuzes dan andere D66-leden. Maar daarvoor word ik gelukkig in onze partij niet op de vingers getikt.'

FOTO: HERMAN WOUTERS

D66 herbergt nogal wat hoogopgeleide carrièrejagers. Zou dit kunnen samenhangen met de leeftijdsopbouw en sociaaleconomische afkomst van de leden? 'Nooit bij stil gestaan. Wel denk ik dat het voor mij persoonlijk geldt dat ik, naarmate ik ouder werd, minder individualistisch ben geworden. Bij privacy ligt het omgekeerd. Dat blijft binnen D66 een belangrijk thema ondanks alle jonge mensen die daar meestal minder aan hechten.'

Zou je kunnen zeggen dat daardoor eenzijdige aandacht voor bepaalde thema's is bij D66? 'De tweedeling in de maatschappij en de bedreiging voor de open democratische samenleving gaat me erg aan het hart. Economisch worden ook in Nederland verschillen groter tussen inkomensgroepen en vooral tussen opleidingsgroepen. In sociaal opzicht komen er felle politieke tegenstellingen. Niet langer is men vertegenwoordigd in een politieke partij of een zuil en komen we tegenover elkaar te staan. Dat baart me zorgen. Ik zou D66 daar graag vaker expliciet over willen horen.'

Alex Brenninkmeijer, voormalig Nationale Ombudsman, zegt dat er voortdurend nieuwe wetten, regels en procedures bedacht worden waarbij de samenhang compleet zoek is. Volgens hem is uitvoering essentieel voor de geloofwaardigheid van het openbaar bestuur en de afgeleide instituties. Hij vraagt zich af hoeveel ruimte er dan nog is voor het nakomen van een morele doelstelling. Hoe zie jij dat? 'Helemaal mee eens. Uitvoering is het visitekaartje van de overheid. Kijk naar de Belastingdienst, maar ook naar kleine uitvoeringsorganisaties zoals CBR [Centraal Bureau Rijvaardigheidsbewijzen, red.]. Hoelang is dat nu al in crisis en wat moet er allemaal niet gebeuren voordat er aandacht voor bestaat? Ook het toezicht op de financiële sector is uitvoering. Aan de andere kant moeten we ons blijven realiseren, en dat weet iedereen die ook maar een week elders woont of op vakantie is, dat we een overheid hebben die kwalitatief ontzettend goed is. En dat geldt gerelateerd aan het buitenland ook voor de uitvoering.'

Wat wil je D66 meegeven? 'Ik ben heel blij en trots dat D66 weer regeringsverantwoordelijkheid heeft genomen. Meestal levert dat na afloop geen extra zetels op bij de verkiezingen erna. Dat moeten we voor lief nemen. Een aantal bewindspersonen laten bijzondere dingen zien. Het pensioenakkoord van Wouter Koolmees en de manier waarop Sigrid Kaag het sociaal-liberale gedachtegoed binnenbrengt bij Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking vind ik voor ons als land de moeite waard. Dat zou anders niet gebeurd zijn.' ●

'Voor mij persoonlijk geldt dat ik, naarmate ik ouder werd, minder individualistisch ben geworden'

Piet van Mourik is directeur van Stichting De Regisserende Gemeente en redactielid van *Idee*.

Auteurs

Laurens van Apeldoorn is universitair docent filosofie en lid van het Centre for Political Philosophy aan de Universiteit Leiden.

Joris Backer is Eerste Kamerlid namens D66.

Lisanne de Blok is postdoctoraal onderzoeker aan de afdeling Political Science and Public Administration van de Vrije Universiteit Amsterdam.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Laura Burgers is jurist, schrijver en promovenda aan de rechtenfaculteit van de Universiteit van Amsterdam.

Joris Canoy schrijft over Amerikaanse en Nederlandse politiek op weblog *Sargasso* en werkt als fractiemedewerker voor D66 Bloemendaal.

Marieke van Doorn is raadslid namens D66 in Den Haag.

Pieter Fokkink is voormalig bestuurssecretaris en redactievoorzitter van Stichting Wetenschappelijk Bureau D66.

Paul Frissen is hoogleraar bestuurskunde aan Tilburg University en decaan en bestuursvoorzitter van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) te Den Haag.

Afke Groen is wetenschappelijk medewerker bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Steven van Hoogstraten was van 2002 tot 2015 directeur van de Carnegie Stichting.

Casper Jongeling is politiek adviseur bij D66 Rotterdam.

Thijs Kleinpaste promoveert in de politieke theorie aan Georgetown University in Washington D.C.

Joanne Kellermann is voorzitter van Pensioenfonds Zorg en Welzijn.

Reinier van Lanschot is co-president van Volt Europa en mede-oprichter van de Nederlandse afdeling.

Tonko van Leeuwen is oud-medewerker van de Mr. Hans van Mierlo Stichting en oud-hoofdredacteur van *Idee*.

Kiza Magendane is politicoloog en schrijver. Daarnaast is hij werkzaam bij The Broker, een kennismakelaarsorganisatie voor duurzame en inclusieve ontwikkeling.

Carla Moonen is Eerste Kamerlid namens D66 en bestuursvoorzitter van Koninklijke NLingenieurs.

Liza Mügge is universitair hoofddocent politicologie aan de Universiteit van Amsterdam.

Rudi Nieuwenhoven is lid van D66 sedert 1966.

Gijs van Oenen is universitair hoofddocent filosofie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Zahra Runderkamp is politicoloog en promovenda aan de Universiteit van Amsterdam.

Devika Partiman is oprichter van Stichting Stem op een Vrouw.

Marietje Schaake is directeur van het Cyber Policy Center aan Stanford University in Californië.

Marty Smits is sociaal ondernemer en voormalig voorzitter van de Permanente Programmacommissie van D66.

Joost Sneller is Tweede Kamerlid namens D66.

Simon van Teutem studeert Philosophy, Politics and Economics aan de University of Oxford.

Casper Thomas is correspondent voor *De Groene Amsterdammer* en *Het Financieele Dagblad* in Washington D.C.

Tamar de Waal is universitair docent algemene rechtsleer aan de Amsterdam Law School van de Universiteit van Amsterdam.

idee

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Cécile Insinger
Piet van Mourik
Gosse Vuyk

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
Han Polman
Sabine Verschoor
Ad van Vugt

aan dit nummer werkten mee

Laurens van Apeldoorn
Joris Backer
Lisanne de Blok
Coen Brummer
Laura Burgers
Joris Canoy
Marieke van Doorn
Pieter Fokkink
Paul Frissen
Afke Groen
Steven van Hoogstraten
Casper Jongeling
Thijs Kleinpaste
Joanne Kellermann
Reinier van Lanschot
Tonko van Leeuwen
Kiza Magendane
Carla Moonen
Liza Mügge
Rudi Nieuwenhoven
Gijs van Oenen
Zahra Runderkamp
Devika Partiman
Marietje Schaake
Marty Smits
Joost Sneller
Simon van Teutem
Casper Thomas
Tamar de Waal

N° 209

jaargang 41, nummer 2
juli 2020

idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

**Mr. Hans
van Mierlo
Stichting**

© 2020
ISSN 0927-2518

De stille coup

De belofte waarmee sociale-mediaplatforms zoals Facebook en Twitter de wereld veroverden, was er onmiskenbaar een van democratisering. Het monopolie van traditionele media, maar ook van politieke machthebbers zou door het versterken van de stem van individuele internetgebruikers gebroken worden. Ook de zoekmachine van Google zou informatie en kennis voor eenieder beschikbaar maken – gratis.

De belofte van democratisering verklaart misschien waarom volksvertegenwoordigers en bestuurders met een daadwerkelijk democratisch mandaat de machtsgreep niet zagen aankomen. Waar zij bondgenoten verwachtten in de technologieplatforms, hadden zij te maken met coupplagers.

Niets minder dan een stille machtsgreep heeft plaatsgevonden met de digitalisering van informatie-ecosystemen. Er is geen sector waarin digitalisering niet door grote bedrijven wordt doorgevoerd. Technologie is overal.

Overheden missen niet alleen essentiële technologische kennis, maar ook het vermogen die kennis nog aan te trekken. Op Stanford University worden mijn informaticastudenten met mooie salarissen naar grote bedrijven gelokt. Hun hart gaat dan misschien uit naar de publieke zaak, overheden zijn niet de plekken waar baanbrekende innovaties met maximale *compute* worden gedaan. In Nederland is dat niet anders. Zo worden technologiebedrijven steeds machtiger, en overheden steeds minder bekwaam in het behartigen van het publieke, democratische belang.

Macht zonder tegenmacht, politiek zonder democratisch mandaat, bestuur zonder onafhankelijk toezicht of zelfs het inzicht

in wat de macht van technologiereuzen precies is. De belangrijkste elementen van de rechtsstaat kunnen door de privatisering van de digitale samenleving niet meer gegarandeerd worden. Toezichthouders, journalisten, maatschappelijke organisaties en burgers kijken steeds vaker naar een machtige zwarte doos waarin door algoritmes besloten wordt over rechten, vrijheden en democratisch debat. Met data als belangrijkste ingrediënt voor toekomstige technologieën zoals kunstmatige intelligentie, is ook de hypotheek op de toekomst aan bedrijven gegeven. De vraag wat het liberalisme nog wezenlijk betekent, wanneer mensen in verregaande mate worden gestuurd door commercieel gedreven technologie, is geen *science fiction*.

Het klonk aantrekkelijk. Met dank aan mobiele telefoons en een internetverbinding zouden eerder verstomde stemmen gehoord worden. Nu klinkt die belofte hol en is juist het tegenovergestelde is gebeurd. Sociale-mediabedrijven zijn zelf de nieuwe monopolisten, en macht werd geprivatiseerd. Nu we weten dat digitalisering bijna altijd privatisering betekent, en technologieplatforms nooit ontworpen werden met democratische principes in als ondergrond of doel, is het dringend de rechtsstaat te versterken.

Als er behalve onderwijs een thema is waar D66 bekend om zou moeten staan, is het wel rechtsstatelijkheid. Het is dan ook essentieel dat we onze blik verbreden naar wat er op het spel staat: niet alleen het recht op privacy, of de behoefte aan het beschermen van data, nee, de rechtsstaat zelf wordt via privaat bestuurde technologiebedrijven gekaapt. Het is de hoogste tijd dat in de digitale samenleving tegenmacht beter wordt georganiseerd en democratisering niet alleen een holle belofte is, maar gestalte krijgt, met een rechtsstatelijk mandaat.

Marietje Schaake

Directeur Cyber Policy Center, Stanford University (vs)

Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICHTING

idee

Tijdschrift voor
het sociaal-liberalisme

INTERVIEW

Jan Terlouw
Over de
grote crises
van deze tijd

CRISES

Nº 210

oktober 2020

**Hoe de crisis
de democratie
uitholt**

**Leiderschap
in tijden
van crisis**

APPÈL PODCAST

Mr. Hans van Mierlo Stichting

De Mr. Hans van Mierlo Stichting heeft haar eigen podcast: Appèl. Daarin zoeken we de verdieping bij actuele politieke onderwerpen, altijd geïnspireerd door het sociaal-liberale gedachtegoed. Met interessante gasten, goede analyses en zorgvuldige redeneringen.

AFLEVERING 20

De lange arm van Den Haag Kiza Magendane over de toenemende transnationalisering

Presentator Daniël Schut spreekt met Kiza Magendane over zijn artikel in de laatste editie van *Idee*: 'De morele opdracht van toenemende transnationalisering'. Globalisering en technologie hebben de band tussen burgerschap en culturele identiteit verbroken. Burgers voelen zich in toenemende mate verbonden met culturen en gemeenschappen over landsgrenzen heen. Deze transnationalisering van identiteit zorgt voor nieuwe kansen, bepleit Magendane.

Beluister de podcast van de Van Mierlo Stichting

vanmierlostichting.d66.nl/podcast

... en via onder andere iTunes, Spotify & Transistor.fm

Crises

We leven de afgelopen jaren in tijden van crises. Na de financiële crisis, de stikstofcrisis en de klimaatcrisis zijn we nu terechtgekomen in de coronacrisis. Het lijkt alsof we van de ene crisis in de andere belanden. Zijn we hier getuige van een daadwerkelijke opstapeling van crises?

Of is er meer aan de hand en is het zich voordoen van sociale problemen als crisis meer een consequentie van een veranderend politiek en maatschappelijk landschap? Volgens Mark van Ostaijen kunnen we de opkomst en populariteit van de 'crisismetafloor' niet los zien van maatschappelijke ontwikkelingen als ontzuiling, ontkerkelijking en individualisering van zingeving. Tot lang na de Tweede Wereldoorlog was het voor bestuurlijke autoriteiten nog mogelijk om met een beroep op waarden vanuit het geloof burgers te mobiliseren, te matigen of te beïnvloeden. Dat is sedert de jaren zeventig en tachtig minder eenvoudig. Het is niet langer evident om burgers op een gemeenschappelijk verleden of heilzame toekomst aan te spreken om ze in een bepaalde richting te krijgen. Bestuurders spreken dus niet langer vanuit een gedeeld verleden (traditie, geloof of ideologie) om legitimiteit te verlenen aan hun uitspraken of handelen. Politici en bestuurders zijn inmiddels genoodzaakt om die legitimiteit te ontfangen aan het hier en nu. En zodoende is het dus: crisis!

We hebben er nadrukkelijk geen 'coronnummer' van willen maken. In deze *Idee* behandelen we het concept 'crisis' in al haar aspecten. De coronacrisis was echter wel de concrete aanleiding voor het thema en komt daarom – onvermijdelijk – in verschillende bijdragen terug. Het is ook een van de twee crises waar wij ons (na de inleidende artikelen) nader op richten, naast een geheel andere crisis: de MH17-ramp. Beide crises bespreken wij op micro-, meso- en metaniveau. Door het nummer heen vindt u daarnaast columns over het thema, van onder andere Heleen Mees, Jan Maarten Slagter en Noor Lekkerkerker. Coen Brummer zorgt voor een *wrap-up*: wat valt er (voor sociaal-liberalen) te leren van al deze reflecties op crises?

In verschillende bijdragen wordt gereflecteerd op leiderschap in tijden van crisis. Volgens Gerda van Dijk vraagt een crisis op lange termijn van leiders dat zij de dialoog starten over de onderliggende gedeelde waarden, en dat zij het proces van meervoudige waardenafweging agenderen met alle betrokken belanghebbenden. Dat proces kan echter niet meer nationaal worden gevoerd, zo blijkt uit verschillende bijdragen (van onder andere Han ten Broeke en het interview met Haroon Sheikh). De huidige crises zijn niet meer nationaal op te lossen. Dat levert een paradox op, waar Jan Terlouw op wijst in het inleidend interview: de crises van nu zijn internationaal (dat geldt met name voor de volgens Terlouw grootste crisis van allemaal: de klimaatcrisis), maar de politiek is nationaal gebleven.

Een reeks artikelen over crises. Je zou er wanhopig van kunnen worden. Het interview met Jan Terlouw stemt ook niet vrolijk. Toch wil hij waken voor pessimisme: 'Ik probeer altijd optimisme uit te stralen, want er zijn altijd weldegelijk oplossingen voor de crises waar we voor gesteld worden'.

Joost Röselaers
hoofdredacteur *Idee*
joost.roselaers@d66.nl

thema CRISES

06
Jan Terlouw
'Is het
rechtvaardig?
Die vraag
stelt niemand
meer'
interview

Foto: Jeroen Moofijman

44
Haroon Sheikh
'De corona-
pandemie
heeft de zwakte
van liberale
democratie
blootgelegd'
interview

15
Crisisdenken
Staat de
wereld echt
voortdurend
in brand of
is er meer aan
de hand?
door Mark van Ostaijen

21
**Vijanden
en veldslagen**
Het gebruik
van beeldspraak
(in crisistijd)
door Maurice Eykman

64
MHI7-crisis
Een geopolitieke
wake-up call
voor Nederland
door Han ten Broeke

Crises

06 'Is het rechtvaardig? Die vraag stelt niemand meer'

interview Jan Terlouw door Joost Röselaers & Daniël Boomsma

15 Crisidenken

door Mark van Ostaijen

20 Vijanden en veldslagen

door Maurice Eykman

25 Leiderschap in tijden van crisis

door Gerda van Dijk

28 Nederlandse politiek in crisistijd

door Henk te Velde

Coronacrisis

34 Een confrontatie met onze kwetsbaarheid

door Joost Röselaers

38 Leren van de zorgcrisis

door Peter van der Voort

44 'De coronapandemie heeft de zwakte van liberale democratie blootgelegd'

interview Haroon Sheikh door Gosse Vuijk

MH17-crisis

54 Rouwverwerking na de ramp

door Geert Smid

58 'Het zwaarst was het verdriet van de nabestaanden'

interview Huib Gorter door Cécile Insinger

64 Een geopolitieke wake-up call voor Nederland

door Han ten Broeke

Themacolumns

32 Waarom leren we zo weinig van crises?

door Heleen Mees

51 De kruik barst

door Jan Maarten Slager

72 Meer dan veerkracht, is er verandering nodig in Libanon

door Noor Lekkerkerker

Reflectie op het thema

74 Hoe de crisis de democratie uitholt

door Coen Brummer

Buiten het thema

78 Vrijheid komt met zoeken, verantwoordelijkheid is de sleutel

door Wouter Beekers

82 Jan Glastra van Loon

Sociaal-liberale denkers Daniël Boomsma & Flip de Groot

89 Tussen macht en 'sfeerpartij'

In reactie op *Wat is sociaal-liberalisme?* Boris van der Ham

93 Het slaapverwekkende gebrul van de goed getrainde partijleed

door Daan Elling

98 Burgerparticipatie is nu ondemocratisch

door Sander van Diepen

103 In de toekomst heeft de stad ons het meest te bieden

Sociaal-liberaal debat Zef Hemel & Caspar van den Berg

106 Mensenrechten waarborgen in tijden van crises

Bericht uit de Eerste Kamer Petra Stienen

112 Het scheepsvolk keert het schip

Column Jasper Zuure

82

Jan Glastra van Loon
Grondlegger en filosofisch
inspirator voor D66

door Daniël Boomsma & Flip de Groot

Interview met
Jan Terlouw

‘Is het
rechtvaardig?
Die vraag
stelt niemand
meer’

Inspirator, idealist, partijgeweten, volksvertegenwoordiger zonder zetel, dominee zonder kerk. Al die kenschetsen mogen we *Jan Terlouw* (88) wel toedichten. De afgelopen jaren roert hij zich onvermoeibaar in het publieke debat. Zeker waar het de gevolgen van de door de mens veroorzaakte opwarming van de aarde en de grenzeloze macht van kapitaal betreft, schuwt hij de krachttermen niet. In zijn kritiek richt hij zich daarbij vaak op de veronachtzaming van de taal van waarden en moraal die onze huidige leiders in al hun zakelijkheid lijken te zijn vergeten. *Idee* sprak Terlouw over de grote crises van deze tijd, over hoe het anders kan en welke rol de politiek – en met name D66 – daarin zou moeten spelen.

Interview door Joost Röselaers & Daniël Boomsma

Toen Jan Terlouw D66 leidde, werd het een steeds belangrijker thema. En ook nu we hem zoveel jaren later spreken in zijn huis in het Gelderse Twello, blijkt het zijn leidmotief: de klimaatcrisis. Het gesprek is nog nauwelijks op gang gekomen of hij onderstreept de levensbedreigende gevolgen van de opwarming van de planeet. Hij spreekt alsof hij op de kansel staat. Zo kijkt Terlouw ook naar het aanvoeren van een politieke partij. Toen hij in de jaren zeventig partijleider van D66 was, vergeleek hij het bedrijven van politiek weleens met het geven van een preek. Een politicus moet overtuigen, mensen in beweging krijgen en daartoe moet hij hart en hoofd bereiken van zijn achterban, zijn publiek, zijn toehoorders. Politici kunnen alleen iets voor elkaar krijgen als ze daadwerkelijk geloven wat ze zeggen.

Dat geldt zeker voor het vraagstuk van de klimaatcrisis. Dat kreeg in de loop van de jaren zeventig bij D66 een centrale plek op politieke agenda. 'Nu begint de welvaartsmachine zelf uit de hand te lopen', stellen de Democraten in hun verkiezingsprogramma van 1977. 'Zij verslindt in snel tempo de natuurlijke hulpbronnen en brengt onherstelbare schade toe aan het leven op aarde.' De remedie: het hele systeem op de helling. 'De hele race naar meer [...] moet worden omgebogen in een streven naar beter.'

Jan Terlouw

is schrijver, natuurkundige en oud-politicus. Voor D66 was hij onder meer Tweede Kamerlid, fractievoorzitter, lijsttrekker, minister en vicepremier, Eerste Kamerlid en Commissaris van de Koningin in Gelderland.

‘De grote crisis van dit moment is dat de mens voor het eerst in de geschiedenis de geologische toestand van de aarde mede bepaalt’

Wie Terlouw vandaag de dag hoort spreken, merkt meteen dat zijn opvattingen rotsvast zijn gebleven. Ook nu blijken zijn grootste zorgen gereserveerd voor de gevolgen van de klimaatramp en zijn de remedies daarvoor wat hem betreft nog altijd hetzelfde: het systeem moet op de schop. Alle andere politiek is eigenlijk bijzaak. Ook de coronacrisis, hoe zwaar ook, valt in het niet bij de omvang van de problemen die de opwarming van de aarde met zich meebrengt en nog gaat meebrengen, vindt Terlouw.

Tegelijkertijd is een andere crisis onlosmakelijk verbonden met de klimaatcrisis: de crisis van de markt. Al eerder gebruikte Terlouw stevige woorden om de volgens hem dominante economische denkwijze aan te vallen. ‘We gaan kapot aan het neoliberalisme. We gaan er helemaal kapot aan’, zei hij tegen *de Volkskrant*. De politiek zit niet meer achter het stuurwiel, ze wordt gedomineerd door de macht van het geld, door grote economische machthebbers die geen behoefte hebben om het klimaatprobleem écht aan te pakken. Heel optimistisch lijkt Terlouw niet, en toch gelooft hij dat die politiek het zal moeten doen. Daarvoor moet het roer wel radicaal om. En daarin ligt ook een belangrijke taak voor D66, vindt hij.

Hoe omschrijft u de grootste crisis van dit moment? ‘De grote crisis van dit moment is dat de mens voor het eerst in de geschiedenis de geologische toestand van de aarde mede bepaalt en daarvoor dus verantwoordelijkheid moet nemen. Ik heb de vorige eeuw natuurlijk heel bewust meegemaakt, althans de tweede helft. Het was de eeuw van het geweld, van de Wereldoorlogen, van Hitler, Stalin, Mao. Deze eeuw is totaal anders. In deze eeuw staan we voor een geheel nieuw probleem. Drie miljoen jaar geleden was de CO₂-concentratie in de atmosfeer even hoog als nu. Als gevolg daarvan was de temperatuur een graad of drie hoger dan nu. Toen groeiden er palmbomen op Groenland en was de zeespiegel tientallen meters hoger. Vanwege die CO₂-concentratie. Maar toen voltrok die opwarming zich over een periode van duizenden jaren, met alle gevolgen van dien. En nu warmt de planeet op in een periode van honderd jaar. Vooral door het op massale schaal verbranden van fossiele brandstoffen, maar ook door bijvoorbeeld de intensieve veeteelt. Voor het eerst heeft de mens een mede bepalende invloed op de geologische toestand op aarde. Het Antropoceen, noemen wetenschappers het meer en meer. Antropos betekent mens.’

U hamert er al een tijd op. Waarom gaat het zo langzaam? ‘Op de klimaatcrisis moet de mens mondiaal reageren. Maar dat kunnen we niet, want de politiek is nationaal gebleven. De grote problemen van de eenentwintigste eeuw zijn allemaal internationaal geworden, ook zo’n coronacrisis. In *no time* verspreidt de mens het virus via onder andere het vliegverkeer. Die realiteit van complete internationalisering is politiek zo ontzettend belangrijk. Maar we zitten ermee in onze maag: wij veroorzaken het en we zijn niet in staat om ons handelen afdoende te regelen. Dat geldt evenzeer voor de klimaatcrisis. Maar ook voor bijvoorbeeld de vluchtelingenproblematiek. We gaan hier geen miljoenen Afrikanen toelaten. Je ziet nu al dat het leidt tot de opkomst van extreem rechts. Dat moeten we dus anders oplossen. We moeten daar investeren, daar werk-

gelegenheid scheppen. Maar de politiek kan het niet, want die blijft voor het grootste deel nationaal georganiseerd. En wie naar de internationale situatie kijkt, wordt niet vrolijk. Amerika wordt geregeerd door Trump, Brazilië door Bolsonaro, Turkije door Erdogan en China heeft een door de staat geleid hyperkapitalistisch systeem. In die wereld moeten we deze crisis oplossen? Dat is buitengewoon zorgelijk.'

U noemt de coronacrisis. Wat legt die crisis volgens u bloot? 'Dat onze problemen mondiaal zijn en dat mensen daarin een bepalende rol spelen. We hebben het hoogstwaarschijnlijk zelf veroorzaakt door het uit vleermuizen te halen. We hebben het virus razendsnel verspreid over de aarde waar niet de politiek maar wel de economie internationaal is. Binnen de kortste keren was het virus overal. Nu gaan we het probleem heus wel oplossen. Ik vertrouw op onze wetenschap. In die zin is het eigenlijk een klein probleem, zeker in vergelijking met de voortgaande klimaatverandering, want die vraagt om een veel ingrijpender oplossing. We hebben in honderd jaar een infrastructuur gebouwd van olie. Dat is heel knap gedaan en we zijn er rijk door geworden. In elk dorp over de hele wereld kun je een liter olie kopen voor een redelijke prijs. Nu moeten we dat hele systeem vervangen voor een infrastructuur van duurzame energie. Het hoeft niet morgen klaar te zijn. We mogen er nog wel tien jaar over doen. Maar doen we dat niet, en die kans is behoorlijk groot, dan dreigt het probleem onbeheersbaar te worden. Wetenschappelijke analyses laten namelijk zien dat de stijging van de temperaturen dan wellicht onverminderd doorgaat, of we olie blijven verbranden of niet.'

'We hebben het virus razendsnel verspreid over de aarde waar niet de politiek maar wel de economie internationaal is'

Is de coronacrisis het woord 'crisis' dan wel waard? 'Het is nu even een crisis. Veel mensen worden er natuurlijk door getroffen. Van de horeca tot eenzame ouderen. Maar mondiaal en op langere termijn gezien is het een crisis van niks. Het duurt nog maximaal twee jaren en dan is het voorbij.'

De coronacrisis wordt wel sterk door mensen beleefd. Bij de klimaatcrisis is de urgentie niet altijd voor iedereen direct voelbaar. 'Ja, terwijl wetenschappers die het onderzoeken, weten dat we over moeten gaan op duurzame energie. Waarom lossen we het niet op? Het is geen onoplosbaar technisch probleem. Technisch kunnen we bijna alles. En er is meer dan genoeg zonne-energie. Het is ook niet onbetaalbaar. Natuurlijk, het vraagt veel nieuwe investeringen, maar het scheidt heel veel werkgelegenheid. Is dan het probleem dat de politiek het moet doen en de politiek het niet wil of kan? Ja, dat is een probleem. Hoe komt dat dan? Politici krijgen iets uiteindelijk alleen voor elkaar als de mensen het willen. De vraag is dan waarom bij zo'n existentiële kwestie, de mensen het niet zouden willen. Ik krijg op dit moment achterkleinkind na achterkleinkind. Als zo'n baby is geboren en ik ga er naar toe, ontroert me dat zeer. Wat me vooral ontroert: de enorme blijdschap van de ouders. Ze zijn zo gelukkig met dat kind en hebben er alles voor over! Zou je het er dan niet voor over hebben om zodanige maatregelen te nemen dat hun kind een toekomst heeft? Natuurlijk heb je dat ervoor over. Dus als ze het niet willen is mijn conclusie: de mensen weten niet wat er aan de hand is. We hebben dus allemaal de taak – in de eerste plaats de politiek, maar ook de religies, de kunsten en het onderwijs – om mensen te vertellen: het moet, het kan, het gaat om de toekomst van je kinderen.'

'We hebben dus allemaal de taak om mensen te vertellen: het moet, het kan, het gaat om de toekomst van je kinderen'

De klimaatcrisis hoeft dus niet per se acuut te worden? 'Het begint al aardig acuut te worden. We gaan van record op record. Maar we lossen het niet op omdat mensen het niet weten en omdat valse profeten ze ervan willen overtuigen dat er niets aan de hand is. Tot de jeugd begint het aardig door te dringen en dat vind ik bemoedigend. Dat de jeugd in staking gaat en zegt: 'het gaat om onze toekomst''

U heeft het vaak over de grote toename van ongelijkheid. Legt de coronacrisis die grote ongelijkheden niet opnieuw en met nog meer scherpte bloot? 'Dat is zeker waar, maar de ongelijkheid wordt natuurlijk al dertig jaar aangescherpt. Het is in een versnelling gekomen na het uiteenvallen van de Sovjet Unie en de globalisering. In die jaren schreef Francis Fukuyama *The end of history*. Hij schreef dat we aan het einde waren gekomen van de politiek-filosofische ontwikkelingen. Het democratisch liberalisme had definitief gewonnen. Leve de globalisering! Natuurlijk zijn er door globalisering miljoenen mensen uit de armoede geholpen. Maar al snel bleek het een tweedeling te veroorzaken en kwamen de voordelen van de globalisering bij een bovenlaag terecht en de nadelen bij de onderlaag. Sla er de Franse econoom Thomas Piketty maar op na. Neem het bruto nationaal product van Nederland; dat komt voor tachtig procent bij tien procent van de bevolking terecht.'

U heeft het eens de 'massieve macht van het kapitaal' genoemd. Wat is die macht? 'We hadden na de oorlog, in de jaren van wederopbouw, een soort overheidskapitalisme. Dat wil zeggen dat de overheid samen met het bedrijfsleven constant in gesprek was met de vakbonden en de boerenbeweging. Van de stijgende welvaart ging een redelijk deel naar de factor arbeid. Dat is vanaf Thatcher en Reagan van lieverlee overgegaan naar een marktkapitalisme, dat een soort heilig geloof kreeg in markten. Maar bijna nergens werkt de markt zoals we denken dat hij werkt. Er zijn bijna geen vrije markten. Alle grote markten zijn oligarchieën waarin enkele partijen domineren. Het gekke is: er zijn op wereldschaal geen echte vrije markten en toch is ons wereldwijde economische systeem op het vrije-marktsysteem gebaseerd. Wat een absurditeit! De lobbykracht van de oligarchen is ontzettend groot. Dat is wat ik bedoel met die massieve macht van kapitaal. En het verband met de klimaatcrisis is evident. Als overheden nu zouden besluiten: de CO₂-prijs gaat naar honderd euro per ton, dan zouden grote bedrijven als Shell natuurlijk roepen: help, dat kan niet! Maar vervolgens gaan ze noodgedwongen investeren in duurzame energie. Dan loont boren naar olie niet meer. Dat is een aantal jaren natuurlijk best lastig, maar het kan en het is noodzakelijk. De politiek heeft de macht om het af te dwingen, maar doet het niet. Waarom niet? Omdat de politiek, vooral internationaal, nog niet van de noodzaak is doordrongen. Omdat het heel veel daadkracht vergt. Maar ook vanwege die enorme macht van het opgehoopte kapitaal, die alleen maar sterker wordt door de tweedeling die de globalisering veroorzaakt.'

U heeft in het algemeen ook kritiek op marktwerking. 'Neem alleen al zorg. Nederland is een van de drie landen in de wereld met marktwerking in de zorg. Ik ben daar principieel tegen. Zorg is een recht en mark-

'Natuurlijk zijn er door globalisering miljoenen mensen uit de armoede geholpen. Maar al snel bleek het een tweedeling te veroorzaken'

‘Zorg is een recht en markten garanderen geen rechten. Dat kunnen alleen overheden’

ten garanderen geen rechten. Dat kunnen alleen overheden. Waarom moet een medisch specialist een vrije ondernemer zijn? Zijn kennis heeft hij te danken aan de samenleving. Hij zit in een systeem waar de overheid een verantwoordelijkheid voor draagt. Medici horen in loondienst te zijn. Net als een leraar, die zorgt voor geestelijke overdracht in loondienst. Markten maken sommige mensen rijk en we weten allemaal: geld is macht. Maar zo hoort het niet te zijn. Ik vind het eigenlijk ook onzin dat aandeelhouders ook maar iets te zeggen hebben over de leiding van een bedrijf. Een ondernemer, gecontroleerd door een Raad van Commissarissen, heeft te maken met zijn werknemers, met milieu-eisen, met de belangen van de plek waar hij gevestigd is, met de continuïteit van het bedrijf, en jazeker, óók met rendement voor de aandeelhouders. Maar dat laatste is slechts één van de factoren. Waarom moet een aandeelhoudersvergadering zeggenschap hebben? Als je vindt dat het niet goed gaat, trek je je geld maar terug en investeer je elders.’

‘Kapitaal hoort niet te domineren. Kijk ook naar de landbouw. Ik heb veel waardering voor landbouwminister Carola Schouten. Ze schreef een mooie nota over duurzame landbouw. Maar er mist nog een hoofdstuk, namelijk: *Hoe ga je dat doen?* Ze had moeten zeggen: ‘De overheid wordt nu marktmeester en niet-duurzame goederen komen niet meer op die markt. Dat ga ik verbieden.’ En ja, dan worden de producten onherroepelijk duurder. Daarom moet je daarnaast een inkomensbeleid voeren, zodat de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen. Is dat slecht voor de export? Ja, dat is zo, en dus: stapje voor stapje. Van lieverlee zullen andere landen ook mee moeten komen en dan heb je een voorsprong opgebouwd. Maar oké, ik begrijp natuurlijk dat Carola Schouten in een coalitie zit waar je niet alles kunt doen wat je zou willen.’

Ligt het aan het lobbywerk van boeren dat dat niet gebeurt is? ‘Dat speelt ook een rol. D66-Kamerlid Tjeerd de Groot had groot gelijk toen hij zei dat de veestapel moet halveren. Maar hij had er bij kunnen zeggen: ‘en dat gaan de boeren niet betalen. Dat wordt betaald met een hogere prijs voor de landbouwproducten. Dat gaan we samen betalen.’

Met wat voor crisis hebben we hier te maken? Een marktcrisis? Een politieke verbeeldingscrisis? ‘Het zijn een aantal factoren bij elkaar opgeteld. We hebben die ontwikkeling van de tweedeling door globalisering en bijgevolg de toegenomen macht van kapitaal in de wereld. Daar komen nog talloze ontwikkelingen bij: van exponentiële technologische ontwikkelingen, robotisering en kunstmatige intelligentie tot een allesomvattende klimaatcrisis. Al deze crisis komen nu bij elkaar en daar moeten we mee *dealen*.’

Het vraagt om politiek leiderschap ‘Ja, en dat mis ik nu zo enorm. Wereldwijd natuurlijk. Als ik naar ons eigen land kijk – neem nou zo’n CDA-lijsttrekkersstrijd. Waar ging dat eigenlijk over? Er zijn zulke fundamentele problemen momenteel; de macht van het kapitaal, de invloed van de mens op het geologische klimaat. Maar geen woord daarover. Daar word ik tamelijk wanhopig van.’

En uw eigen partij? Er klinkt weleens de verzuchting dat D66 veel radicaler was dan nu het geval lijkt. Is dat historische contrast niet enorm?

'Dat vind ik fijn om te horen. Iedereen zegt dat ik zo links ben geworden, maar volgens mij ben ik niet veranderd. D66 heeft sinds de jaren tachtig te maken gekregen met de verrechtsing van de gehele politiek. Met het heilige geloof in het vermogen van de vrije markt. Met het afschudden van ideologische veren. Ik zou heel graag willen dat D66 het voortouw nam in het aanpakken van de crises die ik heb genoemd, in het aanpakken van de ecologische ramp die zich nu mondiaal voltrekt. Ik heb de afgelopen jaren een paar keer een verhaal mogen houden op een D66-congres, met een behoorlijk links verhaal over wat ik vind. Ik vond daar een enorme aanhang bij. Aan de reacties te horen dacht ik: dit vinden jullie ook! Dan denk ik: ik hoor nog bij D66.'

Resoneert zo'n radicaler verhaal wel voldoende als D66 een middenpartij wil zijn?

'Ik ben niet zo dol op dat verhaal van het zijn van een middenpartij, maar ook links en rechts zijn niet meer wat ze vroeger waren. Vroeger was links: veel overheid, weinig markt. En rechts was omgekeerd. Nu zijn er andere problemen. Is het klimaatprobleem nou links of rechts? Het is van ons allen. Dat geldt voor zoveel meer dingen. In die zin kan ik mij niet meer in die oude indeling vinden. Er is een nieuwe tijd met splinternieuwe problemen. Ik vind wel dat je liberaal moet zijn. Liberalen willen niet dat macht een te grote rol krijgt. Want dan ontspoort de mens. Daarom is een welbegrepen sociaal-liberalisme belangrijk in deze tijd. Maar er is wel een correctie nodig. Ik zou graag willen dat D66

'Ik zou graag willen dat D66 weer onomwonden omarmde wat vroeger 'links' werd genoemd. Juist om die gevaarlijke combinatie van kapitaal en macht beter te kunnen bestrijden'

‘Dan een vraagstuk dat ik nog niet heb genoemd: die van de burger bij het bestuur. Het vertrouwen van de burger in de politiek moet worden hersteld’

Daniël Boomsma is speechschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Joost Röselaers is hoofdredacteur van *Idee*.

weer onomwonden omarmde wat vroeger ‘links’ werd genoemd. Juist om die gevaarlijke combinatie van kapitaal en macht beter te kunnen bestrijden. D66 blijft mijn partij, maar ik zeg wel: D66, let op. Het sociale aspect in de samenleving is verzwakt.’

U heeft dat wel vaker gezegd. Als partijleider zei u dat politici iets weg moeten hebben van een dominee, het beroep van uw vader. ‘Dominees weten de zielen en de harten van de mensen te raken. Wie vertelt de mensen nou waar wij het nu over hebben? De politiek is zo zakelijk geworden. Politici zijn managers geworden die problemen oplossen. Is het rechtvaardig? Die vraag hoor ik weinig meer. Dat is een groot gemis, want dat hoort de allereerste vraag bij een politiek besluit altijd te zijn. Vroeger debatteerden we veel meer vanuit dat begrip. Nu zitten we in een spirituele crisis. Ik ben ervan overtuigd dat het leeglopen van de kerken daarin een belangrijke rol speelt. Want je werd in de kerk toch constant geconfronteerd met vragen over goed en kwaad. Daar ging het in mijn christelijke jeugd altijd over. De jeugd van nu mist dat. Ik merk het ook: ik raak mensen pas echt als het spiritueel wordt. In de jaren zestig is er veel goeds gebeurd, maar er is ook veel gezond hout weggehakt. Waar wordt de vraag naar rechtvaardigheid, naar goed en kwaad nog gesteld? In het onderwijs? Veel hangt samen met onze welvaart. Psychiaters vertellen mij: rijke mensen worden angstig. Ze hebben meer te verdedigen. Kijk naar de protesten op het Malieveld. Die gingen in de jaren dat ik nog in de politiek zat over kernwapens, abortus – niet-materiële zaken. Het ging nooit over geld. Gelukkig wordt er nu weer geprotesteerd voor het klimaat, dat stemt mij weer tevreden.’

Bent u pessimistischer geworden? ‘Ja, een beetje. Ik probeer altijd optimisme uit te stralen, want er zijn altijd wel degelijk oplossingen. En die wil ik uitdragen. Maar of we die kansen ook zullen pakken? Dat zou ik graag in de verkiezingsprogramma’s willen zien!’

Stel, Jan Terlouw trekt de lijst voor de verkiezingen van 2021. Hoe zou u de campagne ingaan? ‘Ik zou drie crises benoemen en daar oplossingen voor aandragen. In de eerste plaats de crisis van de markt. Dan een vraagstuk dat ik nog niet heb genoemd: die van de burger bij het bestuur. Het vertrouwen van de burger in de politiek moet worden hersteld. Want de huidige crisis bestaat eruit dat de politiek de burger niet meer vertrouwt, terwijl je mensen verantwoordelijkheden moet geven. Daarom leek het afschaffen van het referendum nergens naar. En dan de voortvarendheid waarmee het gebeurd is. Niet te geloven. Maar ook nu. De commissie-Remkes deed mooie aanbevelingen, maar daar komt weinig van terecht, vrees ik. We moeten terug naar de basis van onze partij: de burger bij het bestuur. Tot slot de crisis van het Antropoceen en alles wat daarmee samenhangt: de manier waarop we omgaan met de natuur – de klimaatcrisis dus. Een crisis zonder precedent die al het andere overschaduwet. Dat is voor mij het belangrijkste. Die crisis vraagt boven alles om een politiek om die durft te prediken. Zodat de mensen het weten. Met mijn 88 jaren voel ik me nog steeds verplicht daaraan bij te dragen.’ ●

Ondanks dat de afgelopen jaren gekenmerkt werden door verschillende problemen, lijkt er één constante factor te zijn. Want na de financiële crisis, de stikstofcrisis, klimaatcrisis en de coronacrisis blijkt dat we verkeren in een permanente staat van crisis. Staat de wereld echt voortdurend in brand of is er meer aan de hand?

Door Mark van Ostaijen

Crisisdenken

Experts zijn duidelijk: we leven ontegenzeggelijk in een crisistijd. Hoogleraar Uri Rosenthal ziet de coronacrisis als ‘de grootste crisis uit onze geschiedenis. We zitten nu in de eerste, acute fase. Daarna krijg je de ‘crisis na de crisis’. Daarbij stelt bestuurskundige Mark Bovens dat na een maatschappelijke crisis ‘meestal ook nog een politieke crisis volgt’. En hoogleraar Arjen Boin spreekt over de huidige crisissituaties als een ‘grenzeloze crisis’. Zo is het crisis-jargon ook wetenschappelijk gezien erg in trek. Niet voor niets is de Nederlandse crisiswereld recentelijk aanzienlijk geprofessionaliseerd. Zo hebben bestuurlijke departementen afdelingen crisismanagement opgetuigd, zijn Veiligheidsregio’s gevormd, traint het ministerie van Veiligheid en Justitie ambtenaren in de Nationale Academie voor Crisisbeheersing en aan de Universiteit Leiden behalen elk jaar zo’n tweehonderd studenten hun diploma in Security and Crisis Management.

Het is dus crisis. Maar het woord crisis is vooral een succesvolle metafoor. En ‘metaforen nemen je eerst bij de hand en daarna bij de neus’, zo stelt bestuurskundige Mark van Twist. En dat geldt ook voor ons denken over crisis.

De aantrekkelijkheid van de crisismetaphoor

Het woord crisis heeft in ons dagelijkse spraakgebruik een problematiserende lading. Zit iemand in een persoonlijkheidscrisis of bevinden de burens zich in een relatiecrisis, dan is er meestal sprake van een tamelijk problematische situatie. Echter, etymologisch is de term meer neutraal van aard. Het komt voort uit het (oud)Griekse werkwoord *krinomai*, met de betekenissen scheiden, schiften, onderscheiden, beslissen, beslechten, richten en oordelen. Zo bezien, is het woord crisis eerder een werkwoord waarbij een beslissend of urgent aspect in de sociale werke-

Crisis als
metafoor

Het woord
crisis heeft in
ons dagelijkse
spraakgebruik
een proble-
matiserende
lading

Plak ergens het woord 'crisis' achter en je hebt de aandacht

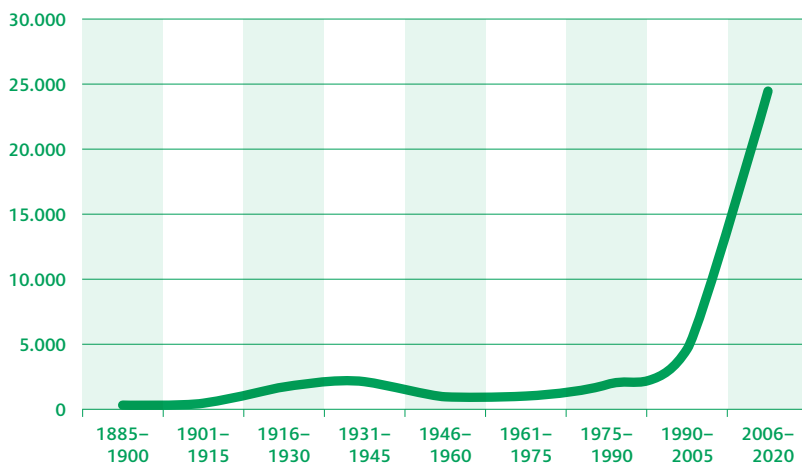
lijkheid wordt aangeduid. En dat is precies wat het talige aspect aan het woord crisis in de hedendaagse context doet: urgentie verlenen. Plak ergens het woord 'crisis' achter en je hebt de aandacht.

Dat verklaart waarom het gebruik van de crisismetafoor juist in een politiek-bestuurlijke context erg aantrekkelijk is. Want de crisismetafoor verleent urgentie. En urgentie ('Nu!') zorgt voor legitimatie voor handelen en noodzaakt interventies. En juist die formule (urgentie+legitimatie=interventie) is voor politiek en bestuur bijzonder aantrekkelijk. Het stelt de verantwoording voor soms grootschalige interventies uit, het zorgt voor handelingsmandaat, daadkracht en een *window of opportunity* om aandacht te genereren. Zodoende is het verleidelijk om de crisismetafoor van stal te halen.

Dat is ook af te lezen uit de cijfers, die een crisis-inflatie laten zien. Want als men kijkt naar het gebruik van het woord crisis in parlementaire documenten (Handelingen en Kamerstukken van de Eerste en Tweede Kamer) tussen 1885 tot 2020, dan valt de recente popularisering sterk op. Zo werd het woord in de laatste vijftien jaar bijna twee keer meer gebruikt (24.474 keer) dan de optelsom van alle (!) 120 jaren ervoor (12.957 keer). De crisismetafoor is populair in de Staten-Generaal. Onderstaande tabel toont de gebruiksexplosie van de laatste jaren:

Tabel 1
Gebruik van het woord 'crisis' in Nederlandse Parlement, 1885–2020

Bron: zoek.officiëlebezoek.makingen.nl

De 'crisis als metafoor' is dus populair én recent. Enig historisch besef relateert ook meteen degenen die zullen betogen dat 'er nu eenmaal ook meer crises zijn'. Een blik op de tijdlijn met enkele wereldoorlogen, een oliecrisis, 'politieacties' en een beurskrach, omvat voldoende sociale situaties met vergelijkbare eigenschappen. Daarmee valt die existentiële claim in twijfel te trekken. Nee, er is daadwerkelijk sprake van een talige hausse, een metaforische mode die functioneel is binnen het huidige politiek-bestuurlijke denken. Dat doet afvragen: welke functie vervult de crisismetafoor in dat politiek-bestuurlijke denken?

Foto: Herman Wouters

De functie van de crisismetafoor

De opkomst en populariteit van de crisismetafoor kunnen we niet los zien van maatschappelijke ontwikkelingen van ontzuiling, ontkerkelijking en individuele zingeving. Was het tot lang na de Tweede Wereldoorlog voor bestuurlijke autoriteiten nog mogelijk om met een beroep op verzuilde maar niettemin verbonden confessionele waarden vanuit God, Koningshuis en vaderland burgers te mobiliseren, matigen of beïnvloeden; sedert de jaren zeventig en tachtig is dat minder eenvoudig. Het is een overgang die ook wel gekarakteriseerd is als de dynamiek en overgang van gezag naar macht. Zo zijn we in onze moderne samenleving, sinds de opbouw van de verzorgingsstaat en het verder eroderende maatschappelijk middenveld van zorg, kerk en vakbond, getuige van een bestuurlijke verschuiving. Want autoriteit komt niet meer zozeer voort uit gezag maar uit macht. Daarbij is gezag gelegitimeerde macht die verkregen wordt uit traditie, charisma en legaliteit. Want 'wordt een samenleving steeds meer tot staat, dan wordt haar macht direct want niet meer door het middenveld gefilterd en haar gezag abstract, want onbegrijpelijk en dus niet langer geloofwaardig en plausibel' (Zijderveld, 1985: 21). De overgang van gezagsvolle autoriteit naar autoriteit door macht, kenmerkt dat bestuurders niet langer op basis van een gedeeld verleden (traditie, geloof of ideologie) legitimiteit verlenen aan uitspraken of handelen. Politici en bestuurders zijn inmiddels genoodzaakt om die legitimiteit te ontleen aan een andere tijdhorizon. Het HIER-EN-NU! En zodoende komt die ene metafoor goed van pas: 'crisis!'

De opkomst en populariteit van de crisismetafoor kunnen we niet los zien van maatschappelijke ontwikkelingen van ontzuiling, ontkerkelijking en individuele zingeving

Daarmee komt de crisismetafoor bestuurders en politici maar wat van pas en past het binnen een politiek-strategische retoriek om dit legitimiteitsprobleem te bezweren. Want hoe zijn mondige en geïndividualiseerde burgers nog te bewegen richting een beoogd beleidsdoel? Door urgentie en noodzakelijkheid te putten uit een immanent problematische situatie die direct – en dus in het hier en nu – om actie vraagt. Crisisdanken maakt een permanente aanspraak op de onmiddellijkheid mogelijk. Bijvoorbeeld, als iemand is aangereden (crisis!), móét je te hulp schieten. Daar komt geen ideologie aan te pas. Dat vraagt om direct en pragmatisch handelen. Daarmee is het gebruik van de crisismetafoor allesbehalve een onschuldige of neutrale aangelegenheid. Integendeel. Het is een bewuste politieke strategie van het schetsen van de werkelijkheid op een manier die in tijd en ruimte zo urgent is dat er wel opgetreden móét worden. ‘Wegkijken’, stilstaan of ‘op de handen zitten’ zijn dan geen optie. ‘Ik loop daar niet voor weg’, stelde Carola Schouten onlangs in het tv-programma *Zomergasten* over de stikstofcrisis. Het gaat gepaard met een nieuw soort fermheid of daadkracht die hedendaags bestuurlijk vermogen zou kenmerken. Want ja, lieve mensen: ‘TINA’ (*There Is No Alternative*) en ‘geen actie is geen optie’ en dus moeten ‘we’ ons allemaal gaan bewegen richting de nieuwe beleidsnorm. Of dat nu de opkoop- of stoppersregeling is voor boeren en nertsenfokkers om de stikstofcrisis te bezweren, de ‘anderhalvemeter-maatregel’ om de coronacrisis het hoofd te bieden of het nationaliseren van ABN AMRO om de financiële crisis te boven te komen: ‘het móét, *want* crisis, beste mensen’.

Permanente uitzonderingstoestand

Zodoende is de functie, de inzet en de popularisering van de crisismetafoor geen toevallige, laat staan een onschuldige aangelegenheid. Met de crisismetafoor wordt de tijdshorizon gedisciplineerd richting een urgent heden. En uit die urgentie putten bestuurders noodzakelijkheid, onmiddellijkheid en legitimiteit om nu te handelen. Het legitimeert bestuurlijk ongeduld, actiebereidheid en daadkracht. Tegelijkertijd depolitiseert de crisismetafoor democratische oppositie en technocratiseert het het besluitvormingsproces. Voorbeelden hiervan zijn het ‘zakenkabinet’ tijdens de coronacrisis (mét PvdA-bewindspersoon) en de invloed van het Outbreak Management Team (OMT). Laat staan hoe parlementaire verantwoording en controle permanent is gedepolitiseerd en getechnocratiseerd binnen de Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten – ofwel ‘Commissie Stiekem’ – aangaande nationale veiligheid, terrorisme en crisisbestrijding. Het zijn voorbeelden waarbij crisisdanken permanente vormen heeft gekregen en diverse alledaagse vormen van diepgravende reflexiviteit opschort.

Let wel, ‘soverein is degene die over de uitzonderingstoestand beslist’, zo wist de Duitse jurist Carl Schmitt (1888–1985) al. En met de alomtegenwoordigheid van de ‘crisis als stijlfiguur’ regeert de uitzonderingstoestand. En wanneer er sprake is van een permanente uitzonderingstoestand gaat dat democratisch gezien altijd gepaard met de inperking van fundamentele burgerlijke vrijheden en rechten. Want tijdens de uitzonderingstoestand wordt de ‘vrijheid of gerechtigheid voor onbepaalde tijd met een sluier omhangen’ (Schmitt in: Agamben, 2020: 64).

**De crisis-
metafoor
depolitiseert
democratische
oppositie en
technocratiseert
het besluitvor-
mingsproces**

Politisering van het dagelijks leven

Dat zien we ook tijdens de coronapandemie. Want ook in deze ‘crisistijd’ is de positie van de staat alomtegenwoordig en vormt het crisisdenken de legitimatie om in alle domeinen van het sociale leven diepgravend te interveniëren. De Franse president Macron verklaarde Frankrijk in een ‘staat van oorlog’ waardoor alledaagse contacten, publieke ruimten, familiestructuren, vriendschappen, werkrelaties en vrije tijd fundamenteel konden worden ontwricht. Ook in ons land zijn burgerlijke vrijheden en rechten van studenten, burgers in de openbare ruimte, vluchtelingen, senioren en ondernemers aangetast. Of het nu gaat om de zorg, het onderwijs en de culturele sector: er is sprake van een politisering van voorheen volledig gescheiden maatschappelijke domeinen en daarmee een totale politisering van het dagelijks leven. Uiteraard met de beste bedoelingen, namelijk om ons deze crisis ‘door te loodsen’. Maar ‘wanneer leven en politiek, die aanvankelijk gescheiden en verbonden waren met het niemandsland van de uitzonderingstoestand, neigen samen te vallen, wordt al het leven heilig en alle politiek uitzondering’ (Agamben, 2020: 189).

Bovendien toont historisch onderzoek aan dat zodra een uitzonderings- of noodtoestand in werking treedt, die nieuwe norm altijd een meer permanent karakter krijgt dan de bedoeling was. Juist de constructie van een probleem als ‘crisis’ stelt bestuurders in staat om de uitzonderingstoestand soeverein te handhaven en de uitzondering met de regel te laten samenvallen, waardoor allerlei tijdelijke wet- en regelgeving preventief – want: ‘ter voorkoming van’ – kan blijven voortbestaan. De impact van de (nog in ontwikkeling zijnde) ‘coronanoodwet’ laat zich raden. We zijn gewaarschuwd.

Wij dienen ons rekenschap te geven van het denken in termen van crisis. Het is allesbehalve een neutrale of onschuldige metafoor. Crisisdenken is populair, is alomtegenwoordig en heeft consequenties die permanent doorwerken op onze burgerlijke rechten en vrijheden. Ook wanneer deze crisis weer is opgevolgd door de volgende. Dat stemt tot nadenken. Permanent. Hier. En nu. ●

Bronnen

Zijdeveld, A.C. (1985). *De dynamiek van macht en gezag*. Den Haag: VUGA.

Agamben, G. (2020). *Homo sacer. De soevereine macht en het naakte leven*. Vertaling: Ineke van der Burg. Uitgeverij Boom.

Juist de constructie van een probleem als ‘crisis’ stelt bestuurders in staat om de uitzonderingstoestand soeverein te handhaven en de uitzondering met de regel te laten samenvallen

Dit artikel is eerder in verkorte versie gepubliceerd in *NRC Handelsblad* (‘Bestuurders maken alles tot crisis’, 24 aug 2020).

Mark van Ostaijen is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Van Ostaijen is tevens voorzitter van de redactieraad van *Idee*.

Het gebruik van beeldspraak is een creatieve manier om complexe of abstracte zaken inzichtelijk maken. Metaforen spelen ook een belangrijke rol in hoe wij onszelf en de wereld zien én hoe we handelen. In crisistijd wordt vaak gebruik gemaakt van oorlogsmetaforen. Dat kan helpen om solidariteit te creëren, maar het kan ook contraproductief werken.

Door Maurice Eykman

Vijanden en veldslagen

Als een persoon of organisatie onder druk komt te staan in de media, zorg je er als crisiscommunicatieadviseur over het algemeen voor dat je de-escalereert. Onder andere door de crisis in context te plaatsen, zodat de oorzaak begrijpelijk wordt. Door *advocacy*; zorgen dat je ondersteuning c.q. medestanders krijgt uit de sector. Door een voorval duidelijk te presenteren als incident en niet als een structureel probleem van de organisatie of de vermeende 'dader'. En – *last but not least* – door de regie te houden over de communicatie. Als jij die niet neemt, neemt iemand anders de regie en escaleert het al snel.

In een wereldwijde of landelijke crisis, waarbij het aan de overheid is de crisis te duiden en erop te acteren, ligt dat allemaal wat anders. Ten eerste is het niet altijd de bedoeling van de overheid om te de-escaleren. Het kan heel goed in haar belang (laten we voor het gemak aannemen dat dat altijd het landsbelang is) zijn om de ernst van de situatie juist steviger aan te zetten, bijvoorbeeld als tegengeluid tegen de 'het-valt-wel-mee'-opinie of de 'het-is-niet-waar'-groepen – de klimaatontkenners, de Farmers Defence Force, de complotdenkers.

Gemeenschappelijke vijand

Al snel wordt dan gebruik gemaakt van oorlogsmetaforen. Het gebruik van metaforen is een creatieve manier om complexe abstracte zaken inzichtelijk maken. In *Metaphors We Live By*, een gezaghebbend boek van taalwetenschappers George Lakoff en Mark Johnson uit 1980, werd echter al gesteld dat metaforen veel meer zijn dan dat. Ze spelen een belangrijke rol in hoe wij onszelf en de wereld om ons heen zien. Ze beïnvloeden onze manier van denken en dus ons handelen. Zo ver-

Crisis & beeldspraak

Metaforen beïnvloeden onze manier van denken en dus ons handelen. Zo vertaalt beeldspraak zich door naar de realiteit

taalt beeldspraak zich door naar de realiteit. Denk bijvoorbeeld aan het inzetten van oorlogsmetaforen om een gemeenschappelijke vijand te creëren. Mensen zijn geneigd daartegen samen te werken. De situatie is ernstig, we scharen ons gezamenlijk achter het goede doel en laten onze verschillen even voor wat ze zijn. Het *rally-round-the-flag-effect*: tijdens een oorlog of internationale crisis steunen we massaal onze overheid of politieke leiders. Daar is op zich niets op tegen, zou je zeggen. En nieuw is het ook niet; we waren en zijn ook al jaren in oorlog tegen het water, milieuvervuiling, kanker, aids en terrorisme.

De oorlogsmetafoor heeft echter keerzijden. De Amerikaanse schrijfster Susan Sontag beschrijft in *Illness as Metaphor* (1978) en *Aids and Its Metaphors* (1988) hoe, door het gebruik van metaforen, kanker en aids het symbool van het kwaad worden, waaraan oorzaken (leefstijl, seksuele voorkeur, karakter), eigenschappen en gevolgen worden toegeschreven die geen relatie hebben met de medische realiteit.

Contraproductieve reacties

Als kanker gepresenteerd wordt als een vijandige troepenmacht van cellen die het lichaam binnenvallen en waartegen je dapper de strijd moet aangaan, kan dat de patiënt helpen om de moed erin te houden en zware behandelingen met optimisme te ondergaan. Maar het kan ook zorgen voor psychische druk op patiënten; als je niet geneest heb je niet hard genoeg gevochten. Of het kan leiden tot fatalisme en struisvogelgedrag. Uit onderzoek van psychologen David Hauser en Norbert Schwarz, gepubliceerd onder de titel *The War on Prevention: Battle Metaphors Undermine Cancer Treatment and Prevention and Do Not Increase Vigilance* in 2019, blijkt dat het gebruik van militaire metaforen contraproductief kan werken. Na het lezen van verslagen van kankerpatiënten die waren doorspekt met oorlogsmetaforen beoordeelden mensen de behandeling van kanker als moeilijker dan degenen die dezelfde passages lasen, maar dan met gebruik van 'reismetaforen' of helemaal geen metaforen. De onderzoekers wijzen erop dat het benadrukken van de zwaarte van kankerbehandeling dusdanige angst kan opwekken dat mensen de symptomen liever negeren en verdringen, met alle schadelijke gevolgen van dien.

Interessant in die context is ook het onderzoek van psychologen Lera Boroditsky en Paul Thibodeau uit 2011. Daarin las de helft van de deelnemers een artikel over een door misdaad geteisterde stad waarbij de criminaliteit werd beschreven als een beest dat op onschuldige burgers jaagt. De andere helft las in essentie dezelfde informatie, alleen werd de criminaliteit nu beschreven als een ziekte die de stad teisterde. Toen hen werd gevraagd om oplossingen voor de misdaadkwesitie, stelden degenen die de tekst met dierenmetafoor lasen controlestrategieën voor (meer politie, strengere straffen). Degenen die de tekst met ziektemetafoor lasen, stelden daarentegen diagnostische of behandelingsstrategieën voor (zoeken naar de oorzaak van de misdaadgolf, het versterken van de economie). Deze studie laat nog eens zien dat het veranderen van de metafoor de manier waarop mensen denken over een probleem eveneens verandert.

Na het lezen van verslagen van kankerpatiënten die waren doorspekt met oorlogsmetaforen beoordeelden mensen de behandeling van kanker als moeilijker

Angst als raadgever

Ook in de huidige coronacrisis wordt ruim gebruik gemaakt van oorlogsmetaforen. We worden bedreigd door een vijand die soms ook als buitenlandse mogendheid wordt omschreven, zoals door Trump die van het 'Chinese virus' spreekt. De WHO (Wereldgezondheidsorganisatie) trok een vergelijking met de *war on terror* en sprak van een wereldwijde bedreiging die potentieel gevaarlijker is dan terrorisme. In Nederland bevinden we ons in de grootste crisis 'sinds de Tweede Wereldoorlog' en nemen we de 'ingrijpendste maatregelen ooit genomen in vreedstijd'. Verplegend personeel bestaat uit 'helden in de frontlinie', premier Rutte leidt een 'oorlogskabinet'. We kunnen de vijand '#alleensamen' verslaan. Onze wapens? Het wassen van handen, afstand houden en thuisblijven. (Niemand benoemt die zaken overigens als wapens, dat zou wellicht ook eerder tot gegiechel dan strijd lust leiden.) De vijand leek te loeren op kwetsbare ouderen, maar al snel werd ons met voorbeelden duidelijk gemaakt dat ook jongeren ten prooi kunnen vallen aan de sluipmoorde-naar.

Het zien van de gemeenschappelijke vijand als een persoonlijke vijand die het speciaal op jou gemunt heeft, kan echter gevaarlijk zijn. We zijn bang het virus zelf te krijgen – van anderen. Wij en zij. We moeten oppassen met wie we contact hebben (net als in WO II) en we gaan mensen die zich in onze ogen niet aan de regels houden, verklikken of op sociale media aan de schandpaal nagelen. Het gevoel van apocalyptische dreiging doet onze realiteitszin (ik moet nu meteen vijftig pakken wc-papier in huis halen) en menselijkheid geweld aan. Hoe banger we worden, hoe meer bescherming we eisen van de overheid en wel door steeds strengere regels en vrijheidsbeperkende maatregelen. Dat leidt juist tot een gebrek aan solidariteit. Mensen die protesteren tegen verstrekkende maatregelen, die wijzen op de gevaren van noodwetten en de inbreuk op grondrechten, worden weggezet als tegenstanders: *You are either with us, or with the coronavirus*. Of in het beste geval als zeurneuzen: we hebben nu even geen tijd voor jouw privacyhobby, de behoefte aan bescherming van de rechtsstaat of democratische principes.

In deze crisis zou het dus aanbevelenswaardig zijn om de oorlogsmetaforen niet al te zwaar aan te zetten en rond te strooien, c.q. te vervangen door bijvoorbeeld de *journey metaphor*: het maken van een gezamenlijke reis met een gemeenschappelijk doel (gezond blijven) en eindpunt (effectieve behandeling en preventie). Dit jaagt geen (irreële) angsten aan en bovendien kan die reis best lang duren; dat begrijp je bij een reis beter dan bij een veldslag.

Regie en vertrouwen

Dat brengt ons terug op de regie. Wie heeft hier de regie in de communicatie met 'het volk'? In eerste instantie werd de coronacrisis in Nederland gezien als een puur medisch probleem en hoorden we van onze regering telkens: 'we volgen de adviezen van het RIVM op'. Er kwam af en toe verwarring over het middel en het doel van de strijd. Was dat groepsimmunitet, de bescherming van ouderen en kwetsbaren, of het

In deze crisis zou het dus aanbevelenswaardig zijn om de oorlogsmetaforen niet al te zwaar aan te zetten c.q. te vervangen door de *journey metaphor*

Het vertrouwen liep weliswaar terug van circa 75 procent naar 64 procent, maar is nog steeds veel hoger dan de 40 procent die vóór de coronacrisis vertrouwen zei te hebben in Rutte

Maurice Eykman is eigenaar van communicatiebureau Moving Mirrors, publicist, bestuurder en toezichthouder.

voorkomen dat de ic's overbelast raakten? Gaandeweg werd het ook een maatschappelijk, sociaal en emotioneel probleem en hoorden we aangrijpende verhalen over eenzaamheid, ellende in verpleeghuizen en het wegvallen van inkomens. Daar kwam wel erkenning voor, maar het OMT (Outbreak Management Team) blijft vooralsnog bestaan uit medici, al zien we voorzitter Jaap van Dissel niet meer in persconferenties.

Premier Rutte en minister De Jonge zijn vol in beeld als de leiders en de mannen die de regie hebben. Dat is eigenlijk zoals het hoort. Rutte is de baas, dus we moeten op hem en zijn kabinet kunnen vertrouwen. De Jonge nemen we dan wel voor lief. Er is natuurlijk hier en daar wel een bultje in de communicatie van onze leider, maar over het algemeen doet Rutte het goed en is de centrale boodschap helder en duidelijk: we moeten dit samen doen. Wat nu precies 'dit' is en hoe en waarom we het zo moeten doen, is lastig uit te leggen als je het zelf ook gaandeweg moet uitvinden. Dat mag af en toe best blijken. Men kan er begrip voor opbrengen dat ook de leiding een onzekere reis maakt en het versterkt het vertrouwen als we daarin meegenomen worden. Door de welgemeende zucht van Rutte tijdens de persconferentie op 21 april, zijn gebruik van termen als 'duivelse dilemma's' en 'zware worsteling' en door het tonen van empathie bijvoorbeeld. Daarbij probeert hij het wij-zij en het *naming and shaming* zoveel mogelijk te voorkomen. Feestende jongeren zet hij neer als incident, lang niet iedere jongere doet daaraan mee. En degenen die dat wel doen, dreigt hij niet met strenge straffen; hij doet een beroep op hun verantwoordelijkheidsgevoel. Dat samen resulteert in een stevig fundament van vertrouwen. Dat liep weliswaar terug van circa 75 procent op het hoogtepunt van de eerste golf naar 64 procent recent, maar is nog steeds veel hoger dan de 40 procent die vóór de coronacrisis vertrouwen zei te hebben in Rutte. De daling zet zich trouwens waarschijnlijk wel voort, want het *rally-round-the-flag-effect* is tijdelijk. Hoe langer de crisis voortduurt, hoe meer mensen gaan twijfelen aan de juistheid van het beleid.

Framing als wapen

Voor het creëren of behouden van vertrouwen is het dan ook van groot belang te luisteren naar alle stakeholders. Belanghebbenden kun je niet kiezen, die kiezen jou. En ze kunnen – wat je ook van hun mening denkt – je reputatie en geloofwaardigheid flink beschadigen (of juist ondersteunen natuurlijk). Privacy-waakhonden, juristen en democraten kunnen niet aan de kant geschoven worden met het argument 'hebben we even geen tijd voor'. Dat geldt ook voor de geluiden uit de hoek van actiegroepen als Viruswaanzin, die zich nu lijkt te hebben omgedoopt tot Viruswaarheid – een mooi voorbeeld van *framing*. Herinnert u zich nog het Kunduz-akkoord dat het Lente-akkoord werd? Of de anti-abortusbeweging die zich ook in Nederland steeds vaker pro-life noemt? Ook de overheid doet haar best: intelligente lockdown klinkt slim. Zelfquarantaine klinkt redelijk en vrijwillig. Zo moeten er meer frames te bedenken zijn met een positieve connotatie. Zoals deze: #hetisgeenoorloghetiseen-ziekte #knuffelpauze #doemijmaareenvaccin #wewillsurvive #beetjeop-schuiven #pasnouop #wezijnerbijna #wekomenerwel #hetvirusisgek #ikbenniegek #thistoowillpass #iedereeneenvitaalberoep. ●

Goed leiderschap betekent de juiste vorm van macht inzetten, gegeven de context en de aard van het vraagstuk. De huidige crisis is hier een mooi voorbeeld van, want dit vraagstuk vraagt in de loop van de tijd, en op verschillende (deel)vraagstukken, verschillende vormen van leiderschap en van macht die fundamenteel van elkaar verschillen.

Door Gerda van Dijk

Leiderschap in tijden van crisis

Het fenomeen leiderschap is zo oud als de mensheid zelf. Zet mensen bij elkaar en er ontstaat leiderschap. Leiderschap is niet zomaar te meten of te omvatten. Het is een sociaal construct: leiderschap krijgt betekenis in de relaties tussen mensen. In wetenschappelijk onderzoek ontwikkelt het denken over leiderschap zich dan ook continue met de tijdgeest. Aanvankelijk richtte leiderschapsonderzoek zich op de leider, de persoon met zijn specifieke capaciteiten en kenmerken, vervolgens op de relatie tussen leiders en volgers. De laatste decennia wordt leiderschap meer en meer beschouwd als kenmerk van een systeem: iedereen kan beïnvloeden en heeft leiderschap. Vanuit dit perspectief betekent goed leiderschap de juiste vorm van macht inzetten, gegeven de context en de aard van het vraagstuk.

Drie type vraagstukken

Leiderschapsopgaven zijn grofweg te typeren als simpele, ingewikkelde en complexe vraagstukken. Simpele vraagstukken zijn vraagstukken waarbij we een aanpak en antwoorden op hebben op basis van eerder opgedane ervaringen en inzichten: we weten wat het probleem is en hebben hiervoor een bewezen aanpak, met een voorspelbare uitkomst. Dit vraagt leiderschap dat *topdown* antwoorden geeft en gebruik maakt van *hard power*: 'dit doen we als volgt'. Denk aan routineprocessen, maar ook aan crisissituaties waarvoor we diverse crisishandboeken, crisisstructuren en protocollen hebben die antwoorden geven.

Ingewikkelde vraagstukken daarentegen, vereisen de nodige expertise, kennis en formules die bij verschillende partijen zit. Met een planmatige

Crisis &
leiderschap

Leiderschapsopgaven zijn grofweg te typeren als simpele, ingewikkelde en complexe vraagstukken

Complexe vraagstukken hebben met elkaar gemeen dat we weten dat we een probleem hebben maar niet wat het probleem is en zeker niet wat de uitkomst is

aanpak is de uitkomst redelijk voorspelbaar maar geen garantie. Denk aan het projectmatig ontwikkelen van de Noord/Zuidlijn. Dit vraagt goed management waarbij *calculative power* wordt ingezet: planmatig sturen op meetbare resultaten, gebruikmakend van *dashboards*, *roadmaps*, KPI's (*key performance indicators*), etcetera.

Complexe vraagstukken – *wicked problems* – hebben met elkaar gemeen dat we weten dat we een probleem hebben maar niet wat het probleem is en zeker niet wat de uitkomst is. Er zijn veel partijen nodig om tot een aanpak te komen, met veel wederzijdse afhankelijkheden, maar zonder hiërarchische relaties. Bovendien zijn de belangen groot en gaat het veelal om conflicterende waarden. Denk aan het klimaat- of het stikstofvraagstuk. Dit vraagt leiderschap dat niet de antwoorden heeft maar dat de juiste vragen agendeert en de juiste partijen bij elkaar kan brengen. Leiderschap dat ruimte weet te creëren voor een meervoudige waardenafweging. Leiderschap dat *normative* of *soft power* inzet. Daarbij doet de leider een zwaar beroep op de onderliggende gedeelde waarden van alle partners zodat van daaruit een eerste oplossing kan verschijnen. In de klimaatdiscussie vindt men elkaar bijvoorbeeld uiteindelijk steeds weer in duurzame toekomst: 'we laten de wereld toch niet slechter achter voor onze kinderen dan wij hem hebben aangetroffen?'. Vanuit de gedeelde onderliggende waarden ontstaat er ruimte voor een meervoudige waardenafweging. Dan gaat het dus niet alleen over *How to do?*, maar ook over *How to be?*. Oftewel, waar sta ik voor als leider, waar staan we samen voor en wat is de (maatschappelijke) waarde die we als organisatie(s) voor de samenleving willen genereren? Het hanteren van een dialoog, waarbij partijen met elkaar nieuwe en gemeenschappelijke betekenissen weten te creëren, speelt in dit type leiderschap een belangrijke rol. Dat gaat voorbij de hiërarchie of de regels en is geworteld in de menselijke waarden.

Iedereen heeft zo zijn voorkeur voor een bepaald type leiderschap en daarmee de neiging elk vraagstuk vanuit deze voorkeur te definiëren. Vaak leidt dat tot een *mismatch* tussen vraagstuk en aanpak met uiteindelijk geen of ongewenste effecten: de crisismanager die elk vraagstuk vertaalt in een crisis en altijd *hard power* gebruikt. Of de leidinggevende die altijd planmatig werkt en zo ook een complex vraagstuk aanpakt en daarmee vastloopt in de eigen systemen.

Van reflex naar reflectie

Hoe zit het dan met de coronacrisis? Wat voor leiderschap hebben we daarin nodig? De coronapandemie begon duidelijk als een crisis: een ongekende, onverwachte gebeurtenis waarvan de impact niet was te overzien en de gevolgen een kwestie van leven en dood betekende. Het leiderschap werd, conform de theorie, meteen daarop aangepast, met inzet van *hard power* en heldere antwoorden: 'zorgen dat de ic's niet overbelast raken' en een 'intelligente lockdown' invoeren. Vervolgens leidde deze eerste aanpak tot een groot aantal ingewikkelde vraagstukken: het managen van de zorg, verdelen van de capaciteit, organiseren van de uitkeringen, van de veiligheid. Operationele zaken die goed (project)management vragen met inzet van *calculative power* – naast de *hard power*.

Inmiddels is het duidelijk dat de coronacrisis geen crisis is die snel voorbij gaat. Het gaat niet meer alleen om het aantal ic-bedden. De economie, het sociale leven, de sociale cohesie, ieders welzijn, het complete maatschappelijk functioneren wordt diep geraakt. Zelfs de toekomst is niet meer hetzelfde als die van voor de coronacrisis. Crisismanagement en goed projectmanagement alleen voldoen niet meer. De complexiteit van de coronapandemie vraagt aandacht en ook andere inzet van het leiderschap, namelijk: nieuwe fundamentele vragen aan de orde te gaan stellen. Hoe willen we de samenleving vormgeven als dit coronavirus 'onder ons' is en blijft? Hoe wegen we economie en gezondheid en sociale cohesie tegen elkaar af? Wat betekent welzijn nu en in de toekomst? Juist nu is leiderschap nodig dat deze ongemakkelijke vragen aan de orde stelt, dat ruimte creëert om te onderzoeken wat de gedeelde waarden zijn die richting geven aan een nieuw toekomstperspectief, en dat ruimte creëert voor verbeelding.

De coronacrisis vraagt dus in de loop van de tijd, en op verschillende (deel)vraagstukken, verschillende vormen van leiderschap en van macht die fundamenteel van elkaar verschillen. De crisismanager en de manager die ruimte moeten maken voor de leiders die geloofwaardig de dialoog starten over de onderliggende gedeelde waarden en die het proces van meervoudige waardenafweging agenderen met alle belanghebbenden. Dit vraagt van leiders ook zelfkennis in termen van: wat is je eigen voorkeursstijl? En gegeven deze voorkeursstijl: op welke onderdelen ligt je kracht om leiderschap in te vullen en ook waartoe zou je je moeten beperken? Wie neemt het voortouw op welk onderdeel? Wat laat je juist aan anderen over?

De huidige onzekerheid en onbekendheid betekent voor elke individuele leidinggevende een grote verantwoordelijkheid en ook een opgave om zelf gezond optimistisch te zijn. Blijf juist onder druk uit de reflex om meteen vanuit de bekende voorkeursstijl te handelen en neem tijd voor reflectie. Herken je hoe jij en je collega's met spanning omgaan? Wat hun basisreactie daarop is – los van het inhoudelijk vraagstuk dat op tafel ligt? Het gaat om reflectie, op jezelf en op je team. Zijn we met elkaar in verbinding, hoe reageren we, zijn we met de juiste dingen bezig?

Antwoorden op deze vragen geven richting aan de aanpak en aan wie in het begin van de crisis de beslissingen neemt, wie de ingewikkelde opgaven die hieruit voortvloeien manageert, en wie zichtbaar het voortouw neemt om de opkomende lastige vragen te agenderen en ruimte maakt voor de meervoudige waardenweging. Een beweging van reflex naar reflectie. ●

Nu is leiderschap nodig dat ongemakkelijke vragen aan de orde stelt, dat ruimte creëert om te onderzoeken wat de gedeelde waarden zijn die richting geven aan een nieuw toekomstperspectief

Gerda van Dijk is hoogleraar Publiek Leiderschap en directeur van het Zijlstra Center for Public Control, Governance and Leadership aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze is tevens zelfstandig consultant, docent, spreker, toezichhouder en commissaris.

Een opvallend aspect van de televisietoespraak van premier Mark Rutte – de eerste sinds Den Uyl – is de manier waarop die aansluit bij speeches op eerdere crisismomenten uit de Nederlandse geschiedenis. En dit patroon gaat lange tijd terug. Als het er in een crisis op aankomt, valt de Nederlandse politiek terug op het bestuur.

Door Henk te Velde

Crises &
politiek

Nederlandse politiek in crisistijd

Op 16 maart 2020 hield minister-president Mark Rutte een televisietoespraak over het coronavirus. De speech werd een belangrijk moment in de strijd tegen de ziekte en bevat een aantal klassieke elementen van crisisbeheersing die voor ieder land zouden gelden: de bevolking doordringen van de ernst van de zaak en oproepen tot medewerking. Natuurlijk is de regering waakzaam en heeft ze de crisis onder controle.

Een opvallend en weinig opgemerkt aspect van de speech is echter de manier waarop die, zonder het te zeggen, aansluit bij speeches op eerdere crisismomenten uit de Nederlandse geschiedenis. Er zijn opvallende overeenkomsten in de reacties van de Nederlandse politiek op crises en het patroon gaat lange tijd terug.

16 maart 2020

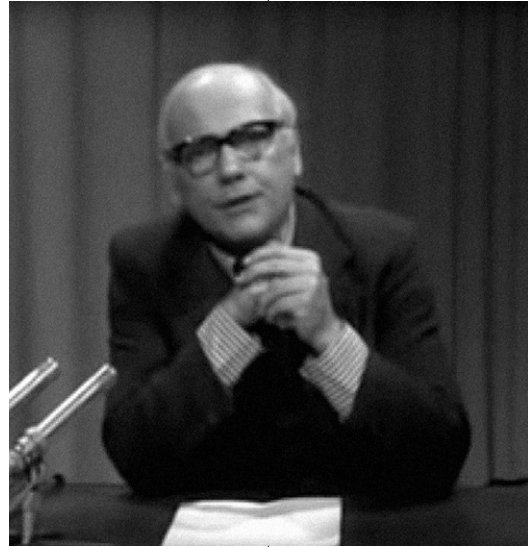
Dat het bij de coronapandemie om een crisis gaat, zullen weinig mensen ontkennen. Deze crisis komt dicht bij de oorspronkelijke betekenis van het woord als het beslissende moment in een ziekte. Maar hij raakt ook meteen aan een economische crisis en hij is zeker in de gehele maatschappij, zoals *Van Dale* het meer algemeen formuleert, een 'periode van ernstige stoonis'. Of die ook een 'wending' of 'keerpunt' is – een andere betekenis bij *Van Dale* – moeten we nog afwachten. Wel zeker is dat de aanduiding 'crisis' al in een lange traditie staat. Al in de achttiende eeuw werden allerlei verschijnse-

len crisis genoemd. Natuurlijk het crisismoment in een gevaarlijke ziekte, zoals in deze zinsnede uit de roman *Sara Burgerhart* (1782): 'De Crisis is voorby! God zy eeuwig geloof! de Doctor geeft my hoop!' Maar ook de crisis van de 'burgerlyke vryheid' (1786) die voorafging aan de Franse Revolutie van 1789, of 'de crisis des tegenwoordigen tijds' (1800) die daarop volgde.

De bovenmeester spreekt

De reactie van de Nederlandse politiek op uiteenlopende crises heeft daarbij een opvallend uniform karakter. Dat blijkt als we preciezer naar Ruttes speech kijken. Die lijkt namelijk nogal sterk op de toespraak van Joop den Uyl bij de oliecrisis in 1973, waarnaar ook in de commentaren verwezen werd. Den Uyl reageerde op de gevolgen van schaarste veroorzaakt door de olieboycot door olieproducerende Arabische landen die Nederland de steun aan Israël kwajijk namen. Ook deze premier stapte uit zijn gewone rol en sprak in een donker pak met veel feitelijke informatie het land vermanend toe. De kritiek op Rutte als lachebek verstomde toen hij zo serieus in beeld verscheen; evenals de kritiek op Den Uyl als politieke drammer toen hij optrad als een soort vader van het vaderland, of tenminste een bezorgde ome Joop. Ruttes speechschrijvers hebben ongetwijfeld goed gekeken naar Den Uyls toespraak die ook in een sober decor plaatsvond, al zat de premier toen nog niet in het Torentje. Toch blijft de keuze opvallend, temeer daar Den Uyl bepaald niet Ruttes politieke voorbeeld is en Rutte hier dus blijkbaar vooral inspiratie opdeed bij de uitstraling van de politieke bestuurder.

Den Uyls speech werd op zijn beurt meteen vergeleken met die van kabinetsleider Hendrikus Colijn uit 1936 die voor de radio het woord nam toen nazi-Duitsland de internationale rust verstoorde door zich niets aan te trekken van afspraken rond de demilitarisering van het Rijnland, een Duits gebied in de buurt van Frankrijk. Ook toen legde de premier de kwestie als een onderwijzer uit, een houding te vergelijken met Ruttes opmerking 'dat moet ik uitleggen' op het moment in zijn speech dat hij over de befaamde groepsimmunitie begon. Ook premier Colijn wees het volk op de ernst van het probleem en wilde rust brengen met de boodschap dat de regering waakte. Doordat Colijn de bevolking opriep 'rustig te gaan slapen', is de boodschap dat de regering wakker zou blijven uit de herinnering verdwenen. En dat is ook wel begrijpelijk, gezien het vervolg dat leidde tot de Duitse inval. De regering had de zaak duidelijk niet onder controle, al wilde ze die indruk wekken. Als liberaal zette Rutte meer in op 'zelf doen' dan Colijn, die de regering als bovenmeester presenteerde, maar de moralistische toon van de beide speeches vertoont toch sterke overeenkomsten, en zeker ook met die van Den Uyl. De premier nam de bevolking bij de hand – en dat lag wellicht voor de hand bij de paternalistische regent Colijn, maar veel minder bij Den Uyl in de jaren zeventig of Rutte nu.

1 december 1973

Ruttes speechschrijvers hebben ongetwijfeld goed gekeken naar Den Uyls toespraak die ook in een sober decor plaatsvond

**In crises
wordt duidelijk
dat politiek in
Nederland in
essentie aller-
eerst als bestuur
wordt gezien**

Het bestuur centraal

De overeenkomsten zijn des te interessanter door de evidente verschillen tussen de premiers, en niet alleen in politieke oriëntatie. Weliswaar ging het in alle drie gevallen duidelijk om een crisis, maar die viel in geheel andere tijden en betrof geheel andere kwesties: een internationale crisis rond nazi-Duitsland in 1936, de oliecrisis in 1973 en de coronacrisis in 2020. Ook hamerde Rutte meer op het 'kompas van wetenschappelijke kennis en betrouwbare feiten', maar dat was vooral omdat die nu meer onder vuur liggen dan in de eerdere periodes. Vooral één overeenkomst domineert: dat het in al deze crises opeens allemaal draaide om de regering en het bestuur en niet om het parlement. Dat lag opnieuw voor de hand bij Colijn die naar eigen zeggen niet veel op had met het parlement dat volgens hem te veel praatte. Maar van de debaters en zelfverklaarde democraten Den Uyl en Rutte zou je dat niet per se verwachten. Toch verdween het parlement even naar de achtergrond. Op het eerste gezicht lijkt dat een logisch gevolg van een crisis, omdat dan de uitvoerende macht flink aan het werk moet. Maar er is iets meer aan de hand. In crises wordt duidelijk dat politiek in Nederland in essentie allereerst als bestuur wordt gezien.

De Nederlandse politiek kent een sterke bestuurlijke traditie. Die gaat uiteindelijk minstens terug naar de Republiek van de zeventiende eeuw toen stadsbestuurders de harmonie wilden bewaren door de zaken onderling te regelen, zonder ophef en zonder publiek debat. Zo'n traditie blijft niet vanzelfsprekend bestaan, maar moet actief worden doorgegeven en dat gebeurde bijvoorbeeld toen de periode van de Franse Revolutie werd afgesloten met de Restauratie die in Nederland gestalte kreeg met de Oranjemonarchie die wilde besturen, niet debatteren. Later zou er weliswaar telkens politieke onrust ontstaan, maar die werd even zo vaak gepacificeerd door het bestuur – bijvoorbeeld toen tijdens de verzuiling de levensbeschouwelijke tegenstellingen groot waren, maar de politieke elite van de verschillende groepen inzette op bestuurlijke compromissen. Toen vanaf de jaren zestig Nieuw Links – een vernieuwingsbeweging binnen de PvdA – aanstuurde op politieke polarisatie en publiek uitvergrooten van meningsverschillen en de nieuwe partij D66 inzette op democratisering en openheid, leek er een einde te komen aan de pacificerende bestuurlijke stijl. Toch kwam die met de kabinetten van Lubbers en Kok weer helemaal terug, zij het zoals altijd weer in een andere vorm.

Toen kwam 2002 en leek het definitief gedaan met de bestuurlijke modus van de Nederlandse politiek. De 'nieuwe politiek' van Pim Fortuyn en epigonen en meer recent van Geert Wilders en Thierry Baudet keerde zich tegen regentenmentaliteit, bestuurlijke onderonsjes en een vermeend partijkartel. Het leek verstandig dat de gevestigde politiek daarop zou reageren met een open houding en debatvaardigheden. Zo presenteerde Mark Rutte zich tenminste vanaf het begin. Hij wierp de gewichtigheid van zich af die traditioneel bij het bestuur hoorde en wilde de afstand tot de burger zo klein mogelijk houden. Toen kwam de coronacrisis en werd ook in de politiek alles anders, of moeten we zeggen: keer-

de alles terug? Onverwacht keerde opeens een oude bestuurlijke stijl terug: rustig, gedecideerd, moralistisch en zelfs enigszins paternalistisch. Als het er in een crisis op aankomt, valt de Nederlandse politiek terug op het bestuur. Er kwam weliswaar kritiek dat de Kamer te veel buitenspel stond, maar die maakte aanvankelijk weinig indruk. Pas toen de crisis afzwakte, kreeg die kritiek meer steun en begon de regering aan steun te verliezen. Toen begon ook meer op te vallen dat Rutte ook partijpolitiek van de crisis probeerde te profiteren.

Waar blijft de vertegenwoordiging?

Deels gaat het hier om verschijnselen die zich in een crisissituatie ook in andere landen voordoen, maar dat is niet alles. Dat blijkt wel wanneer we de grootste crisis van de Nederlandse staat bekijken: het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in mei 1940. Het is grotendeels absurd de coronacrisis te vergelijken met een oorlog. Alleen de mate waarin iedere burger ermee te maken kreeg, is vergelijkbaar, maar die is bestuurlijk nu juist van belang. Vanzelfsprekend was het bestuurlijke monopolie in mei 1940 sterk. Toen de Duitsers het land binnenvielen, sprak de katholieke Kamervoorzitter Van Schaik de Kamer op 10 mei nog eenmaal toe; daarna trok hij de deur achter zich dicht om die pas eind 1945 weer open te doen. In de tussentijd vergaderde de Kamer simpelweg niet. Dat heeft zelden vragen opgeroepen, al is achteraf wel een parlementaire enquête georganiseerd om de politiek van de regering in Londen in oorlogstijd van legitimiteit te voorzien. Het leek ook zo logisch: wat moest de Kamer anders doen? Nou, die had naar België kunnen kijken. Dat land verkeerde in vrijwel dezelfde situatie en de politici daar vroegen zich af: waar strijden we deze oorlog tegen Duitsland voor? De verdediging van onze parlementaire democratie staat voorop, was het sterke antwoord, dus we vergaderen door. Zo geschiedde gedurende de hele oorlog, ook in ballingschap, terwijl de Nederlandse Kamer pas weer bijeenkwam in november 1945, dus zelfs nog niet eens direct na de Duitse capitulatie. Eerst moest het land weer enigszins op orde zijn, en daar zorgde de regering voor. Bij de bestuurlijke traditie heeft in het vertegenwoordigende systeem ook altijd een wat moeizame omgang gehoord met politieke onenigheid en oppositie.

Natuurlijk is er sinds 1945 erg veel veranderd, maar het onderscheid met het buurland is ook in de coronacrisis nog zichtbaar. Ook ditmaal werd in Nederland de Kamer meer buitenspel gezet dan in België, maar wellicht vielen nu in eerste instantie vooral de grotere steun onder de bevolking en het grotere gezag van de Nederlandse regering op. De bestuurlijke traditie van de Nederlandse politiek heeft dus zeker niet alleen nadelen en het is ook wel een verademing als al te makkelijke verdachtmaking van bestuur en wetenschap de wind uit de zeilen wordt genomen. Maar voor nu is het meest opvallend hoezeer een crisis de oude traditie weer naar de oppervlakte brengt en hoezeer de politieke reactie op de coronacrisis lijkt op die op eerdere crises, zelfs crises van geheel andere aard. ●

Het onderscheid met het buurland is ook in de coronacrisis nog zichtbaar. Ook ditmaal werd in Nederland de Kamer meer buitenspel gezet dan in België

Henk te Velde is hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Column

Door Heleen Mees

Waarom leren we zo weinig van crises?

Foto: Herman Wouters

Na het faillissement van de Amerikaanse investeringsbank Lehman Brothers in oktober 2008 gebeurde wat economen tot dan toe voor onmogelijk hadden gehouden. De markt voor kortetermijnleningen tussen banken droogde op en de rente op interbancaire leningen schoot omhoog. Overheden en centrale banken moesten bijspringen om te voorkomen dat het faillissement van Lehman Brothers geen domino-effect tweeweg zou brengen. Economen zijn het over weinig eens maar wel over de oorzaak van de financiële crisis in 2008. De lage rente had speculatieve bubbels op de huizenmarkt aangewakkerd en tot een excessieve schuldenlast van huishoudens en ook een aantal overheden geleid.

Het heeft zeven jaar geduurd voordat westerse economieën die crisis weer een beetje te boven waren. Huishoudens hebben met pijn en moeite de schuldenlast verlaagd. Tegelijkertijd hebben grote multinationals zich tot over de oren in de schulden gestoken om het rendement op aandelen te verhogen. Bij het uitbreken van de coronacrisis bleken multinationals over onvoldoende kasgeld te beschikken om de kosten van de pandemie te dekken. Daardoor gebeurde in maart 2020 wat economen tot dan toe voor onmogelijk hadden gehouden. De markt voor Amerikaanse staatsobligaties, met 20 biljoen dollar veruit de grootste markt ter wereld, dreigde op te drogen. Zonder grootschalig ingrijpen van centrale banken hadden we nu een financiële crisis van jewelste gehad. Nu op de aandelenmarkten record na record sneuvelt, nemen overheden echter geen maatregelen om de schuldenberg van bedrijven te beteugelen.

Niet alleen overheden maar ook mensen lijken weinig van de coronacrisis te hebben opgestoken. Het is dat veel landen de grenzen gesloten houden, anders zouden de toerismestromen dit jaar die van vorig jaar overtreffen. Ik ben ook schuldig – ik kon de verleiding afgelopen zomer niet weerstaan om door de verlaten straten van Rome te struinen. Terwijl de straten van Rome nog verlaten aandoen, wordt op de Amsterdamse grachten gefeest alsof er nooit een *lockdown* is geweest. Tijdens de *lockdown* wandelde ik met vrienden die ik normaal in café De Ysbreeker zag langs de Amstel. We zagen de vogels die al snel de stad overnamen paren, nesten bouwen en hun kuikentjes voeden. We namen ons voor om als de *lockdown* (die mij niet lang genoeg kon duren) voorbij zou zijn stug door te wandelen en De Ysbreeker voortaan links te laten liggen. Maar ook ik heb weinig van de crisis geleerd. ●

Terwijl de straten van Rome nog verlaten aandoen, wordt op de Amsterdamse grachten gefeest alsof er nooit een *lockdown* is geweest

Heleen Mees is econoom, jurist en columnist voor *de Volkskrant*. Ze is auteur van vier boeken, waaronder *The Chinese Birdcage*. *How China's Rise Almost Toppled the West* dat in 2016 bij Palgrave Macmillan in New York verscheen.

Dit voorjaar kwam het Bijbelse verhaal tot leven: de quarantaine tijdens de veertigdagentijd, de *lockdown* in de aanloop naar Goede Vrijdag, hernieuwd vertrouwen en samenzijn met Pinksteren, de blik op een andere, nieuwe toekomst. Maar wat vooral beklijft aan de ‘coronatijd’, is het (gezamenlijke) besef van kwetsbaarheid, verbondenheid en verandering.

Door Joost Röselaers

Coronacrisis & verbeelding

Een confrontatie met onze kwetsbaarheid

De wereld is sinds afgelopen maart in staat van ontregeling. Massaal werden we geconfronteerd met onze kwetsbaarheid; als individuen, maar ook als samenleving. In één klap werd alles anders. Het voelde onwennig en ieder reageerde op zijn eigen manier; van hamsterwoede en ontkenning tot somberte en onrust.

De schok was groot en het contrast met de wereld van vóór corona was sterk. Nog niet zo lang geleden waanden we ons immers meesters van ons lot. Zo tekende ook Ilja Leonard Pfeijffer het op in zijn dagelijkse kanttekeningen in *NRC Handelsblad* waarin hij verslag deed van de pandemie vanuit de Noord-Italiaanse stad Genua. ‘Het leven was maakbaar en zelfs de dood zetten we naar onze hand. Lijden was achterhaald en geluk op bestelling leverbaar. We temden de grilligheid van toeval, elimineerden risico’s en streefden naar totale controle over alles. Eén lullig microscopisch klein virus sloeg onze illusie van controle aan diggelen. Dat verklaarde onze paniek en onze buitensporig hevige reactie. We probeerden de controle te herwinnen door alles wat we maar konden bedenken onder draconische controle te brengen. We moesten en zouden laten zien dat we de baas waren.’

Nu ziet alles er anders uit

Terwijl ik dit schrijf, is de *lockdown* in Nederland iets versoepeld. Maar nog steeds weten we niet hoe het verder zal gaan en hoe lang het nog kan duren. We wachten op een vaccin, hopen op immuniteit, maar weinig is zeker. Er zou zomaar een tweede golf over ons heen kunnen spoelen.

Nog niet zo lang geleden waanden we ons meesters van ons lot

Foto: Herman Wouters

Die ander, die wij een aantal maanden geleden nog konden begroeten als onze naaste, zou ons nu zomaar – dodelijk – kunnen besmetten

Misschien nog wel veel ingrijpender dan de eerste. De economische schade is enorm. En dan hebben we het nog niet eens over de sociale schade. Die is moeilijk in kaart te brengen. Een ‘anderhalvemeter-samenleving’ lijkt het ‘nieuwe normaal’ te worden. Die ander, die wij een aantal maanden geleden nog konden begroeten als onze naaste met wie we iets moois van de grond konden tillen, in het groot of in het klein, zou ons nu zomaar – dodelijk – kunnen besmetten. Wat doet dat met het onderlinge vertrouwen? Hoe gaat dat doorwerken in de manier waarop we met elkaar samenleven? We hebben nog geen idee.

Wat doet deze crisis met de manier waarop wij leven? Nog niet zo lang geleden dachten we dat alles maakbaar was. Dat er voor elk probleem wel een oplossing gevonden kon worden. Pfeijffer heeft gelijk als hij zegt dat de controledwang ons allen in de greep had. Nu ziet alles er anders uit en komen we erachter dat we uiterst kwetsbare mensjes zijn die zomaar omver geblazen kunnen worden. Natuurlijk wist een kamer in ons brein wel dat we kwetsbaar waren. Helemaal als we het ongeluk van nabij meemaakten. Maar onze agenda, onze *targets* en onze sociale omgeving gaven ons dan vaak nauwelijks de kans om hierbij stil te staan. Om even stil te staan en te *resetten*. Want het devies was: we moeten door. Je kunt niet achterblijven. Voor je het weet, zijn ze je vergeten en doe je er niet meer toe. En daarom gingen we maar door. ‘Groeï’ noemden we dat. Sociaal en economisch.

Maar nu maken we iets mee wat we nog niet eerder na de oorlog zo hebben ervaren: dat alles ineens is stil komen te staan. Alle vliegtuigen op een rijtje aan de grond. Lege straten, pleinen, kerken, concertzalen

en theaters. Lege stranden terwijl de zon volop schijnt. En iedereen is thuis. Niemand had dat voor mogelijk gehouden. Toch kan dat ondenkbare, dat onmogelijke blijkbaar zomaar gebeuren.

Verbeeldingskracht

En het kan krachten losmaken. Verbeeldingskracht, met name. *Never waste a good crisis* – vanuit stilstand kunnen we er ook voor kiezen om vanaf nu een (radicaal) andere kant op te gaan. *De Groene Amsterdammer* wijdde een dubbeldik aprilnummer aan het ‘Nederland van de toekomst’ met artikelen waar de creativiteit en energie vanaf spatte. En ook kerken deden mee aan dit creatieve proces. Er werd volop gebruik gemaakt van digitale wegen om mensen te bereiken. Dankzij de coronacrisis veranderde de kerk in enkele weken van een negentiende eeuws instituut in een eenentwintigste eeuwse (digitale) beweging.

Het Bijbelse verhaal reikte elementen aan om de verbeelding te voeden. Want de existentiële en spirituele vragen die wij onszelf in deze crisistijd stellen, zijn het Bijbelse verhaal in het geheel niet vreemd. Meer dan daarvoor bood de kerkelijke kalender (en de verhalen die daaraan ten grondslag liggen) houvast en perspectief. De quarantaine in verband met het coronavirus ontstond tijdens de veertigdagentijd, van oudsher een periode van vasten en afstand nemen. Vervolgens was er sprake van een *lockdown*, in de aanloop naar Goede Vrijdag, met de zware steen voor het graf. En toch werd het ook dit jaar Pasen, het feest van het nieuwe perspectief. En ook dit jaar werd er tenslotte Pinksteren gevierd. Op dat feest krijgen de volgelingen van Jezus de geest, komen zij uit hun schulp en gaan zelf aan de slag. Na de ontregelende ervaringen hebben Jezus’ leerlingen behoefte om elkaar te blijven zien en elkaar te bemoedigen.

Besef van verbondenheid

Dat laatste sluit aan bij inzichten van filosoof en psycholoog Kees Vuyk. In recente publicaties bepleit hij een mensbeeld, niet van unieke individuen die voortdurend op eigen verdiensten worden afgerekend, maar van feilbare mensen, beperkt en kwetsbaar, die elkaar nodig hebben. Door de christelijke traditie geïnspireerd, pleit Vuyk voor een ‘seculier besef van tekortschieten’. Uitdrukkelijk geen zondebesef dat mensen klein houdt, maar juist aanzet tot verandering en besef van verbondenheid.

Het is juist dat besef van verbondenheid dat mij bij zal blijven. De sterke behoefte om elkaar (digitaal) te ontmoeten en elkaars kwetsbaarheid te delen. We spraken met elkaar over onze gevoelens van onmacht, niet-weten, diepe onzekerheid. En dat bracht ons dicht bij elkaar. Ik heb mijn geloofsgemeenschap meer dan daarvoor leren kennen en waarderen als een plek waar die kwetsbaarheid er mag zijn – met jouw grandeur en jouw misère. Vanuit een diep besef en geloof dat je gezien wordt zoals je bent en dat daar geen oordeel aan verbonden is. Dat leverde dierbare gesprekken op waarin gezocht werd naar een hernieuwd vertrouwen en waarin een andere toekomst werd verbeeld. ●

De existentiële en spirituele vragen die wij onszelf in deze crisistijd stellen, zijn het Bijbelse verhaal in het geheel niet vreemd

Joost Röselaers is hoofdredacteur van *Idee*. Daarnaast is hij remonstrants predikant in Amsterdam.

Is er wel voldoende capaciteit op onze IC's? Terugblikkend op het verloop van de 'eerste golf' van de coronapandemie in de zorg, lijkt het antwoord een voorzichtig 'ja' te zijn. Nu een periode is aangebroken van zowel lerend terugblikkend als voorbereidend vooruitblikken, is een analyse op zijn plaats. Welke lessen zijn er geleerd?

Door Peter van der Voort

Coronacrisis & zorg

Leren van de zorgcrisis

2020 is niet het eerste jaar dat coronavirussen zich over de wereld verspreiden. Al eerder gebeurde dit met bijvoorbeeld SARS-1 (2003) en MERS (2012). Verschillende typen griepvirussen – waaronder de 'vogelgriep' – zijn eerder benoemd als potentiële veroorzakers van een pandemie. Alleen het influenzavirus type H1N1, dat bekend werd als de 'Mexicaanse griep', heeft in 2009 (en de jaren daarna) het zorgsysteem in enige mate getest voor wat betreft capaciteit en flexibiliteit tijdens een pandemie. Veel ziekenhuizen hebben toen lokale 'outbreakmanagementteams' of crisisteams gehad. Onder leiding van deze teams werd grotendeels geïmproviseerd. Aan de vergrote vraag naar ziekenhuis- en IC-bedden kon daarmee worden voldaan en kon ook binnen de bestaande IC-capaciteit geleverd worden.

Pandemieprotocol en rampenplan

Sinds 2009 zijn er daarna op landelijk en lokaal niveau in beperkte mate opschalingsplannen uitgeschreven om de zorgcapaciteit in geval van verhoogde vraag te kunnen vergroten. De Nederlandse Vereniging voor Intensive Care, waarin de intensivisten verenigd zijn, heeft in 2009 een pandemieprotocol geschreven dat voornamelijk het triageproces en de besluitvorming hierover omvat. Dit protocol is echter nooit tot een finale afronding en implementatie gekomen in het overleg met overheidsinstanties vanwege de complexe afwegingen die in de triage gemaakt moeten worden.

Ieder ziekenhuis heeft uiteraard wel een rampenplan. De rampen- en opschalingsplannen die er tot de coronacrisis waren, gaan uit van een een-

malig of kortdurend aanbod van relatief veel patiënten. De coronacrisis leidde echter tot een wekenlang toegenomen aanbod van patiënten die bovendien vaak een langdurig ziekenhuisverblijf hadden. Naast een vergroot aanbod was er tijdens de 'eerste golf' van de coronapandemie dus ook een verminderde uitstroom in vergelijking met de normale gemiddelde opnameduur op een intensive care (gemiddeld 18 dagen in plaats van de 'normale' 3,5 dag). Daarmee ontstond een capaciteitsprobleem op IC-afdelingen, hoewel de meeste ziekenhuizen hun IC-capaciteit tot 150 à 200 procent wisten uit te breiden.

Foto: Herman Wouters

Ternauwernood voldoende

De beperking in uitbreiding van capaciteit werd veroorzaakt door een combinatie van een tekort aan apparatuur en aan geschoold personeel. Het aanbod van patiënten en de ernst van de capaciteitsproblemen was regionaal verschillend en leidde tot spreading over het land en zelfs naar het buitenland. Naast het capaciteitsvraagstuk was er een medisch-inhoudelijke uitdaging, omdat het om een nieuwe ziekte ging waarvan de kenmerken en het beloop onbekend waren. Het vak van intensivist bestaat pas sinds enkele decennia, maar heeft aangetoond voldoende expertise ontwikkeld te hebben om hier inhoudelijk goed mee om te gaan. Al met al was er sprake van een zorgcrisis met, in eerste instantie, de focus op capaciteit. De zorgcrisis speelde zich eerst af in de ziekenhuizen en op de intensive care in het bijzonder, maar verplaatste zich naar verpleeghuizen waar beschikbaarheid van middelen een centrale rol speelde.

Naast een vergroot aanbod was er tijdens de 'eerste golf' van de coronapandemie dus ook een verminderde uitstroom op de IC's

Het zorgstelsel in Nederland is de afgelopen decennia onder druk van oplopende kosten buitengewoon efficiënt ingericht

Ziekenhuis- en andere zorgorganisaties zijn in deze crisis getest op hun mogelijkheden om zich aan te passen aan een nieuwe, zich snel ontwikkelende en overweldigende situatie. Een gedegen voorbereiding helpt hierbij. Op organisatieniveau is er echter sprake geweest van een beperkte voorbereiding op een dergelijke pandemie. Het gevolg was dat er een beperkte capaciteitsuitbreiding in de ziekenhuizen mogelijk bleek. Vrijwel nergens is immers meer dan een verdubbeling van de normale capaciteit gecreëerd. Dat is fors, maar bleek ternauwernood voldoende. Bij een gedegen voorbereiding zou een plan voor grotere uitbreiding wellicht mogelijk zijn geweest met meer behoud van reguliere zorg. De toename van vraag naar ziekenhuiszorg resulteerde in tekorten van materialen, medicatie en personeel. Het zorgstelsel in Nederland is de afgelopen decennia onder druk van oplopende kosten buitengewoon efficiënt ingericht. Dat geldt zeker ook voor ziekenhuis- en andere zorgorganisaties. Deze organisaties zijn daarmee voor de gebruikelijke volumes en het normale type zorgvraag goed ingericht, maar zijn beperkt in staat om aberraties in aanbod van patiënten – zowel in kwantiteit als kwaliteit – te verwerken. Dat door zorgbestuurders binnen het krappe budget geen prioriteit is gegeven aan het in stand houden van grote capaciteit komt door het uitblijven van een concrete capaciteitsvraag – bijvoorbeeld een pandemie – en het ontbreken van externe druk om hierin te investeren. Een onverwachte verdubbeling van de vraag naar bedden vraagt om aanpassingsvermogen. Hierin spelen wendbaarheid, flexibiliteit en veerkracht van een organisatie mee.

Wendbaarheid, flexibiliteit en veerkracht

Wendbaarheid houdt in dat een organisatie snel van strategische koers kan veranderen als de situatie daar om vraagt. Het creëren van wendbaarheid is op zichzelf al een strategisch besluit dat door ziekenhuisorganisaties in de jaren voor de coronacrisis niet vaak genomen is. Daar was ook betrekkelijk weinig noodzaak toe. De omstandigheden in de curatieve zorg, waarin kostenbeheersing en kwaliteitsverbetering prioriteit hebben, vroegen hier ook niet om. Het krappe budget dat een zorgorganisatie in onderhandeling met zorgverzekeraars tot stand weet te brengen, heeft de afgelopen jaren weinig ruimte gegeven om te kiezen voor een investering in 'reservecapaciteit' boven het uitgeven aan reguliere zorg. Het is moeilijk om sommige elementen waarmee wendbaarheid gecreëerd kan worden, te realiseren als kostenbeheersing voorop staat. Denk daarbij aan ontwikkeling en implementatie van nieuwe technologie. Toch hadden zorgbestuurders samen met de grotendeels conservatieve medische sector – bijvoorbeeld op gebied van videoconsulting en op afstand behandelen van patiënten – de afgelopen jaren grotere stappen kunnen nemen. Bij een eerdere implementatie hiervan had een organisatie er makkelijker grootschalig gebruik van kunnen maken in de ontstane crisis.

Wendbaarheid ontstaat door een combinatie van eigenschappen in een organisatie, zoals leiderschap, innovatiekracht en flexibiliteit. De innovatiekracht van de curatieve sector is groot als het gaat om doorontwikkeling van medisch-inhoudelijke aspecten van het werk. Op andere vlakken is die echter veel beperkter. Een innovatieve cultuur binnen een organisatie ontstaat alleen als die actief gecreëerd wordt door er tijd en middelen voor vrij te maken. Dat is in zorginstellingen geen vanzelfsprekendheid, maar moet als een strategisch besluit genomen worden. Daarnaast is het vaak moeilijk om innovaties te implementeren. Daarin spelen complexe samenwerkingsstructuren en ook financiële barrières een rol. Binnen een wendbare organisatie is flexibiliteit een belangrijke factor. Uiteindelijk komt flexibiliteit vaak neer op de mate van aanpassingsvermogen van medewerkers zelf. In tijden van crises staan mensen op die met bovenmatig veel energie het werk naar zich toe trekken en zich inzetten voor het grotere geheel. Om dat te bereiken, is een goed werkklimaat, waardering en loyaliteit nodig. Zaken waarvan de verpleegkundige beroepsgroep aangeeft dat die al jaren onvoldoende aanwezig zijn. Dat is uitgemond in de discussie over beloning, maar zou moeten gaan over de werkomstandigheden in de breedte. Zorgorganisaties kunnen de werkomstandigheden en arbeidsbeleving lokaal zelf positief beïnvloeden, maar de beloning is grotendeels in landelijke cao's bepaald waardoor er voor beloning lokaal minder mogelijk is. Flexibiliteit kan door zorgorganisaties ook in structuren en afspraken geïncorporeerd worden. Bijvoorbeeld door de mate waarin flexwerk mogelijk is waardoor de personeels-pool snel kan worden uitgebreid.

De mate van veerkracht van zorgorganisaties moet de komende tijd blijken. Berichten van zorgmedewerkers over langdurige moeheid en hoog ziekteverzuim, zelfs nog weken nadat de ic's de meeste patiënten weer

Het is moeilijk om elementen waarmee wendbaarheid gecreëerd kan worden, te realiseren als kostenbeheersing voorop staat

Zoals wel vaker legt een crisis al bestaande problemen bloot. Dat is zeker ook met de coronacrisis het geval

ontslagen hebben, zijn een teken van beperkte veerkracht. Die veerkracht was al langer een aandachtspunt bij veel zorgorganisaties binnen het *human resource management* van het IC-personeel, waarbij de psychische belasting van het vak betrokken wordt. Zoals wel vaker legt een crisis al bestaande problemen bloot. Dat is zeker ook met de coronacrisis het geval. De discussie over status en belang van de zorgsector liet al langer op zich wachten, maar is nu prominent op de agenda gekomen.

Unieke context, unieke samenwerking

De coronacrisis heeft zorgorganisaties intenser doen samenwerken, hetgeen door velen als een grote winst van deze crisis gezien wordt. Er is een roep binnen en buiten de politiek om die samenwerking vast te houden, ook na de crisis. De samenwerking tussen zorgorganisaties is echter moeilijker dan het op eerste gezicht lijkt. De meeste interorganisatiele samenwerkingen zijn niet of beperkt succesvol. Daarbij komt dat zorgbestuurders onzeker zijn over de mate waarin het samenwerken tussen zorgorganisaties door de mededingingsautoriteit wordt toegestaan. Blijkbaar waren de ingrediënten voor een genoegzame samenwerking tijdens de crisis wél aanwezig. Er zijn verschillende theoretische modellen voor interorganisatiele samenwerking. Belangrijke ingrediënten die in een samenwerking een rol spelen zijn doelen, belangen, urgentie en financiën. De coronacrisis kenmerkte zich wat dat betreft door gezamenlijke doelen, gedeelde belangen, hoge urgentie en afwezige financiële barrières. Het gezamenlijke doel, zorg bieden aan ieder die dat nodig had, vond zijn oorsprong in de intrinsieke motivatie van zorgmedewerkers om zorg te leveren, en in de hoge politieke en maatschappelijke druk. De belangen, laten we zeggen het borgen van continuïteit in en na de crisis, waren aan de gemeenschappelijke doelen gekoppeld en betroffen naast het zorgpersoneel ook de zorgorganisaties en de sector als geheel. Het samenwerken tussen organisaties werd bovendien gefaciliteerd door een ongekend urgentiegevoel, gevoed door exponentieel stijgende aantallen ernstig zieke patiënten. De barrière die desondanks de samenwerking had kunnen obstrueren – geld – werd door de overheid weggenomen door de toezegging dat er financiële compensatie zou komen voor extra uitgaven.

Daarmee werd een unieke context gecreëerd voor een samenwerking die de basis is geweest van de succesvolle verwerking van de overmaat aan patiënten. Opmerkelijk is ook dat de partners om mee samen te werken, gemakkelijk gevonden werden. Dit werd gefaciliteerd door de bestaande crisisstructuur: de Regionaal Overleg Acute Zorgketen (ROAZ), bestaande uit elf regio's, en de IC-netwerkstructuur die sinds 2016 bestaat. Door de brede maatschappelijke impact van de coronacrisis ontstond er betrokkenheid van de veiligheidsregio's voor behoud van de openbare orde en veiligheid.

Centrale en regionale regie

De regio-indeling van de veiligheidsregio's sluit echter niet goed aan op die van de ROAZ-regio's en de IC-netwerken. Ze kennen alle drie een andere samenstelling en topografie, wat voor zorgorganisaties verwarrend

Foto: Herman Wouters

is en extra overleg noodzaakt. De samenwerking tussen zorgorganisaties is – zeker in de eerste periode vóór 23 maart, toen het Landelijk Coördinatiecentrum Patiënten Spreiding (LCPS) operationeel werd – gestart en opgebouwd rond professionele banden tussen medici binnen IC-netwerken en de ROAZ-regio's. De professionele banden waren, in nauw overleg met de ziekenhuisbestuurders, de basis waarop samenwerking tussen zorgorganisaties tot grote tevredenheid van de professionals draaide. Om een centrale regie te verkrijgen, is het LCPS gecreëerd dat – geïmproviseerd – de coördinatie heeft overgenomen, maar hiermee de professionele banden en samenwerking tussen ziekenhuizen frustreerde. Uit evaluaties moet blijken hoe in de toekomst regie tussen centraal en regionaal optimaal verdeeld zou moeten worden, waarbij het professionele perspectief en het organisatieperspectief in lijn met elkaar een belangrijke rol zouden moeten spelen.

De coronacrisis heeft zorgorganisaties voor grote uitdagingen gesteld. De voorbereiding hierop was op z'n minst incompleet en niet diepgaand door de jarenlange focus op efficiency. Er is nu noodzaak voor zorgorganisaties om zich te ontwikkelen in wendbaarheid, innovatiekracht, flexibiliteit en veerkracht. Concreet betekent dit het creëren van snel inzetbare capaciteit zonder dat de organisatie hierdoor ontwricht raakt. Desondanks is er de afgelopen maanden goede zorg geleverd en lijkt het erop dat het vertrouwen in de zorgsector, de zorgorganisaties en de zorgprofessionals behouden is. ●

Peter van der Voort is hoofd Intensive Care (IC) van het Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG), hoogleraar Intensive Care Geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen (RUG) en Eerste Kamerlid namens D66.

interview Haroon Sheikh

Haroon Sheikh is senior wetenschapper bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en columnist van *NRC Handelsblad*.

Haroon Sheikh is een geopolitiek strateeg die buiten de gebaande paden treedt. Dat blijkt wel uit zijn boek *Hydropolitiek* (2019), een gewaagde analyse van politieke macht en conflict op zee en de betekenis ervan voor internationale verhoudingen. Ook over de coronacrisis denkt hij onconventioneel en durft hij het al aan om voorspellingen te doen over de impact die de crisis zal hebben op de geopolitieke situatie. *Idee* sprak Sheikh over hoe de coronacrisis de morele hegemonie van de liberale democratie ondermijnt, hoe deze crisis de veranderende rol van internationale organisaties blootlegt en hoe Nederland zich slimmer kan bewegen in de post-coronawereld.

Interview door Gosse Vuijk

‘De coronapandemie heeft de zwakte van liberale democratie blootgelegd’

In de uitnodiging voor dit interview gingen we er blind vanuit dat de coronacrisis geopolitieke gevolgen zal hebben. Maar is dat ook zo? Welke factoren bepalen of en hoe zo’n crisis de geopolitieke situatie verandert? ‘Er zijn een aantal factoren die bepalen of een crisis geopolitieke gevolgen heeft, al is het onmogelijk om een generiek model te geven. Een factor die een rol speelt, is de duur van de crisis. Een lange crisis heeft meestal meer geopolitieke impact dan een korte crisis. Een oliecrisis kan bijvoorbeeld een internationale crisis zijn, maar is meestal van korte duur en heeft daarom meestal beperkte geopolitieke gevolgen. Dat komt ook doordat het een relatief lokale crisis is. De coronacrisis is het andere uiterste, want dit is een langlopende crisis die de hele wereld raakt. Een andere factor is of de crisis alle landen ongeveer op dezelfde

Foto: Herman Wouters

‘Autoritaire landen hebben meer beleidsruimte om zich met strategische vraagstukken bezig te houden omdat ze minder rekening houden met de publieke opinie’

manier treft of dat er grote verschillen zijn. Bij de uitbraak van COVID-19 zien we bijvoorbeeld veel minder gevallen in landen als Vietnam dan in bijvoorbeeld Nederland. Daardoor verandert het, in ieder geval tijdelijk, het geopolitieke landschap. Die verschillen kunnen diverse oorzaken hebben. Tijdens de coronacrisis zie je in ieder geval dat beleidskeuzes een belangrijke rol spelen. De gevolgen in Zuid-Korea verschillen sterk van de gevolgen in de Verenigde Staten. De beleidskeuzes worden ook gevormd door het type regime van een land. Tijdens de virusuitbraak was een verschil tussen autoritaire landen en democratische landen zichtbaar. Autoritaire landen hebben meer beleidsruimte om zich met strategische vraagstukken bezig te houden omdat ze minder rekening houden met de publieke opinie, terwijl in democratische landen veelal wordt gereageerd op de zorgen van de bevolking. Een laatste factor hangt samen met de drie fasen waarin zo’n wereldwijde crisis de geopolitiek beïnvloedt. In de eerste fase is er sprake van bevriezing. Alle landen zijn bezig om intern de crisis te beslechten en daardoor heeft niemand tijd en ruimte voor geopolitieke acties. In de tweede fase hebben sommige landen weer tijd en ruimte voor geopolitiek terwijl andere landen nog naar binnen gekeerd zijn. In de derde fase zijn alle landen weer met geopolitiek bezig maar reageren ze vanuit de pijn van de crisis. In deze fase laaien oude conflicten weer op maar in de context van de crisis.’

In welke van de drie fasen zitten we nu, waarin zo’n wereldwijde crisis de geopolitiek beïnvloedt? ‘Wat betreft de coronacrisis lijken we nu ergens tussen fase twee en drie te zitten. Het handelen van China illustreert dit goed. China had, mede door haar autoritaire optreden, de uitbraak onder controle toen het in het Westen nog volop crisis was en haar democratische leiders nog volledig opgingen in de zorgen van de bevolking. Het was ondenkbaar dat er sterke economische, laat staan militaire, maatregelen richting China genomen konden worden in Europa of de VS. In dat geopolitieke vacuüm werd de *National Security Law* voor Hongkong aangenomen, waarmee de democratie in Hongkong zwaar ondermijnd wordt. Daarnaast zien we ook dat oude conflicten, met name de handelsoorlog tussen China en de VS, weer oplaaien.’

Dit schetst een beeld van geopolitiek als machtsstrijd gedreven door nationaal egoïsme. De pandemie lijkt toch ook duidelijk te maken dat we met z'n allen in hetzelfde schuitje zitten. We zagen, bijvoorbeeld in Europa, ook internationale solidariteit. Gaat die solidariteit standhouden of blijft nationaal egoïsme overheersen? 'Het nationale perspectief zal prevaleren. Er is inderdaad solidariteit, maar die zat vooral in de bestrijding van de gezondheids crisis. Over een jaar gaat het veel meer over de economie. En als het over de economie gaat, prevaleert het nationale belang. In Europa zag je al een soort Eurocrisis-sfeer ontstaan waarin de lidstaten vanuit nationaal belang tegenover elkaar stonden en dat zal over een jaar nog sterker het geval zijn. Daarnaast zag je dat de crisis vooral gebruikt werd om bestaande agenda's uit te voeren. Door hun gezamenlijke roep om een Europese reactie op de crisis, voerden Frankrijk en Duitsland hun agenda voor verdere integratie van Europa door. Daarin zie je wel ook meteen dat ook solidariteit een rol zal blijven spelen, want in de Europese Unie is door deze crisis structurele solidariteit tot stand gekomen. Alleen, net als bij de Eurocrisis, was dit solidariteit uit nationale noodzaak in plaats van diepgevoelde solidariteit tussen de lidstaten.'

Als het nationaal perspectief prevaleert, wat betekent dit voor organisaties als de Wereldgezondheidsorganisatie, die juist opgericht zijn om samenwerking te stimuleren? 'Hun rol gaat veranderen en is al aan het veranderen. Organisaties als de WHO vervullen twee rollen. Ten eerste zijn ze op hun gebied het kenniscentrum van de wereld en staan ze dus landen bij in het beslechten van een crisis vanuit hun technische kennis. Ten tweede zijn dat soort organisaties een uiting van de wereldorde die door het Westen werd gedomineerd. Mondiaal werden afspraken gemaakt, maar daarin waren Amerika en Europa dominant. Die dominantie neemt af en dus zal de politieke steun voor, en daarmee de politieke samenwerking via dit soort instellingen nog verder afnemen. Ik verwacht dat de WHO haar rol als kenniscentrum van de wereld wel blijft spelen, maar dat de politieke samenwerking zal verschuiven van dit soort mondiale platformen naar meer regionale samenwerkingen.'

Dat de dominantie van het Westen afneemt, beschreef je ook in je boek *De opkomst van het Oosten* (Boom, 2016). Afgelopen april zei je in een interview met de Rode Hoed dat een verdere verschuiving van de macht van het Westen naar het Oosten waarschijnlijk het grootste geopolitieke gevolg van de crisis zou zijn. Waar kwam die voorspelling vandaan? 'Die voorspelling deed ik op basis van twee ontwikkelingen die ik zie. Ten eerste heeft deze crisis denk ik een normatief gevolg. Eerder noemde ik al dat het type regime en beleid van een land de impact van de crisis beïnvloedt. En we hebben de afgelopen maanden gezien dat landen met een sterke en competente overheid het best in staat bleken om de uitbraak te beheersen. Toen de uitbraak in Azië werd onderdrukt met een strikte *lockdown*, werd dat in Europa vooral als barbaars gezien, als iets wat wij hier nooit zouden doen. Echter, een paar weken later zaten we toch allemaal thuis en zijn er felle debatten over het ingrijpen van de overheid. Dat heeft niet zozeer te maken met of de regimes democratisch of autoritair zijn, maar meer met de ideologische houding jegens de

'In Europa zag je al een soort Eurocrisis-sfeer ontstaan waarin de lidstaten vanuit nationaal belang tegenover elkaar stonden en dat zal over een jaar nog sterker het geval zijn'

‘Ik verwacht dat China na de coronacrisis een vergelijkbare rol zal spelen als de VS in de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog hebben gespeeld’

overheid. In Zuid-Korea wordt binnen de democratie veel meer ruimte gelaten voor stevig overheidsingrijpen, terwijl we dit in het meer liberale Europa niet wenselijk vinden. De coronapandemie heeft de zwakte van die liberale houding blootgelegd. Ik verwacht dat dit de dominantie van de liberale democratie als ideaal op het wereldtoneel verzwakt en het Aziatische model met een sterkere overheid in aanzien zal winnen. De *soft power* zal verschuiven. Ten tweede geldt voor China specifiek dat ik verwacht dat, net als tijdens de vorige crisis, haar economische rol in de wereld groter zal worden. We zien nu al dat China de crisis economisch relatief goed doorkomt. Daarnaast heeft China, doordat het nog in ontwikkeling is, meer financiële ruimte om nieuwe initiatieven te nemen dan bijvoorbeeld Europa, waar het beleid zich voorlopig richt op behouden van wat het heeft. Ik verwacht dat China na de coronacrisis een vergelijkbare rol zal spelen als de VS in de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog hebben gespeeld. Het land heeft het investeringsvermogen en de productiekraft om de wereldeconomie weer aan te jagen, maar zal daarvan ook gebruik maken om haar machtspositie uit te bereiden. Tijdens de vorige crisis (*de financiële crisis, red.*) zagen we dezelfde dynamiek en heeft China met haar *Belt and Road Initiative* haar geopolitieke positie aanzienlijk versterkt door investeringen, ook in Europa. Die twee factoren versterken de positie van Azië op het wereldtoneel en daar is ruimte voor omdat het Westen een leegte laat vallen. In een recent rapport van de *Munich Security Council* werd het idee van *Westlessness*, of ‘Westeloosheid’, geïntroduceerd en dat rapport beschrijft de ontwikkeling erg duidelijk. Het democratische karakter van het Westen leidt ertoe dat we ons geopolitiek een beetje als een slinger gedragen. Na ‘9/11’ werden we erg actief, maar veroorzaakten we veel lijden en maakten we de wereld er niet per se beter op. Daar kwam een democratische reactie op en nu trekken we ons terug. Maar we zien dat ook dit negatieve gevolgen heeft. Bijvoorbeeld in Libië, waar het conflict nu beheerst wordt door Turkije en Rusland.’

Toen Ursula von der Leyen aantrad als voorzitter van de Europese Commissie, zei ze dat haar Commissie een ‘geopolitieke’ Commissie zou zijn. Dat zou een ommekeer van de ‘Westeloosheid’ kunnen zijn. Heeft Europa dit tijdens de coronacrisis waargemaakt? ‘Nee, de lidstaten van de EU en de Europese Commissie waren – en zijn – vooral naar binnen gekeerd. Onze politiek zorgt ervoor dat we al maanden bezig zijn met onszelf en nog maar weinig naar buiten hebben gekeken. Er zijn echter nog kansen. Europa werkt nog aan haar relatie met Afrika en door de coronacrisis zullen Afrikaanse landen hulp nodig hebben om met name de economische malaise af te wenden. Zowel Europa als China zouden daarbij de helpende hand kunnen zijn. China heeft die rol tijdens de vorige crisis gepakt en zal dat vast nu ook weer proberen. Voor China als autoritair regime is het ook makkelijker om dat soort geopolitiek te bedrijven als haar eigen bevolking ook nog te lijden heeft. Dit betekent echter niet dat het een gelopen race is. Europa heeft veel te winnen bij een goede relatie met Afrikaanse landen en heeft ook een belang bij het voorkomen van een economische crisis in Afrika, niet in de laatste plaats omdat zo’n crisis waarschijnlijk meer migratie op gang brengt. Europa zou er dus

goed aan doen om op zoek te gaan naar een manier om Afrika te helpen. Directe steun zou natuurlijk kunnen, maar is misschien moeilijk in een tijd van grote begrotingstekorten. Indirect kan ook. Ik vermoed bijvoorbeeld dat een aantal Afrikaanse landen bij het IMF om schuldenverlichting zal vragen, dit zou Europa kunnen steunen.'

Europa moet dus slimmer handelen.

In een recente column in *NRC Handelsblad* stelde je de vraag of we niet meer geo-economisch moeten gaan denken in Nederland. Is dat wat Europa moet doen?

'De kern van geo-economisch denken is dat je kijkt naar asymmetrische economische relaties en wat die doen met de geopolitieke positie van landen. Je ziet dat de Trump-regering dat heel sterk doet. Invoerbestedingen worden verhoogd voor die sectoren waarin Europa of China veel produceren en naar Amerika exporteren, terwijl de VS juist weinig produceren en exporteren. Ze buiten die asymmetrie uit. Als je het geo-economische spel slim speelt, weet je zoveel mogelijk te voorkomen dat jij de afhankelijke partij bent in specifieke economische relaties. Europa zou dat zeker meer kunnen gaan doen, want nu zijn we vooral bezig met open internationale handel. We zouden als eerste stap beter in kaart moeten brengen waar wij in asymmetrische relaties zitten en dat zouden we moeten proberen recht te zetten. De productie van medische goederen is een voorbeeld van zo'n asymmetrische relatie en de coronacrisis heeft laten zien hoe kwetsbaar dat ons maakt. Het zou verstandig zijn om die kwetsbaarheid weg te nemen. Dat hoeft niet per se door direct de confrontatie aan te gaan met China of door productie terug te halen naar Europa. Je kunt het ook aanpakken door je ervan te verzekeren dat je meerdere handelspartners hebt die deze goederen produceren. Een slimme industriepolitiek gaat dus niet zozeer over het versoepelen van de staatssteunregels zoals Duitsland en Frankrijk graag zien, maar meer om het slim investeren in je eigen bedrijven en de diversificatie van hun productieketens.'

Foto: Herman Wouters

'De productie van medische goederen is een voorbeeld van zo'n asymmetrische relatie en de coronacrisis heeft laten zien hoe kwetsbaar dat ons maakt'

‘Als Nederland niet in staat is om zich slim te positioneren, zullen we het lastig krijgen op het Europese toneel en op het wereldtoneel’

Nederland is onderdeel van Europa, maar voert ook haar eigen buitenlandbeleid. Wat moet Nederland doen om in het post-coronatijdperk grip te houden op haar eigen positie in de wereld? ‘Er zijn volgens mij twee belangrijke lijnen voor Nederland om internationaal sterker te staan en op beide lijnen missen we de boot, vrees ik. Ten eerste moet Nederland echt een nieuwe strategie voor haar rol in Europa vinden, want we kunnen niet buiten Europa in onze geopolitiek. Samen met de Britten waren wij de belangrijkste pleitbezorgers voor een decentraal Europa tegenover de Frans-Duitse as die naar meer centralisatie neigt. Door het vertrek van de Britten zijn wij daar meer alleen in komen te staan en worden we het gezicht van de *Frugal Four* (de ‘zuinige vier’: *samen met Oostenrijk, Denemarken en Zweden, red.*). Dat ondermijnt onze invloed in Europa. We zitten in een spagaat: bescherming van de rechtsstaat plaatst ons tegenover de Centraal- en Oost-Europese lidstaten, terwijl zij juist bondgenoten zouden kunnen zijn in ons streven naar een decentraal Europa. Wat voor allianties bouwen wij op? Ten tweede moet Nederland op het wereldtoneel meer structurele netwerken bouwen met gelijkgestemde landen. Ik heb in het verleden wel eens gesuggereerd dat Nederland een ‘liga van kleine pioniers’ zou moeten opzetten met landen als bijvoorbeeld Singapore, Chili, Mauritius en Zuid-Korea. Het zijn allemaal kleine landen maar met een sterke maritieme handelsgeest en in veel gevallen ook een zeer innovatieve economie. Met die landen zouden we dan structureel geopolitiek kunnen optrekken. Dat zou ook onze positie in Europa versterken. Ik heb hierover wel eens een gesprek gehad bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, maar daar werd al snel duidelijk dat de voorkeur lag bij samenwerking op ad-hoc-basis, als de belangen overeen komen, wat mijns inziens kortzichtig is. In de verschuivende machtsrelaties in het post-coronatijdperk zullen alle landen hun positie weer moeten herijken in het speelveld van nieuwe machtsblokken. Als Nederland dan niet in staat is om zich slim te positioneren, zullen we het lastig krijgen op het Europese toneel en op het wereldtoneel.’ ●

Gosse Vuijk
is beleidsadviseur
bij TNO in Brussel en
redactielid van *Idee*.

Column

Door Jan Maarten Slagter

Foto: Herman Wouters

De kruik barst

2020: we zullen je nooit vergeten. Zoveel is wel zeker. De coronapandemie zal het huidige jaar in onze herinnering etsen: afgelaste vakanties, maanden aan huis gekluisterd, banen verloren. Of erger: ziekte en dood van familieleden of andere dierbaren. Een jaar als geen andere.

Maar ook zonder het virus was 2020 niet onopgemerkt gepasseerd. Een aantal belangrijke mondiale ontwikkelingen komt dit jaar samen, zichtbaarder dan ooit. Het proces van globalisering – de steeds verder verdiepende samenwerking binnen en integratie van de wereldgemeenschap – blijkt ook een stopknop te hebben. En zelfs een terugspoelfunctie. De Verenigde Staten zeggen internationale verdragen op – het Klimaatakkoord van Parijs, het nucleair verdrag met Iran – en trekken zich terug uit internationale organisaties als de Wereldgezondheidsorganisatie. Het Verenigd Koninkrijk vertrekt uit de Europese Unie, terwijl landen als Polen en Hongarije de onderliggende principes van de unie ter discussie stellen.

Het proces van globalisering blijkt ook een stopknop te hebben. En zelfs een terugspoelfunctie

Daarmee hebben we een crisis in de internationale verhoudingen, een klimaat-crisis en een 'realiteitscrisis' – naast de coronacrisis

Ondertussen worden we met zijn allen langzaam gestoofd – en steeds minder langzaam. In Nederland hebben we de langste hittegolf ooit achter de rug. De afgelopen vijf jaar waren wereldwijd de warmste ooit gemeten en het ziet er naar uit dat 2020 de nieuwe recordhouder wordt (om deze titel vervolgens snel weer kwijt te raken aan 2021 of 2022). Het smelten van de ijslaag op Groenland blijkt het *point of no return* te hebben bereikt – een ontwikkeling met catastrofale langetermijneffecten. Zowel in Canada als in de Alpen breken gletsjers af – of dreigt dat te gebeuren. Klimaatverandering, langgevreesd, is nu een onontkoombare realiteit.

Dat laatste geldt echter alleen voor wie bereid is de wetenschappelijke consensus te volgen en de door gezaghebbende (een woord dat al bijna tussen aanhalingstekens moet worden gezet) media gerapporteerde feiten en gebeurtenissen (grotendeels) voor waar aan te nemen. Dit is inmiddels een krimpend deel van de wereldbevolking. De 'filterbubbels' op sociale media, de populistische voorkeur voor 'alternatieve feiten' ('de aarde warmt niet op en is overigens plat'), de argwaan voor experts en de hardnekkig woekerende complottheorieën ('George Soros en Bill Gates willen ons met kleine zendertjes inenten') zijn symptomen van, met een wat hoogdravende term, de subjectivering van het wereldbeeld: niet alleen kun je op ontelbare wijzen de werkelijkheid zien en interpreteren, er is ook geen algemeen aanvaarde hiërarchie in deze visies en verklaringen. *Anything goes*. Mijn uurtje grasduinen op internet is net zoveel waard als jouw proefschrift.

Daarmee hebben we een crisis in de internationale verhoudingen, een klimaatcrisis en een 'realiteitscrisis' – naast de coronacrisis. Deze crises hangen samen en versterken elkaar. Wie de opwarming van de aarde niet erkent (of de menselijke bijdrage daaraan), is niet geneigd zich aan te sluiten bij internationale initiatieven hier iets aan te doen. Met elkaar vormen ze een giftige cocktail die weinig goeds belooft voor de toekomst. Immers: de belangrijkste problemen zijn alleen met wereldwijde inspanningen op te lossen en op basis van een gedeelde realiteit.

Tja.

Het is in dit soort tijden, laten we ze 'redeloos, radeloos, reddeloos' noemen, goed om te kijken naar eerdere crises. In mijn eigen bewuste herinnering hebben die zich ongeveer iedere tien jaar voorgedaan. Terugtellend: de financiële crisis/eurocrisis van grofweg 2007-2017, waarin eerst het mondiale financiële systeem en vervolgens de Europese Unie op de grondvesten schudde. Tien jaar ervoor kenden we een aantal deels overlappende 'milleniumcrises': de Aziëcrisis, het doorprikken van de internetzeepbel en '9/11' met alle gevolgen. Dit drietal maakte een einde aan het 'gouden tijdperk' dat was aangebroken na de val van de muur

Foto: Herman Wouters

in 1989: een periode waarin het 'vrije Westen' het pleit definitief leek te hebben beslecht en de combinatie van vrije markten, globalisering en digitalisering voor wereldwijde vrede en voorspoed zouden gaan zorgen. Overigens is het einde van het Sovjet-imperium natuurlijk ook een crisis – een behoorlijk existentiële en mondiale zelfs: de crisis van het 'reëel bestaande socialisme'. Het communistische experiment viel na zeventig jaar ten prooi aan zijn eigen inherente contradicties – dertig jaar later is er nog slechts één socialistische heilstaat over: het nucleaire hongersrijdersreservaat Noord-Korea.

Deze crises hebben allen gemeen dat ze het onvermijdelijke resultaat waren van een onhoudbare situatie. Met een oud-Hollands spreekwoord: de kruik gaat te water tot hij barst. In de economie is de crisis – recessie – een aanvaard onderdeel van de conjunctuurcyclus. In andere onderdelen van het leven hebben we er misschien geen mooie modellen voor, maar is het niet anders. En het gevolg van de onafwendbare confrontatie met de realiteit? Ontnuchtering, rommel opruimen en opnieuw beginnen. Totdat zich een volgende crisis voordoet. Dit gebeurde in de crises tijdens mijn leven. Wie sprekender voorbeelden zoekt, kijkt naar de – onvergelijkbaar veel heftiger – eerste helft van de vorige eeuw.

En de onontwarbare kluwen van 2020? Het zal nog wel even duren voor we de crisiscocktail volledig hebben opgedronken. In zekere zin hebben we de luxe – zeker op de plek op aarde waar wij wonen – om de urgentie nog enige tijd te ontkennen. Maar klimaatverandering leidt vanzelf tot onhoudbare situaties, waarin landen gedwongen zullen zijn samen te werken. De realiteitscrisis zal, mogelijk al voordien, zijn weggeblazen door... de realiteit. Die is hardnekkig en straft ontkenner uiteindelijk genadeloos af. Een passagier kan zich best veroorloven te denken dat het vliegtuig door hekserij in de lucht blijft – de piloot moet beter weten; zijn en ons leven hangt ervan af. ●

Deze crises hebben allen gemeen dat ze het onvermijdelijke resultaat waren van een onhoudbare situatie

Jan Maarten Slagter is CEO van het International Bureau of Fiscal Documentation. In 2018 publiceerde hij *Crisislogboek – Eigenzinnig verslag van tien jaar financiële crisis bij Uitgeverij Unieboek | Het Spectrum*.

Rouw treedt op na verlies van een dierbare. We spreken van traumatische rouw als rouwreacties langdurig zijn en zo heftig dat zij gepaard gaan met intens lijden en duidelijke beperkingen in het dagelijkse functioneren. Bij verlies door een ramp, ongeval of geweld kan naast traumatische rouw ook posttraumatische stress optreden. Zoals bij de vliegramp met de MH17, waarbij alle inzittenden het leven lieten.

Door Geert Smid

MH17-crisis

Rouwverwerking na de ramp

Irma is een 58-jarige vrouw, werkzaam als bloemist, gehuwd met Jan en moeder van twee kinderen. De oudste, Dave, heeft zijn eerste promotie gemaakt op zijn werk. Hij wil dit vieren met een vakantie op Bali met zijn vriendin Ella, die net zwanger is. Op 17 juli 2014 nemen zij vlucht MH17 naar Kuala Lumpur, van waaruit zij door zullen vliegen naar Denpasar. Irma ziet op tegen hun vertrek, vooral nu Ella zwanger is. Toch wil zij het plezier van haar zoon en zijn vriendin niet in de weg zitten. Als aan het eind van de middag op de extra journaaluitzending melding wordt gemaakt van het neergestorte vliegtuig, is Irma radeloos. Zij vertrekt met Jan naar Schiphol in de hoop meer duidelijkheid te krijgen over Dave en Ella. De situatie is chaotisch en Irma is voortdurend in tranen. Na twee dagen krijgen Irma en Jan de bevestiging dat Dave en Ella inderdaad behoorden tot de inzittenden van het neergestorte toestel.

■ Voor de nabestaanden van de slachtoffers van vlucht MH17 stond de tijd op 17 juli 2014 stil en hun levens veranderden onomkeerbaar. Zij moesten omgaan met een veelheid aan complexe omstandigheden: de onzekerheid en het wachten, de rouw, de stoffelijke resten, de media, veranderingen in het leven op school of werk. Niets was meer hetzelfde en steeds deden nieuwe ontwikkelingen zich voor, zoals nieuwe feiten, juridische ontwikkelingen en herdenkingen. Soms bood de familierechercheur een houvast, maar het was nooit klaar.

Irma ervaart de eerste dagen vooral ongeloof, verbijstering en wanhoop. Het lijkt allemaal een boze droom. Gevoelens van verlangen naar en gemis van Dave en Ella zijn overstelpend en overweldigend. Ook het denken aan de zwangerschap van Ella veroorzaakt intens verdriet en golven van rouw. Irma had er zo naar uitgezien om grootmoeder te worden. Zij ervaart schuldgevoel dat zij Dave en Ella niet heeft weten te weerhouden van hun reis. Soms mondt dit uit in verwijten tussen Irma en Jan, omdat Jan van meet af aan minder moeite had met het Baliplan van Dave. Het jongste kind van Irma en Jan – Sara, 17 jaar en net begonnen aan haar eindexamenjaar – trekt zich steeds meer in zichzelf terug en heeft moeite de lessen te blijven volgen.

Witte Mars op 23 juli 2014 in Amsterdam ter nagedachtenis aan de ramp met de MH17.

Rouw wordt veelal gekenmerkt door preoccupatie met de overledene of de omstandigheden van de dood. Ongeloof, moeite de dood te accepteren, het gevoel een deel van zichzelf te zijn verloren en het gevoel dat het leven betekenisloos is, komen veel voor. Deelname aan sociale of andere activiteiten kost moeite. Nabestaanden voelen zich soms vervreemd. Soms staat het zoeken van nabijheid van de overledene voorop – door het dragen van bepaalde kleding, doorbrengen van tijd op speciale plekken, zoals het graf of de kinderkamer en soms door instandhouding van bepaalde gewoonten, zoals het vieren van de verjaardag. Rouwverwerking hangt samen met betekenisgeving aan het verlies. Wat betekent het verlies van mijn dierbare voor wie ik ben en voor mijn toekomst? Bij Irma bijvoorbeeld is de toekomst niet alleen een toekomst zonder haar zoon en zijn vriendin, maar ook zonder het verwachte kleinkind. En wat betekenen de omstandigheden van het verlies voor hoe ik aankijk tegen de wereld om mij heen? Wat betekent de dood van mijn dierbare voor mijn relatie met hem of haar? Bij Irma staat naast het gemis ook schuldgevoel op de voorgrond.

Het lukt Irma het eerste jaar niet om te werken. Zij voelt zich overspoeld door de situatie en de (nieuwe) informatie die steeds weer komt. Het lichaam van Dave wordt na enkele maanden gerepatrieerd. Irma heeft het advies van de familierechercheur gevolgd en het lichaam, dat zwaar verminkt is, niet zelf bekeken. Irma voelt letterlijke pijn als zij zich voorstelt hoe het lichaam van Dave getroffen moet zijn. Zij voelt zich steeds weer schuldig omdat zij voelt dat zij Dave nooit had mogen laten gaan. De uitvaart wordt druk bezocht. Irma kan al die belangstelling moeilijk aan. Zij voelt zich vervreemd van haar omgeving. Enkele maanden later volgen er nog enkele stoffelijke resten van Dave.

1 | Lenferink, L.I.M., Nickerson, A., Keijser, J., Smid, G.E., & Boelen, P. A. (2020). *Trajectories of grief, depression, and posttraumatic stress in disaster-bereaved people. Depression and Anxiety, 37*, 35-44. Online te lezen via: doi:10.1002/da.22850.

■ Rouw treedt op na verlies van een dierbare. Het is de reactie op het wegvallen van een persoon aan wie men was gehecht. Bij verschillende nabestaanden neemt rouw verschillende vormen aan. Ieders rouw is uniek. Rouwreacties zijn bij sommigen heftig, bij anderen mild. Soms nemen heftige reacties snel af, soms blijven zij lange tijd bestaan. Bij sommigen nemen aanvankelijk gematigde reacties gaandeweg toe in hevigheid. Wij spreken van traumatische rouw als rouwreacties langdurig zijn en zo heftig dat zij gepaard gaan met intens lijden en duidelijke beperkingen in het dagelijkse functioneren. Risicofactoren voor traumatische rouw zijn problematische omstandigheden van het overlijden zoals geweld en intens lijden, verlies van een kind of partner en een lager opleidingsniveau. Voor Irma is het mogelijke lijden van Dave voorafgaand aan zijn dood een thema dat haar lang bezighoudt.

Bij verlies door een ramp, ongeval of geweld kan naast traumatische rouw ook posttraumatische stress optreden. Herinneringen aan de omstandigheden van het overlijden en beelden ervan dringen zich dan steeds op en worden als zo ontregelend ervaren dat mensen met posttraumatische stress steeds proberen om terugkeer ervan te vermijden. Daarbij zijn zij vaak prikkelbaar, schrikachtig en hebben moeite met slaap en concentratie. Sommige nabestaanden ontwikkelen ook depressieve reacties. Onder nabestaanden die deelnamen aan een onderzoek na de vliegramp met de MH17, waarbij vragenlijsten herhaaldelijk werden afgenomen,¹ bestond, over een tijdsbestek van ongeveer drieënhalf jaar, bij 18 procent voortdurende hoge niveaus van rouw, bij 10 procent van posttraumatische stress, en bij 6 procent van depressieve klachten. Geleidelijke afname van aanvankelijk zeer hoge klachtenniveaus binnen dit tijdsbestek werd ook gezien, in het bijzonder van posttraumatische stressklachten (bij 4 procent van alle onderzoeksdeelnemers) en van depressieve klachten (bij 8 procent van de deelnemers).

Na een half jaar besluit Irma hulp te zoeken. Via Slachtofferhulp komt zij in contact met een psychotherapeut uit het Netwerk Traumatisch Verlies. Bij de therapeut vertelt zij het hele verhaal en laat zij haar tranen de vrije loop. Zij ervaart het tegelijkertijd als confronterend en opluchtend. Eenmaal komt Jan mee. Irma realiseert zich dat het niet in hun macht lag om de gebeurtenissen te voorkomen. Irma schrijft een brief aan Dave waarin zij hem vertelt over haar intense gemis en haar zelfverwijt. Haar schuldgevoel, de spanningen in de relatie en de verwijten worden daarna minder. Irma praat met dochter Sara en raadt haar aan ook hulp te zoeken. Geleidelijk kan Irma haar werkzaamheden hervatten. Rond de herdenkingen en tijdens nieuwe ontwikkelingen met het onderzoek en het juridische proces ervaart Irma soms een terugkeer van de heftige reacties. Soms belt zij de therapeut voor extra steun daarbij.

Irma en haar gezin zijn gefingeerde nabestaanden.

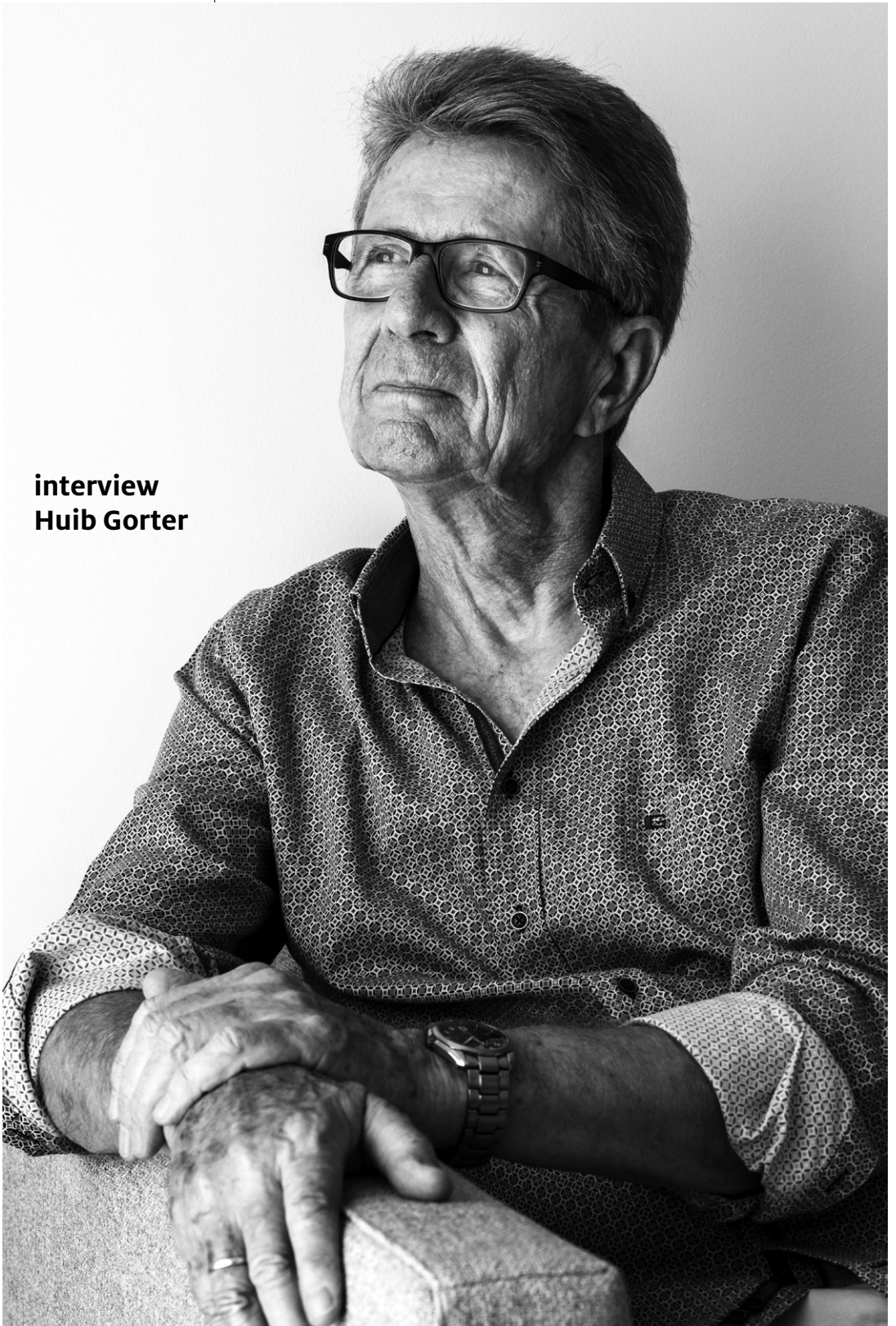
Als rouwreacties langdurig aanhouden en aanleiding geven tot ernstige beperkingen in het functioneren, kan behandeling uitkomst bieden. Behandeling bestaat uit gesprekken met een hulpverlener, vaak een rouwtherapeut, psycholoog, geestelijk verzorgende of psychiater. Daarbij staat vaak het verhaal van het verlies centraal en ook het verhaal van de relatie met de dierbare. Betekenisgeving aan het verlies komt dan op gang en daarmee gepaard gaand nemen de klachten geleidelijk af. Dit gebeurde ook in het voorbeeld van Irma. Het verdriet en gemis werden voor haar beter te verdragen. ●

Geert Smid is psychiater en hoogleraar bij ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum en de Universiteit voor Humanistiek.

Meer informatie over traumatische rouw:
www.rouw.arq.org

interview
Huib Gorter

Huib Gorter was directeur van Malaysia Airlines Europa toen vlucht MH17 boven Oekraïne neerstortte met 298 mensen aan boord. 193 passagiers hadden de Nederlandse nationaliteit, er waren geen overlevenden. Gorter had de leiding over zijn team dat zich richtte op de eerste opvang van en zorg voor de nabestaanden. Hoewel hij geen interviews meer geeft, blik hij zes jaar later – samen met *Idee* – terug op de meest intense en zwaarste dagen uit zijn carrière. We zitten in dezelfde tuin als waar hij toen zat, in het lommerrijke Muiderberg. Gorter – betrokken en bescheiden, een echte *peoplemanager* – vertelt kalm en open over de dag die hem in het geheugen gegrift staat.

Interview door Cécile Insinger

‘Het zwaarst was het verdriet van de nabestaanden’

Waar was u op 17 juli 2014, toen u het nieuws hoorde? ‘Ik zat hier in de achtertuin in mijn zwembroek en las het boek *Levant* van Philip Mansel. Ik had een halve dag vrij genomen. En toen werd ik gebeld: *Code Red. We lost an aircraft.* MH17 is van de radar verdwenen. Ik zei als eerste: *You must be fucking kidding me.* Malaysia Airlines was nog niet hersteld van de ramp met MH370, vier maanden eerder. Een toestel met 239 mensen aan boord dat van de radar verdween en nooit meer terug is gevonden.’

Wat trof u aan op Schiphol? ‘Van de ene wereld stap je binnen één seconde in de andere wereld. Snel douchen, aankleden en naar Schiphol. Wat ik daar aantrof... Men was al bezig te doen wat gedaan moest worden. Ik had een Australische Area Manager. Hij had het plan direct ingezet, alles opgezet. Het was geen chaos. Je leest wel eens dat het zo is, maar hier niet. Iedereen wist meteen wat er moest gebeuren. Voor Malaysia Airlines is *safety and security* nummer één. Bij alle luchtvaartmaatschappijen.

Huib Gorter was van 2001 tot aan zijn pensionering in 2016 directeur van Malaysia Airlines Europa. Na zijn pensioen was hij tot begin dit jaar bestuurslid van de Dutch Aviation Group.

‘Het was geen chaos. Je leest wel eens dat het zo is, maar hier niet. Iedereen wist meteen wat er moest gebeuren’

Je bent doordrenkt met die filosofie. Deze *airline* is goed georganiseerd. We werden voortdurend getraind. We waren geprogrammeerd, ik ben geprogrammeerd. Als ik een zaal in ga en ik moet bijvoorbeeld spreken dan zoek ik als eerste naar de *emergency exit*.’

Was het crisishandboek van Malaysia Airlines up to date? ‘Ja, goeie vraag, die was ge-update. Onderzoek wijst uit dat meestal maar veertig procent van hetgeen in het draaiboek staat ten uitvoer wordt gebracht. Omdat de omstandigheden altijd anders zijn. Bij het aannemen van nieuwe mensen kijk je daarom naar flexibiliteit en vermogen om *out-of-the box* te denken.’

Terug naar de dag... ‘Het was alsof we in een donkere wolk zaten. Er heerste grote verslagenheid. Iedereen was naar binnen gekeerd. Ook vanwege onze dierbare collega die met zijn familie in het toestel zat. Misschien liep men ook daarom wat harder. De mensen deden huilend hun taken. Het is heel erg als je je collega’s ziet huilen. Dat ben je niet gewend.’

Hoe ging uw team te werk? ‘Ons team bestond uit ongeveer dertig man, vooral Nederlanders. Eén Australiër, de directeur Nederland. Wij namen de verantwoordelijkheid voor de eerste opvang van de nabestaanden voor onze rekening, in samenwerking met Schiphol. Die samenwerking verliep erg goed. De eerste opvang was op Schiphol, vrij snel daarna zijn we uitgeweken naar een hotel, waar de ruimte groter en geschikter was. In onze vergaderruimte kreeg ik twee telefoons met geheime nummers, een *whiteboard*, een kaart van de luchthaven en allerlei apparatuur die je nodig hebt om een crisis te managen. En dan ga je aan de gang. Vanuit het hoofdkantoor in Kuala Lumpur werd binnen een uur een noodnummer voor Maleisië geactiveerd. De volledige passagierslijst hadden we vrij snel boven water. Binnen twee uur was de Marechaussee op bezoek voor die passagierslijst. Dat is de vaste procedure. Alle passagiers stonden erop. Maar we wisten niet altijd de nationaliteit die bij elke passagier hoorde. Het duurde een dag voordat we dat helemaal hadden uitgezocht. Nederlandse namen herkenden we natuurlijk vrij snel. Langzaam maar zeker dringt het tot je door dat er ook ouders van vrienden van je kinderen aan boord zaten.’

De Universiteit Twente publiceerde in 2015 een evaluatierapport, in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoeks- en Documentatie Centrum (wodc), waarin geconcludeerd werd dat de interdepartementale coördinatie in Den Haag in de eerste dagen na de crash te wensen overliet. Herkent u dit in uw samenwerking met de overheid destijds? ‘Dat element heeft bij mij wel tot een zekere ergernis geleid. Ik heb zelf, als burger, zelden met de overheid te maken. Voor mij is de overheid een *black box*. Ik ging er vanuit dat als de Marechaussee de passagierslijst had – de Marechaussee is de overheid – dat de lijst dan zou worden doorgegeven aan Den Haag. Je vertrouwt erop dat dingen doorgeseind worden. Ik hoorde niet wat er precies gaande was. Dat het in Den Haag onderling lastig ging, wist ik niet.’

Wanneer merkte u dat die coördinatie niet goed liep? 'Op een gegeven moment, na enkele dagen, hoorden we bijvoorbeeld van veel nabestaanden dat er nog steeds geen nationaal noodnummer beschikbaar was. Wat bleek: het nummer dat men aanvankelijk wilde gebruiken, bleek '777' in de reeks te hebben. Het neergehaalde vliegtuig was een Boeing 777. Dit heeft iemand in Den Haag opgemerkt en dat heeft het instellen van dat noodnummer weerhouden. Het contact met de overheid liep *overall* nogal stroef. Toen heb ik de telefoon gepakt en de NCTV, de Nationale Coördinator voor Terrorismebestrijding en Veiligheid, gebeld. Deze instantie leidde het NCC, het Nationaal CrisisCentrum. Ik zei: we moeten gaan communiceren en samen gaan werken. Het antwoord was dat een woordvoerder – een woord waar ik sowieso de pest aan heb – wel met een van mijn collega's contact op zou nemen. Mijn collega is toen zitting gaan nemen in de vergadering met het NCC, maar werd daar weggestuurd. Door die woordvoerder. Toen dacht ik: nu is het genoeg. Ik regel mijn zaken verder zelf.'

Foto: Herman Wouters

Verliep het contact met de overheid later beter?

'Ja, dat wel. Na de initiële chaos van die eerste twee dagen hebben ze heel goed werk gedaan, dat vind ik echt. Toen traden opeens heel capabele mensen naar voren die het operationele werk deden. De eerste nabestaandenbijeenkomsten, daar moest ik ook spreken; die hebben ze fantastisch georganiseerd. Echt grote klasse.'

Wat is het verschil tussen de overheid en het bedrijfsleven bij crisismanagement? 'Ik geef college in het vak crisismanagement. In de luchtvaart – in het bedrijfsleven – is het zo dat als je een probleem hebt, je dat probleem gaat oplossen. Je bent operationeel georiënteerd. En je zoekt allianties en partnerships met mensen of organisaties die jou kunnen helpen om die problemen op te lossen. Je laat geen problemen liggen. Een van de eerste mensen die me belde die dag was Pieter Elbers (*destijds operationeel directeur KLM, red.*). 'Zeg me wat je nodig hebt', vroeg hij me vanaf zijn vakantieadres. Hij hoefde dat niet te doen, maar deed het wel. Een oud-collega, directeur van Air Canada belde ook. 'Huib, you need my help? You got it!' British Airways belde mij, Cathay Pacific. Concurrenten. Maar in tijden van nood help je elkaar. Een crisis als deze overstijgt alles. Dat is de usance. Bij de overheid denkt men meer in silo's, krijg ik de indruk. Gescheiden organisatie-eenheden met elk zeer specifieke eigen verantwoordelijkheden. In het bedrijfsleven zoek je sneller naar verbanden en ben je minder bang om fouten te maken. Soms gaat het om heel veel geld. Maar wie werkt, maakt fouten. Een inschattingfout. Elke dag weer. Maar dat is niet erg. Je leert van je fouten *and you move on.*'

'Een crisis als deze overstijgt alles. Dan help je elkaar. Dat is de usance. Bij de overheid denkt men meer in silo's, krijg ik de indruk'

‘Het verdriet van de nabestaanden, dat was het ergste. Je hebt het vliegtuig niet bestuurd. En toch heb je het gevoel van verantwoordelijkheid’

MH17 werd ook aangeduid als KL4103. Hoe was de samenwerking met KLM? ‘Die was uitstekend. Vooral achter de schermen. De KLM is wel eens onterecht verweten dat ze onzichtbaar was. Camiel Eurlings – destijds president-directeur KLM – werd verweten dat hij niet op bepaalde persconferenties was. Deze vlucht hadden wij namelijk in *codeshare* met de KLM. Maar in de codeshare-overeenkomst met KLM hadden wij afgesproken dat de luchtvaartmaatschappij wiens toestel betrokken zou zijn bij een ramp het crisismanagement zou uitvoeren. Dat was dus Malaysia Airlines.’

Uw team was dus in eerste instantie bezig met de zorg voor de nabestaanden. Was u ook bezig met uitzoeken met wat er precies gebeurd was? ‘Nee, daar hebben wij ons niet mee bemoeid. Op een gegeven moment hebben we wel een team vanuit Maleisië over laten vliegen naar Nederland met vervangend personeel. Als er zoiets gebeurt als dit, dan gaan we ervan uit dat de lokale mensen 48 uur non-stop werken en die moeten dan vervanging krijgen. Dit team is via Kiev gevlogen. Er was een delegatie van Malaysia Airlines, onze CEO en vertegenwoordigers van de Maleisische overheid bij. Men heeft geprobeerd toegang te krijgen tot de crashsite. Zo snel mogelijk. Of dat gelukt is, weet ik niet. Ik weet hier heel weinig van af. Men heeft geprobeerd contact te leggen met de overheid daar en ook met de separatisten, maar met die kant van de ramp heb ik me in het geheel niet bemoeid. Nederland heeft toen heel correct gehandeld. De Nederlandse overheid verkeerde in een dilemma: wel of niet onderhandelen met separatisten. De Maleisiërs waren misschien

iets minder principieel daarin. Maar onze zorg, de zorg van Malaysia Airlines Europe, betrof de nabestaanden. Het verdriet van de nabestaanden, dat was het ergste. Verschrikkelijk gewoon. Je hebt het vliegtuig niet bestuurd. En toch heb je het gevoel van verantwoordelijkheid.’

Zijn mensen boos op u geworden? ‘Wat dacht je? En of! Heel begrijpelijk ook. ‘Waarom moesten jullie over die route vliegen?’

Waarom vloog Malaysia Airlines over dat gebied? Later bleek dat in het rampgebied een gewapende strijd woedde tussen het Oekraïense leger en separatisten. ‘Het was een vastgelegde route. Het was *the highway to Asia*. De goedgekeurde route. Alle luchtvaartmaatschappijen vlogen daar. Achter ons, voor ons. En ja, ook op die hoogte. Iedereen vloog erover. Noem mij er één die daar niet vloog.’

Hoe verliep het contact met de media? 'Ons contact met de media was goed. We zijn heel afwachtend geweest. We gaven persconferenties als er iets te melden viel – anders niet. De tweede dag gaf ik een interview aan *Het Financieele Dagblad* (FD) en een jaar later aan *de Volkskrant*. Meer niet.'

Zijn er dingen die u anders gedaan zou willen hebben? 'Het liep goed, wij waren hiervoor getraind. Wat ik heb nagelaten, is zelf meer rust te nemen. Ik mediteerde wel, maar onwillekeurig *your brain is going on*. Toen heb ik uit vermoeidheid op persconferenties wel eens iets gezegd dat ik niet had moeten doen. Wat precies, daar wil ik nu liever niet op in gaan. Ik heb dat meteen gecorrigeerd.'

Als zoiets weer zou gebeuren... zijn er lessons learned? 'Zorgen voor het eigen team. Over het algemeen zorg ik goed voor mijn eigen mensen. Maar in dit geval had ik onvoldoende oog voor de basale dingen, dingen zoals eten, drinken, psychologische begeleiding. Mijn Australische collega, de Area Manager, waarschuwde mij dat onze mensen na ongeveer twee, drie dagen begonnen in te storten. Hij vroeg of hij psychologen mocht laten komen. Natuurlijk gaf ik toestemming, maar ik had het zelf moeten zien.'

Wat vond u het zwaarst? 'Het verdriet van de nabestaanden. Bijvoorbeeld op de eerste bijeenkomst in Nieuwegein, waar premier Rutte sprak, en ik ook. Daar was het verdriet voelbaar als een zwarte deken. Ik hield het toen ook niet droog.'

Heeft u zelf nog psychologische hulp ingeroepen naderhand? 'Ja, een enkele keer. Alleen om iets af te kunnen vinken. Ik reageerde normaal, vond de psycholoog.'

Het proces tegen de mogelijke verantwoordelijken is in gang. Verwacht u hier nog opgeroepen te worden als getuige? 'Nee, voor mij is dit boek gesloten. Door de nasleep van beide incidenten met MH370 en MH17 kwamen we in een crisis terecht. We zaten ook structureel in zwaar weer. Onze kosten waren te hoog. Teveel personeel en een netwerk dat niet in balans was. Er moest radicaal worden ingegrepen. We zaten met een paar honderd mensen in Europa. Ik moest toen bijna alle vluchten op Europa sluiten. Mensen ontslaan. We hebben de vluchten naar Parijs, Istanbul, Frankfurt en Amsterdam stop moeten zetten. Alleen de vlucht op London is gebleven. Nadat dit was afgerond, in 2016, ben ik met pensioen gegaan. Van de laatste persoon, mijn assistente, heb ik afscheid genomen op de dag dat ik zelf met pensioen ging. Het viel allemaal samen. Onze CEO vroeg toen of ik ook na mijn pensioen nog voor het dossier MH17 wilde blijven zorgen. Dat wilde ik niet meer. Mijn tijd is geweest. Het heeft het nodige van mij gevegd. Elke crisis is een boek met hoofdstukken en dit boek is nu uit.' ●

7 adviezen aan toekomstige crisismanagers van Huib Gorter

- Blijf tijdens persconferenties dicht bij jezelf
- Blijf eerlijk en transparant
- Zorg dat je mensen getraind zijn en dat blijven
- Blijf de handboeken oefenen en nog eens oefenen
- Wees flexibel
- Zoek allianties en partnerships
- En, als het om mensen gaat... laat je hart zien!

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Op 17 juli 2014 kwam Nederland met een harde klap in de geopolitieke realiteit terecht. De grootste uitdaging in de MH17-crisis was – en is – de omgang met grootmacht Rusland. Welke conclusies kunnen we trekken uit de crisisaanpak en de samenwerking met internationale partners? En hoe kan Nederland (diplomatieke) internationale crises in de toekomst beter het hoofd bieden?

Door Han ten Broeke

MH17-crisis & geopolitiek

Een geopolitieke wake-up call voor Nederland

Allereerst een verantwoording: vorig jaar publiceerde ik in een aparte uitgave van online magazine *Internationale Spectator* ¹ enkele waarnemingen die ik deed over de crisisaanpak en het diplomatieke verkeer van en door Nederland ten tijde van het neerschieten van MH17. Dit artikel is een bewerkte en geactualiseerde versie hiervan, die ik in het laatste deel bovendien voorzie van een generieke analyse van wat en vooral wie Nederland nodig heeft om andere internationale crises – zeker waarin het een bijzonder belang heeft – beter het hoofd te kunnen bieden.

Mijn rol was destijds een bijzondere. Een rol die, los van de verschrikkelijke aanleiding, ook staatsrechtelijk niet voor herhaling vatbaar is. Als Kamerlid van de grootste regeringsfractie vervulde ik enkele maanden een positie, pendelend tussen kabinet en parlement, die vanuit een zuiver dualistische opvatting twijfelachtig is voor een latere woordvoerder MH17. Een positie die tegelijk ook typerend was voor de dunne crisisinfrastructuur die Nederland nu eenmaal heeft bij dergelijke internationale crises met een nationale impact, waarbij regering en parlement wat minder rolvast zijn. Vanuit de D66-fractie is daar terecht ook wel eens op gewezen. Maar het gaf me ook een uniek inzicht. Het doet me deugd ze dus op deze plek nog eens samen te vatten.

¹ | spectator.clingendael.org/nl/publicatie/mh17-een-diplomatieke-reconstructie

Mijn rol was destijds een bijzondere. Een rol die, los van de verschrikkelijke aanleiding, ook staatsrechtelijk niet voor herhaling vatbaar is

Geopolitieke realiteit van ‘de onderste steen’

Als buitenland- en Europawoordvoerder voor de VVD (2006–2018) placht ik vaak te zeggen dat voor Nederlanders het buitenland niet veel meer is dan een vakantiebestemming of een business-model. Aan die luchtige kijk op de wereld kwam op die noodlottige 17 juli in de zomer van 2014 een einde. Weliswaar gold ook voor veel inzittenden van vlucht MH17 dat zij voor zaken of vakantie onderweg waren, maar de 298 mensen, waaronder 196 landgenoten, verloren hun leven in een burgeroorlog aan de rand van Europa. Daar in Donetsk, in het oosten van Oekraïne, werden zij slachtoffer van een geopolitieke realiteit die in Nederland amper op het netvlies stond. Bijna tweehonderd Nederlanders vonden de dood in een gewapend conflict waar zij part noch deel aan hadden en waar zij waarschijnlijk ook amper weet van hadden.

Met het neerhalen van MH17 drong de oorlog in de Donbass binnen in de Nederlandse huiskamers. Die had op dat moment overigens al aan ruim 3500 mensen – burgers, militieleden en soldaten – het leven gekost. ² Vrijwel niemand in Nederland die daarvan wist, maar bijna iedereen had of kende wel iemand met een relatie tot een slachtoffer in dat toestel van Malaysia Airlines. Voor de Nederlandse regering en de nabestaanden gold vanaf dat moment dan ook dat zij erkenning en genoegdoening wensten voor de onnodige dood van zoveel geliefden en landgenoten. Of, zoals premier Mark Rutte het formuleerde, dat de ‘onderste steen moest boven komen’.

Meer nog dan de aanpak van de huidige coronacrisis, die het premierschap van Rutte ongetwijfeld zal definiëren, markeert de MH17-ramp zijn premierschap. Het is voor hem een persoonlijke aangelegenheid geworden. Hij is in het diepste van zijn vezels gemotiveerd die onderste steen daadwerkelijk boven te krijgen. Een compromisloze houding die hem in de Tweede Kamer veel meewarigheid bezorgde, maar die internationaal indruk maakte en werd opgevat als een duidelijk signaal dat Nederland de kwestie uitermate hoog opnam en bereid was de wereld daaraan te blijven herinneren.

Drieslag aan doelstellingen

Binnen enkele uren na de ramp werd door Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) Dick Schoof een crisiscentrum ingericht. Die crisisstructuur was nog grotendeels intact na de Nuclear Security Summit die in maart 2014 plaatsvond in Den Haag. De meeste betrokken ambtenaren kenden elkaar goed en het duurde niet lang voordat zij en de ministers in de crisis-gremia – de ICCB (interdepartementale crisisgroep van topambtenaren) en de MCCB (ministeriële crisisgroep

Foto: Herman Wouters

De voorpagina's van internationale en landelijke kranten op vrijdag 18 juli 2014.

² Uitgaande van de cijfers van Office for the Coordination of Humanitarian Affairs van de Verenigde Naties (UNOCHA), dat 2.420 burgers en rebellen noteert in Donetsk tussen 6 april 2014 en 15 februari 2015 en 1.185 slachtoffers in Loehansk tussen 1 mei 2014 en 15 februari 2015.

Vele van de betrokken hoge ambtenaren en militairen met wie ik later terugkeek, stelden vast dat Nederland op 17 juli 2014 met een harde klap in de geopolitieke realiteit was terecht gekomen

3 | www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4F96FF9%7D/s_res_2166.pdf

4 | www.un.org/press/en/2015/sc11990.doc.htm

voorgezeten door de minister-president) – er rekening mee hielden dat hier niet alleen een verschrikkelijk vliegtuigongeluk had plaatsgevonden, maar dat er mogelijk ook sprake was van een drama met grote internationale politieke implicaties. Vele van de betrokken hoge ambtenaren en militairen met wie ik later terugkeek, stelden vast dat Nederland op 17 juli 2014, door het neerhalen van MH17, met een harde klap in de geopolitieke realiteit was terecht gekomen.

Het Nederlandse crisisteam realiseerde zich ook direct dat het zich, behalve ferm en onverzoenlijk, vooral neutraal moest opstellen om succesvol het toedracht- en strafrechtelijke onderzoek mogelijk te maken. Het was die neutrale en ferme houding die ertoe bijdroeg dat Nederland, als aanvoerder van de meest getroffen landen (JIT-landen Nederland, België, Australië, Maleisië en Oekraïne; JIT staat voor Joint Investigation Team), relatief succesvol en langdurig de internationale agenda kon blijven bepalen en de aandacht van grote landen en wereldleiders kon vasthouden. De meeste betrokkenen die ik sprak, zeggen dat dit in hoge mate te danken was aan de kraakheldere keuze voor een drieslag aan doelstellingen die focus aanbracht in al het ambtelijke en diplomatieke manoeuvreren dat daarna plaatsvond. Hierbij stond repatriëring van de slachtoffers voorop, daarna het vaststellen van de toedracht en tenslotte de opsporing en berechting.

De behoedzame en tegelijk ferme houding van de Nederlandse regering kwam internationaal ook tot uitdrukking bij de gekozen diplomatieke strategie van de JIT-landen in de VN-veiligheidsraad. Al vrij snel in 2014 bereidde JIT-land Australië VNVR-resolutie 2166³ voor waarin het neerschieten (!) van MH17 werd veroordeeld, en waarin een internationaal onderzoek werd gelast met ongehinderde toegang tot de rampplek en de berechting van daders werd geëist. De resolutie kreeg unanieme steun, inclusief alle vaste leden van de VN-Veiligheidsraad. Toen een jaar later JIT-land Maleisië een resolutie indiende⁴ voor het opzetten van een tribunaal voor de berechting van de daders, werd deze weliswaar op een veto van Rusland getraakteerd, maar werd daarmee tevens de geïsoleerde houding van dat land geïllustreerd door onthoudingen van China, alsook het met Rusland sympathiserende Angola en Venezuela.

De omgang met Rusland

De gezamenlijke strategie van de landen in het Joint Investigation Team, waarin Nederland veel diplomatiek kapitaal had gestoken, vertaalde zich in een gemiddeld grotere invloed, waarbij Nederland zelf ook nog eens grotendeels buiten beeld bleef. Het Russische veto was ingecalculleerd, maar de nederlaag bij de laatste resolutie

Foto: Herman Wouters

werd vanwege de relevante onthoudingen toch een soort ‘overwinnings-nederlaag’ omdat het de legitimiteit van de JIT-landen internationaal had vergroot. En die status werpt nog steeds zijn vruchten af, zoals in 2018 bleek toen Rusland ‘staatsaansprakelijk’⁵ werd gesteld. Behalve een enkele tegenstem in het Nederlands parlement (PVV, FVD) was er internationaal brede steun voor deze stap en is ons land inderdaad dit lastige gesprek met Rusland aangegaan.

Toch bleef van meet af aan de grootste uitdaging voor Nederland de omgang met de Russische Federatie. Rusland wilde aanvankelijk wel meewerken aan het onderzoek naar de toedracht, maar ontkende van meet af aan alle betrokkenheid bij de MH17-ramp en putte zich uit in het uitzetten van dwaalsporen. Het vergde enorm veel politiek vernuft en diplomatiek spitsroeden lopen om de focus vast te houden op de drie doelstellingen die Nederland en de andere JIT-landen waren overeen gekomen.

Al snel na het activeren van de crisisstructuur koos Nederland er ook voor om relatief open te communiceren, waarbij een hybride structuur werd toegepast waarin nabestaanden en Tweede Kamer soms eerder (achter gesloten deuren) en ruimhartiger werden ingelicht dan de buitenwereld. De Nederlandse regering nam daarmee bewust het risico dat via nabestaanden of politiek informatie het publiek domein eerder zou bereiken en eventuele speculaties over de toedracht zou kunnen voeden. Dat gebeurde niet. Hierdoor kon de Kamer haar controlerende werk gaan doen en behield de Nederlandse regering haar neutrale houding in de internationale context. Die neutrale houding werd af en toe wel degelijk zwaar op de proef gesteld. Maar zelfs toen een hack bij de Onderzoeksraad voor Veiligheid had plaatsgevonden die herleidbaar was naar Rusland, hield de Nederlandse regering stoïcijns vast aan de bewust gekozen neutrale opstelling.

Persoonlijke relaties en kwaliteiten

Maar waar het verschil tussen Nederland en Rusland qua rechtsstatelijke benadering onoverbrugbaar was, bleken persoonlijke relaties tussen enkele Nederlandse en Russische topdiplomaten juist verschillen te kunnen overbruggen. De (talen)kennis en Russische ervaring van buitenlandminister Frans Timmermans maakten letterlijk een wereld van verschil. En het Torentje van premier Rutte veranderde in die eerste maanden na het neerschieten van MH17 in een ‘telefooncentrale voor regeringsleiders’, waarbij de premier zijn voorkeursrol als verbinder/telefonist met verve vervulde. Toen de trein met stoffelijke resten maar niet uit Charkov vertrok, waren het aanwezige Nederlandse diplomaten met een groot lokaal netwerk die het verschil maakten. Dat Frans Timmermans op elk internationaal podium als ‘zijns gelijke’ kon opereren, zorgde ervoor dat Nederland een gewichtsklasse hoger kon boksen in de internationale ring. En toen de aandacht van regeringsleiders en de internationale gemeenschap wat verslaptte, speelde Mark Rutte op het gemoed door in Australië met premier Abbot te gaan fietsen en door de Russische president Poetin te herinneren aan de Nederlandse berging van 115

5 | www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2018/05/25/mh17-nederland-en-australie-stellen-rusland-aansprakelijk

Zelfs toen een hack bij de Onderzoeksraad voor Veiligheid had plaatsgevonden die herleidbaar was naar Rusland, hield de Nederlandse regering stoïcijns vast aan de bewust gekozen neutrale opstelling

6 | www.rtlnieuws.nl/nederland/politiek/artikel/1573916/rutte-vergeleek-mh17-met-ramp-koersk-gesprek-poetin

De nieuwe orde is niet alleen minder liberaal, minder mondiaal en meer gefragmenteerd, maar maakt de kans op ongelukken en veiligheids-crisis steeds groter

7 | www.clingendael.org/pub/2018/strategic-monitor-2018-2019/interregnum

8 | hcss.nl/report/strategic-monitor-2019-2020-writing-wall

bemanningsleden van de gezonken onderzeeër Koersk.⁶ Bij de moderne omgang met Rusland leerde Nederland echter al snel dat het vanuit het perspectief van Moskou amper betekenis had, tenzij het Russische belangen kon schaden of juist dienen. Grof gezegd kan Nederland dus wel gebruikt worden, maar heeft het nauwelijks (blijvende) invloed. Relevant blijven was en is nu nog steeds het devies, zeker nu de laatste fase van de berechting is aangebroken van een viertal verdachten, waarvan vermoed wordt of in een enkel geval zelfs vaststaat dat deze in Rusland verblijven.

De les die hieruit getrokken moet worden, is dat in een crisissituatie waaruit een blijvend diplomatiek conflict met andere landen dreigt, het al snel aankomt op de persoonlijke kwaliteiten, ervaring en kennis van onze diplomaten en politici. Dat in 2013 het 'vriendschapsjaar' met Rusland niet is afgeblazen, ondanks aandringen van partijen als PvdA en D66, bleek dan ook een zegen toen Nederland alle diplomatieke vernuft en de schaarse beschikbare internationale hefboomen moest inzetten om haar doelen te bereiken.

Conclusies MH17-crisis

De belangrijkste conclusies die ik uit de MH17-crisis heb getrokken, zijn dat bij de omgang met onwelwillende grootmachten in een (diplomatieke) internationale crisis een combinatie van focus en fermheid, maar ook behoedzaamheid en stoïcijns optreden, de beste garantie op resultaat biedt. Het zoeken van een internationale alliantie – in dit geval bijeengebracht door gedeeld slachtofferschap – die dezelfde doelstellingen nastreeft en focus behoudt, levert vervolgens extra *leverage* op voor een relatief klein land als Nederland, dat moeite heeft relevant te zijn als het niet direct belangen van grootmachten kan dienen of schaden. Het zoeken en onderhouden van coalities, ook als het gelegenheidscoalities zijn, is Nederland op het lijf geschreven. Maar de uiteindelijke succesfactoren zijn toch vooral goede contacten, behendige diplomatie en realpolitiek leiderschap dat ook persoonlijk gewicht in de schaal kan leggen.

Ik zie de MH17-crisis ook als een kantelmoment in het besef van Nederland en Nederlanders dat het buitenland niet alleen een vakantiebestemming of een businessmodel vertegenwoordigt, maar ook risico's voor veiligheid, vrijheid en welvaart met zich meebrengt. Sowieso geldt voor ons oude continent dat er een kantelmoment is na drie decennia van schijnbaar onbedreigde liberale orde. Beleefden we in 1989 de val de Berlijnse Muur, zien we nu ineens de knieval naar autoritarisme – ook in het vrije Westen en op ons oude continent. De geopolitieke vakantie maakt plaats voor de terugkeer van geopolitiek en geo-economie. Bij The Hague Centre for Strategic Studies en Clingendael omschreven we dat vorig jaar in onze veiligheidsmonitor als een 'interregnum'⁷, en die van dit jaar heeft de veelzeggende titel: *The Writing on the Wall*.⁸ De nieuwe orde is niet alleen minder liberaal, minder mondiaal en meer gefragmenteerd, maar maakt de kans op ongelukken, zoals de MH17-ramp, en veiligheids-crisis steeds groter. Dergelijke crises hebben vrijwel zonder uitzondering enige tot grote impact op Nederland, terwijl het zelf amper invloed kan uitoefenen op de uitkomst ervan.

Handelingsbekwaam Europa

De meeste analisten en politici zijn het wel eens dat de eurocrisis, de migratiecrisis, een energie- of klimaatcrisis en nu een coronapandemie niet of nauwelijks effectief door Nederland kunnen worden bestreden. Vrij gemakzuchtig wordt dan naar de Europese Unie gewezen, zeker nu ons continent verweesd lijkt achter te blijven nu het Amerikaanse leiderschap met president Trump afwezig is. Maar de terugtrekking van de vermoeide politiemannet Uncle Sam uit onze slechte buurten (Oekraïne, Syrië, Libië) vond ook al plaats onder de vereerde president Obama. Dat de Amerikanen ons nu het mes op de keel zetten als het gaat om 5G (Huawei), Northstream of de twee-procentnorm van de NAVO, kan niet los worden gezien van de terechte eis van de VS dat Europa uit de geopolitieke strandstoel komt. Waar de EU haar bijdrage graag meet in moreel leiderschap en *regulatory (soft) power*, wordt in toenemende mate real-politik optreden en *hard power* gevraagd. Want wat is de betekenis van datarichtlijnen als onze data in handen kan komen van de Chinese staat via Alibaba of bij Amerikaanse inlichtingendiensten via Google? En wat is moreel leiderschap waard als Libië een uitvalsbasis voor terreur wordt?

Europa wordt omringd door een jungle. Van de velden van Hrabove in Oost-Oekraïne, waar de brokstukken en stoffelijke resten van bijna 200 Nederlanders lagen, tot het strand van Sirte in Libië, waar Nederland een helikopter en haar geopolitieke onbenul verloor. In die jungle gelden andere wetten. Ze is niet *rules-based*, maar *interest-based*. Niet *values*, maar *transactions* staan daarin centraal. In onze directe omgeving komt het aan op handelingsvermogen. *Handlungsfähigkeit*, zoals bondskanselier Merkel in haar Europa-speech op 25 mei 2019 uitdrukte.⁹ Daarvoor is een Europees buitenlandbeleid nodig dat zich beperkt tot buitengrenzen-beleid, dus beleid voeren en optreden áán en óp de grenzen van ons continent. Dáár immers doen zich de meest acute veiligheidsdreigingen voor, dáár komen de Amerikanen niet langer de kooltjes uit het vuur halen en dáár is ons vermogen om zelfstandige keuzes te maken nog het grootst.

Vuile handen maken

Enkele Europese *Ordnungsprinzipien* moeten daarvoor bij het grofvuil. Zoals het heilige onderscheid tussen geopolitiek en economie. De economische macht van de EU zal ook in dienst gesteld moeten worden van onze geopolitieke belangen. Op het gebied van sancties zullen we bijvoorbeeld veel meer moeten spelen met onze omgeving die nu nog tegen uniforme tariefmuren aankijkt en – ongeacht hoe men zich gedraagt tegenover de EU – gelijke markt-toegang onder gelijke condities kan ontvangen. Waarom laten we geopolitieke vlieggewichten als Tunesië of Marokko ons dictaten opleggen bij het terugnemen van kansloze asielzoekers

Dat de Amerikanen ons nu het mes op de keel zetten, kan niet los worden gezien van de terechte eis van de VS dat Europa uit de geopolitieke strandstoel komt

9 | www.europa-nu.nl/id/vhjhznhtz5/nieuws/toespraak_angela_merkel_aan_het_europees

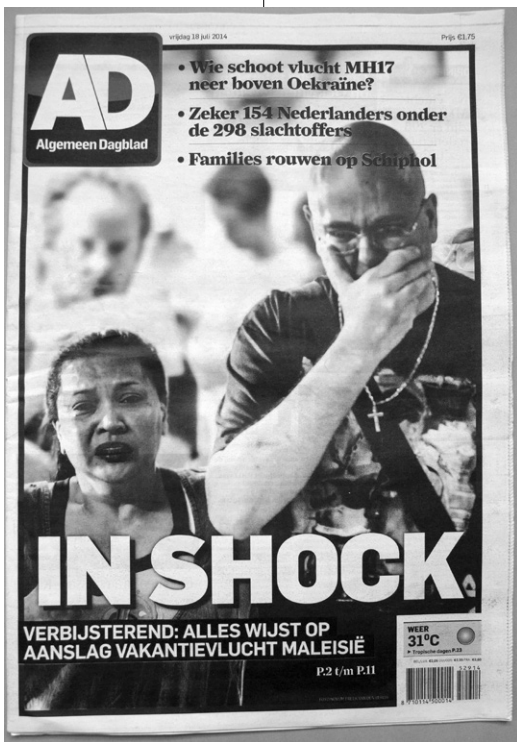

Foto: Herman Wouters

Dit alles is vloeken in de Europese kerk en het zijn voorbeelden van vuile handen maken die inderdaad indruisen tegen onze gekoesterde liberaal-democratische orde

10 | www.c6f.navy.mil

of doorreizende migranten als een simpele aanpassing van ons buitentarief voor hun landbouwproducten hun export kan decimeren? En wat was er mis met het doorgeven van onze lage rente aan een land als Libanon, dat amper nog zelfstandig de kapitaalmarkt op kan, maar als *middle-income country* ook niet in aanmerking komt voor ontwikkelingshulp, mits het toezegt dat het Syrische vluchtelingen blijft opnemen en deze ook tijdelijke werkvergunningen verschaft? Waarom in hemelsnaam terughoudend ten aanzien van intensieve samenwerking met Israëlische of Turkse veiligheidsdiensten als dat terroristen van ons continent kan weghouden? Zelfs de Palestijnen werken nauw samen met het Israel Defense Forces (IDF) en Mossad, omdat ze snappen dat dit in hun eigen belang is. En waarom heeft de EU niet de VS bedreigd met non-territoriale werking van sancties indien het de Iran-deal zou opzeggen? Nu ziet Airbus vrijwillig af van de verkoop van honderd toestellen aan Iran omdat het Amerikaanse sancties vreest die eigenlijk alleen op Boeing van toepassing zijn. Maar het belang van de Amerikaanse eco-

nomie bij vrijhandel met Europa is minstens zo groot als omgekeerd. Het enige antwoord dat de EU op het nefaste besluit van de Amerikanen om de Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) te breken, is een machteloos financieel instrument om humanitaire goederen aan Iran van Amerikaanse sancties te vrijwaren (Instex). En natuurlijk was daar de inzet van een aantal fregatten onder Frans leiderschap om de vrijheid van navigatie in de Perzische golf te bewaren. Bij uitstek een vorm van machtsprojectie door NAVO-landen in Europees verband waartegen raar genoeg de enige zichzelf eurofiel-noemende partij in een coalitie – D66 – met meer eurokritische partijen (CU, VVD, CDA) zich erg lang verzette. Juist dit militair en maritiem optreden door Europese NAVO-landen, ook aan onze buitengrenzen, zou ervan getuigen dat wij onze eigen continentale belangen durven verdedigen. Het zou zelfs maritieme capaciteit aan Amerikaanse zijde kunnen vrijspelen indien het haar in 'Europese' 6e vloot 10 zou kunnen terugtrekken ten gunste van inzet in de Pacific – in plaats van troepen uit Europa die nu Oost-Europese en Baltische staten geruststelt. Militaire maritieme buitengrensbewaking door NAVO-landen in EU-verband (dus aangevuld met UK en Noorwegen) kan een rol spelen bij bewaken van legitieme Griekse en Cypriotische olie- en gasbelangen in de Middellandse Zee, zou de illegale olie-uitvoer die Libische milities voedt aan banden kunnen leggen en kan in de Noordelijke Oostzee Russisch vlagvertoon *matchen*.

Dit alles is vloeken in de Europese kerk en het zijn voorbeelden van vuile handen maken die inderdaad indruisen tegen onze gekoesterde, maar snel eroderende liberaal-democratische orde. Maar wie gelooft dat de EU

niet op overtuigingskracht alleen haar lot kan beïnvloeden maar ook haar macht moet laten gelden waar die nog bestaat, zal dergelijke vormen van machtsprojectie in en op de directe omgeving moeten durven overwegen.

Strategische soevereiniteit

Dit is slechts een handjevol aan maatregelen dat erop is gericht om het Europese handelingsvermogen te vergroten. In het huidige discours wordt dit ook wel aangeduid als het vergroten van de Europese 'strategische soevereiniteit' of zelfs 'strategische autonomie'. Ikzelf ben een groot voorstander van de eerste omschrijving en waarschuw voor de tweede. Wie denkt dat de Europese Unie, of zelfs de uitgebreide EU (inclusief UK, Noorwegen en Balkan), autonoom en dus zonder de Verenigde Staten kan opereren, draait zichzelf een rad voor ogen. Geen enkele militaire actie op of rondom ons continent kunnen we zonder de Amerikanen of zonder *NAVO-command and control*. De EU is en blijft een civiele organisatie, waarbij de Europese Raad zich weliswaar zal ontwikkelen als een veiligheidsraad die aan veiligheidspolitieke operaties (zoals in Libië in 2011) legitimiteit verschafft. Maar de daadwerkelijke handelingsbekwaamheid en de daarbij behorende middelen worden buiten de structuren van de EU en vrijwel uitsluitend binnen die van de NAVO geleverd.

Aan het begin is de vraag gesteld 'wat en vooral wie Nederland nodig heeft'. Het antwoord op die vraag lag na de MH17-crisis in een coalitie met lotgenoten (JIT-landen) en de steun van bondgenoten (de VS, de EU en zelfs de VN). Voor de meeste actuele crises geldt dat deze een Europese continentale dimensie kennen en dus zijn onze lot- en bondgenoten in de eerste plaats de andere 27 EU-lidstaten, direct aangevuld met landen met wie we ons continent delen (Noorwegen, VK, Oekraïne, Balkan).

Tenslotte

Het huidige gefragmenteerde EU-buitenlandbeleid, dat ook nog eens amper bereid is om alle economische machtsinstrumenten (van handels- en competitiebeleid tot milieu- en energiebeleid) op de directe omgeving te projecteren, is machteloos en zal geen van de lidstaten in staat stellen om nog langer geloofwaardig de eigen toekomst te kunnen bepalen. Nu reeds laten sommige Europese hoofdsteden hun oren hangen naar Moskou of Peking of Washington, in plaats van de veiligheidsbehoeften van het continent dat ons aan elkaar verbindt. Strategische soevereiniteit is wat mij betreft dus geen poging om soevereiniteit weg te halen bij de hoofdsteden van de EU-lidstaten, maar een poging om soevereiniteit te herwinnen op strategische tegenstanders en rivalen, zoals China, Rusland of Turkije. De EU-Turkijedeal was in feite al een voorzichtige eerste stap in de richting van een op heldere en gezamenlijke continentale belangen (het tegengaan van ongecontroleerde migratiestromen uit het Midden-Oosten) geformuleerde strategie. En hoe gebrekkig die deal ook door sommigen wordt genoemd, hij werkt, houdt stand en geeft relevantie aan de EU als actor. En alleen op die wijze manifesteert zich de EU als een crisisoplosser. ●

Wie denkt dat de Europese Unie autonoom en dus zonder de Verenigde Staten kan opereren, draait zichzelf een rad voor ogen

Han ten Broeke is directeur Politieke Zaken bij het The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS). Daarvoor was hij twaalf jaar Tweede Kamerlid namens de VVD.

Column

Door Noor Lekkerkerker

Meer dan veerkracht, is er verandering nodig in Libanon

Op 4 augustus is 2.750 ton ammonium nitraat, sinds jaren en zonder adequate voorzorgsmaatregelen opgeslagen in de haven van Beiroet, tot ontploffing gekomen. De explosie heeft aan ten minste 181 mensen het leven gekost, duizenden gewonden veroorzaakt en een in economische, sociale en culturele zin belangrijk deel van de stad verwoest. Vragen waarvan het waarschijnlijk is dat ze onbeantwoord blijven, stapelen zich op – hoe kon dit explosieve materiaal zo lang opgeslagen worden op een steenworp afstand van drukke wegen en woonwijken? En zal er ooit iemand verantwoordelijk gehouden voor deze catastrofe?

Deze uitspraak van Libanons oud-minister van Buitenlandse Zaken – de schoonzoon van de president, door velen beschouwd als een ultiem symbool van corruptie, mismanagement en nepotisme – illustreert de afwijzende houding van de politieke elites met betrekking tot het steunen van een onafhankelijk onderzoek naar de explosie: 'De vraag is niet *waarom* er bijna drieduizend ton explosief materiaal was opgeslagen in een stedelijke haven, maar wat de ontploffing precies heeft veroorzaakt'. Behalve als mensen echt denken dat een foutje van de loodgieter het in stof en puin opgaan van de helft van Beiroet heeft veroorzaakt, is dit het meest destructieve antwoord dat je kunt verwachten van je politieke leiders na een tragedie van deze omvang. Maar wat kun je verwachten in een land waar vele feiten omtrent de burgeroorlog nog in mist gehuld zijn en dezelfde krijgsheren nog aan de macht zijn?

Het Libanese volk – en mensen met andere nationaliteiten die, in vele gevallen gedwongen door de veiligheidssituatie of gebrek aan economische kansen in hun eigen land, op Libanees grondgebied leven – heeft een inspirerende kracht, saamhorigheid en incasseringsvermogen getoond. Toch, als er één woord is dat Libanezen niet meer kunnen horen, is dat wel dat ze veerkrachtig zijn.

Wat kun je verwachten in een land waar vele feiten omtrent de burgeroorlog nog in mist gehuld zijn en dezelfde krijgsheren nog aan de macht zijn

Veerkracht wordt aangeduid om aan te geven hoe weerbaar de Libanezen zich tonen: enkele uren na de explosie waren mensen hun straat en huis al aan het ontdoen van glas, scherpe aluminium voorwerpen en ander gevaarlijk afval. Crowdfunding-campagnes werden opgezet voor inwoners en horeca en winkeleigenaren in de getroffen gebieden, aangezien elk sociaal vangnet ontbreekt. De ochtend na de explosie hadden burgers en lokale organisaties zich al gemobiliseerd om voedsel, water en medicijnen uit te delen, tijdelijke onderkomens te zoeken voor daklozen en te veggen, veggen, veggen. De Libanees met een bezem over zijn schouder stond symbool voor de Libanees die de rotzooi, achtergelaten door zijn corrupte en incompetent leiders, weer eens zelf op diende te ruimen.

De veerkracht van de Libanezen is een resultaat van het jarenlang vastzitten in de wurggreep van een sektarische machtsdeling waarbij alle politieke, en vele niet-politieke, baantjes in het land worden verdeeld op basis van religie – competentie en visie zijn ondergeschikt. Corruptie, nepotisme en opportunisme blijken de hardnekkige gemene delers in het systeem: elke dollar die binnenkomt, wordt netjes onder de elites verdeeld voordat het geïnvesteerd kan worden in publieke zaken; elk contract wordt gegund aan een vriendje of familielid zodat de opbrengsten de politieke elites links- of rechtsom zullen verrijken. Een gebrekkige infrastructuur, een economie gebouwd op zeer wankel fundamente – waarvan de laatste illusie enkele maanden voor de explosie al volledig was ingestort – en een sterk gefragmentariseerd land zijn het resultaat.

Ironisch genoeg is juist de wijk Mar Mikhayel, welke oorspronkelijk christelijk is maar bezocht wordt door Libanezen van alle verschillende sektes, en daardoor een soort symbool van de vrijheid en een populaire uitgaansstraat werd, een van de wijken die het meest geleden heeft onder de explosie. Weer een illusie armer.

De veerkracht van Libanezen is geen keuze en evenmin een duurzame staat waarin men zich kan ontwikkelen en naar voren kan kijken. Het geeft een soort voortdurende noodsituatie aan waarin mensen net weten te overleven, maar geen systemische veranderingen of duurzame vooruitgang weten te bewerkstelligen. Juist in Libanon, waar de explosie geen crisis op zich was, maar het *resultaat* van jaren van crisis en falen om het politieke en economische systeem te hervormen en boven sektarische belangen uit te stijgen, voldoet alleen weerbaarheid niet. Het opbouwen van de stad zal al complex genoeg zijn door de immense financiële en logistieke obstakels waar het land mee te maken heeft; het gebrek aan vertrouwen van het volk in de Libanese staat is veel moeilijker te herstellen – voor het geval het er ooit is geweest. Voor veel mensen was 4 augustus 2020 de druppel. Een toekomst in Libanon, wiens grootste vijand wellicht niet extern is maar van binnenuit komt, is niet meer denkbaar. Wie de mogelijkheid heeft, regelt een tweede paspoort. Wie dat niet kan, heeft geen keus zich te beroepen op een niet-aflatende veerkracht. ●

Juist in Libanon, waar de explosie geen crisis op zich was maar het *resultaat* van jaren van crisis, voldoet alleen weerbaarheid niet

Noor Lekkerkerker deed een Master Middle Eastern Studies aan de American University of Beirut. Zij woont sinds 2014 in Libanon en werkt als Head of Advocacy & Research bij vluchtelingenorganisatie Basmeh & Zeitoonah in Beiroet.

Reflectie op het thema

door Coen Brummer

Hoe de crisis de democratie uitholt

Als de artikelen in deze *Idee* iets laten zien, dan is het wel dat perioden van crisis onze democratische rechtsstaat op de proef stellen. Ook tijdens de coronacrisis zagen we dat de democratie in Nederland onder druk kwam te staan.

Zoals Mark van Ostaijen in zijn bijdrage beschrijft, scheidt alleen al het gebruik van het woord 'crisis' het beeld van een urgente uitzonderingssituatie. Op die manier legitimeert het al snel 'noodzakelijke interventies'. En zo roept het woord crisis bedoeld of onbedoeld een alternatief in het leven voor de democratische legitimatie van beleid.

Niet democratisch gecontroleerd

Ook tijdens de coronapandemie zagen we dat de democratie in Nederland onder druk kwam te staan. Natuurlijk, het beleid kon nog altijd rekenen op een Kamermeerderheid. Maar met een verwijzing naar de gezondheid van Kamerleden en medewerkers, schroefde het Presidium van de Tweede Kamer de agenda terug naar één wekelijks coronadebat. Piepend en krakend kwam de volksvertegenwoordiging tot stilstand. Noodzakelijk werk in commissies werd via online vergaderen voortgezet, maar van het debat in de Tweede Kamer was weinig over. De Tweede Kamer abdiceerde feitelijk. Voor andere volksvertegenwoordigingen, zoals de gemeenteraden, was dit niet anders.

Dat bleef niet zonder gevolgen. Het primaat kwam te liggen bij de uitvoerende macht. De Raad voor het Openbaar Bestuur waarschuwde in haar reader *Het openbaar bestuur voorbij Corona* voor de toenemende macht van 'de veiligheidsregio', een samenwerkingsverband van gemeenten en hulpinstanties, zoals ziekenhuizen en brandweer. Dit gezelschap is regionaal georganiseerd en wordt niet democratisch gecontroleerd. 'Tal van gemeenteraden maar ook colleges van burgemeester en wethouders hebben werkloos moeten toezien hoe een andere en niet democratisch gekozen bestuurslaag de macht overnam en ingrijpende besluiten nam', stelde de Raad. Ook het Montesquieu Instituut publiceerde een bundel over democratie en rechtsstaat tijdens corona. Beschreven wordt hoe de Kamer haar controlerende taak verwaarloosde en hoe een serieus debat over door de regering gemaakte keuzes achterwege bleef in die eerste maanden van de crisis. Auteur Lex Oomkens noemt dit in het boek 'een reflex in de politiek, die wellicht typisch Nederland genoemd mag worden'. Oomkens: 'In een crisis staan we als één man achter de beleidsmakers en worden mogelijke andere keuzes zoveel mogelijk onbesproken gelaten. Eenheid voor alles. Een begrijpelijke, maar op den duur alleen maar schadelijke reflex.'

Geen ruimte voor politiek

Deed het parlement inderdaad wel heel snel de deuren dicht tijdens deze crisis? Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het historische en internationale perspectief van de bijdrage in deze *Idee* van Henk te Velde zo

Piepend en krakend kwam de volksvertegenwoordiging tot stilstand. De Tweede Kamer abdiceerde feitelijk

Een belangrijke les voor de toekomst: er is alle reden om juist in crisistijd extra aandacht te geven aan de gezondheid van onze democratie

Coen Brummer
is directeur van de
Mr. Hans van Mierlo
Stichting.

interessant. De Nederlandse Kamervoorzitter Van Schaik sloot de deuren van de Tweede Kamer in mei 1940, terwijl de Belgische parlementariërs stug bleven doorvergaderen in ballingschap. Hitler bedreigde immers de democratische traditie, dan moest juist die doorgang vinden, zo redeneerden zij. Ook nu, in coronatijd, werd de Kamer in Nederland meer buitenspel gezet dan in België, stelt Te Velde. Hij merkt terecht op dat de vergelijking met de oorlog geen recht doet aan de werkelijkheid, maar beide voorbeelden tonen wel hoe het vertegenwoordigende systeem in Nederland worstelt met een sterk bestuurlijk ingestelde traditie.

Ook ik heb me in die eerste maanden van de crisis afgevraagd waarom de Tweede Kamer, maar ook de andere volksvertegenwoordigingen, zo snel de macht uit handen gaven. Ze leken ten prooi te vallen aan de gedachte dat in een crisis geen ruimte is voor politiek en dat alles draait om snelheid van handelen. Natuurlijk is snel in actie komen belangrijk in tijden van crisis, maar dit laat onverlet dat in crisistijd genomen maatregelen vaak grote politieke en sociale consequenties hebben. Al in mei schreef het Sociaal en Cultureel Planbureau in de studie *Zicht op de samenleving in coronatijd* over toenemende ongelijkheid door corona. Het CBS waarschuwde voor de mate waarin het gevoerde beleid de solidariteit tussen groepen kon aantasten. Dat kon gaan om welvaart, maar ook om vrijheid. Juist daarom is de vraag welke koers we varen in tijden van crisis een door en door *politiek* vraagstuk. Het gaat immers om de verdeling van fundamentele politieke waarden als vrijheid en gelijkheid in een wereld van schaarste. Om die reden kunnen crisismanagers nooit het vacuüm vullen dat de afwezigheid van politiek heeft veroorzaakt.

Democratische gezondheid

Terugkijkend op de eerste maanden van de coronapandemie ligt daar een belangrijke les voor de toekomst: er is alle reden om juist in crisistijd extra aandacht te geven aan de gezondheid van onze democratie. Sinds deze zomer is de politiek teruggekeerd aan het Binnenhof. Oppositiepartijen slijpen hun messen, maar ook coalitiepartijen krijgen wat meer kleur op de wangen. Dat is een goede zaak, want de fundamentele vragen over vrijheid en gelijkheid, over wie betaalt wat voor wie, over wie offert hoeveel vrijheid op voor de ander, verdienen een serieus democratisch debat.

In die zin biedt het artikel van Gerda van Dijk in deze *Idee* een waardevol perspectief. Haar pleidooi voor leiders die waardenafwegingen maken en daar zoveel mogelijk betrokkenen een rol in geven, kan ook gezien worden als een *democratisch* ideaal van leiderschap. Als we ons bedenken dat – alweer het stuk van Van Ostaïjen – het gebruik van het woord ‘crisis’ in ons parlement de afgelopen twee decennia sterk is toegenomen, is het van het grootste belang om de crisis de democratie niet te laten uithollen. ●

idee

Buiten het thema

Deze bijdrage is de hekkensluiter van een debat over vrijheid en sociaal-liberalisme dat begon met het essay 'De valkuil van de versimpeling' van Marty Smits, Joost Sneller en Joris Backer in *Idee* 207. Dit essay werd beantwoord door Mark van Ostaijen en Coen Brummer & Daniël Boomsma in editie 208, gevolgd door een respons van Smits, Sneller en Backer in editie 209.

Als je als directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie uitgenodigd wordt door het Tijdschrift voor het sociaal-liberalisme om te reageren op een intern debat over vrijheid, dan geeft dat wel te denken. Mijn conclusie is dat mijn sociaal-liberale vrienden een volwassen opvatting hebben van de vrijheid. Ze voeren het debat met veel openheid en diepgang. En het is mij een eer te proberen daaraan iets toe te voegen.

Door Wouter Beekers

Vrijheid komt met zoeken, verantwoordelijkheid is de sleutel

In dit gewaardeerde tijdschrift is er een debat gaande tussen 'team-Daniël Boomsma' aan de ene kant en 'team-Joost Sneller' aan de andere kant. In hun benadering ontdek ik twee perspectieven, die je zou kunnen duiden aan de hand van het denken van de Britse filosoof Isaiah Berlin, vaak geciteerd – ook in sociaal-liberale kring.

Isaiah Berlin werd bekend van zijn onderscheid tussen een positief en negatief vrijheidsbegrip. Met positieve vrijheid vroeg hij aandacht voor de mogelijkheid van mensen om zelf vorm te kunnen geven aan hun leven. Dat is dus de ruimte waarbinnen we vrij kunnen zijn. Met negatieve vrijheid vroeg hij aandacht voor het belang deze ruimte te respecteren en niet onnodig binnen te dringen.

Positief vrijheidsdenken

Team-Boomsma vraagt aandacht voor het belang van een positief vrijheidsdenken. Mensen hebben niet als vanzelfsprekend een ruimte om in vrijheid te leven, soms moet die vrijheid actief gezocht en beschermd worden. Dat lijkt me een zeer valide punt. Terecht beschouwt Boomsma dat als een historische verantwoordelijkheid van het sociaal-liberalisme. Het woordje 'sociaal' is daarin niet onbelangrijk.

Ik herken dat ook bij de *founding fathers* van het sociaal-liberalisme, zoals H. Goeman Borgesius. Aan het einde van de negentiende eeuw worstelde hij met de vraag of hij zijn liberale overtuigingen kon rijmen met de beklemmende positie van de 'arbeidersklasse' van zijn tijd. Die worsteling ervoer hij op een politiek-filosofisch niveau, maar vertaalde hij ook praktisch. Zo was hij een voortrekker in de coöperatieve beweging en zocht hij naar een liberale vorm van sociale zekerheid bieden. Door zijn biografie is deze sociaal-liberaal zelfs 'vader van de verzorgingsstaat' genoemd.

Geen oog hebben voor praktische problemen van mensen vrijheid te ervaren, noemt Boomsma terecht een gevaarlijke blindheid. De actuele discussie over racisme is daarvan voor mij een voorbeeld bij uitstek. Het is niet genoeg om in politieke discussies alleen maar te spreken over het recht om niet neergeschoten te worden, of niet te worden gediscrimineerd op basis van je naam of huidskleur. Er zijn ook historische patronen die vrijheid van mensen beperken en die geadresseerd moeten worden. Datzelfde geldt als het gaat om de positie van vrouwen in de samenleving.

Geen oog hebben voor praktische problemen van mensen vrijheid te ervaren, noemt Boomsma terecht een gevaarlijke blindheid

Matiging en zelfbeheersing

Maar wie bezig gaat met het vergroten van positieve vrijheid, moet ook oog hebben voor het thema van de negatieve vrijheid. Dat lees ik terug in de reacties van team-Sneller en lijkt me toch ook een kernpunt van het liberalisme.

Het denken in termen van sociale zekerheid, verzorging en maakbaarheid is in zichzelf ook verstikkend geworden. We hebben legers van sociale ingenieurs en statistici die proberen onze werkelijkheid te duiden en daarmee ook plat te slaan. Iedere vorm van positief vrijheidswerk kan altijd gulzig worden en vraagt om matiging en zelfbeheersing.

De coronacrisis is daarvan voor mij een voorbeeld bij uitstek. De overheid heeft hier op te treden omdat met onze gezondheid onze vrijheid heel basaal op het spel staat. Tegelijkertijd kan de focus op 'het onder controle krijgen' doorslaan. Regeltjes kunnen de liberale samenleving nogal in de weg zitten. De 'anderhalve meter' pakt heel anders uit in een kamertje van drie bij drie, dan in een buitenruimte. Een maximaantal van dertig personen heeft een ander effect in de bruine kroeg om de hoek, dan in een groot restaurant.

Iedere vorm van positief vrijheidswerk kan altijd gulzig worden en vraagt om matiging en zelfbeheersing

Foto: Herman Wouters

Je zou kunnen zeggen: vrijheid is zoeken, balans is steeds nodig. Ik vind het belangrijk om te benadrukken dat dat niet alleen voor sociaaleconomische, maar ook voor sociaal-culturele vraagstukken geldt.

Zo heeft een democratie echt iets van een gemeenschappelijke nationale taal nodig om te kunnen functioneren. Heel basaal dienen we elkaars woorden te begrijpen, maar ook als het gaat om inbedding in dezelfde cultuur en traditie is er iets van een fundament nodig om elkaar te verstaan. Tegelijkertijd kan een nationale democratische cultuur verstikend worden wanneer daar allerlei uitsluitende etiketten op worden geplakt. Het begrip 'joods-christelijke traditie' is de afgelopen jaren te vaak op een dergelijke uitsluitende manier ingezet. Ik zou zeggen dat de joods-christelijke traditie prima kan bestaan in een land dat ook vaderlandslievende moslims kent.

Maar als ik echt iets probeer toe te voegen aan deze diepgaande vrijheidsdiscussie, dan zoek ik het met name in de oplossingsrichting. Want de oplossing kan niet alleen worden gevonden in het balanceren. Er is nog iets anders nodig. Vrijheid kan zich immers nooit zelf in stand houden.

De sleutel in dit debat ligt uiteindelijk in de waarde van verantwoordelijkheid, een woord dat ik in de genoemde discussie node heb gemist. Zoals de onlangs overleden conservatieve denker Roger Scruton stelde: 'Het domein van de vrijheid is er een van verantwoordelijkheid, mensen betalen voor hun vrijheid door aansprakelijk te zijn voor het gebruik dat ze ervan maken'. Vrijheid kan gebruikt worden om de ander te kwetsen of te beperken, maar dan is het met de vrijheid snel afgelopen. Noodzakelijk voor een leven in vrijheid is een moraal van verantwoordelijkheid.

Een cultuur van verantwoordelijkheid

Verantwoordelijkheid is een kracht die de vrijheid richting kan geven. Jean Paul Sartre beschreef dit ook aan de hand van een beeld van een caféterras, een beeld dat we na de *lockdown* toch allemaal koesteren. Sartre beschrijft het beeld van het terras als vrij, maar ook in potentie verdelend: 'ik observeer de andere cafébezoekers en ik weet dat ik word geobserveerd'. De ander is een object dat ik kan beschouwen. Maar stel je voor, schrijft Sartre dan, dat op de straat een fiets op een taxi botst: 'Onmiddellijk, op het ogenblik zelf waarop ik toeschouwer van het voorval word, ervaar ik me [...] als een deel van een wij'. We komen in beweging, gaan dezelfde kant opkijken en zetten onze vrijheid in om verantwoordelijkheid te nemen.

Het liberalisme heeft niet alleen een sociale basis nodig, maar dient ook een cultuur van verantwoordelijkheid te zoeken. En wat mij betreft gaan sociaal-liberale en christelijksociale denkers in die zoektocht zij aan zij. ●

De sleutel in dit debat ligt uiteindelijk in de waarde van verantwoordelijkheid, een woord dat ik in de genoemde discussie node heb gemist

Wouter Beekers is directeur van de Mr. G. Groen van Prinstererstichting, het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

© Nederlands Fotomuseum / Eddy de Jongh

Jan Glastra van Loon

Grondlegger en filosofisch inspirator voor D66

Door Daniël Boomsma & Flip de Groot

Zijn essay *Kiezen of delen* (1964) inspireerde de oprichters van D66 tot democratische vernieuwingen en als partijvoorzitter trok hij D66 uit het moeras. Het honderdste geboortjaar van Jan Glastra van Loon geeft aanleiding hem te gedenken als de man wiens ideeën aan de basis staan van D66, ideeën die opnieuw als inspiratie kunnen dienen én die een plek zouden moeten krijgen in een jaarlijkse *Jan Glastra van Loon-lezing*.

Een filosoof in de politiek. Daar zijn er niet veel van. Toch had D66 er lange tijd ééntje in de gelederen: Jan Glastra van Loon (1920–2001). Een denker en een zoeker, iemand die altijd alles onmiddellijk abstraherde maar tegelijkertijd een niet-aflatende behoefte had de praktijk en het maatschappelijk leven in zijn denken te betrekken. Een intellectuele duizendpoot, die zich op verschillende terreinen begaf. Het bewoog NRC-journalist Joep Bik hem te omschrijven als een man die altijd ‘op doorreis’ was.

Dat gold ook voor Glastra van Loons levensloop, die hier in vogelvlucht geschetst wordt. Hij werd geboren in 1920 in Batavia, nu Jakarta, keerde als jongen terug naar Nederland, waarop zijn ouders hem naar verschillende scholen stuurde, onder andere een katholieke kostschool in Zwitserland. Na zijn eindexamen in 1938 ging Glastra van Loon medicijnen studeren aan het University College in Londen en de Rijksuniversiteit in Groningen, maar die studie zou hij daarna staken. Hij stortte zich op rechten (Leiden en Amsterdam), sociologie (Salzburg, Harvard), en filosofie (Groningen, Göttingen, Harvard). In 1956 besloot hij in Leiden te promoveren op een proefschrift getiteld *Norm en handeling: bijdrage tot een kentheoretische fundering der sociale wetenschappen*. Voorlopig kwam daarmee een einde aan zijn reis: in Leiden werd hij professor in de rechtsfilosofie. Nadien gaf hij nog les aan de Universiteit van Amsterdam en was hij directeur van het *International Institute of Social Studies* dat zich richtte op het geven van hoger onderwijs gericht op ontwikkelingslanden. Later, in de jaren tachtig, werd hij voorzitter van het Humanistisch Verbond – niet de eerste en niet de laatste D66’er op die positie.

De filosofische antropologie van Plessner

Maar de politiek liet nog even op zich wachten. Glastra van Loon was in de eerste plaats een filosoof. Iemand die geïnteresseerd was in grote fundamentele vragen. Hij schreef over recht en rechtvaardigheid. Over de betekenis van regels en normen in onze samenleving. Daarbij liet hij zich steeds inspireren door de Duitse filosoof, socioloog en bioloog

De politiek liet nog even op zich wachten. Glastra van Loon was in de eerste plaats een filosoof. Iemand die geïnteresseerd was in grote fundamentele vragen

Via Plessner boorde Glastra van Loon een gedachte aan die tijdloos en fundamenteel is voor iedereen die een open samenleving onderschrijft

Helmuth Plessner. De twee hadden elkaar ontmoet in de jaren veertig. In 1933 was Plessner – die een joodse achtergrond had – uitgeweken naar Nederland. Daar werd hij hoogleraar filosofie in Groningen en raakte bevriend met de jonge Glastra van Loon, ook actief in het studentenverzet, die bevangen raakte door zijn filosofie.

Voor Glastra van Loon had de filosofische antropologie van Plessner een bepalende invloed op de denkbeelden die hij later in de politiek, ook bij D66, zou inzetten. Die antropologie stond onder andere in *Die Stufen des Organischen und der Mensch*. Plessner stelde dat het leven voor mensen neerkomt op positie bepalen. Hét grote verschil tussen mensen en dieren is dat mensen ‘onaf’ en ‘onbepaald’ zijn. Het ontbreekt de mens aan ‘iets’ en daarom heeft hij hulpmiddelen nodig om zich in de natuur staande te houden. Dát de mens daartoe in staat is, heeft hij voornamelijk te danken aan een zelfbewustzijn dat voortvloeit uit zijn ‘excentrische positionaliteit’: de mens heeft niet alleen een lichamelijke, ‘centrische’ positie, maar kan zichzelf beschouwen en op zijn gedrag reflecteren vanuit de positie van een ‘buitenstaander’.

Glastra van Loon kwam in al zijn denken terug bij dat mensbeeld. Want het had voor hem nogal wat consequenties, bijvoorbeeld op het gebied van het recht en de democratie. Het leidde tot het een soort principiële humanistische openheid en het onderschrijven van een ‘open samenleving’. De mens kent geen ‘natuurlijke’ situatie en laat zich dus ook niet bepalen of kennen door zijn natuur. Je kunt dus ook niet bepalen welke richting de mens zich zal (moeten) gaan ontwikkelen. De mens is daarmee ‘van nature’ vrij. En bij die vrijheid hoort een fundamentele verantwoordelijkheid voor en openheid over het eigen denken en handelen.

Via Plessner boorde Glastra van Loon een gedachte aan die tijdloos en fundamenteel is voor iedereen die een open samenleving onderschrijft: de geschiedenis laat zien dat denkbeelden die uitgaan van een bepaalde menselijke lotsbestemming de menselijke waardigheid grote schade kunnen aandoen. Wie pretendeert de ware bestemming van de mens te kennen, slaat al gauw een politieke weg in die leidt tot ideologisch fanatisme – zoals vandaag de dag maar al te vaak blijkt. Die denkwijze zou Glastra van Loon op talloze plekken onder woorden brengen.

Kiezen of (ver)delen

Het is moeilijk in te beelden hoe zo’n filosoof ooit iets met politiek te maken zou willen hebben. Maar in de jaren na zijn promotie en aanstelling als hoogleraar in Leiden, toonde Glastra van Loon ook grote interesse in de werking van de democratie. Daarmee opende hij een deurtje naar de politiek dat nooit meer dicht zou gaan. Het begon met zijn tweedelige essay *Kiezen of delen* in het *Nederlands Juristenblad* van december 1964. Daarin bekritiseerde hij de geslotenheid van de Nederlandse democratie, haar gebrek aan openheid en afrekenbaarheid. Hij wilde ingrijpende veranderingen: wijziging van het kiesstelsel en het direct kiezen van de minister-president.

De probleemstelling van Glastra van Loon had net zo goed gisteren in een rapport van een staatscommissie kunnen verschijnen, zo actueel voelt het aan. De evenredige vertegenwoordiging die Nederland sinds 1917 kent, stelde hij, is gericht op het *verdelen* van de Kamerzetels maar niet op het *kiezen* van de regering. Verkiezingen leveren weliswaar ‘een zo zuiver mogelijke afspiegeling [...] van alle politiek relevante stromingen in de natie’ op, maar bieden burgers niet de keuze van een regering en oppositie. Het kiezen van de regering en oppositie is aan de invloed van de kiezers onttrokken. Die keuze is middels de formatie aan de leiders van de politieke partijen voorbehouden. Glastra van Loon wilde een vorm van een districtenstelsel en een direct gekozen premier, zodat burgers via verkiezingen meer invloed en controle op de machtsvorming én machtsuitoefening hadden.

Glastra schreef er in 1967 nogmaals over in het essay *Democratie in Nederland* in het blad *Acta Politica*. Daarin schetste hij de historische context waarbinnen zijn voorstellen gezien zouden moeten worden. Tot enkele jaren na 1945 functioneerde het stelsel van evenredige vertegenwoordiging tamelijk goed. In de zuilenmaatschappij voelden de gesloten volksdelen van katholieken, protestanten, arbeiders en een neutraal-liberaal gezindte elk een sterke band met hun eigen uit de zuil voortgevloeide politieke partij. De Tweede Wereldoorlog deed echter het besef ontstaan dat er een grotere gemeenschappelijkheid nodig was, een grondslag voor een gedeelde nationale identiteit, geworteld in de waarden van verdraagzaamheid, solidariteit en geestelijke vrijheid. Toch veranderde er na de oorlog weinig. Met de versnelling van het proces van ontzuiling in de jaren zestig, accommodeerde het democratisch stelsel een werkelijkheid die niet meer bestond. Nederland individualiseerde. De partijen dienden niet langer als verlengstuk van de zuilen, want die waren weggefallen. Wat bleef er over? Machtige politieke partijen zonder leden en een kiesstelsel waarin de burger geen invloed heeft op de meerderheidsvorming.

Met zijn vrij radicale democratische ideeën inspireerde hij onbedoeld ook een groep mensen die er iets mee wilde doen. Die groep richtte het Initiatiefcomité D’66 op en echode een deel van zijn analyse. Het is Glastra van Loons verdienste dat hij de conclusie dat de democratie schromelijk tekortschiet al zo vroeg trok. Zijn essays vormden in die zin een prelude op het democratisch ongemak en de kritiek op het systeem van nu. Want zijn conclusie was ook: sluimerende kwalen zijn erger dan acute, omdat ze deels onzichtbaar lijken te zijn. En waarschijnlijk had

Partijvoorzitter Glastra van Loon houdt congresrede in Utrecht, 1979.
Nationaal Archief / Anefo

De evenredige vertegenwoordiging die Nederland sinds 1917 kent, stelde hij, is gericht op het *verdelen* van de Kamerzetels maar niet op het *kiezen* van de regering

Het staatssecretarisschap werd geen succes. Zijn ideeën voor een nieuw kiesstelsel en het kiezen van de formateur stuitten op veel weerstand

Tijdens D66-congres in Utrecht, 1977.
Nationaal Archief / Anefo

Glastra van Loon vandaag de dag opnieuw gewezen op de noodzaak tot vernieuwing en het openbreken van een – nog meer dan toen – gesloten politiek systeem.

Onbevangen staatssecretaris

Met zijn essays verbond Glastra van Loon zijn lot – onbedoeld – aan D66. Maar de partij ging pas écht een rol in zijn leven spelen toen hij in 1973 door toenmalig partijleider en vriend Hans van Mierlo werd benaderd staatssecretaris van Justitie te worden in het kabinet-Den Uyl (PvdA, KVP, ARP, PPR, D'66). Hij zou zich gaan bezighouden met zware dossiers als een voorgenomen grondwetsherziening, het gevangeniswezen en de kinderbescherming.

Maar het staatssecretarisschap werd geen succes. De relatie met vicepremier en minister van Justitie Dries van Agt was moeizaam. Zijn ideeën voor een nieuw kiesstelsel en het kiezen van de formateur stuitten op veel weerstand, waardoor zijn *Nota Grondwetsherziening* uit 1974 weinig vernieuwing teweegbracht. Op de lastige dossiers van gevangenisbeleid en kinderbescherming wilde Glastra van Loon graag de professionals die het dichtst bij de mensen staan de ruimte bieden om maatwerk te leveren. Hij vond: een hoogontwikkelde, complexe maatschappij kán niet goed functioneren als de diegenen die de taak hebben het welzijn van de burger te dienen geen ruimte hebben om het welzijn, zoals dat door de burger zélf ervaren wordt, te betrekken in de uitvoering van het beleid. Als dat niet gebeurt, verwordt de staat tot een niet *in* maar geïsoleerd *naast* de burgermaatschappij opererende organisatie.

Die manier van denken ging dwars tegen de hiërarchische werkwijze bij het ministerie in en bracht Glastra van Loon in conflict met de machtige secretaris-generaal Mulder. Het kwam tot een kookpunt toen Glastra van Loon in al zijn onbevangenheid in 1975 een interview gaf aan journaliste Tessel Pollmann van *Vrij Nederland*. Daarin zette hij zijn stelling uiteen dat het ministerie extreem hiërarchisch georganiseerd was en uitte hij kritiek op de ambtelijke top van zijn ministerie, met name SG Mulder. Dat was voor Van Agt een brug te ver. Die nam Mulder in bescherming en zei het vertrouwen in Glastra van Loon op. Tijdens het ontslagdebat merkte CHU-Kamerlid Roelof Kruisinga vilein op dat ‘niet iedere professor uit Leiden een goede bestuurder’ is. Een beetje gelijk had hij wel, in de zin dat een rake analyse nog geen garantie is voor bestuurlijk en politiek succes.

Redder van D66

Het is een wonderlijk verloop van de geschiedenis dat het ontslag van Glastra van Loon voor D66 uiteindelijk een zegen bleek. Want nadat hij zijn ervaringen had opgetekend in het boek *Kanalen graven*, besloot hij zich te richten op het uit de slop trekken van die inmiddels noodlijdende partij. Vanaf 1975 als vicevoorzitter en vanaf 1976 als voorzitter, rende hij zich de longen uit het lijf om afdelingen te enthousiasmeren, programma's te schrijven en leden te werven. De edities van het ledenblad van die periode verraden een *tour de force* door het land. Overal hield hij voordrachten en probeerde hij leden te werven.

Maar ook als filosoof roerde Glastra van Loon zich in de partij. Hij wist als geen ander te laten zien hoe belangrijk het is om fundamenteel na te denken over politiek. Zo schreef hij over de betekenis van D66 als anti-ideologische partij, in die zin dat het elke vorm van politiek bedrijven zou moeten verwerpen waarin een collectieve vooringenomenheid boven individuen van vlees en bloed werd geplaatst. In een congres toespraak als partijvoorzitter in oktober 1979 in Utrecht sprak hij verder van het gevaar van ‘sectarisme in eigen kring’ en blindheid voor eigen tekortkomingen. Zelfkritiek betekent stelling nemen tegen de politieke denkwijze die ‘kettters’ en ‘getrouwen’ scheidt, zij die ‘afwijken’ van een leer en zij die daaraan ‘loyaal’ blijven.

Het is ook in deze periode dat Glastra van Loon zijn pragmatisme politiek verder uitwerkt. Sterk geïnspireerd door Charles Peirce, de Amerikaanse grondlegger van het pragmatisme, stelde Glastra van Loon dat een pragmatische filosofie relationeel denken en handelingsgevolgen centraal stelt, en dat denken en handelen niet van elkaar te scheiden zijn. In zijn proefschrift had hij al geschreven dat door te *handelen*, de mens leert *kennen*. Of zoals Kees Schuyt, gerenommeerd socioloog, oud-leerling en levenslange vriend het samenvatte: ‘aan de vruchten kent men de boom’ (ontleend aan Math. VII: 17-20). Alom bekend in de jaren zeventig waren ook Glastra van Loons zogenaamde ‘actiebeginselen’, die op dat pragmatisme voortborduurden. Dogma's zijn principieel onaantastbaar en hun betekenis is het bieden van intellectuele zekerheid aan de mensen die ze hanteren. Actiebeginselen daarentegen gelden als aan kritiek blootstaan-

Van Mierlo en Terlouw mogen dan de bekende voormannen zijn geweest, het was Glastra van Loon die een echte politieke filosofie heeft ontwikkeld die het verdient te worden onderhouden

de richtsnoeren die in de praktijk vorm krijgen. Noodzakelijk om niet stuurloos te zijn, maar ze wijzen, zoals Glastra van Loon veel later zou schrijven, 'ons niet naar een goede plek in het hiernamaals en vertellen ons ook niet hoe het Goede in de wereld moet worden bevorderd'. Die reflectieve denkwijze – niet rationalistisch maar evenmin postmodern – sloot naadloos aan bij het ideologie-arme, fundamenteel vrijzinnige denken dat Glastra van Loon bij D66 vond horen. En ook de partij zag dat. Zijn actiebeginselen waren vrijwel onbetwist.

In de vergetelheid geraakt

De betekenis en denkkraft van Glastra van Loon – ook voor de vraagstukken van nu – zijn niet te overschatten. Maar betekenis betekent nog geen invloed. Dat Glastra van Loons denken bij D66 zo in de vergetelheid is geraakt, is doodzonde. Misschien zegt dat in het algemeen ook iets over D66 en over hoe de partij zich verhoudt tot haar eigen geschiedenis. Laten we het erop houden dat het een zeer moeizame relatie is. Het resultaat is dat grondleggers als Glastra van Loon – en ook anderen – die zoveel te bieden hebben, gemarginaliseerd zijn geraakt.

Zijn partijvoorzitterschap alleen al vormt een reden hem een prominente te plek te geven in de partijgeschiedenis. De ongekende belangeloosheid waarmee Glastra van Loon zich voor de partij inzette, verdient meer dan alleen de vrijwilligers-penning die de partij naar hem vernoemd heeft. Maar zijn betekenis voor nu moet vooral op intellectueel niveau worden gezocht. Van Mierlo en Terlouw mogen dan de bekende voormannen zijn geweest, en ook grote invloed hebben gehad, het was Glastra van Loon die op allerlei gebieden een echte politieke filosofie heeft ontwikkeld die het verdient te worden onderhouden. Van zijn analyse van de democratie en het belang van een open samenleving, en van zijn verzet tegen dogmatisme tot de betekenis en toepassing van pragmatisme. Waarom het wiel opnieuw uitvinden als er filosofische bouwtekeningen in een kast liggen opgeborgen? Juist in een tijd dat beeldcultuur, nepnieuws, nationalisme en complotdenken de kop op steken, zijn Glastra van Loons ideeën alles behalve verouderd.

Weinig politieke partijen kunnen zeggen dat zij een échte filosoof in hun gelederen hadden. D66 had er een. Zijn honderdste geboortejaar zou dan ook aanleiding moeten vormen voor een brede herwaardering van zijn ideeën en zijn plaats in de partijgeschiedenis. Dit essay is daar een eerste poging toe; een nog te verschijnen compendium van het werk van Glastra van Loon een andere. Maar de herinnering levend en dynamisch houden, vraagt ook om een andere actie: wij zien graag dat D66 jaarlijks de Jan Glastra van Loon-lezing organiseert, waarin de thema's van zijn werk benut worden om bijvoorbeeld nieuwe actiebeginselen te definiëren en zijn denken in te zetten voor de vraagstukken van deze en een komende tijd. ●

Daniël Boomsma
is speechschrijver
op een ministerie en
redactielid van *Idee*.

Flip de Groot
studeerde bedrijfs-
kunde en rechten aan
de Universiteit van
Amsterdam en rondde
die studie destijds
af bij de sectie van
Jan Glastra van Loon.
Voor D66 was hij
onder meer wethouder
in Muiden en voorzitter
van de Statenfractie
in Noord-Holland.

In zijn essay stelt Coen Brummer onterecht dat er tot 2006 weinig gebeurde met de toevoeging van de 'ondertitel' sociaal-liberaal. Sterker nog: vanaf 1998 heeft D66 juist een aantal dramatische keuzes gemaakt die essentieel waren voor het succes dat vanaf 2006 is geboekt. Door de Rubicon over te steken, en 'sferische politiek' achter zich te laten, trad de partij tot de volwassenheid toe. D66 moet daarbij telkens het evenwicht vinden tussen het opkomen voor idealen en het omgaan met macht. Alleen als dit in balans is, behoudt D66 relevantie.

Door Boris van der Ham

Tussen macht en 'sfeerpartij'

In 2010 was ik samen met andere sociaal-liberalen uit Europa te gast bij een besloten bijeenkomst van de top van de Britse Liberaal-Democraten – de LibDems. Ik was toen nog Tweede Kamerlid en was gevraagd om iets te vertellen over onze jongste regeringsdeelname. Tussen 2003 en 2006 had D66 immers (voor het eerst) geregeerd met CDA en VVD. De LibDems waren destijds nog maar een paar maanden toegetreden tot een coalitie met de Conservatieven en in de opiniepeilingen was de partij in een vrije val geraakt.

Onbelangrijk en sympathiek

De situatie van de LibDems leek zeer op die van D66 destijds. Hoewel er wel degelijk verschillen zijn tussen de Britse LibDems en D66, zijn de overeenkomsten groter. Ik ben een aantal keer op het hoofdkantoor in Londen geweest en het moment dat je binnentrad, ervoer je meteen de overeenkomst met het D66 van toen. Er huisden redelijke, hoogopgeleide en zelfstandige mensen. En tegelijk voelde je intuïtief aan dat er een ding niet huisde: de macht. Die woonde ergens anders. LibDems en D66'ers waren mensen die de macht wel kenden, erover lazen, er opvattingen over hadden, er zelfs wel eens naar verlangden, maar die zich er uiteindelijk altijd verlegen mee voelden als ze het kregen. Alsof ze te gast waren bij een vreemde buurman en het vooral leuk te vinden er even een praatje mee te maken. Het interessante was dat die onthechtheid juist een van de aantrekkelijke kanten van de LibDems en D66 werd geacht.

In reactie op *Wat is sociaal-liberalisme?*

In *Idee 203* (2018) verscheen dit essay van Coen Brummer. De redactie nodigt een aantal denkers uit om daarop te reflecteren vanuit hun expertise.

LibDems en D66'ers waren mensen die de macht wel kenden maar die zich er uiteindelijk altijd verlegen mee voelden

Pragmatisch en relativerend; in beginsel waren dat prima uitgangspunten, maar het ontaardde ook regelmatig in wat ik 'sferische politiek' zou willen noemen

Aan het einde van de middag in Londen nam Nick Clegg het woord. Hij was de leider van de LibDems en op dat moment ook vicepremier. Hij stelde dat de bovenstaande aantrekkelijkheid voor sociaal-liberalen juist een hindernis was. Hij zei: 'Mensen vonden de LibDems leuk omdat we geen enkele verantwoordelijkheid hadden voor moeilijke besluiten. Stemmen op LibDems was ongevaarlijk. Ja, je krijgt altijd meer sympathie als je aan de kant staat. Sommige van onze kiezers hadden graag gezien dat de LibDems daar bleven. Onbelangrijk, maar heel sympathiek. Nu is dat veranderd. Het is een mentaliteitsverandering en sommigen zullen deze nieuwe positie in het politieke landschap niet kunnen accepteren. Dat is het belangrijkste probleem'.

D66 als sfeerpartij

In de historische vertelling van Coen Brummer over D66 doemt hetzelfde beeld op als dat wat Nick Clegg schetste van de LibDems. D66 was een lange tijd een 'boerenpartij voor intellectuelen', met eenzelfde aversie tegen de macht en ideologische scherpstijperij. D66 was in die visie, vooral uitgedragen door Hans van Mierlo, een partij die een andere 'houding in de politiek' wilde: pragmatisch en relativerend. In beginsel waren dat prima uitgangspunten, maar het ontaardde ook regelmatig in wat ik 'sferische politiek' zou willen noemen. Die manier van politiek bedrijven is de neiging om zo ongrijpbaar mogelijk te willen blijven en het conflict vooral op stijl te willen aangaan in plaats van op concrete onderwerpen. Ook werd er bijna gekoketteerd met de hoge mate van amateurisme in de organisatie, waarin zelfs de partijlogo's per lokale afdeling konden verschillen. De sferische politiek was soms regelrecht blasé; op de vraag waarom D66'ers zo zelden de straat op gingen om met spanboeken te demonstreren, antwoordde een prominente D66'er ooit: 'Omdat de straten niet breed genoeg zijn voor de genuanceerde leuzen op onze spandoeken'.

Ik herinner me nog goed hoe ik me destijds samen met andere D66-jongeren ergerde aan de feitelijke passiviteit die uit dit alles opsteeg. Die ergernis was er ook over de constatering dat veel D66'ers de partij als een soort 'bijwagen' van de PvdA zagen. Een eigenstandige rol opeisen 'hoorde' niet bij D66, zo was de redenering. Ook de onprofessionele manier waarop er met macht werd omgegaan, was een doorn in het oog. In de tijd dat ik actief werd bij de Jonge Democraten had D66 de grootste overwinning uit haar geschiedenis behaald, maar ging daar behoorlijk klunzig mee om. Het omzetten van de 24 zetels in concrete resultaten lukte maar zeer beperkt. Ook hier leek D66 in Kamer en Kabinet verlegen te zijn met de macht die ze opeens had.

De Rubicon oversteken

Nadat Els Borst in 1998 de val van D66 in de peilingen had weten te beheersen tot een respectabele veertien zetels, besloot een groep D66'ers onder de naam 'Opschudding' tot actie. D66 moest professionaliseren, betere campagnes voeren, meer over sociaaleconomische thema's spreken. En de partij moest zich bovendien bekennen tot wat het eigenlijk altijd al was, namelijk sociaal-liberaal.

In het essay van Coen Brummer wordt vooral dat laatste omschreven als een grote omwenteling, maar dat is overdreven. Vanaf midden jaren zeventig had D66 onder leiding van Jan Terlouw die term al vaker gebruikt en ook de Jonge Democraten hadden zich vanaf hun ontstaan al sociaal-liberaal en vrijzinnig-democratisch genoemd. Met de terugkeer van Hans van Mierlo als leider van D66, midden jaren tachtig, had deze ontwikkeling zich weliswaar niet voortgezet, maar de discussie was er dus al veel langer.

Ik ben het ook niet eens met de stelling van Brummer dat na 'Opschudding' en het formuleren van de sociaal-liberale 'ondertitel' er tot 2006 weinig mee gebeurde. Sterker nog: vanaf 1998 heeft D66 een aantal dramatische keuzes gemaakt die essentieel waren voor het succes dat vanaf 2006 is geboekt. Zo was het Thom de Graaf, de opvolger van Els Borst, die het thema onderwijs vanaf 2000 bij herhaling als het nieuwe sociaal-liberale kroonjuweel op de kaart zette. Het was zijn opvolger Boris Dittrich die vervolgens in 2003 een nog veel gedurfdere stap zette: hij besloot om D66 voor het eerst te laten deelnemen aan een kabinet zonder de PvdA, en alleen met CDA en VVD te gaan regeren. Hierdoor brak D66 duidelijk met het beeld een bijwagen van de PvdA te zijn. En net als bij de LibDems later, voelde het net zo onwennig. Dittrich vergeleek het zelfs met het 'oversteken van de Rubicon'. Deze uitdrukking komt uit historie van Julius Caesar die in 49 v.C. de rivier de Rubicon overstak, waarmee hij een vredeswet schond. Het was een mooie vergelijking, want door alle geledingen van de partij werd deze overtocht gevoeld als het afscheid van een soort zelfrelativering die de partij altijd had gekoesterd. Door nu de Rubicon over te steken trad de partij tot de volwassenheid toe.

Naar nieuwe solidariteit

Hoewel die kabinetsdeelname voortdurend onwennig bleef voelen, stond D66 daarna niet stil. Onder leiding van fractievoorzitter Boris Dittrich kwam de partij met een heus pamflet, getiteld *Op weg naar nieuwe solidariteit* waarin allerlei nieuwe ideeën voor de toekomst stonden, zoals aandacht voor de arbeidsmarkt, het pal staan voor de vrijheden in Nederland en bijvoorbeeld het verhogen van de AOW-leeftijd naar 67. Het waren vrij concrete en vergaande plannen, maar het chagrijn in de partij over de kabinetsdeelname was nog zo groot dat het pamflet een lauwe ontvangst kreeg. Maar als je het pamflet nu naleest, moet je concluderen dat het de feitelijke blauwdruk was voor de economische en sociale agenda die vanaf 2006 dankbaar, maar zonder bronvermelding, is gehanteerd.

Idee 4 uit 2005 was geheel gewijd aan (reacties op) Op weg naar nieuwe solidariteit. Pamflet voor verandering, vrijheid en verantwoordelijkheid van (toenmalig) fractievoorzitter Boris Dittrich.

Als je het pamflet nu naleest, moet je concluderen dat het de blauwdruk was voor de economische en sociale agenda die vanaf 2006 is gehanteerd

D66 moet blijven uitkijken dat het niet louter de spreekbuis wordt van een select groepje Nederlanders dat zich terugtrekt in het eigen kosmopolitische wereldbeeld

Boris van der Ham was tussen 2002 en 2012 Tweede Kamerlid voor D66. Naast acteur en schrijver is hij voorzitter van het Humanistisch Verbond en bestuurder in het bedrijfsleven en de zorg. Hij schreef o.a. *De koning kun je niet spelen*, over zijn tijd in politiek Den Haag. Dit najaar verschijnt *Wat vrije mensen bindt*.

Ik vertel deze geschiedenis deels als correctie op het onjuiste narratief dat na 2006 is gesponnen, maar vooral om te laten zien hoe lang en hoe moeilijk een veranderingsproces in een partij zich voltrekt. Aan het D66 dat zich vanaf 2006 heeft kunnen ontwikkelen, zijn moeilijke keuzes voorafgegaan en het heeft vele vaders en moeders. Cruciaal daarbij is geweest dat D66 het in 2003 heeft aangedurfd een eigen sociaal-liberale koers te varen. Op het leiderschap dat toen getoond is, en de tegenstand die toen is overwonnen, heeft de partij kunnen doorbouwen. Dat was ook de les die ik de LibDems in 2010 mee kon geven: rouw niet om het afwerpen van de 'sferische politiek', maar maak de sociaal-liberale idealen concreet.

De pendule

Hoe staat D66 er nu voor, en waar moet het heen? Allereerst mogen we vaststellen dat er veel is bereikt. Zowel rond de economische hervormingen als op moreel-ethische onderwerpen is de partij succesvol geweest. Ook is de partij onder aanvoering van Alexander Pechtold sterk geprofessionaliseerd, met stevige campagnes en meer strakheid in het politieke handelen. Zoals bij alle veranderingen, slaat de pendule natuurlijk ook wel eens door. Anders dan het sferische D66 van ooit, stond de partij de afgelopen jaren op het Binnenhof vooral bekend als uitiem geslepen, op het machiavellistische af. Het is belangrijk dat dit de komende jaren weer wat evenwichtiger wordt.

Inhoudelijk zoekt D66 ook naar een nieuw evenwicht. Het is goed te zien dat huidige fractievoorzitter Rob Jetten in zijn Kerkdijklezing de focus legde op de groepen in de samenleving die steeds minder makkelijk mee kunnen komen, waaronder Nederlanders met een middeninkomen. Zelf zou ik D66 aan willen bevelen ook meer oog te hebben voor de twee miljoen Nederlanders die een licht verstandelijke beperking hebben en steeds vaker tussen wal en schip geraten. Het sociaal-liberale ideaal om het individu het beste uit zichzelf te laten halen, is voor een groeiend aantal Nederlanders verder op afstand geraakt. Sociaal-liberale politiek is hier hard nodig.

Als gevaar voor de toekomst van D66 zou ik, ten slotte, opnieuw willen wijzen op de 'sferische politiek' die nog altijd op de loer ligt. Soms is dat te zien als er te makkelijk wordt meegebogen met modieuze identiteitspolitiek of wanneer in het milieubeleid symbool wordt gekozen boven effectiviteit. Het is daarnaast uitstekend om over de grenzen van het nationale belang te kijken en je niet thuis te voelen bij het fatalistisch taalgebruik van extreemlinks en extreemrechts. Maar D66 (en GroenLinks trouwens ook) moet hierin blijven uitkijken dat het niet louter de spreekbuis wordt van een select groepje Nederlanders dat zich terugtrekt in het eigen kosmopolitische wereldbeeld. D66 moet die mensen niet klakkeloos naar de mond te praten, maar ze juist wakker te schudden en hen zeggen: het is tijd voor nieuwe solidariteit. ●

De zoektocht naar kleur en herkenbaarheid is een wezenlijk onderdeel in de geschiedenis van D66. In 1998 nam de partij het label ‘sociaal-liberaal’ aan. Hans van Mierlo, eerste partijleider van D66 en – oh ironie – naamgever van het wetenschappelijk bureau voor het sociaal-liberalisme, gruwelde van dergelijke labels.

Door Daan Elling

Het slaapverwekkende gebrul van de goed getrainde partijleeuw

Sociaal-liberaal. Wat betekent dat label eigenlijk? Houdt het het midden tussen de sociaaldemocratie van de PvdA en het klassieke liberalisme van de VVD? Coen Brummer, directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting, vindt in zijn essay *Wat is sociaal-liberalisme?* van niet. Oud-partijleider Thom de Graaf positioneerde het sociaal-liberalisme juist wel duidelijk tussen eerdergenoemde partijen in. En de opstellers van de vijf richtingwijzers zijn weer een andere mening toegedaan. Het sociaal-liberalisme wordt dus niet eenduidig geïnterpreteerd. Dat maakt dat D66, ideologisch gezien, geen duidelijk profiel heeft. Dat blijkt ook in de praktijk: de partij moet het voor een duidelijk profiel juist hebben van haar leiders. Dit is een kritische beschouwing door de ogen van de eerste partijleider Hans van Mierlo.

In zijn congres toespraak in 1968 in Leiden zette Van Mierlo de toon voor de congressen die zouden volgen. Hij wilde niet het slaapverwekkende gebrul aanheffen van de goedgetrainde partijleeuw, maar juist waken voor schijn duidelijkheid en termen die geen inhoud hebben. De speeches die meestal op politieke congressen werden gehouden, waren vooral ‘het verlengstuk van de bloemen en de vlaggen op het podium’, zei hij. Zulke speeches wilde hij niet geven.¹ Dat was een andere tijd. De afgelopen jaren moest de partij het stellen zonder een duidelijke leider en daarmee zonder zelfkritiek. In de huidige coalitie krijgt de partij wel eens het verwijt kleurloos te zijn. De partij krijgt dus het verwijt onduidelijk te zijn. Daarom is het goed om eens kritisch te kijken naar

In zijn toespraak in 1968 zette Van Mierlo de toon voor de congressen die zouden volgen; hij wilde waken voor schijn duidelijkheid en termen die geen inhoud hebben

¹ | ‘Congrestoespraak: De Keuze van D’66 door Hans van Mierlo (1968)’. In: Boomsma, D. (2016). *De keuze van D66. Toespraken, pamfletten en beschouwingen uit 50 jaar partijgeschiedenis*. Boom uitgevers Amsterdam, 41.

2 | 'Bijdrage aan het D66 symposium over 'D'66 nader aangeduid', Hilversum, 22 oktober 1983'. In: Bakker, E. et al. (2012). *Hans van Mierlo. Een krankzinnig avontuur. Politieke, culturele en literaire beschouwingen*. Amsterdam: De Bezige Bij, 186.

Hans van Mierlo tijdens het driedaags ledencongres in 1968 te Leiden.

Nationaal Archief / Anefo

D66 als partij en om te rade te gaan bij de wijlen oprichter. Want van Van Mierlo kan nog steeds geleerd worden, niet in de laatste plaats als het gaat over hoe belangrijk degene is die de ideologische jas draagt.

1998: D66 wordt sociaal-liberaal

D66 heeft zichzelf van binnenuit wel geprobeerd te definiëren. Leden hebben zich door de partijgeschiedenis heen bij tijd en wijle intensief bemoeid met de identiteit van de partij. De discussie over de politieke kleur van D66 werd daarbij vaak gevoerd na een verkiezingsnederlaag. Zo vlamde de discussie op in 1983 en in 1998, nadat de partij flink verloren had bij de Tweede Kamerverkiezingen. In 1998 beweerde de Opschudding-beweging dat de partij onherkenbaar was geworden en zag hierin de belangrijkste oorzaak voor de verkiezingsnederlaag. Om herkenbaarheid te creëren, nam het congres in 1998 het label sociaal-liberaal aan. Dat was een makkelijke manier om een moeilijk gesprek vooruit te schuiven, namelijk het gesprek over de identiteit van D66.

D66 staat in een traditie van partijen, bewegingen en personen die verschillende ideologische stempels op zich plakten. Zo wordt de Vrijzinnig Democratische Bond (vdb) gezien als een voorloper van D66, maar ook liberalen als Samuel van Houten en Johan Rudolph Thorbecke. Het lot dat daaruit volgt, is dat de partij zich steeds opnieuw moet uitvinden. Dat is een ongemakkelijke waarheid die frictie en onduidelijkheid veroorzaakt. Die onduidelijkheid geeft ideologische ruimte om pragmatische standpunten in te nemen, standpunten die passen in de situatie en uitvoerbaar zijn, aldus Van Mierlo.² Het aannemen van het label sociaal-liberalisme is een resultaat van de onduidelijkheid die inherent is aan de partij, een verkeerd gevolg van een goede discussie in een poging de partij herkenbaar te maken. Het is echter niet genoeg om de onherkenbaarheid een naam te geven en vervolgens te beweren dat de partij daarmee herkenbaar is. Ideologische labels kunnen politieke leegte niet redden.

Het aannemen van het label sociaal-liberaal suggereert dat het gesprek over de identiteit van D66 gevoerd is, alsof een term zonder veel publieke betekenis in Nederland de identiteitsproblemen van D66 in één klap zou kunnen oplossen. Coen Brummer schreef in 2018 het essay *Wat is sociaal-liberalisme?* en stelt daarin dat er tot dan toe weinig verdieping in het sociaal-liberalisme heeft plaatsgevonden. In 22 pagina's geeft Brummer een aardige aanzet. In het essay 'traceert' hij het sociaal-liberale denken van het midden van de negentiende eeuw tot nu. Vóór D66 was er nooit een partij die zich sociaal-liberaal noemde, daardoor was het voor het grote publiek niet duidelijk wat er bedoeld werd met sociaal-liberaal. De term bestond wel, maar had nooit enige duiding gekregen doordat iemand of een partij het zich eigen had gemaakt. Het stempel dat door het congres in 1998 is aanvaard, is dus eigenlijk niets meer dan een lege huls om dat wat de partij doet te labelen. Dat beschrijft Brummer ook: het aannemen van het sociaal-liberalisme diende slechts om politiek herkenbaar te worden. Er trad geen koerswijziging op. Twintig jaar na het aannemen van het label was D66, buiten het opstellen van een vijftal richtingwijzers in 2006, er niet in geslaagd een duidelijk sociaal-liberaal profiel aan te nemen.³ De vraag is hoe zo'n label dan leidt tot herkenbaarheid voor de kiezer.

Van Mierlo's bezwaren opnieuw bekeken

Hans van Mierlo, de naamgever van de stichting waar Brummer directeur van is, gruwelde van dergelijke labels. Het is dan ook vrij ironisch dat de slogan van de Mr. Hans van Mierlo Stichting 'wetenschappelijk bureau voor het sociaal-liberalisme' luidt. Van Mierlo noemde het label 'links-liberaal' in 1983 ten eerste onjuist en ten tweede niet doelmatig, het zou namelijk niet tot duidelijkheid leiden.⁴ Al komt het misschien 22 jaar te laat, het loont de moeite zijn bezwaren van destijds nog eens toe te passen op het label 'sociaal-liberalisme'.

Overwegende dat sociaal-liberalisme in 1998 geen publieke betekenis had, dat er feitelijk geen grote koerswijziging heeft plaatsgevonden als gevolg van het aannemen van het label sociaal-liberalisme, en dat sociaal-liberalisme gewoon de naam werd voor wat D66 deed – politiek bedrijven gebaseerd op tijdens discussie ontstane ideeën – kunnen we Van Mierlo's eerste bezwaar van de hand doen. Sociaal-liberalisme is geen onjuist label, het is een label zonder betekenis.

Van Mierlo's tweede bezwaar was het gebrek aan duidelijkheid van dit label, een zware aantijging van de man die zei dat D66'ers 'advocaten van de duidelijkheid zijn, ook wanneer het een ongemakkelijke duidelijkheid is'.⁵ Het aannemen van het sociaal-liberalisme is misschien wel de meest gemakkelijke onduidelijkheid in de geschiedenis van de partij. Immers is het labelen van een partij zo gebeurd, maar het duiden ervan een stuk lastiger. Dat duiden was nodig, want voordat D66 het label aannam had nog niemand in Nederland sociaal-liberalisme geduid. Het aannemen van dat label kwam voort uit een verlangen naar een duidelijke identiteit, een kleurbekening, en de wil iets te doen aan de kennelijke betekenisloosheid van de partij – gezien de slechte verkiezingsuitslag.

Vóór D66 was er nooit een partij die zich sociaal-liberaal noemde, daardoor was het voor het grote publiek niet duidelijk wat er bedoeld werd met sociaal-liberaal

3 | Brummer, C. (2018). *Wat is sociaal-liberalisme?* Den Haag: Mr. Hans van Mierlo Stichting, 9.

4 | Hans van Mierlo in: Bakker, E. et al. (2012): pp 190–192.

5 | Hans van Mierlo in: Bakker, E. et al. (2012): p 186.

Foto: Jeroen Mooijman

Staande ovatie voor D66-minister Sigrid Kaag na haar speech op het najaarscongres in 2019 in Breda.

Het probleem met het label sociaal-liberaal is dat het slechts schijn duidelijkheid geeft. Het label kon D66 op voorhand niet die duidelijkheid geven en zij heeft na het aannemen van het label gefaald sociaal-liberalisme instrumenteel te maken in de identiteit van de partij. Na 1998 ging het bergafwaarts met de partij en geen label had dat tij kunnen keren. Het was ook niet het label dat er vanaf 2006 voor heeft gezorgd dat de partij weer in de lift kwam. Dat was de sterke leider die de partij naar de buitenwereld weer een gezicht en een verhaal gaf.

Leiders geven kleur

Leiders geven D66 kleur waar zij die van zichzelf niet heeft. De zoektocht naar die kleur, naar herkenbaarheid, is een wezenlijk onderdeel in de geschiedenis van D66. De zoektocht naar een leider is dus tegelijkertijd ook een – niet te onderschatten – zoektocht naar kleur. Leaders van politieke partijen zijn de stuurmannen (of -vrouwen), zij zetten de nieuwe koers uit door huidige koers ter discussie te stellen. Van Mierlo deed het in 1968, Jan Terlouw deed het in 1973, Els Borst deed het in 1998 en Alexander Pechtold gaf in 2006 weer kleur en gezicht aan de partij.⁶ 2020 is, veertien jaar later, opnieuw een moment waarop er discussie gevoerd moet worden over de koers van de partij. Daarvoor moet er iemand opstaan die de identiteit van D66 belichaamt en de onduidelijkheden die bij die identiteit horen ter discussie stelt. Die leider moet de partij voortdurend een spiegel voorhouden. Dat is het leiderschap dat D66 nodig heeft om duidelijkheid te creëren over haar eigen identiteit. Een politiek leider is, voordat hij minister, fractievoorzitter of oppositieleider is, de

6 | Zie bijvoorbeeld 'Congrestoespraak: De Keuze van D'66 door Hans van Mierlo (1968)' en 'Congrestoespraak door Jan Terlouw (1973)' en 'Congrestoespraak door Els Borst (1998)'. In: Boomsma, D. (2016), pp. 41–55, 83–90 en 275–280.

stuurman van de partij. Dat betekent dat hij zichzelf en de partij op een zo groot mogelijk podium een spiegel voor moet houden en onduidelijkheden en ongemakkelijkheden ter discussie moet stellen. Het congres is bij uitstek de plek voor die zelfkritiek en discussie. Een partij luistert naar haar leiders, die het goede voorbeeld moeten geven. Dat voorbeeld heeft Van Mierlo in 1968 gegeven door te benadrukken dat zelfkritiek belangrijk is.

Wat zou Van Mierlo dan denken van de speeches die de afgelopen jaren de congressen hebben gekenmerkt? De belangrijkste personen in de partij jubelen tegenwoordig in gelikte congres toespraken over ‘ijzersterke bewindspersonen’ en ‘verantwoordelijkheid nemen’. Alsof verantwoordelijkheid willen nemen niet het uitgangspunt maar de uitzondering is. De grote congres toespraken sinds het deelnemen van D66 aan Rutte III zijn kritiekloos geworden.⁷ Zelfs mensen waar nadrukkelijk naar gekeken werd voor leiderschap, Sigrid Kaag en Rob Jetten, keken op congres 110 – najaar 2019 – niet kritisch naar D66. Dit was Van Mierlo's schrikbeeld: een partij zonder zelfkritiek.⁸ En dus een partij zonder leiderschap.

Leiderschap boven sociaal-liberalisme

D66 moet erkennen wat een leider kan doen voor de identiteit van de partij. Het label sociaal-liberalisme is niet in staat geweest de partij een duidelijk profiel te geven. D66 verschaft haar duidelijkheid niet aan de naam die zij aan haar ideologie geeft, maar aan de leider die van die ideologie doordrongen is. Het is geen duidelijke ideologie, maar een die onlosmakelijk verbonden is met de vertegenwoordigers van de partij en in het bijzonder met de leider. Die ideologie is in 1998 bestempeld als sociaal-liberaal. Door het gebrek aan betekenisgeving aan het label door de partij, verwerd het label tot een jas die steeds gedragen werd door een andere leider. De betekenis die de leider aan die jas geeft, maakt de identiteit van D66. De leider die opstaat moet bereid zijn kritisch naar de partij te kijken en niet schuwen die mening onomwonden te verkondigen. Laat de leider die opstaat de partijleed zijn die D66 weer wakker weet te brullen. ●

D66 verschaft haar duidelijkheid niet aan de naam die zij aan haar ideologie geeft, maar aan de leider die van die ideologie doordrongen is

7 | Zie bijvoorbeeld: Rob Jetten, congres toespraak op congres 109, maart 2019. Thom de Graaff, congres toespraak op congres 107, maart 2018. Kajsa Ollongren, congres toespraak op congres 106, november 2017.

8 | Hans van Mierlo in: Boomsma, D. (2016), 41.

Daan Elling
studeerde geschiedenis en bestuurskunde. Tot september 2020 was hij stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Het uitgangspunt van burgerparticipatie is nobel, maar de praktijk levert vooral frustratie op. Deelnemers zien niet al hun ideeën terug in het besluit, raadsleden durven geen eigen afweging meer te maken en de niet-participerende buurtbewoners hebben het nakijken. De huidige crisis biedt kansen om te experimenteren met andere vormen van burgerinspraak.

Door Sander van Diepen

Burgerparticipatie is nu ondemocratisch

‘Wordt onze wijk autoluw?!' Waar komt dat vandaan? Wie heeft dat bedacht? Een veel gehoorde opmerking aan de deuren in de Frans Halsbuurt in Amsterdam. Ondanks dat het plan een initiatief is van een groep bewoners uit de eigen buurt. Het typeert de groeiende onvrede over burgerparticipatie in zijn huidige vorm.

Het uitgangspunt van burgerparticipatie is nobel: onze inwoners worden betrokken bij lokale besluitvorming. De praktijk levert echter vooral frustratie op. Deelnemers zien niet al hun ideeën terug in het uiteindelijk besluit. Raadsleden durven geen eigen afweging meer te maken omdat 'de burger' al heeft gesproken. En de niet-participerende buurtbewoners hebben het nakijken, ondanks dat ze bij de verkiezingen een paar jaar eerder een duidelijke richting hadden meegegeven.

Ideaalbeeld versus praktijk

In de huidige vorm is burgerparticipatie eerder een verzwakking van onze democratie dan een versterking. Want de praktijk is dat burgerparticipatie maar door een klein deel van de inwoners wordt benut. De betrokkenen zijn nauwelijks een representatieve afspiegeling van de bevolking. Een te kleine groep activistische inwoners krijgt daarmee zeggenschap over de koers. D66 is lokaal vaak de aanjager geweest van het beleid op burgerparticipatie. In zijn huidige vorm zie ik echter steeds meer onvrede naar boven komen. Een gezonde democratie vraagt om continue monitoring of de uitvoering functioneert en waar aanpassing nodig is. Hierbij een pleidooi voor écht brede burgerinspraak met een voorzet voor 'consultatiedemocratie'.

De praktijk is dat burgerparticipatie maar door een klein deel van de inwoners wordt benut

Stadsgesprek over de Agenda Autoluw Amsterdam.

Inwoners betrekken bij de ontwikkelingen van de leefomgeving moet een basishouding zijn voor iedere democraat. Onze leefomgeving is immers van iedereen. Nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen hebben directe invloed op je eigen woongenot. Burgerparticipatie biedt daarbij een vorm van directe democratie waarbij burgers, overheden en andere stakeholders met elkaar in gesprek gaan om tot een gemeenschappelijke visie te komen. Op papier is het een schoolvoorbeeld hoe de deliberatieve democratie lokaal kan werken. In steeds meer gemeenten is het bijna vanzelfsprekend dat iedereen die dat wil, kan meepraten en meedenken over de inrichting van de buurt. Met de aanstaande Omgevingswet is de toepassing van participatie bij ruimtelijke ontwikkelingen nu ook in de wet verankerd. ¹ Participatie zoals omschreven in de Omgevingswet poogt pijnpunten al in een vroeg stadium van besluitvorming naar voren te laten komen. ² Dit maakt het voor de bestuurder gemakkelijker te manoeuvreren naar een succesvol eindresultaat dan wanneer alles al in steen gebeiteld is. Zo kan goede participatie niet alleen een hoger democratisch gehalte geven aan besluitvorming, maar ook oplossingen voor prangende problemen versnellen. Bijvoorbeeld bij het woningtekort. Want als bewoners van tevoren hun zorgen meegeven bij nieuwbouwprojecten, scheelt dat later weer aan procedures, bezwaren en rechtszaken.

Dat is het ideaalbeeld tenminste. Elke lokale bestuurder kent echter de weerbarstigheid van burgerparticipatie in de praktijk.

Participatie-elite

Ten eerste, als we kijken naar de participerende burgers bij inspraakmomenten zien we veelal een grotendeels homogene groep. Het zijn de hoogopgeleide inwoners, meestal gepensioneerd en uit de meest welvarende delen van de stad. ³ Het zijn daarmee altijd dezelfde gezichten die zich aandienen. Dezelfde groep inwoners die de routes kent naar het stadhuis. Niet voor niets wordt er in diverse publicaties al gesproken over een participatie-elite. ⁴ Het is daarmee zeer de vraag welk democratisch gehalte burgerparticipatie en inspraakmomenten borgen. Door het smaldeel dat de overlegzaaltjes domineert, bedient participatie vooral de lokale lobbygroepen en het particulier belang. De vraag is of de bestuurder hiermee werkelijk het brede palet aan belangen, zorgen en inzichten vanuit zijn gemeente meekrijgt. Want waarom lukt het niet de brede bevolking te betrekken bij burgerparticipatie? De onbekendheid van de inspraakavond? Zijn de fysieke bijeenkomsten een drempel? Is het tijdstip het probleem?

Toegankelijkheid voor iedereen is een fundamentele voorwaarde voor een functionerende democratie. Ook dit is op papier goed geregeld, met een open uitnodiging naar omwonenden en meestal een tijdstip in de avond. De praktijk laat echter zien dat inwoners 'wel iets beters te doen hebben'. Een reeks inspraakavonden bezoeken vergt tijd en dat is niet een privilege dat iedereen heeft. Na een drukke werkdag, het in bed leggen van kinderen en de nodige sociale activiteiten, ziet de gemiddelde inwoner weinig kans om zich nog aan te sluiten bij een participatiebijeenkomst. Kunnen we dat niet slimmer inrichten zodat deze bewoner geen oppas moet

1 | De wetgever schrijft echter niet voor hoe participatie onder de Omgevingswet eruit moet zien.

2 | <https://aandeslagmetdeomgevingswet.nl/participatieomgevingswet>

3 | Bovens, M., & Wille, A. (2011). *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.

4 | Bijvoorbeeld in: Van der Meer, T. (2017). 'De kiezer is niet gek'. *De Groene Amsterdammer* (2).

Door het smaldeel dat de overlegzaaltjes domineert, bedient participatie vooral de lokale lobbygroepen en het particulier belang

regelen, de verjaardag moet afzeggen of gepensioneerd moet zijn om zijn vrije avond te besteden aan de herinrichting van de straat? Kortweg: hoe maken we burgerparticipatie toegankelijk en daarmee een werkelijke democratische afspiegeling van de mening van de meerderheid?

Democratisch mandaat

Ten tweede, een raadslid staat voor een voldongen feit als hij of zij de uitkomsten van de participatieavonden gepresenteerd krijgt. Een raadslid moet een afgewogen keuze kunnen maken tussen de belangen die lopen in de samenleving. Bewonersgroepen, wijkverenigingen of lokale lobbyclubs pretenderen te spreken namens de stille meerderheid die niet aanwezig is. Deze te eenzijdige inspraak bij participatieavonden, zoals ook geschetst in het eerste punt, bevoordeelt de participatie-elite ten overstaande van de brede bevolking. Je kan stellen dat dit in strijd is met het eerder gegeven democratisch mandaat, want bij de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen was een meerderheid van het electoraat opgekomen om de lokale politieke koers te bepalen. Verkiezingen zijn daarmee de minst selectieve vorm van burgerbetrokkenheid bij het lokale bestuur. Als raadsleden een aangepaste koers varen door invloed van een kleine groep activistische bewoners, dan botst dat met de balans van de vertegenwoordigende democratie. Om een voorbeeld te geven: bij een bijeenkomst over wonen komen de omwonende huurders en woningbezitters aan het woord om hun wensen en bedenkingen te delen. De woningzoeker, minstens zo belangrijk om te horen in het woongesprek, blijft echter ongehoord. Hoe zorgen we ervoor dat de woningzoekende een gelijkwaardige stem krijgt in een zich ontwikkelende stad?

Ontevredenheid over de uitkomst

Ten derde, participatie leidt in de praktijk zoals ik het tegenkom vaker tot ontevredenheid dan instemming. Hoe meer de burger betrokken wordt bij lokale ideeën- en besluitvorming, hoe meer hij of zij zich eigenaar voelt van de uitkomst. Het gevolg is dat iemand die niet zijn volledige inbreng terugziet in het besluit, oordeelt dat de participatie is mislukt. Naar aanleiding van aanhoudend gemor en ontevredenheid over de praktijk, werkten Leidse D66'ers aan een set 'gouden regels' voor geslaagde burgerparticipatie. De totstandkoming was met een groep inwoners die zelf bij projecten betrokken waren en na de participatie teleurgesteld waren over het proces. Het leverde enkele duidelijke spelregels op. De belangrijkste was duidelijkheid waarover wel en niet geparticipeerd kan worden. De lokale politiek moet hierbij duidelijke kaders meegeven. Hoe meer de inspraak open vragen stelt, hoe groter de teleurstellingen zijn.

Dat leidt tot een extra zorgpunt: de snel oplopende kosten van burgerparticipatie. Lokaal worden grote budgetten geïnvesteerd in participatieavonden, met onafhankelijke begeleiders en ingehuurde locaties. Er wordt veel gemeenschapsgeld geïnvesteerd in de besluitvorming zonder dat er nog een steen is verzet. Democratie is een groot goed en mag zeker wat kosten. Maar we moeten ook kritisch zijn als het niet het gewenste resultaat oplevert. Op het moment dat alle partijen er ontevreden op terugkijken, moeten we ons ook afvragen of dit wel de gewenste opzet is.

Als raadsleden een aangepaste koers varen door invloed van een kleine groep activistische bewoners, dan botst dat met de balans van de vertegenwoordigende democratie

Enquêtes bieden vele voordelen boven de inspraakavond zoals we hem kennen. Het geeft de burger zelf de keuze waar en wanneer hij zijn bijdrage levert

Sander van Diepen is raadslid in Leiden. Namens D66 is hij woordvoerder Stedelijke Ontwikkeling.

Crisis biedt kansen

Met de onvrede over participatie in zijn huidige vorm kunnen we blijven doormodderen op de huidige koers of overgaan op een betere vorm van participatie. De coronacrisis zette een streep door de participatiebijeenkomsten in het land. Dat betekent echter niet dat alles *on hold* staat. Want terwijl deze crisis zich aandient, is de woningnood nog altijd niet verholpen. *Never waste a good crisis*: nu Nederland gewend raakt aan online-bijeenkomsten en *webinars*, biedt deze periode kansen om te experimenteren met digitale inspraakprocedures en participatie via enquêtes. Om vertraging te voorkomen, maar ook omdat het voordelen biedt ten opzichte van de fysieke participatiebijeenkomsten.

Enquêtes bieden vele voordelen boven de inspraakavond zoals we hem kennen. Het geeft de burger zelf de keuze waar en wanneer hij zijn bijdrage levert. Het werkt binnen de kaders die de raad eerder heeft besloten. Deze vorm van volksraadpleging is een graadmeter om te kijken of de lokale politiek de juiste koers te pakken heeft. Enkel valt of staat het bij goede vraagstellingen en zorgvuldige introductie. De gemiddelde inwoner overziet niet altijd het grotere plaatje. Deze kennisachterstand kan ingehaald worden met bijvoorbeeld een *webinar* of een goede introductie.

Een enquête gaat daarmee voorbij aan het eenvoudig referendum. Er zijn immers geen binaire keuzes en geen gemakkelijke antwoorden. De vraagstellingen zelf moeten daarom geen valse tegenstellingen opwerpen. Iedereen weet wat een inwoner kiest als de keuze is tussen nieuwe woontorens of een park in de achtertuin. Tegelijk is het ook een valse tegenstelling als de keuze is tussen een 65, 70 of 75 meter hoge woontoren. Dan wordt de inwoner een figurant in de participatie. Een goede enquête vraagt de burger een gewogen keuze te maken tussen meerdere opties. Dat leidt doorgaans tot meer genuanceerde resultaten. Voor de politicus is het een methode om inzicht te krijgen wat er onder de inwoners leeft. Maar altijd met de disclaimer: uiteindelijk weegt het raadslid alle belangen en besluit de gemeenteraad als vertegenwoordigend orgaan.

Conclusie

Hoe zeer ik als democraat de idealen van burgerparticipatie ook wil omarmen, in de praktijk moet ik erkennen dat het vooral een kleine groep actieve inwoners bedient. Burgerparticipatie neigt daarmee een geprivilegieerde groep te bevoordelen en is daarmee eigenlijk ondemocratisch. Om echt brede participatie van de inwoners te bevorderen moet deze inspraak toegankelijker worden. Trek burgerparticipatie uit de overlegzaaltjes en zet het breed en toegankelijk uit. Maak van inspraak geen geprivilegieerd goed, maar geef de democratie terug aan de burger! ●

Stelling

In de toekomst heeft de stad ons het meest te bieden

**Sociaal-liberaal
debat**

In juli 2019 bepleitte filosoof en psycholoog Kees Vuyk in *Idee* dat de verheffingspolitiek van de 20ste eeuw heeft geleid tot een *braindrain* van het platteland naar de stad. Daardoor werd de scheiding tussen het platteland op cultureel, sociaal en economisch vlak groter. Het spreidingsbeleid van de jaren zestig en zeventig was een poging van de Nederlandse overheid om de door Vuyk beschreven ontwikkeling tegengas te geven. Het is vanwege dat beleid dat we de blauwe belasting-envelop naar Geleen retourneren. Maar vanaf de jaren tachtig werden alle pijlen op de stad gericht vanwege haar hoge productiviteit en agglomeratievoordelen; krimp in de regio werd op de koop toegenomen. De vraag die nu weer terug komt, is of die verhouding wenselijk is.

Stelling

In de toekomst heeft de stad ons het meest te bieden

Voor
Zef Hemel

Afgelopen zomer bracht ik de vakantie door in de kop van Drenthe. De rust voelde aangenaam. Zelfs in de stad Groningen lag het tempo flink lager dan in het hectische Amsterdam. Terug in de hoofdstad viel me op hoe heftig de naschok van de lockdown is. Er is een boosheid in de mensen geslopen.

De pandemie brak uit tijdens een snelle economische opgang die op dat moment juist zijn hoogtepunt bereikte. Het epicentrum daarvan waren de grote steden. Daar rezen de kosten van levensonderhoud de pan uit en werden woningen duur en schaars waardoor mensen met een kleine portemonnee naar buiten werden gedreven. Aan de triomf van de stad werd al ernstig getwijfeld. Nu was er het virus dat de mensen letterlijk gijzelde en alle stedelijke activiteiten van de ene op de andere dag verlamde. Het zorgde ervoor dat de stemming definitief omsloeg. Grote steden, heet het nu, zijn duur en druk en ongezond. Een enkeling beweert zelfs dat de krimp op het platteland de schuld is van de Randstad en dat er de laatste jaren teveel geld en aandacht naar de grote steden is gegaan. Ondertussen wijst architect Rem Koolhaas vanuit New York op het feit dat de mensheid teveel vanuit de stad is gaan

denken. Hier en daar wordt zelfs gewag gemaakt van 'een vlucht naar het platteland'. Als de woede en verbeterheid niet zo groot waren geweest, dan zou je gaan denken aan de triomf van de provincie.

Echter, een 'triomf van het provincie' zal achteraf een illusie blijken. Wie bijvoorbeeld deze zomer Frankrijk bezocht, reed door een platteland dat massaal wordt verlaten. De gedachte dat het daar ooit nog weer goed komt, moet een mens snel uit zijn hoofd zetten. Wat dat betreft doen we het in Nederland beter. De hervreiding van publieke middelen over ons relatief kleine land verzacht de ergste regionale verschillen, die inderdaad ook bij ons toenemen, en houdt de levensstandaard ook in de regio redelijk op peil. Dat betekent dat we de grote steden zullen moeten blijven koesteren en dat we een ernstige vergissing begaan als we onze kaarten op het Nederlandse platteland zouden zetten.

Juist de economische kracht van de steden stelt ons in staat te investeren in het platteland. De ongekend zware economische depressie die op ons wacht, vergt uitgerend in onze economische motoren cruciale investeringen. De leefbaarheid in de grootste steden staat al jaren onder druk. Doen we dit niet, dan verwacht ik verlies voor iedereen. Mooier kan ik het niet maken.

Zef Hemel is hoogleraar Grootstedelijke vraagstukken aan de Universiteit van Amsterdam.

Sociaal-liberaal
debat

Tegen**Caspar van den Berg & Annemarie Kok**

In zijn artikel 'Nieuwe ongelijkheid vraagt om nieuwe politiek' bood Kees Vuyk een verklaring voor het veelbesproken verschijnsel 'maatschappelijk onbehagen' en de daarmee vaak in verband gebrachte afkeer van 'de elite'.

Volgens Vuyk komt dat ongenoegen mede voort uit 'het vertrek' van de intelligente 'voorhoede' uit de 'volksgemeenschap' naar de stad. Vroeger namelijk, zo betoogt de auteur, losten de slimmeren in een dorpsgemeenschap terloops allerlei problemen op tot geluk van de minder slimmen. Maar sinds er een 'braindrain' richting de steden op gang kwam, bleven in zijn optiek degenen die deze sprong niet konden maken hulpeloos en wrokkig achter.

Deze stelling sluit bij deze analyse niet logisch aan. Vuyk vestigde immers nou juist de aandacht op groepen voor wie 'de stad' in sociaal-culturele zin op flinke afstand staat. Deze burgers zijn zo beschouwd duidelijk niet het 'ons' uit de stelling. Dat wordt misschien anders als de verklaring van Vuyk wordt uitgebreid met de gedachte dat het verdienvermogen en voorloperkarakter van (grote) steden uiteindelijk iedere Nederlander ten goede komen, en wel in de vorm van meer welvaart en vrijheden.

Tot op zekere hoogte klopt dit: in economisch en emancipatorisch opzicht zijn steden van onschatbare waarde. 'De stad' als banenmotor en inspirerende plek is echter maar het halve verhaal. Zo berust de bloei van de grootstedelijke gebieden in belangrijke mate op de onttrekking van hulpbronnen aan andere plekken (talent, werkkraft, grondstoffen) en is diezelfde bloei ondenkbaar zonder de ruimte en de

kwaliteiten van het landelijk gebied (infrastructurele netwerken, voedselvoorziening en recreatiemogelijkheden).

Van een simpele win-winsituatie is evenwel geen sprake. Eerder is tegenwoordig het omgekeerde het geval: stad en platteland verliezen allebei. Enerzijds profiteren veel plaatsen in Nederland maar beperkt van de (geglobaliseerde) stedelijke economie. Dat is onder meer af te zien aan gemiddeld lagere inkomens, leegstand en haperende voorzieningen. Anderzijds worden de vaak geroemde agglomeratievoordelen van steden in toenemende mate bedreigd door agglomeratienadelen, zoals slechte luchtkwaliteit, massatoerisme, woningschaarste en een lerarentekort. Daar komt bij dat de landsbrede ruimtelijke opgaven zich blijven opstapelen: van de energietransitie en klimaatadaptatie tot de toekomst van de landbouw. Bovendien woont het grootste deel van de Nederlandse bevolking tegenwoordig noch in de grote steden, noch op het echte platteland, maar in middelgrote kernen tussen steden en rurale gebieden in.

Om al die redenen wordt het tijd ook het Nederland buiten 'de (Rand)stad' voor vol aan te zien, en om Nederland te benaderen als een qua problematiek zeer gevarieerd maar wel sterk samenhangend geheel. Een nieuw departement 'Ruimtelijke vraagstukken' zou volgens ons dan ook in geen enkel verkiezingsprogramma misstaan. Tegelijk is het zaak om ons land ook in sociaal-cultureel opzicht met veel meer (politieke) inzet 'bij elkaar te houden', gelet op de toenemende maatschappelijke spanningen die onder meer tot uitdrukking komen in scherpere, deels ook geografisch getinte politieke scheidslijnen.

Caspar van den Berg is hoogleraar bestuurskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen. **Annemarie Kok** is zelfstandig onderzoeker. Samen werken zij aan een beschouwing over 'de regionale dimensie van maatschappelijk onbehagen'.

Foto: Eveline van Egdom

Mensenrechten waarborgen in tijden van crises

Bericht uit de Eerste Kamer Petra Stienen

1 | Zie: www.coe.int.
Het bekendste verdrag dat in de RvE is getekend, is het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (1950).

2 | Zie voor de uitspraken van de mensenrechten-commissaris van de Raad van Europa Dunja Mijatović (maart 2020): www.coe.int/web/commissioner/-/we-must-respect-human-rights-and-stand-united-against-the-coronavirus-pandemic

Voor veel mensen – ook binnen het internationaal georiënteerde D66 – is het niet altijd bekend dat leden van de Kamers, naast hun politieke werk in Nederland, ook internationaal politiek actief zijn. Zo ben ik als Eerste Kamerlid bijvoorbeeld sinds 2017 lid van de Nederlandse delegatie van de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa (PACE) – sinds 2019 ben ik delegatieleider.

Ik merk soms dat mensen de Raad van Europa (RvE) niet goed kennen en de organisatie verwarren met de Europese Raad (waarin de regeringsleiders van de 27 lidstaten van de Europese Unie samenkomen). Dan raad ik ze aan om op de website te kijken en zich te verdiepen in hoe deze organisatie van 47 lidstaten zich al meer dan zeventig jaar inzet voor mensenrechten, democratie en de rechtsstaat in Europa. 1

De Parlementaire Assemblee (Parlementaire Vergadering) is – naast het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en het Comité van Ministers – een van de belangrijke organisaties van de Raad van Europa. Vier keer per jaar komen 324 volksvertegenwoordigers en 324 plaatsvervangers uit de 47 lidstaten (waaronder Rusland, Turkije en een aantal Europese landen die niet in de Europese Unie zitten, zoals Albanië en Noorwegen) bij elkaar in Straatsburg. Daarnaast hebben onder andere Canada, Mexico, Jordanië en Marokko waarnemersstatus en kunnen zij gebruik maken van de expertise van de Raad van Europa voor hun eigen werk op het gebied van mensenrechten, democratisering en de rechtsstaat.

Een belangrijk deel van de parlementaire diplomatie vindt plaats in de vijf commissies op het gebied van rechtsstaat, democratie, sociale en culturele rechten, gezondheid en gelijkheid, en het tegengaan van discriminatie. Begin dit jaar werd ik verkozen tot vicevoorzitter van de Commissie voor gelijkheid en non-discriminatie. Binnen die commissie ben ik afgelopen juni benoemd tot rapporteur voor het *COVID-19 – gender, equality & non-discrimination* rapport.

Gendergelijkheid? Mensenrechten? Nu even niet

Toen in maart het coronavirus overal om zich heen greep, was het voor mij meteen duidelijk dat deze pandemie een gender- en mensenrechten-dimensie zou hebben. 2 Tegelijkertijd herkende ik het bekende fenomeen tijdens crises, waarbij politici, beleidsmakers en journalisten zeggen: ‘Gendergelijkheid? Mensenrechten? Nu even niet, we hebben eerst belangrijke zaken aan te pakken’.

3 | Lees het rapport via: pace.coe.int/en/news/7931/including-a-gender-dimension-in-foreign-policy

4 | Lees het rapport via: pace.coe.int/en/news/7961/upholding-gender-equality-and-non-discrimination-in-times-of-crisis-and-pandemics

5 | Zie ook het artikel in de vorige editie van *Idee* (juli 2020) 'Als de jongens het voor het zeggen hebben' van Liza Mügge en Zahra Runderkamp over het belang van inclusieve besluitvorming in tijden van crises.

Petra Stienen en Laila Ait Baali (WO=MEN) bij de Raad van Europa in Straatsburg in 2019.

In eerste instantie leek de coronapandemie vooral een globale gezondheids crisis te veroorzaken. Meer dan 20 miljoen mensen zijn besmet geraakt met het virus en eind augustus 2020 waren bijna 800.000 mensen wereldwijd overleden. Deze pandemie raakt niet alleen de gezondheid van bevolkingen, maar ook de mensenrechten, de democratische rechtsstaat en de globale economie. Bovendien is bekend dat een crisis – of het nu om een overstroming, aardbeving of oorlog gaat – de schijnwerper zet op bestaande ongelijkheden in een samenleving, zoals tussen vrouwen en mannen, culturele en etnische minderheden, mensen met een beperking, Roma en de LGBT-gemeenschap.

Vanwege mijn eerdere rapport over *The gender dimension of foreign policy*³, werd ik in juni benoemd als rapporteur van een van de vijf rapporten over de impact van de coronapandemie op mensenrechten, democratie en de rechtsstaat. Mijn rapport *Upholding human rights in times of crisis and pandemics: gender, equality and non-discrimination* richt zich op de vraag hoe mensenrechten te kunnen waarborgen voor iedereen in tijden van een pandemie.⁴

One-size-fits-all-aanpak

In Nederland en in andere lidstaten van de Raad van Europa reageerden regeringen in eerste instantie met een *one-size-fits-all*-aanpak van de pandemie. Iedereen moest thuis blijven, iedereen moest in *lockdown* en maatwerk was niet mogelijk. Al snel bleek dat juist doordat er geen rekening werd gehouden met de verschillende niveaus van impact op verschillende groepen in onze samenleving, de aanpak van de crisis de bestaande ongelijkheden juist groter maakte. Het was ook opvallend dat in veel lidstaten van de Raad van Europa de samenstelling van de crisisteam, inclusief regeringsvertegenwoordigers en *outbreak management teams*, nogal homogeen was – veelal witte mannen van middelbare leeftijd. Ook viel op dat in veel landen de mensen die het hardst getroffen werden door de

pandemie, of door de effecten van de crisis, niet of nauwelijks betrokken waren bij de besluitvorming.⁵

6 | Zie ook dit webinar, waar o.a. D66-Europarlementariër Samira Rafaela aan deelnam: pace.coe.int/en/news/7915/covid-19-women-should-be-at-the-heart-of-responding-to-crises

Deze pandemie is nog lang niet over. In de conclusie van mijn rapport pleit ik ervoor dat regeringsvertegenwoordigers, politici en beleidsmakers afstappen van die *one-size-fits-all*-aanpak en ruimte creëren voor maatwerk

Daarnaast bleek er ook weinig data beschikbaar over hoe deze pandemie verschillende groepen raakt. Zo zijn vrouwen oververtegenwoordigd in vitale beroepen in de gezondheidszorg, detailhandel en onderwijs. Ze stonden letterlijk vooraan in de frontlinie van deze pandemie en liepen zo een groot risico op besmetting.⁶ Mensen in verzorgingshuizen of in andere zorginstellingen, vooral ouderen en personen met een handicap, bleken extra kwetsbaar voor het virus. Voor ouderen, mannen met overgewicht en mensen met andere onderliggende aandoeningen gold dat ook. Het geweld achter de voordeur nam toe, maar de slachtoffers, vaak vrouwen, konden nergens heen. Voor mensen met ruime huizen en een studeerkamer is een *lockdown* en thuisonderwijs nog haalbaar. Maar dat is veel lastiger voor grote gezinnen in kleine huizen zonder toegang tot internet. Ook voor arbeidsmigranten die gedwongen worden om met collega's samen te wonen en werken, levert de pandemie groot risico op. Mensen met een handicap konden ineens niet meer met het openbaar vervoer en veel jongeren raakten hun tijdelijke banen kwijt. Zij moesten bovendien uit solidariteit met de oudere generaties ook in *lockdown* terwijl ze zelf nauwelijks last van het virus bleken te hebben. Mensen uit de LGBT-gemeenschap werden gediscrimineerd en uitgescholden op straat als ze hand in hand liepen. In veel landen zoals het Verenigd Koninkrijk en Zweden bleek dat mensen van Afrikaanse en Aziatische afkomst vaak meer kans hadden om het virus te krijgen. Bovendien kregen deze groepen vaak te maken met discriminatie en *hate speech* en werden zij soms verantwoordelijk gehouden voor het ontstaan en de verspreiding van het virus. Na de Black Lives Matter-demonstraties volgden soortgelijke demonstraties in vele Europese steden. Er is zeker een link te ontdekken tussen deze demonstraties en gevoelens van angst, uitsluiting en toenemende zorgen over institutioneel racisme, discriminatie en politiegeweld.

Maatwerk en tegenspraak

Deze pandemie is nog lang niet over. In de conclusie van mijn rapport pleit ik ervoor dat regeringsvertegenwoordigers, politici en beleidsmakers afstappen van die *one-size-fits-all*-aanpak en ruimte creëren voor maatwerk. Tegenspraak is ook belangrijk, zodat politici en beleidsmakers bij beslissingen blijven openstaan voor verschillende inzichten uit de samenleving. Of anders gezegd, de coronapandemie raakt vrouwen, jongeren, ouderen, mensen uit minderheidsgroeperingen op een verschillende manier en zij verdienen dus een plek aan tafel om mee te beslissen over de maatregelen om de pandemie in te dammen. De belangrijkste les is dan ook dat we echt inclusief moeten kijken naar de korte- en langetermijnpact van deze crisis. Alleen dan kunnen we de rechtsstaat, onze democratie en de mensenrechten van iedereen in onze samenleving daadwerkelijk beschermen. ●

Petra Stienen is adviseur, leiderschapcoach, auteur en Eerste kamerlid voor D66. Ze is daarnaast leider van de Nederlandse delegatie van de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa (PACE).

Auteurs

Wouter Beekers is directeur van de Mr. G. Groen van Prinstererstichting, het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Caspar van den Berg is hoogleraar bestuurskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Daniël Boomsma is speechschrijver op een ministerie en redactielid van *Idee*.

Han ten Broeke is directeur Politieke Zaken bij het The Hague Centre for Strategic Studies (HCSS). Tussen 2006 en 2018 was hij Tweede Kamerlid namens VVD.

Coen Brummer is directeur van de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Sander van Diepen is raadslid in Leiden. Namens D66 is hij woordvoerder Stedelijke Ontwikkeling.

Gerda van Dijk is hoogleraar Publiek Leiderschap en directeur van het Zijlstra Center for Public Control, Governance and Leadership aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze is tevens zelfstandig consultant, docent, spreker, toezichthouder en commissaris.

Daan Elling studeerde geschiedenis en bestuurskunde. Tot september 2020 was hij stagiair bij de Mr. Hans van Mierlo Stichting.

Maurice Eykman is eigenaar van communicatiebureau Moving Mirrors, publicist, bestuurder en toezichthouder.

Huib Gorter was van 2001 tot aan zijn pensionering in 2016 directeur van Malaysia Airlines Europa. Na zijn pensioen was hij tot begin dit jaar bestuurslid van de Dutch Aviation Group.

Flip de Groot is docent internationale marketing aan de Hogeschool Utrecht. Voor D66 was hij onder meer wethouder in Muiden en voorzitter van de Statenfractie en Statenlid in Noord-Holland.

Boris van der Ham is voorzitter van het Humanistisch Verbond, schrijver, acteur en bestuurder in het bedrijfsleven en de zorg. Tussen 2002 en 2012 was hij Tweede Kamerlid namens D66.

Zef Hemel is hoogleraar Grootstedelijke vraagstukken aan de Universiteit van Amsterdam.

Cécile Insinger is freelance redacteur, beëdigd vertaler Engels en redactielid van *Idee*.

Annemarie Kok is zelfstandig onderzoeker, publicist en spreker. Daarnaast doceert zij 'publieksgericht schrijven' aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noor Lekkerkerker deed een Master Middle Eastern Studies aan de American University of Beirut. Zij woont sinds 2014 in Libanon en werkt als Head of Advocacy & Research bij vluchtelingenorganisatie Basmeh & Zeitooneh in Beiroet.

Heleen Mees is econoom, jurist, auteur en columnist voor *de Volkskrant*.

Mark van Ostaijen is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Bestuurskunde en Sociologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is tevens voorzitter van de redactieraad van *Idee*.

Joost Röselaers is hoofdredacteur van *Idee*. Daarnaast is hij remonstrants predikant in Amsterdam.

Haroon Sheikh is senior wetenschapper bij de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) en columnist van *NRC Handelsblad*.

Jan Maarten Slagter is CEO van het International Bureau of Fiscal Documentation. Daarnaast is hij columnist en auteur.

Geert Smid is psychiater en hoogleraar bij ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum en de Universiteit voor Humanistiek.

Petra Stienen is adviseur, leiderschapscoach, auteur en Eerste kamerlid voor D66. Ze is daarnaast leider van de Nederlandse delegatie van de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa (PACE).

Jan Terlouw is schrijver, natuurkundige en oud-politicus. Voor D66 was hij onder meer Tweede Kamerlid, fractievoorzitter, lijsttrekker, minister en vicepremier, Eerste Kamerlid en Commissaris van de Koningin in Gelderland.

Henk te Velde is hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Peter van der Voort is hoofd Intensive Care van het Universitair Medisch Centrum Groningen, hoogleraar Intensive Care Geneeskunde aan de Rijksuniversiteit Groningen en Eerste Kamerlid namens D66.

Gosse Vuijk is beleidsadviseur bij TNO in Brussel en redactielid van *Idee*.

Jasper Zuure is senior adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB).

idee

redactie

Joost Röselaers
(hoofdredacteur)
Milan Assies
Daniël Boomsma
Duane van Diest
Cécile Insinger
Anne-Lotte Masson
Gosse Vuijk

eindredactie

Jessica Hoogenboom

redactieraad

Mark van Ostaijen
(voorzitter)
Peter van den Besselaar
Ellen Bijsterbosch
Han Entzinger
Mendeltje van Keulen
Han Polman
Sabine Verschoor
Ad van Vugt

aan dit nummer werkten mee

Wouter Beekers
Caspar van den Berg
Han ten Broeke
Coen Brummer
Sander van Diepen
Gerda van Dijk
Daan Elling
Maurice Eykman
Huib Gorter
Flip de Groot
Boris van der Ham
Zef Hemel
Annemarie Kok
Noor Lekkerkerker
Heleen Mees
Mark van Ostaijen
Haroon Sheikh
Jan Maarten Slagter
Geert Smid
Petra Stienen
Jan Terlouw
Henk te Velde
Peter van der Voort
Jasper Zuure

N°210

jaargang 41, nummer 3
oktober 2020

Idee verschijnt 4x per jaar
ISSN 0927-2518

uitgave en administratie

Mr. Hans van Mierlo Stichting
Lange Houtstraat 11
2511 CV Den Haag
telefoon 070 356 60 66

idee@d66.nl

mrhansvanmierlostichting.nl

abonnementen

Idee verschijnt 4x per jaar
Jaarabonnement €36,—
Studenten-abonnement €21,—
Tablet-abonnement €21,—
*Voor reguliere abonnees is het
tablet-abonnement gratis*

Het abonnement gaat per
direct in. Er geldt een opzeg-
termijn van 1 maand.
Losse nummers op aanvraag.

lezersbijdrage

Lezersbijdragen zijn welkom.
Inlichtingen over voorwaarden
en redactiebeleid kunt u
opvragen bij de redactie.
idee@d66.nl

fotografie

Herman Wouters

ontwerp

Wilmar Grossouw

druk

Drukkerij van Deventer

Mr. HANS
VAN
MIERLO
STICHTING

Het scheepsvolk keert het schip

Democratieën lijken steeds vaker te worden uitgedaagd door crises. Hoe kunnen zij het schip van staat het beste navigeren in deze turbulente tijden? Hun navigatie vereist niet alleen stuurmanskunst, maar tevens een wendbaar en weerbaar schip.

Volgens Machiavelli schuilen de wendbaarheid en weerbaarheid van politieke systemen in wisselende leiders en waakzame volgers. Tijden van oorlog vergen andere leiders dan tijden van vrede. En een vrij volk, dat deelt in het bestuur, is eerder bereid om te strijden voor zijn gemeenschap dan een onvrij volk, dat van het bestuur is uitgesloten.

Wisselende leiders zijn nodig, omdat crises expertise vereisen. Zo luisteren verstandige regeerders tijdens economische crises naar economen en tijdens pandemieën naar epidemiologen. Zelfs binnen één crisis is het raadzaam te wisselen van perspectief. Want de huidige coronapandemie is naast een crisis van de volksgezondheid een crisis van de economie en de wijze waarop we samenleven.

Waakzame volgers zijn nodig, omdat crises doorzettingsvermogen van het volk vereisen. Tijdens de economische crisis moest het op een houtje bijten: pas na het zuur kwam het zoet. En tijdens de coronacrisis moet het lange tijd anderhalve meter afstand houden: alleen samen krijgen we corona onder controle. Een regering die zich beroept op het volk, kan het daarom het beste mede-eigenaar maken van probleem en oplossing.

Helaas staan de wendbaarheid en weerbaarheid van politieke systemen wereldwijd onder druk.

Enerzijds dreigt het volk in sommige landen een speelbal te worden van de eigen regering of duistere krachten. Zo schiet het volk in de VS heen en weer tussen apathie en agitatie door de fratsen van Trump en de verspreiding van nepnieuws, desinformatie en complottheorieën. Democratische instituties staan er onder hoogspanning.

Anderzijds staat het volk in sommige landen buitenspel. Zo kan en durft het volk in China en andere ondemocratische regimes zich niet of nauwelijks uit te spreken. En wie zich wel kritisch uitlaat over de regering wordt de mond gesnoerd. Democratische instituties om regeerders te selecteren en inspecteren ontbreken er überhaupt.

Het gevaar is dat het volk zijn regering niet kan corrigeren als deze afvaart op de spreekwoordelijke ijsberg. Als deze denkt dat corona wel overwaait. Of als deze multinationals laat graaien in de staatskas, maar zorgmedewerkers met lege handen achterlaat aan het bed. Of erger: dat dit alles het volk niks meer kan schelen. Dat het niet meer gelooft in het probleem en een collectieve oplossing. De wal keert dan het schip, met schadelijke gevolgen van dien.

Laat democratieën daarom hun ideaal – van het volk dat deelt in het bestuur door zijn regeerders scherp te houden op het algemeen belang – hooghouden. En laat democratische instituties als parlement, media en wetenschap namens het volk kritisch meekijken met de regering. Niet ondanks crises, maar vanwege crises. Want in een goed functionerende democratie keert niet de wal, maar het scheepsvolk het schip.

Jasper Zuure

senior adviseur bij Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB)